

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૨૧૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાતી મુદ્રણના શૈલીશીલ

વિષય ૫-૩

ગુર્જરી મુંબાઈની શેઠાણી.

એક અતિ ઉત્તમ સાંસારિક રસિક અને જોવાક નવલકથા.
સુંદર ચિત્રો સહિત.

કર્તા •

મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ.

રાયપુર પંડિતજીની પોળ-અમદાવાદ.

પ્રકાશક

હરિભાઈ દલપતરામ પટેલ.

શહાપુર વનમાળીવાંકાની પોળ-અમદાવાદ.

સોલ એજન્ટ:-

મેસર્સ. હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૩ જી.

પ્રત ૧૦૦૦.

સંવત ૧૯૭૫

સને ૧૯૧૬

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

(પ્રકાશકે સર્વ હક પોતાને સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી ગ્રંથાલય
ગુજરાતી ગ્રંથાલય

૯૧૨૨

All thoughts all passions all delights,
Whatever stirs this mortal frame.
All are but ministers of Love
And feed his sacred flame.

Coleridge.

અમદાવાદ શરદાપુર વનમાળી વાંકાની પોળમાં હરિભાઈ
દસપતરામે પોતાના “ અન્યોદય ” ગ્રંથમાં છાપી.

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

વીસ બાવીસ વર્ષ ઉપર 'સમશેરખલાદુર' માં આ વાર્તા પ્રથમ લખાઈ હતી. અધુરી રહેલી તે, પછી અધુરીજ 'વાર્તાવારિધિ' ના પ્રથમાવર્તનમાં છપાઈ હતી; અને મિ. ગણપતિરામ ઉત્તમરામે તેના વધારાના ફોર્મ પુસ્તક રૂપે બંધાવ્યા હતા. તે માત્ર સવાસો પાનાનું પૂર અપૂર્ણ હતું. બુકસેલર મેસર્સ. હરગોવિન્દલાલસવાળા મિ. ત્રિભોવનદાસે આ અપૂર્ણ વસ્તુ પૂર્ણ છાપવાનો ઉત્સાહ કરી પોતાના પ્રેસમાં નાંખી. પરંતુ કેટલાક વ્યવસાયીને લીધે અને વસ્તુ બેરોબર ગોઠવાયેલી નહિ હોવાને લીધે, પાયાથી જુદી જાતનો પ્રબંધ કરવો ફીક લાગ્યો નહિ. કામ ધણેક કાળ વળી એમને એમ પડી રહ્યું, પરંતુ આખરે તેને પુરું કરવાનો વિચાર થયો અને તે પ્રમાણે આજ તે અમલમાં મુકાયો. એક રીતે વાર્તાઓ ધડીલર ગમતરૂપ થાય છે અને બીજી રીતે તે અનુપાનવાળી ગુણકારી માત્રાઓ રૂપ પણ બને છે. જુદી જુદી બાબતો ઉપર વિચાર કરતાં શિખરાડવાનું અને વ્યવહારની તથા મંસારની સમજ આપવાનું તે એક ઉત્તમ સાધન છે. વાર્તાનાં કેટલાંક પુસ્તકો તો એવાં હોય છે કે, જે વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરવાને પણ અપાય, અર્થાત્ વાર્તાસાહિત્ય કંઈ એવું છેકજ નકામું કે ઉપેક્ષા કરવા જેવું નથી; તેમ એમ પણ ન કહી શકાય કે, દરેક વાર્તા બોધક અને રસદ હોયજ. વાર્તાનાં પુસ્તકો ગમે તેવાં હોય તોપણ એકંદરે લોકને રસનું વાંચન પુરુ પાડી કંઈ નહિ ને કંઈ પણ બોધ આપે અથવા કંઈ કંઈ નવું શીખવે. આપણે અહિં હજી લોકને વાંચનનો શોખ લાગ્યો નથી. જેમ વાંચનનો શોખ નથી તેમ વિદ્યાનો એવડો પ્રચાર પણ નથી. સારું ખોટું ગમે તે જાતનું પણ ઝાઝું વાંચન વંચાતું થવાની દાલ બહુ જરૂર છે. વાંચનનો શોખ લગાડનારું સાહિત્ય તે વાર્તા કે નોવેલનું સાહિત્યજ છે. વાંચન વંધશે તેમ વાંચનની ઉત્તમતા પણ વંધશે,

અને સમાજને અગત્યની બાબતો પણ તેમાં વધારે ચર્ચાશે. જ્યાં મૂળે વાંચનજ નથી ત્યાં પછી સારું વાંચન ક્યાંથી હોય ? યુરોપની જુદી જુદી ભાષાઓમાં દરરોજ વાર્તાનાં લાખો પુસ્તકો નીકળે છે. એ બધાં પુસ્તકો કંઈ બોધપર કે સાહિત્યપર હોતાં નથી. તેમાંનો પણ મોટા ભાગ તો આપણામાંના કચડા જેવોજ હોય છે; તેમ છતાં તે દેશોમાં વાંચનનો શોખ વધારે હોવાથી ત્યાંના લેખકોને લખવાનો, અને પ્રસિદ્ધ કરનારાઓને વેચવાનો ઉત્સાહ રહે એવી ઉપજ થાય છે આપણે અહિં એ સ્થિતિ આવવાને હવે હજી બે ત્રણ જમાના જેટલી વાર છે.

• યુરોપ અમેરિકાની સરખામણી તો થાય તેમ નથી, તોપણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષ થયાં આપણી વચ્ચે પણ વાર્તા સાહિત્યના વાંચનનો શોખ વધ્યો છે. લોકને વાંચન ઉપર અભિરુચિ થશે અને તેઓ વાંચન માગવા માંડશે ત્યારે આજ નહિ ને પચીસ વર્ષ પછી સાંઝે વાંચન ઉત્પન્ન થવા માંડશે. ટીકાઓની દરકાર વગર લેખકો ને લખ્યાજ કરશે તો લોકો તેમને ઇનસાફ આપવા માંડશે, બીજા વ્યવસાયો કરતાં અને નવરા બેકા બગાસાં બાધા કરતાં વાંચવું એ સાંઝે છે. વાંચન નિર્દોષ મિત્ર છે. તેની મિત્રતા સર્વેએ કરવા જેવી છે. આમાં કેટલીક અગત્યની બાબતો મૂકવાનો યત્ન કર્યો છે અને હવે પછી વાતચીતની રીતે વિશેષ બોધ મૂકવાનો પ્રયત્ન કરતા રહીશું. આવા પુસ્તકમાં બીજી કાંઈ ખાસ વસ્તુનો પ્રસ્તાવ કરવો અસ્થાને ગણાય તેથી આ જે કંઈ છે તેમાંથી વાંચકો વાંચે અને વિચારે તથા એ રીતે એકમાંથી નહિ તો બીજામાંથી, ત્રીજામાંથી કે ચોથામાંથી પણ બોધક વાંચન તેમને મળે, અને સૌને દેખતા અને વિચર કરતા થવાની શિક્ષા મળવા માંડે તો પણ આવા પુસ્તકનો પરિશ્રમ સફળ ગણાય.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના ખરી રીતે તો આ પુસ્તકના ચોથા સંસ્કરણનો મુખલેખ છે, કારણ કે, અપૂર્ણવસ્થામાંજ આની બે આવૃત્તિઓ તો થઈ ગઈ હતી. લોકોને આ વાર્તા પસંદ પડી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ સ્ત્રીઓને વાંચવા યોગ્ય વાર્તાઓ—પુસ્તકોમાં આની ગણના થઈ છે, અને મને આશા છે કે, જેમ જેમ સમાજમાં વંચાશે તેમ તેમ આ વાર્તા વધારે ને વધારે લોકપ્રિય થશેજ. ‘રામાયણમેં ક્યા બનાયા’ એવું કહેનારાઓ છે એને લોક આગળ રજુ કરેલું પેલા ચિતારાનું આખું ચિત્ર હાથેલાઓએ બગાડી નાંખ્યું હતું તે પણ આપણે જાણીએ છીએ, તેમ લોક છે તે હું કે ઉત્તરું ગમે તેમ કહે પરંતુ હાલ વાર્તાઓનો જમાનો છે ને લોકમાંથી સારી સંસારી વાર્તાઓને ઉત્તેજન પણ મળે છે. બીજી ભાષામાં લખાયેલી ‘નવલક-થાઓનાં ભાષાન્તરો અને અનુકરણો કરતાં આવાં જે લોકનું ચરિત્ર હોય તે લોકનીજ અસલ ભાષામાં અસલ ઈશ્વરતથી લખાયેલાં પુસ્તક વધારે લોકપ્રિય બને છે. ભાષા લોકાચારને અને લોકાચાર ભાષાને શોભાવતા અને ખીલવતા અસલી ઈશ્વરતનાં લેખમાં એવો રસ લાવે છે કે, જે રસ ભાષા અને લોકાચારના વિષયમાં કદીએ આવતો નથી.

ગુજરાતી સંસારને લગતી વાર્તામાં ગુજરાતનાં ધરમાં ચાલતી શુદ્ધ અને સરસ ભાષા વાપરવી અને કશાએ આડંબર વગર જેવું ચરિત્ર ચક્ષાવાતું હોય તેવી રમણીય રસપ્રદ ભાષા—ધરગતું ભાષા વાપરવી એ લખાણને શોભાવનારું મુખ્ય લક્ષણ છે. સ્ત્રીઓ અને માણસો કૃષ્ણાયેલા—શિષ્ટ માણસો વાતચીતમાં જે ભાષા વાપરે છે તેજ ભાષા આમાં વાપરી છે અને વાર્તાના પ્રસંગો પણ જેવા સ્વાભાવિક રીતે બનતા જણાય છે તેવાજ યથાર્થ સ્વરૂપમાં વર્ણવવાનો બહુધા યત્ન કરેલો છે. ગુજરાતનો સંસાર હિંદુસ્તાનમાં બહુ વૈભવી ને હોંસીલો

છે અને તેને જોવો છે તેવો ચીતરવો એ મને બહુ યોગ્ય લાગ્યું છે. આપણે જોવા હોઈએ તેવા હમેશા બહુ સારા લાગીએ છીએ. શણગાર સજીને બેઠેલાં ને ટાંપટીપ કરતાં જેટલાં સારાં નથી લાગતાં તેથી વધારે સારાં કુદરતી સાદાં સ્વરૂપ લાગે છે, કારણ કે, તે નૈસર્ગિક સ્વરૂપને રજી કરે છે.

હાલ સારા ખોટાનો બહુ સારો વિવેક લોકમાંથી જતો રહ્યો છે. અમુક ધોરણવાળું શિક્ષણ ચાલ્યું છે અને પરીક્ષાની ગોખણિયા કસોટીમાંથી પસાર થયો તે બધા વિષયોમાં યોગ્ય ગણાય છે. સામાન્ય જ્ઞાનની લાયકાત જોવાને માટે પરીક્ષા એક બહુ સારી કસોટી છે અને એ કસોટીમાંથી નીકળેલા ધણીજનને જોવા વિદ્વાનો છે પણ ખરા, છતાં એ કસોટીમાંથી પસાર થયેલા લખે અને વિચારે કે પારખી શકે એમ આંખો મીચીને માનવું એ ઠીક નથી. તેમાં પણ કળાના વિષયોમાં તે અભ્યાસની કંઈ એટલી બધી મદદતા નથી. ઇશ્વર દત્ત શક્તિ-જેને દુર્લભ કહેવામાં આવી છે તેનીજ એમાં તો છે. કવિતા લેખ કે બીજા કાંઈપણ કળા કળાયાજનને હાથે જેવી સરસ થાય છે તેવી અભ્યાસ કરીને શીખેલાને હાથે થતી નથી. એ તો નૈસર્ગિક હૃદયના ઉકેલનીજ ખુબી છે. બહુ ભણેલાઓ કરતાં સાધારણ વાંચકો આ વાત વધારે સારી રીતે સમજે છે અને 'જગત ઝવેરી છે' એટલે તે એની મેજેજ જવાહીર પારખી લે છે.

તા. ૧૩ મી. જુન. ૧૯૧૭.

સંવત ૧૯૭૩-૮૪થે ૫.

લિ.

૧

૧

મણિલાલ ઇપ્પારામ ભટ્ટ.

વિશેષ.

આ આવૃત્તિ વખતે કંઈ વિશેષ લખવાનું રહ્યું નથી, માત્ર એટલુંજ કે, સારી વસ્તુનો સત્કાર લોક કરે છે. આ પુસ્તકના આવા સત્કાર માટે હું પુનઃ વાંચકોનો ઉપકાર અને આભાર માનું છું એજ.

તા. ૧૫ મી. એપ્રિલ. ૧૯૧૭

૧

લિ.

૧

સંવત ૧૯૭૫-૭૬ સુદિ ૧૫

મણિલાલ ઇપ્પારામ ભટ્ટ.

અનુક્રમણિકા.

ક્રમરજુ	વિષય	પૃષ્ઠ..
૧	અવતરણ.	૧
૨	આશાના અંકુર.	૫
૩	આનંદમાં આનંદ.	૧૨
૪	દૈન્યનો દુર્ગુણ દેખ.	૨૫
૫	દિલનો દગદગો.	૩૭
૬	રામચંદ્રનું ચરિત.	૪૫
૭	રંગનું ચટકું.	૫૩
૮	સુખદુઃખની ખેલી.	૫૯
૯	વરની મરજી... ..	૭૫
૧૦	ક્યાં મન માને.	૮૩
૧૧	મિત્રોને મીઠ્યાની.	૯૦
૧૨	ગોળગોળ જવાબ.	૯૬
૧૩	ચંદનો સંસાર.	૯૮
૧૪	આશા નિરાશા.	૧૧૧
૧૫	વિવાહનું વચન.	૧૧૬
૧૬	વિવાહ નક્કી થયો.	૧૨૫
૧૭	ચંદુનું જવું... ..	૧૨૯
૧૮	રજવાડી રહેણી કરણી... ..	૧૪૧
૧૯	અંગલામાંની અક્ષા.	૧૪૮
૨૦	ભેદી બનાવ... ..	૧૫૩
૨૧	ભૂત સાથે વાતચીત.	૧૬૨
૨૨	ગુલામનો અનુભવ.	૧૭૦
૨૩	લક્ષ્મી તૈયારી.	૧૭૮

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૨૪	સત્ત્વ ત્રુસાર્થ જથું.	૧૯૦
૨૫	સંસારજ કલેશમય છે... ..	૧૯૮
૨૬	ખંભાતની ખખર.	૨૦૨
૨૭	તારા અને ચદા.	૨૧૦
૨૮	પગરસ્તાનો પ્રવાસ.	૨૧૮
૨૯	મહાત્માનો સમાગમ.	૨૨૮
૩૦	મુંબાઈની શેઠાણી.	૨૩૮
૩૧	પાસો ફર્યો.	૨૪૬
૩૨	ધૈર તરફ.	૨૫૪
૩૩	વિવાહ.	૨૬૮
૩૪	વૈવાહિક આનંદ.	૨૮૨
૩૫	ઉપસંહાર.	૨૯૦

પ્રેમકથા ! વનવાસિની. પ્રેમકથા !

અસંભવિત બનાવો સંભવિત બનાવવામાં વાપરેલું શુદ્ધિકૌશલ્ય, મિલન અને વિરહના ચિતાકર્ષક દેખાવો, રાક્ષસી ગૌરવનો જીલ્મ, લોભથી કરેલી પિતૃહત્યા, ભયંકર ભવિષ્યવાણિની સત્યતા, મહામાની સંન્યાસીના જીવનનો અફજુત ભેદ, અપૂર્વ પત્નીપ્રેમ, સંતાન રનેહ, સતી સાખી સૌરભનું સચ્ચરિત્ર, બીષણ રણસંગ્રામ વગેરે જોવું હોય, જાણવું હોય તો વનવાસિની અવશ્ય વાંચો. સોનેરી પાકું પુકું હોવા છતાં ફીંમત રૂ. ૧-૪-૦. પોસ્ટેજ જુડું.

ગુર્જરી મુંબાઇની શેઠાણી.

પ્રકરણ ૧ લું.

અવતરણ.

મુંબાઇ ગુજરાતીઓનું રમણીય વિલાસ નગર, હિંદુસ્તાનનું નાક અને દુનિયાના વેપારનું મથક મુંબાઇ, ખરેખર ! બ્રિટિશરાજ્ય કાળની, સુધારાની, ધનની, વિદ્યાની અને મોજશોખની અભારે એક અસૌકિક નગરી છે. મુંબાઇના વર્ણન ઉપર ઇંગ્રેજ ભાષામાં બે ત્રણ પુસ્તકો રચાયેલાં છે, એટલે અત્રે તેનું વિશેષ વર્ણન કરવાની કંઈ અગત્ય નથી. વળી ધણા જણે તે જાતે પણ જોયેલું છે. આજ આ વાર્તાનું ખીજ નંખાય છે તે દિવસે, શ્રાવણ વાદ અમાસ છે. ગુજરાતમાં જેને મેળો કહીએ છીએ તેને મુંબાઈવાસીઓ. યાત્રા કહે છે. વાલકેશ્વરના ઉંચા ને રમણીય ક્ષેત્રમાં આજે તે વાર્ષિકી યાત્રાનો દિવસ છે અને હજારો ગરીબ તથા તવંગર લોક એ મેળામાં મહાકવચ જાય છે. એક તરફ નગર, એક તરફ સાગર અને એક તરફ તે બધાનું અવલોકન કરવા ઉભો હોય તેવો અને વનસ્પતિના ડુંગર જેવો વાલકેશ્વરનો અને બાબુજનાથનો ડુંગર જોનારની આંખોને હસાવે છે. યાત્રાની મોજમજ ત્યાં વેચાતા વિવિધ જાતના માલની મોહિતા અને સાંજના વખતની રમણીયતા, એ બધાં આકર્ષણોને લીધે અનેક લોક વાલકેશ્વર અને નગર સાથે હારદોર કરી રહેલા છે. ગરીબો પગે ચાલતા, શોખીનો છત્રીઓ ફેરવતા અને મિત્રો સાથે વાતો કરતા તથા ધનવાનો ગાડીઘોડે તે તરફ આવ જા કરી રહેલા હતા. વસ્તુઓ લઈ પાછા ફરતા લોક અને પ્રસન્ન થયેલાં બાળક યાત્રાળુઓના આનંદનું કારણ થઈ રહેલાં હતાં એવામાં તડકાનો

રંગ બદલાયો, આથમતો સૂર્યનારાયણ પશ્ચિમ દિશાની પાણી બરેલી વાદળીઓથી ઢંકાઈ ગયો અને પવનના સપાટા સાથે કલાકના ત્રીસ ચળીસ માઇલની ઝડપે ચાલતી આછી ભુરી વાદળીઓએ નભોમંડળને છાંય નાંખ્યું. જતા આવતા લોક પલળવાની ખીકે કંઈક ઉતાવળા ચાલ્યા અને જીવાનિયા છેલ પુરુષોએ નાયકની સોટી ફરતા જેમ સૈનિકોની બંદુકો ઉંચી થાય તેમ છત્રીઓ ઉઘાડી દીધી. ચઢતી વાદળીઓ જેટલું જોર બતાવ્યું તેટલું પાણી વરસ્યું નહિ. વરસતી વાદળીઓ પવનના જોરે ખંચાઈ ગઈ અને આંજી વરસાદના કણે નવી ધોવાયેલી વનસ્પતિ ઉપર વનદેવીઓનાં ભૂપણ જેવી જળમુક્તાની જળો ગુંથાઈ ગઈ. થોડા પડેલા વરસાદે પણ પ્રારંભમાં દેખાડેલા મોટા દમામે યાત્રા જનનાર ગૃહસ્થોને ઘર તરફ પ્રેર્યા. સૂર્ય આથમી ગયો ને કાળાં વાદળના સાથે સંધ્યાનું અંધારું થતાં વાલકેશ્વરના દોળાવ ઉપરથી ગૃહસ્થોની ગાડીઓ એક પછી એક નીચે ઉતરવા લાગી. દિશાના અંતમાં ઝીણી પણ આંખનું તેજ હરી લે એવી વિજળીઓ થવા માંડી. પુનઃ વધારે વરસાદ થવાનાં ચિહ્ન જણાતાં પારસી, મુસલમાન તથા યુરોપિયન વગેરે લોકો જેઓ પોતાની ગાડીઓને રસ્તાની એક કોરે ઉભી રખાવી છોકરાં તથા સ્ત્રીઓ સાથે પગથી ઉપર ફરવા નીકળ્યા હતા. તેઓ ફરી ગાડીઓમાં જઈ બેઠા. યાત્રામાંથી આવતી મુંબાઈની શેઠાણીઓની અને ફરવા આવેલા શેઠ સાહુકારો ને સાહેબમદોઓની ગાડીઓથી રેલવે કોસિંગ સુધી બધો માર્ગ ભરાઈ ગયો.

એક લેન્ડોગાડી એટલામાં ત્યાં ઉભેલા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની ડાખી બાજુએ આવીને ઉભી રહી. વિદ્યાર્થીઓ તરફ ગાડીમાં બેઠેલાંની અને તેમની તરફ વિદ્યાર્થીઓની નજર હતી. એટલામાં આગગાડી ઉપડી અને ઘોડો ભડકીને તોફાન કરવા લાગ્યો. વિદ્યાર્થીઓ તરફ ગાડી મરડાઈ અને ઘોડાએ અવળા ફરી જઈ તેને વિદ્યાર્થીઓ તરફ હડસેલી દીધી. બે જણ ફરમાં ખેંસી ગયા પણ એક જણના પગનાં આંગળાં તેથી કચરાઈ ગયાં. આગગાડી ચાલી ગઈ અને ફરવાજો ઉઘડ્યો ત્યારે ઘોડો ઠેકાણે આવ્યો. ગાડીમાંનાં બેરાંએ વિદ્યાર્થીનાં

આંગળાં અગદાતાં જોયાં હતાં પરંતુ જ્યાં સુધી પોતાનો જીવ ઉઠ્યો હતો ત્યાં સુધી પરદુઃખ તેમને દેખાયું ન હતું. રાવતે ઘોડાની લગામ ઝાલી તેને રસ્તે દોર્યો એટલે ગાડીમાંની એક બાળા બોલી કે ‘આ ! પેન્ના છોકરાને બિચારાને બહુ વાગ્યું છે.’

તેનાં વચનો સાંભળી આદેડ ઉમ્મરની એક સ્ત્રી, જે પેન્ના કન્યાની માતા થતી હતી તે, ગાડી ઉભી રખાવી નીચે ઉતરી તેની પાસે ગઈ, અને તેના મિત્રા વિક્ટોરિયા કરી તેને ઘેર લઈ જવાની તજનીજ કરતા હતા તેમને કહ્યું કે, ‘શું કરવાને એમ કરો છો ? હું એમને મારી ગાડીમાં મારે ઘેર લઈ જાઉં છું. મારો દીકરો દાકતર છે તે એમની સારવાર કરશે. તમને હરકત ન હોય તો મારી ગાડીમાં બેસાડો.’

મિત્રાને આ જોઈવળુ ગમી અને જોને વાગ્યું હતું તેણે કંઈ વાંધો લીધો નહિ. બે મિત્રાએ ઉપાડી તેને ગાડીમાં બેસાડ્યો એટલે એક જુવાન સ્ત્રીએ તેમને કહ્યું કે ‘હવે જાઓ, ચિંતા કરશો નહિ. મારા સસરાજીનું નામ રામચંદ્ર સદાશિવ છે અને જૂલેશ્વરમાં અમારો પોતાનો માળો છે. તમારા મિત્રની ખબર કાઢવા આવવું હોય તો મુખેથી ત્યાં આવજો.’

‘મેં એ માળો જાંચેલો છે અને હું એમને નામે તથા દીકરો જાળખું છું. તમે ખુશીથી ઘેર જાઓ.’ એમ પેન્ના વિદ્યાર્થીએ કહ્યું તે પછી ગાડી સડસડાટ શહેર તરફ ચાલી.

ગાડીની ઉત્તમ બેઠક ઉપર રામચંદ્ર સદાશિવ શેઠનાં પત્ની અને વિદ્યાર્થી તથા સામી બેઠક ઉપર વીસ બાવીસ વર્ષની જુવાન વહુ અને તેર ચૌદ વર્ષની છોકરી બેઠાં હતાં. ગાડી ચાલી અને શેઠાણીએ વાત છેડી કે ‘ભાઈ ! બહુ પીડા થાય છે વાર ?’

‘અરર ! લાય બળી એવી પીડા થાય છે કે, મને બોલવું પણ ગમતું નથી.’

‘ઘેર જઈએ એટલી વાર છે હો ભાઈ ! એક ક્ષણમાં મારો ચંદુલાલ તમને હસાવશે.’ શેઠાણીએ આશ્વાસન આપ્યું.

‘તે દિવસે પેન્ના બિહારીલાલ બૈયાને બહુએ વાગ્યું હતું પરંતુ

મોટાભાઈએ એને ટાઢક વળે એવો મક્કમપટો કરી તરત ઉઘાડી દીધો હતો. 'બહેન ભાઈનાં વખાણ કર્યા.

‘હા, તરત આરામ થઈ જાય એવું ઔષધ લગાડશે.’

મા દીકરીએ વિદ્યાર્થીને આશ્વાસન મળે એવી વાતો કરી અને વિદ્યાર્થી તે સાંભળતો કપડામાં મુખ રાખી વેદના સહી રહ્યો. ગાડી બૂલેશ્વરમાં એક મોટા માળા આગળ આવીને ઉભી રહી એટલે શેઠાણી બોલ્યાં કે ‘ગુલાબવહુ ! તમે ઉપર જઈ લેંયાને મોકલો. તે આમને સંભાળીને ઉપર લઈ આવે.’

ધોડાવાળાએ આરણું ઉઘાડ્યું એટલે સૌ બહાર નીકળ્યાં, અને ગુલાબવહુ સપાટાબંધ દાદર ચઢી ગઈ. લેંયાએ નીચે આવી વિદ્યાર્થીને જોયો અને અબ્યાસીના સુકકડી શરીર ઉપર હસી શેઠાણીને કહ્યું કે ‘ઉઠા લેઉં.’

શેઠાણીએ ઉત્તર આપ્યો કે ‘જેમ એમને પીડા ન થાય તેમ ઉપર લઈ આવ.’ હાથ ઝાંચી ગાડીમાંથી ઉતારવાની અને દાદર ચઢાવવાની કડાકુટમાં પડવાનું ફીક નહિ લાગ્યાથી લેંયાએ વિદ્યાર્થીને એક ફૂલની માફક ઉપાડી લીધો અને ઉપર જઈ એક મોટા ભપકાદાર દિવાનખાનામાં મજેના પોચા સોફા ઉપર બેસાડ્યો. શેઠાણીએ પછી તેની પાસે બેસીને કહ્યું કે ‘ભાઈ ! તમારું નામ શું ?’

‘મારું નામ કેશવચંદ્ર, અને હું આપની નાતનો માણસ છું. આપ મને નથી ઓળખતાં પરંતુ રામચંદ્રશેઠને હું ઓળખું છું.’

‘ખરે મોટા માણસને સૌ ઓળખે અને મોટા માણસ કોઈનેય ઓળખે નહિ.’ શેઠાણીએ સ્વાભાવિક સ્તવ ઉચ્ચાર્યું.

‘નિશાળિયાને ન ઓળખે એમાં શું ?’

‘ત્યારે તો તમે અમારા પરોણા કેશવચંદ્ર ! હવે અહિં જરા આડો થાઓ, હમણાં મારો ચંદુલાલ આવશે.’

‘વારૂ તમે હવે જાઓ. હું અહિં સુતો છું. બહુ કાળજી કરવા જેવું કંઈ નથી.’

મકરણ રં ભું.

આશાના અંકુર.

કેશવચંદ્ર દિવાનખાનમાં સોફા ઉપર સુતો અને શેઠાણી નાની શેઠાણી તથા પેત્રી કુંવારી કન્યા વગેરે સૌ પોતપોતાના કામમાં પડ્યાં. સુતાં સુતાં કેશવચંદ્રને વિચાર આવ્યો કે ‘આપણી નાતમાં આ એક દોષ છે. એમના જેવો દૈભવ કોઈને ત્યાં નથી. જે કોઈ પણ માણસ પાસે એપૈસા હોય તો તે આમનીજ પાસે છે. અરે ! કેળવણી અથવા સુધારો પણ માત્ર આ ઘરમાંજ છે. નાતમાં એ કોની સાથે એસે એમ છે ? સંવ્રણા ચિંથરેલાલ માણસો છે. કોઈ ખેડુત, કોઈ લિખારી અને કોઈક જરા ઉચ્ચ વૃત્તિવાળા પુરાણીઓ ! બાકી ખીજા કોણ ? જેવું ધન અને શીલ છે તેવીજ નાતમાં અલગત, ખંભાત તરફ અને અલિં પ્રતિષ્ઠા પણ છે. અમદાવાદ તરફ આમને ઓળખનાર થોડા પણ સુરતમાં ઘણા. સુરતમાં કેટલાક સારા છે પણ ધન કેળવણી અને સુધારા રહિત. પેત્રે ત્રણે જગારે હું અલિં આવવા નીકળ્યો ત્યારે મિ. પ્રાણશંકરે મને આમનું ઓળખાણ આપી અલિં ઉતરજાની ભલામણ કરી હતી પણ મને તે કાંઈ લાગ્યું ન હતું. એ પછી પેત્રી સલામાં મેં આમને ઓળખ્યા અને આજ આ મોટા ઘરનો પરાણો થયાનો પણ વખત આવ્યો. આ ઘરની રીતભાતનું અવલોકન કરવાનો હવે મને પ્રસંગ મળશે, પણ નહિ, એમની રીતભાતની પરીક્ષા કરનાર હું કોણ ? ક્યાં ગાજ ભોજ ને ક્યાં ગાંગો તેત્રી ? ધનમદ તો હશે. જે તે ન હોય તો ? દેવ જેવાં ગણાવાં નેદરે. આ રીતે જેના મકાનમાં કેશવચંદ્ર સુતો હતો તેના સંજોગી વિચાર કરતાં કરતાં દુઃખની પીડાથી કંટાળેલી આંખમાં ઘેન ભરાયું અને ખિન્ન જણાતા વદને તે સહેજ નિદ્રામાં પડ્યો.

કેશવચંદ્રને દિવાનખાનામાં આરામ લેવાનું કહી શેઠાણી તેમનાં સાસુ, રામચંદ્રશેઠની ધરડી માં પાસે ગયાં. ડોસીએ નવા આવેલા માણસ વિષે પડપુછ કરી. શેઠાણીએ જે થોડું ઘણું જણ્યું હતું તે બધું કહ્યું. ડોસી લગભગ એંશી વર્ષ ઉપરની હોઈ આખી નાતને ઝોળખતી હતી. કેશવચંદ્રને તેણે આશરે ઝોળખ્યો અને કહ્યું કે, 'મોટી વહુ ! એ જો ગૌરનો હોય તો તારે કામનો. મારા સાંભળવામાં આવેલું છે કે એણે તરફનો એક વિદ્યાર્થી અહિંયાં લણે છે. અમદાવાદથી ગોદાવરી જવા માટે પેલે વર્ષે જેઓ આવ્યાં હતાં તેમણે મને એ વિષે કહ્યું હતું. ગજરીનું ભાગ્ય મોટું છે, અને જો એજ ન્યા હશે તો તને લાભ છે. હશે, આ વાત હમણાં મનમાં રાખજે. શું ચંદુ વગેરે હજી આવ્યા નથી ? કેમ વાર થઈ ?' 'જી ! ચંદુભાઈ આવ્યા.' એમ ગજરીએ ઓરડામાં પેસતાં કહ્યું અને ડોસીએ વાત બંધ કરી. શેઠાણી ઉઠ્યાં અને ચંદુલાલ ઉપર આવતાં કેશવચંદ્રનાળા બનાવની સઘળી હકીકત તેમણે તેને કહી. 'એમાં શું છે ? આરામ થતાં વાર નહિ લાગે.' એમ કહી ચંદુલાલ આગળ થયો અને શેઠાણી તેની પાછળ ચાલ્યાં. તેઓ દિવાનખાનામાં દાખલ થયાં તે સાથેજ ચંદુલાલના ખૂટને અવાજે કેશવચંદ્રની આંખ ઉઘડી ગઈ. ચંદુલાલે તેની સામું જંચું અને હિલચાત મુખ ઉપર વિવેકી હાસ્ય પ્રકટ્યું. ચંદુલાલ તેની જોડે બેઠો અને શેઠાણીએ નીચે ગાલીચા ઉપર બેસતાં કહ્યું કે 'આ ત્રણ આંગળીઓ કચરાઈ છે.' 'હવે હું તેજ જોઉં છું બા !' એમ કહી ચંદુલાલે સારવારનું કામ કરવાનો આરંભ કર્યો. પાણી મંગાવી તેણે પગને ધોવાવાની નાખ્યો, અને ચોખ્ખાં ઔષધ લગાડી પાટો બાંધ્યો. શેઠાણીએ દયાની લાગણી સાથે એ બધી ક્રિયા દિલસોજીથી જોઈ અને પાટો બંધાઈ રહ્યો. કેશવચંદ્રના મુખ ઉપરથી પીડાની અસર ઓછી થઈ. ચંદુલાલ ખુરસી ખેંચી લાવી તેની સામે બેઠો અને દરદી સોફાને તાંક્યે મસ્તૂક ટેકવી પડ્યો તે પછી શેઠાણી બહાર ગયાં.

ચંદુલાલ અને કેશવચંદ્ર વચ્ચે હવે વાતચીત ચાલી. પ્રથમ

ગુજરાતીમાં અને પછી હિંદીમાં તેઓ ગરબાં મારવા લાગ્યા. જેમ જેમ વાત થતી ગઈ તેમ તેમ ચંદુલાલના મનમાં કેશવચંદ્રની આવડની છાપ પડતી ગઈ. તેના વિશાળ જ્ઞાનથી તે ચકિત થયો. આગળ ચાલતાં તેણે કહ્યું કે ‘ત્રણ વરસ થયાં હું વૈદ્યકીય છેલ્લી પરીક્ષામાં બેસું છું. બે વરસ નાપાસ થયા પછી આ વરસથી તો અનુભવને ખાતર ઘર આગળ કેટલાંક ઔષધ રાખી ઓળખીતાં પાળખીતાંની દવા કરવા માંડી છે. મને આ વખતના પ્રશ્નપત્રો જોઈ આશા બંધાઈ છે.’

‘દશ્વર કરશે તો તમે પાસજ થશો. આવતી કાલે હું ભૂતતો ન હોઉં તો તમારું રિઝલ્ટ જણાવાનું છે. આપણી નાતમાં તમે રત્ન છો અને દશ્વર તમનેજ પરેલા દાકતર થયાનું માન અપાવશે.’

‘હું મોટા માનને યોગ્ય થઈશ એમ કંઈ નથી. હું તો સાધારણ વિદ્યાર્થી છું. મારા કરતાં બહુ બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓ છે.’ કેશવચંદ્રે કહ્યું કે, ‘ખીજી કંઈ અડચણ ન આવે તો ટ્રેન્યુએટ થવાનો મારો નિશ્ચય છે અને હવે એક વર્ષ વચ્ચે આડું છે. સાંસારિક પ્રત્યયાય એટલામાં ન આવે તો બસ.’

‘તમને સાંસારિક ખટપટ વળગી છે?’

‘ના ના, એવી તો નહિ, પણ મારા પિતાજી વૃદ્ધ છે અને એ પાકું પાન ક્યારે ખરી પડશે તે કંઈ કહેવાય નહિ. એમ થાય તો અભ્યાસ મૂકી મારે ઘરની સંભાળ લેવી પડે. મિ. ચંદુલાલ! જાણો-છોની કે આપણી નાતના લોક કેવી સ્થિતિમાં છે?’

‘તે મારા જાણવામાં છે પરંતુ મારો એવો અભિપ્રાય છે કે, ગરીબ છતાં પણ ઘણાં કુટુંબો પોતાનાં બાળકોને સારી કેળવણી આપવા ધારે તો આખી શકે. વળી ધનવાનનાં છોકરાંજ ભણી શકે એમ કંઈ નથી. ગરીબ માણસોનાં છોકરાં હમેશ બહુ સારાં ભણે છે અને દીપી નીકળે છે. જાણવાની વૃત્તિ હોય તો ધન આવી મળે છે. માઆપની ભણાવવાની ને પુત્રની ભણવાની મનથીજ લાવના હોય તો ગરીબે ભણી શકે છે.’

‘પરંતુ તેઓ આ વિદ્યાર્થી અલગાય છે. એમની માગણ્ય વિદ્યામાં

હજી એમનાં પેટ લસતુ છે અને તેમાં તેઓ એવાં રચીપચી ગયેલાં છે કે વિષા બાણથી એજ તેમને ક્યતું નથી.

આ વાતમાં મળરીએ લાંગ પાડ્યો. તેણે અંદર આવી કહ્યું કે ‘ચંદુલાઈ! રસોઈ થઈ ગઈ છે.’ ‘ચાલો, આવીએ છીએ બહેન!’ એમ કહી ચંદુલાલ ખુરસી ઉપરથી ઉઠ્યો અને મળરી ગઈ.

‘તમારાથી રસોડામાં અવાશે?’

‘હા, હવે મને ઠીક છે.’ કેશવચંદ્ર ખેડો થયો અને ચંદુલાલનો હાથ પકડી રસોડામાં ગયો.

રસોડું નાનું ન હતું. ચાકરે બે પાટલા ગોઠવી નંડે જળપાત્ર મૂક્યાં હતાં. રસોડયાએ બધું તૈયાર કરેલું હોવા છતાં ગુલાબવહુ સોળું પહેરી પીરસના તથા બીજી સગવડ કરવાને હાજર થઈ હતી. હાવકાઈથી તેણે ચટણી વગેરે પીરસી અને ચાકરે અખોટિયાં આપ્યાં તે પહેરી બેઠે ભુવાન જમવા બેઠા.

પુરુષો અને રસોડયાની વચ્ચે જરા દૂર એક પાટલા ઉપર ગુલાબવહુ સંકોરાધને બેઠી અને વાત કરતાં પેલા બે જણ જમવા લાગ્યા. થોડીવાર પછી ચંદુલાલે પૂછ્યું કે ‘બાપાજી કેમ હજી નથી આવ્યા?’ શરમાતાં શરમાતાં ગુલાબે જવાબ આપ્યો કે ‘અગિયાર વાગે ગયા ત્યારે દાદીમાને કહેતા ગયા છે કે, આજે ડાયરેક્ટરોની સભા છે તેથી મોડું થશે.’

‘હા, એ તો હું જૂલીજ ગયો. તારૂં, બીજા શા વર્તમાન છે? કેમ બોલતાં નથી? કેશવચંદ્રનાં ગુનેગાર થયાં તેમાં?’

‘ગુનેગાર તો ખરાંસ્તો. પોલિસમાં પકડાઈએ એવાં. એમની આંખમાંથી તો આંસુ નીકળી ગયાં હતાં.’

કેશવચંદ્ર—અકસ્માતમાં કોઈ ગુનેગાર ગણાયજ નહિ, એમ કહેવાની. ‘એમ કેમ કહેવાય? અમારી ગાડીથી વાગ્યું તે કંઈ ખોટું?’

ચંદુલાલ—એમને આળખ્યા? એ તો વાણિયા છે.

ગુલાબવહુ—જેવા તમે વાણિયા તેવા એ.

કેશવચંદ્ર હસ્યો અને વરવહુનો વિનોદ પુરો થયો. જમીને તેઓ

દિવાનખાન માં ગયા. થોડી વાર વાત કર્યા પછી ચંદુલાલ કેશવચંદ્રને સુવા ખેસવાનો આકર પાસે ખરોખર અંદોખસ્ત કરાવવાની મેડીએ ગયો.

રસોડામાંથી ઉડી ગુલાબવહુ સાસુ અને વડસાસુની મંડગીમાં ગઈ. ત્યાં પણ કેશવચંદ્રને લગતી વાતેના તડાકા ચાલતા હતા. રામચંદ્રશેઃ આવ્યા ન હતા એટલે સૌ તેમની વાટ જોતાં ખેડાં હતાં. જન્મતી વખતે ગુલાબવહુએ કેશવચંદ્રની રીતભાતનું અવલોકન કર્યું હતું તેથી સાસુ અને વડસાસુ આગળ તેનાં વખાણ કરતાં કહ્યું કે 'શરીર તો સુકડું છે પણ સ્વભાવે બહુ ચેતનવાળા છે. વિવેક અને રીતભાતમાં તો સુધરેલાંને પણ ટક્કર મારે તેવા છે. વાત કરવાની છુપી અને રીંગો રૂપાળો સ્વભાવ વગેરે જોઈ મને તો ખાતરી થઈ કે એમના જેવા હોંશિયાર, સુધરેલો અને ભણેલો ખીજો કોઈ આપણી નાતમાં ભાગ્યેજ હશે. આણી તરફ ચરોતરના ઘણાંય માણસ આવે છે પણ તેમને જન્મતાંએ આવડતું હોતું નથી. કોઈ બહુખોજા થઈ ચિયાવડા જેવી કૃત્રિમ ભાષા બોલી આપણને દસાવે છે તેઓ ખોટાં આત્મનું ને ખેસવું ઉડવું વગેરે રીતભાતમાં તો કંઈ સમજતાજ હોતા નથી, આ એવા નથી આમનું કામ તો ઓર છે. મેં તો હમણાંજ જાણ્યું કે એ અંધણી નાતના છે. આ ! ખીજશે નહિ પણ મને તો એમ લાગે છે કે ગજરાખાને ગોરમા ફૂડશે.'

'જાની રહે, એવું બોલીએ નહિ.' ડોસીએ વહુને દખાવી.

ગુલાબ શરમાઈ ગઈ અને ગજરી આડું વંદઈ ઓરડાની બહાર જતી રહી. એટલામાં વળી રામચંદ્રશેઃ દાદર ચઢ્યા અને ગુલાબવહુ ધુંધેટા તાણી દૂર ખસી ગઈ. શેઠાણીએ પણ જરા આધું એટલ્યું.

'જીજી ! તમે જન્મ્યાં નથી ?' રામચંદ્રશેઠે આવતાંવાંત પૂછ્યું.

'તમારી રાહ જોઈ સૌ ખેરી રહ્યાં છે. ચંદુ અને એક આપણી નાતના કેશવચંદ્ર કરીને આવ્યા છે, તે એ જણ જન્મ્યા. ગજરી જન્મી નથી.' ડોસીએ ઉત્તર આપ્યો.

'ચાલો ત્યારે આપણે સૌ સાથેજ જન્મી જાએ' એમ કહી રામચંદ્ર શેઠ ડગલો ઉતારવા લાગ્યા અને ગજરી પાંચડી લઈ ડેકાણે મૂકી આવી.

સૌ સાથે જન્મ્યા બેઠાં. ત્યાં ડોસીએ કેશવચંદ્રની અથેતિ હકીકત કહી, તે સાંભળીને શેફ દિલગીર થયા અને ચાકરને મોકલી તજવીજ કરાવી પણ 'તેની ઓરડી બંધ છે અને તે હાજી ગયા હશે.' એવું તેણે જણાવ્યાથી સવારે મળવાનું રાખ્યું. જન્મતાં જન્મતાં રામચંદ્રશેફ બોલ્યા કે 'જીજી ! ચંદુલાલ પાસ થાય એમ લાગે છે. એના સાથે આજ મળ્યા હતા, તેમણે કશું કે આશા છે.'

'ઈશ્વર એટલું કરી નાંખે તો ગંગા નહાયાં. ત્રણ ત્રણ વર્ષ થયાં છોકરા પાસ થતો નથી એ તે પરીક્ષાઓ કેવી ? ગોખી ગોખીને તો બિચારો અડધો થઈ ગયો. તે દિવસે જેકારવહુએ મને કહ્યું કે 'ચંદુ વાંચે છે,' ત્યારે બે વાગ્યા હતા. છોકરાં ઉઘે શું અને વાંચે શું ?'

જેકારશેફાણી-જીજી ! તમે લડો તેમાં હું તો કહેતી નહિ; પણ કાંઈ કાંઈવાર તો રડ્યું આખી રાત વાંચવાનું ચાલતું અને સવારે બિચારાની આંખો ફૂલી જતી.

શેફ-મહેનત વગર ફળ ક્યાં છે ? એનો તો શો અભ્યાસ છે ? ખીન્ન શાસ્ત્રો વગેરેના અભ્યાસીઓને એક કપાટ ભરાય એટલી બધી ચોપડીઓ વાંચવી પડે છે અને કંઈમાં કંઈ જુદા જુદા ચાર પાંચ વિષયો હોય છે.

ડોસી-ખમારા વખતમાં તો એવું કશુંએ ન હતું.

ગજરી-દાદીમા ! ત્યારે તમારા વખતમાં આવી સાહેબી પણ ક્યારે હતી ?

ડોસી-સાહેબીનાં શરીર નેતે ? તારા આપના અને ભાઈના શરીરમાં કંઈ ફેર દેખે છે ? મહેનત કરવી, રણવું અને ભણવું, બધુંએ ખર્ચ પણ આ ભણતરથી તો તે.આ ! ?

ગજરી એક ફેરે ગુલામના ધુંધટામાં મેં ઘાતી ધીરથી પણ મોટરાં સાંભળે તેમ કહેવા લાગી કે 'દાકતર સાહેબનાં બ્રહ્મચારી ! દાકતર સાહેબ પાસ થશે ત્યારે મને શું આપશે ?'

ગુલામ-હજી પાસ તો થવા દો.

'કાલે સાંજે પાસ થશે અને તરત વધામણી લઈશ. એની એ

આશાના અંકુર.

ધડીએ જરાએ અજર નહિ કરે. ’

જેકારશેડાણી ગજરીનાં વચન સાંભળી .ઉમળકાથી બોલ્યાં કે
‘જીજી! જોયું, ગજરી પણ એની લાભી પાસે વધામણી લેવાની કબુલાત
કરાવરાવે છે. ’ ગામમાં પેડાના સાંસા ને પટેલને ઘેર ઉનાં પાણી.

ગજરી-સાંસા બાંસા બોલીશ માં. કાલે સાંજે લાઇ પાસ
થપાના ખખર આગ્યા જાણને.

‘ખખર આવે ત્યારે ઇનામ લેજો ’ શેડ જમીને બહાર જતાં
બોલ્યા. હવે રસોડામાં સ્ત્રીમંડળજ એકલું રહ્યું, તેમાં નણદે લાભીને
કબુલ કરાવવા માંડ્યું.

જેકાર-વહુ ! એને વધામણીની ક્ષત્રુનું નામ પાડો. લાડકીનણદે
હોય તે માગે તો ખરીસ્તો. ગજરીને શર ચઢ્યું.

ગુલાબ-મારો હાર આપીશ જઓ, ખુશી થાઓ.

જેકારશેડાણી-તારી લાભીએ ખરેખરી ઉદારના દેખાડી હવે
ઈશ્વરની સ્તુતિ કરજો કે ચંદુલાઈ પાસ થાય.

‘એટલા દાલ માટે કંઈ સ્તુતિ કરવાની છે ? હું તો હમેશ
મારા ચંદુલાઈના સારા માટે સ્તુતિ કરું છું. ચંદુલાઈ અને લાભી
પાસેથી તો ઈશ્વર કરશે તો એક વર્ષ દલાડમાં આર્થીએ ઘણું મોટું-
મોટું અને હકનું ઇનામ લઇશ. ’

જેકારશેડાણી અને ગુલાબની આંખ એક થઈ. એકિના મુખ
ઉપર અવર્ણનીય હાસ્ય પ્રગટ્યું. ગુલાબે નીચું જોયું અને શેડાણી
જરાક મોટેથી હસી હાથ ધોઇ ઉભાં થયાં. રસોડામાંથી સ્ત્રીમંડળ
વેરાયું. ડોસીને પુરાણ સંભળાવવા માટે પુરાણી આવી પહોંચેલા
હોવાથી જેકારશેડાણી અને શેડ પછી સાંભળવા બેઠાં. દશ અગિ-
યાર વાગતાં કથા પુરી થઇ અને સૌ સુઇ ગયાં.

ગજરી પધારીમાં સુની એટલે તેને કંઈક નવું નવું મનમાં ઉડો
હર્ષ ઉપજાવતું હોય એવું લાગવા માંડ્યું. ધર્મી તમામ માણસો નવા
આવેલા વિદ્યાર્થી સંબંધી મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતાં નિદ્રાવશ
થયાં. બીજો દિવસે સવારે રામચંદ્રશેડે કેશવચંદ્રને તેને મટાા લગી

પોતાને ત્યાં રહેવાનું કહ્યું અને કાલેજમાં જવા આવવાને માટે ગાડીનો પથ બંદોબસ્ત કરાવી આપ્યો. શેઠના મનમાં તેને માટે સારો વિચાર ઉત્પન્ન થયો હતો. ચંદુલાલે દરદીની ખબર લીધી. પાટો છોડીને નવો બાંધ્યો અને કેટલીક વાર વાતો કરી. કેશવચંદ્રથી હવે પગ નીચે મુકાવા માંડ્યો. રાતવાળા એસડથી તે લાકડીને ટેકે ઉભો થવા જોડલો હોંશિયાર થયો હતો. કાલેજમાં ગયા વગર ચાલે એમ ન હતું, કારણ કે, અભ્યાસાવધિના મુકરર દિવસોમાં ખોટ પડે એમ હતું.

પ્રકરણ ૩ 'જી'.

આનંદમાં આનંદ.

રામચંદ્રશેઠના ઘરમાં હાલ કોઈ નિશાળે કે આદિસે જનાર નહિ હોવાથી સવારમાં જરા મોડું જમણુ થતું, પણ આજ તે વહેલું તૈયાર કરવાની રસોઈયાને હુકમ મળ્યો હતો. નવ સાગ નવને અમલે રસોઈ તૈયાર થઈ. શેઠ કે ચંદુલાલ કોઈ ઘેર હતા નહિ. જેઠારશેઠાણીએ કેશવચંદ્રને આગ્રહ કરી જમવા એસાર્યો અને પોતે તેની રીતભાત જોવા તથા સ્વાર્થને યોગ્ય કેટલીક વિગત પૂછી લેવા સરભરામાં રહ્યાં. શેઠાણીએ આગ્રહ કરી તેને જમાડ્યો અને સંબંધ બાંધવા પુરતી સઘળી વિગત વાતમાં ને વાતમાં પૂછી લીધી. ગજરી માટે આ ખરે-ખરો વર છે, એવી ક્રાયા તેટલી ખાતરી કરી. શેઠાણીની પૂછવાની ઢબ અને કેશવચંદ્રની વિગતે જવાબ આપવાની રીતથી જાણવાનું સર્વ જણાયું. તે જમી રહ્યો અને કપડાં પહેરી તૈયાર થયો ત્યાર સોરી ગાડી તૈયાર થઈ આવી. શેઠાણીએ હવે મનથી તેને જમાઈ માની લીધો અને અંતર આનંદે ભરાયું. શરીરનું આરોગ્ય, ઉમ્મર, અને વિદ્યા એ સઘળું પોતાની બરોબરીનું જણાયું. કોઈને કંઈ વાધો કાઢવાનું રહે એવું ન રહ્યું. ચંદુલાલની પ્રીતિમાં કેશવચંદ્રે જાણે આજ ભાગ પડાવે, અને પહેલે દિવસેજ શેઠાણીના મનમાં પક્ષપાત થયો. કેશવચંદ્ર નીચે ઉતર્યો, શેઠાણી તેની પાછળ નીચે ગયાં અને ગાડીવા-

ળાને કહ્યું કે 'એમને સંભાળીને કાલેજમાં મૂકી આવજો, અને એ જોટલે વાગે કહે તેટલે વાગે ગાડી પાછી ત્યાં લઈ જઈ અહિં પાછા લઈ આવજો.' વળી કેશવચંદ્રને કહ્યું કે 'કેશવચંદ્ર ! લૈયાને મોકલું ? કાલેજની સીડી તમારાથી ચઢાશે ? ના હોય તો બે દિવસની રજા લેતા આવજો. પણ ખેંચીને ચાલતાં હેરાન થવાશે.' કેશવચંદ્રે કહ્યું કે 'લૈયાની જરૂર નથી અને આવતી કાલે તથા પરમ દિવસે રજાઓ છે. પેલા દહાડાની વાત પેલે દહાડે.' 'જાઓ ત્યારે.' શેઠાણી ઉપર ચઢ્યાં અને ગાડીવાળાએ કાટ તરફ ગાડી હંકારી.

અગિયાર બાર વાગે ઘર કામ સમાપ્ત થયું અને શેઠ તથા ચંદુ-લાલ જમી આરામ લઈ બહાર નીકળી ગયા. મોડેથી પછી જોકાર સાસુ પાસે ગયાં. સાસુ વહુએ કેશવચંદ્ર સંબંધી વાતચીત કરી. જોકારે કહેલું વૃત્તાંત સાંભળી ડાસી બોલી કે 'નકી' હવે કાર્મને કંઈ ખૂબ જોવું નથી. હું સર્વને ઓળખું છું. એનું કુટુંબ આપણી નાતના માન પ્રમાણે ખાનદાન છે. એના પેલા વડવાને કડી પરગણામાં અધિકાર હતો અને જુના વખતમાં તેણે બે પૈસા એકઠા પણ કર્યા હતા. જાતે ચઢાઉ હોવાથી નાતોજાતોમાં અને લહાણાં કરીને તેણે બધું ઉઝાડી દીધું હતું. મેં આના વડવાના લહાણાંનાં વાસણ વાપરેલાં. નાતો અને લહાણાંમાં પૈસો, વેરાયો અને છોકરો નહિ એટલે ગામડામાં આપા કહેવાયા અફીણ ગળે પડ્યું તેમાં બાકીનું પુરૂં થયું. બાધે તો સમુદરે ખૂટી જાય. પાંસઠ વર્ષની વયે છોકરાની આશાએ વળી ડાસો ફરી પરણ્યો અને ઇશ્વરે વંશ રાખ્યો. કેશવચંદ્રનો બાપ થયો અને ડાસો મોટી વયે મરી ગયો. દેવાદારોએ ઘરબાર લઈ લીધાં અને નવી વહુ તથા છોકરો હલેતાં હોવાથી નાનમ પડી. પડી એટલે તો પડીસ્તો 'વાગેલામાં વાગે' તેમ દેવાદારોએ ઘર બાર ખાલી કરાવરાવી સર્વસ્વ લઈ લીધું. નવીએ પિયેરમાં છોકરાને મોટા કર્યો અને મામાએ બહેનનું મન રાખવા તેના કુટુંબના મોલા પ્રમાણે ખરચ કરી ભાણેજને પરણાવ્યો. ડાસાને એક પરમ યોગી ભાઈ હતો અને નાતમાં તે કાળે એમ કહેવાતું કે એને કેટલીક સિદ્ધિએ પ્રાપ્ત થઈ છે. ધરના કલેશ કંકાસથી કંટાળી તે

દસિંહ મહેતાની માફક વનેમાં જતો રહ્યો હતો, પણ હું નાની હતી તેવામાં એની સિદ્ધિઓના અદ્ભુત ચમત્કારોની વાતો નાતમાં થતી. એના પુણ્યના ફળેજ એના ભાઈનો વંશ ચાલુ રહ્યો એમ પણ કહેવાતું. આ છોકરો એ મહાત્માના ભાઈનો પાત્ર થાય સમજી વહુ ! તેં કહ્યું એટલે મેં એ તો સમજું જાણ્યું. ધરમારનાં દુઃખી એમાં ફર નહિ, પરંતુ કુળવાન ને ખાનદાન તો જેવાં તેવાં નહિ. એમનો દહાડો પાધરો હોય અને આપણે પૂછવા ગયાં હોઈએ તો ના પાડે. કેશવચંદ્રને ખીજાં નાનાં મોટાં બાઈ બહેન છે ? ' ' તે તો હું જાણતી નથી પણ ધરડાં માખાપ છે. તેઓ ગામડે રહે છે અને પોતે અહિં શેડિયા લોકને આશ્રયે અગ્યાસુ કરે છે. '

' ત્યારે હીક છે. રામચંદ્રને હું કહીશ અને તમે નક્કી કરી નાંખજો. કરકરું છોકરું આજના વખતમાં કુંવારું રહેતું નથી. ઉંઘમાં ઉંઘશે તો જીતી બાજી હારશે. તમે ધણીધણિયાયાણી હવે કંઈ નાનાં નથી. દાલે છોકરાને ત્યાં છોકરાં થશે અને હું ક્યાં સુધી બેસી રહેવાની છું. વિચાર કરજાં અને વહુને મોઢે દાણો ચંપાવી જોજાં. રામચંદ્રને હીક લાગે તો એના બાપ ઉપર એકાદ કાગળ પણ લખાવજો. જોજો જૂલતી, તારી ગજરી ખીજે ઠેકાણે સમાશે નહિ. મુંબાઈમાં ઉછરેલાં છોકરાં ગામડામાં સમાતાં નથી અને ન સમાય તેમાંએ ન ગાઇ નહિ. મુંબાઈમાં ઉછરતાં છોકરાંએ માત્ર સુખજ જોયેલું હોય છે. તેઓ ગામડાની રીતે કામની કડાકુટમાં રહી શકતાં નથી. ત્યાંની રીત-ભાત અને ટુંકામાં કહીએ તો સધળી જાતનો વ્યવસાય તેમને પ્રસંદ પડતો નથી. ત્યાં તેમને જમતું નથી અને ધણાંને તો ત્યાંનું અનાજ મોંમાં પણ પેસતું નથી. વહુ ! તારી ગજરી તો તેમાં વળી ઓરજ છે. તમે એને લડાવવામાં બાકી રાખી નથી. શેક્યો પાપડ પણ એનાથી લાગે તેમ નથી. મારા મત પ્રમાણે ચાલો તો આ બાબત નક્કી કરી નાંખજો, નહિ તો પશ્ચાત્તાપ થશે. હવે શું ગજરી તમને નાની લાગે છે ? તમારા સુધારા તે કેવા ? મોટું બૈરું કરીને પરણાવવું ? અમારાથી તો જુની આંખે આ નવા તમાસા જોવાતા નથી.

રામચંદ્ર બહાર ફરે અને દક્ષિણીઓની સુધારાવાળી સોળતમાં રહે તે એમ ધારે પણ જોકારવહુ ! તુંએ સમજતી નથી દીકરા ? દેશ છોડીએ પણ દેશાચ્છ ના છોડીએ, ગજરીને લઈને ખંભાત ગયાં હોઈએ તો લોક શું કહે ? ખરું કહું તો મને રાતે ઉંઘે આવતી નથી અને તમારી ઉપર બણી વાર કંઈ પો આવે છે. તમે મોટા વર પસંદ કરો છો, તો આ મોટો છે, હવે વિચાર શા ?

ધરડાં સાસુનું આ લાંબું ને પોતાને મોટાઈ આપનારે બાપણ સાંભળી જોકારશોડાણીને એમ થયું કે, જે લગન હોય તો હમણાંજ મંગલદેરા ફેરવાવી દે, પણ શું કરે ? હજી તો ચોમાસું હતું. તે નમ્ર થઈ બોલી કે 'બા ! તમે જીવો છો ત્યાં સુધી અમારે શા માટે ચિંતા રાખવી ? તમે છો ત્યાં સુધી અમે તમારી આગળ છોકરાંરતો ? તમે વિચાર કરો અને જેને કહેવું યોગ્ય હોય તેને કહો. હું તો પહોર સુરત ગઈ ત્યારે કેટલાંક જણે ગજરીના વિવાહ માટે મને ઈપ્પકા દીધો હતો. હવે તો હું રોજ કહું છું પણ માંડે સાંભળે છે કાણ ? તમે આજ બોલ્યાં, ખાત્રી ક્યારે એ સંબંધી એમને કંઈ કહો છો ? તમે નહિ કહો તો કાણ કહેશે ? હું કહું છું ત્યારે કહે છે કે 'જીજી એની મેળે ગોઠવણ કરતી હશેજ. તું શું કામ ચિંતા કરે છે ? આપણી એને ચિંતા છે તો ગજરીને માટે એને કંઈ વિચાર નહિ આવતો હોય ?' એ કંઈ પણ લાડ લડાવે કે હું તો કહું કે જમાઈને મિલમાં બે ચાર આનીનો ભાગ ધાત્રી આપવાના છો જે છોકરીને ફટાડો છો ? મને હસી કાઢે છે કે 'એનું ભાગ્ય એની પાસે છે.' ગુલાબવહુ ને ચંદુ-લાલને જોઈએ તે મળે ત્યારે નાનામાં નાની ગજરીને કેમ ના કહેવાય ? ચંદુની વહુએ હારમોનિયમ શીખવા માંડયું ત્યારે મેં કહ્યું કે 'ગજરી ! તું એનું તેવું કંઈ શીખતીખીખતી નહિ. તને હારમોનિયમવાળું સાસરું નહિ મળે' બે ત્રણ દિવસ તે ચંદુની મેડીએ ગઈ નહિ પણ ગુલાબ-વહુ ગાય તે એનાથી સંખાય ? એક દહાડો મેડીએ ગઈ અને વહુએ કહ્યું કે 'ગજરાબા ! જુઓ હું તમને સર મિત્રાવટ શીખવું' ત્યારે રાઈ ગઈ અને મારાં પેલાં વચન સંભારી કુસંકે ચઢી. વહુએ એનો

સસરો બેઠા હતા ને એ વાત કહી, ત્યારે એવડા મોટાની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. મને કહે કે 'આં સુખ દેલવમાં ઉછેરેલી છોકરીને કુવામાં નાંખવી પડશે, એવો જ્યારે મને વિચાર આવે છે ત્યારે મારું મન બળી જાય છે. જીજ્ઞાસુને કહેજો કે અકુળવાન તો અકુળવાન, પણ કોઈ જરા જીવવાનો વર શોધી કાઢી કાઢે ?' જીજ્ઞાસુએ તમ્મરો જીવમાં નાતજાતનું શું જાણ્યું છે ? અને ગજરી પરણાવતા લગ્ની ઈશ્વર તમને જવાડે, તો પછી અમારે તેવી જાણતો જાણવાનીએ શી જરૂર છે ? તમે તમારી મેજે સાજો એ આવે એટલે તેમને બોલાવી મને કહ્યું તેમ સંવેળું કહેજો.'

જેઠારશેઠાણીએ સાસુને સારું લગાડી આધેડ વયે ધરણ સાસુ આગળ પોતાનું અજીવનપણું દેખાડી નાની બહુના જેવો મળેતો લલાવો લીધો. ડોસીને સારું લાગ્યું, બારણે ચાર વાગ્યા. શેઠાણી દરિને દર્શન કરવા ગયાં અને ગુલાબ મેડીએથી ઉતરી સાંજની રસોઈ કરાવવાની ખટપટમાં પડી.

આજ ચંદુલાલનું રિઝલ્ટ જણાવવાનું છે તે આપણે ભૂલી જવાનું નથી. 'રસોઈમાં કંઈ નવાણુની કરવી પડશે.' એમ જિંક આવતાં ગુલાબવહુ મનમાં બોલી. ખુશ થઈ અને રસોઈગ્રાને આધેભારે એમ કહેવા લાગી કે 'ભટ ! રોટલીનો ભોટ બાંધશો નહિ. શેઠ આવશે ત્યારે હું તમને કહી જઈશ. રોટલી કરવાની નહિ હશે ?' 'હું તે જાણું છું. શેઠાણી ! ચંદુભાઈ આજ પાસ થકાના તેમાં, નહિ વાર ?' 'હા, એમરતો.' 'શેઠાણી ! મને પણ કંઈ દનામ અપાવજો. મેં ભાઈની બહુ સેવા બજાવી છે.' 'ડીક છે.' એમ કહી ખુશ મિત્તન થઈ એક ખુરસી મંગાવી તે રસોડાની બારીએ બેઠી. તેણે માર્ગ તરફ જોવા માંડ્યું. દરેક દરેક પણ તેને વધારે અને વધારે આતુર બનાવતી ગઈ. મોટાં શેઠાણીએ દર્શન કરી આવ્યા પછી ગુલાબને બોલાવી. સૌ દિવાનખાનામાં એકઠાં થઈ બેઠાં. મોટી ઘડિયાળમાં ૭ વાગ્યા. 'હજી કંઈ જણાયું નહિ હોય ગજરી ?' જેઠારશેઠાણીએ પ્રશ્ન કર્યો. 'મેટ્રિક વગેરેનાં પરિણામ કદાપિ મોડાં વહેતાં થાય પણ આ તો હમેશ ત્રણ

ચાર વાગે જણાઈ જાય છે. હમણાં ખબર આવશે. મારા પિતાજી ત્યાંજ ગયા હશે અને હું તો ધારૂં છું કે પહેલાં વહેલાં એજ આવશે. હમણાં જણાશે.’ ‘તારી ભાભીએ ધનામ કાઢી રાખ્યું છે કે નહિ ?’
‘એ તો લેમણે પહેરેલુંજ છે.’

આ બોલ હજી તો ગજરીના મુખમાં હતા એટલામાં ગાડીનો ગડગડાટ સંભળાયો. એકદમ ધબડધબડ કરતી તે હરખબેર નીચે ઉતરી ગઈ. જોકારશેડાણી દાદર આગળ જઈ ઉભાં અને ગુલાબ ત્રીજા માળના દાદર આગળ સંકેત્યાધને એક કોરે ઉભી.

ગજરીને નીચે ઉતરતી જોઈ રામચંદ્રશેડે બોલ્યા કે ‘બહેન ! પાસ’ તરત તે પાછી વળી. શેડે, કેશવચંદ્ર અને ચંદુલાલ તેની પાછળ દાદર ચઢ્યા. ગજરીએ તેની બાને અને દાદીને આ શુભ સમાચરની વધામણી બાધી એટલામાં શેડે અને કેશવચંદ્ર દિવાન-ખાનામાં પેડા. ચંદુલાલે પોતાના હાથમાંની છડી એકાંત જોઈ ગુલાબ વહુને આપતાં કહ્યું કે ‘હવે બસ, તમારું ધાર્યું થયું. ખુશી થાઓ.’

‘તમારી ખુશીએ હું ખુશીજ છું.’ એમ કહી છડી લઈ ગુલાબની બે ત્રણ પાંદડાંઓ ચુંટી હોંસિલી ગુલાબવહુએ હસતાં હસતાં વરને વધાવ્યો. રામચંદ્રશેડે પાંચડી મૂકી ડોસી પાસે જવા દિવાન-ખાનામાંથી પાછા નીકળતા જણાયા તેથી દમ્પતી અલ્પ પણ અત્યંત આનંદની વાત કરી છુટાં પડ્યાં.

જોકારશેડાણી ડોસીના ઓરડામાં બેડાં હતાં ત્યાં આવી એક ખુરસી ઉપર બેસતાં તે બોલ્યા કે ‘જીજી ! ચંદુલાલ પાસ થયો અને હવે એ વાતે નિરાંત થઈ. એ એને ધંધે વળગશે.’

‘હા, જોકારવહુએ મને કહ્યું. ચાલો મને પણ નિરાંત થઈ. ચંદુલાલ ક્યાં ગયો ! હજી નથી આવ્યો ?’

જોકારે ખૂબ પાડી કે ‘ચંદુલાલ ! અરે ગુલાબવહુ ! અહ્યાં આંહું આવો. ગજરી ! જા લટને કહે કે કંસાર કરે.’

ગજરી હરખબેર દોડતી દોડતી રસોડા તરફ ગઈ અને પેલાં ધણીધણિયાણી ઓરડામાં પેડાં.

‘જીજીને પગે પડો.’ જોકારે કહ્યું.

શરમાતાં શરમાતાં આરામચેરમાં બેઠેલી ડોસી આગળ જઈ બાન્નેએ મસ્તક નમાવ્યાં અને તેણે માથે હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપ્યો. દાદીની સામે જમીન ઉપરજ ચંદુલાલ બેઠો અને ગુલાબવહુ અંદરના બારણા આગળ જોકારશેઠાણી બેઠાં હતાં ત્યાં જઈ ધુંધેટો તાણીને ઉભી રહી.

રસોધયાને વરધી આપી ગજરી પાછી આવી. આવતાંવાંત તે બોલી કે ‘જીજી ! મારાં બાબી ક્યાં ગયાં ?’ ઝોરડામાં નજર ફેરવી અને ગુલાબને જોકારની પાછળ ઉભેલી ગંદધ તેની પાસે જઈ બોલી કે:-

“ બાબી ! પાસ થયા ચંદુલાલરે,

મને આપો વધાઈ;

મેળવ્યું ‘પ્રાદક’ પેલા નંબરનું,

સરસ કરી સરસાઈરે, બાબી ! આપો વધાઈ.”

ગુલાબે પેલી છડી આગળ ધરી ધીરેથી કહ્યું કે ‘પાસ થયાની વધામણીમાં મને આ છડી મળી છે. હું તમને તે આપું ? લો.’

છડી નીચે નાંખી દધ ગજરી બોલી કે:-

“ બોલેલો બોલ પળો મારાં બાબી,

આ, હાર આપો હરબાઈરે, ઝટ આપો વધાઈ;

વડાલમાં વરની ને ઘરમાં ગોરીની,

વાધી વિશેષ વડાઈરે, બાબી ! આપો વધાઈ.”

‘આપનારે મને છડી આપી પણ મારાથી તેમ થાય ? લો, આ હાર અને પહેલા માસની શ્રીએ તમને અપાવીશ. તમારાથી અને તમારી વધામણીથી મને શું વધારે છે ?’

‘થેંકસ, બાબીસાહેબ, થેંકસ !’ ગજરી મંડળીમાં આવી ઉભી, અને સૌ હસી પડ્યાં.

‘જીજી ! વહુ મારા જેવી નથી. આ ત્રણે છોકરાં ઉદાર છે. આપણાથી આટઆટલું છે પણ આવી ઉદારતા બતાવી શકાતી નથી, અને આમને તેમ કરતાં જરાએ વાર લાગતી નથી.’

ગજરી—ધરમાં ઉદારતા શી ? ભાઈ ભોળાઈ અને કંઈ આપે મેલે તેને તું ઉદારતા કહે છે બા ?

‘ના, બહેન ! ના.’

રામચંદ્ર—એ હારને તું ઠેકાણે રાખજે. ધરનાં ધરણ્યાંમાં બાળ્યો તો પછી બાળ્યોજ.

ગજરી—એમ કેમ બને ? મારી બાને સોંપવાનો નથી. મારાં બાળીની પેટીમાં રખાવીશ.

‘તારી બા કરતાં તારી બાળી વધી ?’ ડોસીએ છોકરાંના વિનોદમાં ચટકું મૂકતાં ખુરસીમાંથી ઉંચાં થઈ સવાલ કર્યો.

‘જીજી ! મારી બા તો પાકી થઈ છે. બાળીને તો જોમ કહીએ તેમ કહેવાય. બાની ઉપર કંઈ હુકમ કરાય ? અને ના આપે તો એની સામે ફરિયાદ પણ કોને કરીએ ? બાળી પાસેથી તો હાલને હાલ ઉભે ઉભે હુકમબંધ આપણે લઈ શકીએ. અને એમના શા ભાર છે કે ના પાડે ? કદી અરજ કરવી પડે તોપણ એમની સામે તો ભાઈ આગળ, બા આગળ, આપણ આગળ અને તમારી આગળ ફરિયાદો કરાય. બાળી સામે કેટલી બધી કારટો ઉઘાડી ?’

ડોસીએ કહ્યું કે ‘ઠીક ઠીક, નણુંદ ભોળાઈ વચ્ચે નિરંતર આવોજ પ્રેમ રાખીએ. જ્યાં સંપ છે ત્યાં જંપ. લોકના ધરમાં નણુંદ ભોળાઈ અને ઉંદર બિલાડી, કેવો કંકાસ ! આપણા ધરમાં તને અને તારી બાળીને સુખરૂપ હસતાં અને ખેલતાં જોઈ મારો જીવાત્મા પરમ આનંદ પામે છે. મારા રામચંદ્રના કુટુંબમાં આવો સંપીલો સ્નેહભાવ સર્વદા રહેજો, એમ હું ઇચ્છું છું. તારી માની સહનશીલતાનેય ધન્ય છે. એને એની નણુંદોએ કેટલીક વાર વિતાડેલું પણ એણે કાંઈ દહાડો અને કશું કહ્યું નથી. મેંય એને એવે વખતે તો કંઈ કહ્યું હશે; પણ એણે સઘળું અમૃતના ઘુંટની પેઠે પેટમાં જ ઉતારી દીધેલું.’

પોતાનાં વખાણુ સાંભળી જોદારના મનમાં ધરડી સાસુ માટે ઉમળકો ઉભરાઈ આવ્યો અને વચમાં જ બોલી ઉઠ્યાં કે ‘બા ! છાક-

રાંની આગળ આવું શું કહેતાં હશે ? તમારા હાથ નીચે મને જે સુખ મળ્યું છે તેનો મારાથી બદલો વળાય તેમ છેજ નહિ. તમે મારાં વખાણ કરો, તે મને શરમ નાગે છે. ’ રામચંદ્ર તરફ આંગળી કરી વળી તે બોલ્યાં કે ‘ આવાં માણસ અને ગંગા સ્વરૂપ આપ જેવાં સાસુની તો હું જેટલી સેવા કરું તેટલી ઓછીજ છે. ’

રામચંદ્ર—હશે. જમવાની કેટલી વાર છે તે હવે જુઓ. કાંઈ આવવાનું છે ?

જેકાર—જી ! અત્યારે કોને જમવાનું કહ્યું હોય ? દોસ્તદારોને તો ચંદુલાલ મિજબાની આપશે, અને અહિં એવું કાણુ સગું છે કે જેને કહીએ ? દેશની વાત તો જુદીસ્તો ! અસકે ને કસકે જમાઈને જમવા તેડીનેએ લહાવો લેવાય ! અહિં શું ?

‘ ઈશ્વરે અહિંએ આજ તને એવો પ્રસંગ આણી આપ્યો છે. ’ ડોસીએ દીકરાને સાંભળાવવા કહ્યું.

‘ ચંદુ ! જા કેશવચંદ્રને કહે તે નહાય. ’

રામચંદ્ર બેઠા હતા તેમાં નક્કી કરી લેવરાવવાનો પ્રસંગ જેકારે અત્રે સાંધ્યો. ચંદુલાલ ઉડીને દિવાનખાનામાં ગયો તેની પાછળ ગુલાબવહુએ ગઈ. ગજરી અધીરા અંતઃકરણે છોકરવાદ દેખાડતી ત્યાં ઉભી રહી પણ—

‘ ગજરી ! તુંએ જા. તારી ભાભીને એકલાં કાવશે નહિ. ’

ગજરી હવે બહાર નીકળી પણ રસોડામાં ગઈ નહિ. ચંદુલાલ, કેશવચંદ્ર અને ગુલાબ રસોડા તરફ ગયાં ત્યારે દિવાનખાનાની બારી આગળ આનંદથી ઘેલી કુમારિકા ઓરડામાં થતી વાતચીત સાંભળવા ઉભી રહી.

ઓરડામાં જેકારશેઠાણીએ એકાંત જોઈ વાત ઉપાડી કે ‘ બા ! મને કહેતાં હતાં તે હવે કહો ? આએ એકાંતમાં છે. ’

‘ એને મારે કંઈ કહેવાનું નથી. જા, તું તારી મેજે જમાઈને જમવા તેડ્યો હોય એવા ઉમળકાથી એને જમાડ. બાઈ રામચંદ્ર ! આ વર આપણે કામનો છે. ’

‘ત્યારે ઠીક, કરી નાંખીએ.’

‘તું કંઈ તજવીજ કરશે?’

‘મને કંઈ નહિ સમજ પડે જીજી!’

‘વાર, હું કહું તેમ કાગળ તો લખીશને?’

‘હા.’

જેકાર-જીજી! હામાં ને હામાં, આ લાગ જતો રહેશે અને ખીજે ક્યાંહિં નજર પહોંચતી નથી. પછી તમે જાણો.

‘જેકારવહુ! હવે ચિંતા કરીશ નહિ.’

રામચંદ્ર-મને સવારથી આ વિચાર આવ્યો છે અને તમને પસંદ પડ્યો છે એટલે થયું. જીજી! તું કહીશ ત્યારે એના બાપ ઉપર આપણે કાગળ લખીશું.

‘કાલે સવારે. તમારું બહુ સોસળું કામ છે.’ જેકારશેઠાણી જરા તેજ થઈ બોલ્યાં.

રામચંદ્ર-ઠીક, એમ. જીજી કહે તો અત્યારે.

‘ઠીક છે વિચાર કરીશું. જાઓ જમી લો બેટા. ત્રણે જણ સાથે બેસીને જમો. કાલે એ ને ચંદુ જમ્યા હતા. સવારે કોઈ એમની સાથે જમ્યું ન હતું અને વળી અત્યારે પણ ચંદુ અને એ બે જણ જ જમે તે ઠીક નહિ. તું એમની સાથે બેસ.’ જેકારને ‘જા તું એ લહાવો લે.’

પ્રસન્ન મનથી જેકારશેઠાણી ઉડ્યાં અને રામચંદ્રશેઠ નહાવા ગયા. ગુલાબને બોલાવી અથાણું ચટણી વગેરે પીરસાવ્યાં. પછી વહુને કહ્યું કે ‘હું પીરસવા રહું છું. તમારા સસરાજી જમવા બેસવાના છે, માટે તમે જાઓ પાન તૈયાર કરો.’

શેઠાણી સોળું પહેરી રમોડામાં આવ્યાં અને ગુલાબ દિવાનખાના આગળ ગઈ ત્યારે અંદર મોટા મોટા હિંચકા ખાતી મજરી ઝીણું અને મધુરે રાગે આ પ્રસંગને પોતાનો કરી ગાતી જણાઈ. ગુલાબ કાણજીર બારણામાં ઉભી રહી. પુંક હતી એટલે મજરીએ જાણીને દીડી નહિ. લાઇ પાસ થવાથી અને ઓરડામાં થયેલા પેલા

ઠરાવથી ગજરીનો જીવ આનંદને મોજે ચઢેલો હતો. હિંચકા તેને અત્યંત આનંદનાં મોજાંમાં ઝુલાવતો અને ધીરા ઝીણા રાગને આદિ-લનથી બહારાવી વધાર્યે જતો હતો. કન્યાને યોગ્ય કાવતા યાદ આવી હતી અને એની એજ કડીઓ હિંચકાના વેગ સાથે વધારે રસદ થતી જતી હતી. ગુલામ નણુંદના મનનો આનંદ અપરોક્ષ અનુભવતી ઊભી રહી. નણુંદ રાધિકાજીના સ્વપ્નનો પેલો રમણીય પ્રસંગ પોતાપર લાગુ પાડી લળીને ગાતીજ રહી કે—

“ માતાજીરે ! આજે આનંદ મારે અંગેરે,
માતાજીરે ! આજે આનંદ મારે અંગેરે.
માતાજીરે ! રમવંતો ગુણવંતો હું નીરજીરે,
આજે આનંદ મારે અંગેરે.
માતાજીરે ! તેં જાણે જમાઈ તેડયો જમવાને;
હું લજવાણી ગઈ રમવાને,
આજે આનંદ મારે અંગેરે.
માતાજીરે ! આજે આનંદ મારે અંગેરે.
તેં જાણે જમાઈ તેડયો જમવાને,
હું લજવાણી ગઈ રમવાને,
આજે આનંદ મારે અંગેરે. ”

ગજરી ગાનમાં તક્ષીન થઇ ગઇ હતી. એની એ કડીઓ બાલા-તાપની માફક એના હૃદયપત્રને વધારે અને વધારે પ્રકુલ કરતી હતી. આખરે ગુલામ અંદર દાખલ થઇ બોલી કે ‘ બહેન ! કેવો મજેનો પ્રસંગ છે. કવિઓ જે મનુષ્યોનાં હૃદય ચીતરે છે તે આનું નામ હોફે ! તમે મારી પાસેથી ઇનામ લીધું તેમ તમારી પાસેથી મારે ઇનામ લેવાનો પ્રસંગ છે કે નહિ વાર ? ગજરી શરમાઇ ગઇ. યગ ધસરડી હિંચકાના વેગને નરમ પાડી તે ઊભી થઇ. ‘ લાભી ! હું ગાતી હતી તે બહાર સંભળાતું હતું ? ’

આખો હોલ ગાજી રહ્યો હતો. તમે ગાનમાં તક્ષીન થઇ ગયાં હતાં એટલે ખચર નહિ રહી હોય ? પણ નણુંદલ ! તમારે તો અત્યારે

આમ ગાવું નેંધતું હતું કે:-

“ દાદીમા ! આ વર જોજો,

આ વરે મારાં મન વસ્યારે.

નિશાળે ભણતેલો જોયો,

અરે મારાં મન વસ્યારે.

માતાજી ! આ વર જોજો,

અ: વરે મારાં મન વસ્યારે. ”

ગજરીએ ગુલાબના મોં ઉપર હાથ દાખી કહ્યું કે, ‘ ચૂપ !
ભાભી ! ચૂપ ભાષસાહેબ ! મને બનાવો નહિ. ’

‘ બનાવવા જેવું શું છે ? હું તમને પ્રસંગની પસંદગી બતાવું છું. ’

‘ મેં અચ્છો આગાદ પ્રસંગ પસંદ કર્યો હતો, યાદ કરોને. ’

ગજરી આટલું કહેતાં કહેતાં શરમાઈ ગઈ. ‘ હશે, માફ કરજો. ભાભી !
ચાલો શું કામ છે તે કહો ? ’

ગુલાબ-એમ કાલાં કાઢીને વાત ઉડાવી દેવાની નથી, બોલો,
ઇનામનું મને શું કહો છો ?

‘ તમારાથી ઇનામ મંગાય ? ઇનામ માગનારો હોય અને માગ્યું
હોય તો આવ્યા બાદ આપીએ. ’ એમ કહીને ગજરીએ તેના ખભા
ઉપર તાનબેર ટપલી મારી.

‘ અહુ આનંદમાં નેનું ઘેઝાં ના થઈ જાઓ ? ’

‘ ભાભી ! તમેય આમ મશ્કરી કરો છો ? શું છે તે ? ’

‘ કંઈ નહિ. ચાલો આપણે પાન બનાવીએ ? ’

પછી બેઠી ગાલીચા ઉપર બેસી પાન કરવા લાગ્યાં. કેટલીક વાર
મૌન રહ્યા પછી ગુલાબ બોલી કે ‘ આ ! એ તો પ્રેમનો ઉમળકો સૌને
સરખો હોય, મશ્કરી ના કરીએ. તે દહાડે તમારા ભાઈ માથેરાનથી
આવ્યા ત્યારે તમે મને કેવી બનાવી હતી ? હવે એ બધાય અનુભવ
તમને થશે. કહ્યું છેને કે:-

“ રામબાણ વાગ્યાં હોય તે જાણે,

અનુભવો તો અંદેશા આણે;

રામબાણ વાગ્યાં હોય તેજ જાણે ”

ગજરી છાબી પડી. તેને કંઈક વિમાસણ થઈ. તે નીચું જોઈ ગઈ એટલે ગુલાબ બોલી કે ‘શરમાઓ છો શું કરવા ? હોય, એવુંએ થાય ! કાંઈએ બહાર કંઈએ સાંભળ્યું નથી, પણ બોલીએ નહિ, એ તો હજી આપણા અંતરની વાત છે.’

‘ત્યારે નએ થાયને ?’

‘મારાથી કેમ કહેવાય ?’

ગરીબ મુખે નમી પડતી હોય તેમ ગજરી બોલી કે ‘લાભી ! એ બાબત તમે જરૂર બંધ બેસાડજો. મારા સમ તમે તમારાથી થાય તેટલો પ્રયત્ન કરજો. બાને અને જીજ્ઞાને વિનવજો. લાભી ! મને પેટી મંગણાની પેટે દુઃખમાં પડતી જતમે બચાવી લેજો. હું તમારી જન્મારાની ગુણઓશિંગણ રહીશ. એ મંગળાનું દુઃખ તમે જાણોછોની. લાભી ! બિચારી કેળના ગર્ભ જેવી સુકુમાર બોલવે ચાલવે પૂર્ણ નાગરિક અને દેવપુતળી જેવી રૂપાળી ગોરી મલકું પણ સાસરું ગામડે એટલે એની નાજુકતા, ત્રિવેક, વાણી અને લટકા મટકા બધું જ છુટી પડ્યું. એનો પતિ ધ્વજઅક્ષરે જાણતો નથી. આંખે આંસુની ધારા અને એણે જ્યારે મને એના ઘરની રીતભાતનું વર્ણન આપ્યું ત્યારે માગથી તો લાભી ! ખરેખર રોવાઈ જવાયું હતું. બિચારી મુંબાઈમાં હિજરી અને સારી કેળવાઈ એ બધા ઉપર આખરે આમ પાણી કરી વળ્યું. લાભી ! ગામડાનાં કામ કરતાં એને ફાવે ? તમે મને અહિં લાડ લડાવીને હજેર્યા પછી વાસીદાં બાળતી કરવા માગો છો ? તમે એવાં છેકળ નિર્દય થશો ?’

નણુંદની આંખમાં આંસુ જોઈ ગુણિયલ લાભીનું મન પણ ભરાઈ આવ્યું. તેને આશ્વાસન આપતાં તે બોલી કે ‘ગજરાબા ! આંસુ ના પાડશો. તમે સુખી થાઓ એવું કરાવી તમને હું મારી સાથે રાખીશ. મારાથી બનશે તેટલી મહેનત લઈને આ ચોટકું બેસડાવીશ. બા બાપાજી અને જીજ્ઞા એક મત છે એટલુંજ નહિ, પણ તમારા લાંબાએ એ મતના છે. કાલે રાતે મને કંઈક એવું કહેના હતા. હું બાને એજ બાબતની લક્ષ્યમણ કરું છું અને જરૂર નક્કી કરાવરાવીશ. જીજ્ઞા

બોલ તો તમે કાનોકાન સાંભળ્યાને ?

આટલી વાત થઈ એટલામાં બે અળસ્યા પુરુષો ઉપર આવ્યા તેથી વધારે વાત થઈ નહિ. આણી તરફ રામચંદ્રશેક વગેરે સૌ જમી ઉઠ્યા અને ચંદુલાલના મિત્રો પણ એક પછી એક તેને ધન્યવાદ આપવા આવવા લાગ્યા, તેની ગડબડમાં નણુંદ ભોજાઈ ઉડીને અંદર જમવા ગયાં. ચંદુલાલની શાયાશી બોલાઈ. બે ત્રણ દિવસ આનંદમાં અભિનંદન લેતાં નીકળી ગયા. ચંદુલાલ અને રામચંદ્ર આગળ ઉપર કેવી રીતે ધંધે ચલાવે તોનો વિચાર કરવા લાગ્યા, અને સ્ત્રી મંડળમાં પેત્રી વાત હમેશની વાર્તા રૂપ થઈ પડી.

પ્રકરણ ૪ થું.

દૈન્યનો દુર્ગુણ દ્વેષ.

ચંદુલાલની પત્ની જોકેરશેકાણીની માનિતી વડુ ગુલામ, તેનો સ્વામી પાસ થયો ત્યારથી આનંદમાં રહેતી હતી. એકવાર જમીને તે પોતાની મેડીએ ચઢી. બપોરનો વખત હતો, પુરુષ વર્ગ બહાર ગયેલો હતો અને સાસુ વડાસાસુ તથા નણુંદ વગેરે સા નીચે વામકુદ્ધિ કરતાં હતાં એટલે વડુ પણ પોતાની મેડીનાં બારણાં બંધ કરી શાલ ઓઢી પલંગમાં જરા આડાં થયાં. તેનું મન અત્યારે પ્રસન્ન હતું. ભવિષ્યમાં ‘આમ કરીશું અને તેમ કરીશું.’ એવા તરંગ જીવાન હોંસિલા મનમાં ઉડી રહ્યા હતા. એ મનોરથના રમણીય તરંગો જેમ જેમ વધતા ગયા તેમ તેમ તે વધારે અને વધારે નિદ્રાગુતામાં આવતી ગઈ. પોતાનો અપૂર્વ અબ્યુદય તેની ઉંઘે ઘેરાતી આંખ આગળ આવીને ખડો થયો. ધન વૈભવના ઢગલા તેની નજરે પડવા માંડ્યા. તે પતિનું માન ભોગવતી પોતાના સંસાર તંત્રની સ્વતંત્ર રાણી બની રહી. વૈભવસંપન્ન દેખાવો એક પછી એક તેની નિદ્રાળુ આંખ આગળ આવી જવા લાગ્યા. એ દેખાવોમાં એક અલૌકિક દેખાવ પણ ફરતો ફરતો આવી ચઢ્યો. એક ગરીબ સુશીલ પુરુષ તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં દેખાયો.

ગુલાબ તેને જોઈ કંઈક શરમાઈ એટલામાં જાણે તે તેની પાસે આવીને બોલ્યો કે ‘ગુલાબ ! તું મને ક્યાં બોળ્યો છે ? તારા એ દિવસો તો જતા રહ્યા. હાલ તું મોટી સમૃદ્ધિની ભોક્તા બની અને દુઃખ તને સ્વપ્નમાં કહી દેખાતું નથી. આ દુખિયો માણસ તારી દૃષ્ટિ આગળ પણ કેટલીએ મહેનતે આવી શક્યો છે. પણ ગુલાબ ! એક હાથ વાર તું તેને સાંભળ. તારી શેઠાઈને દૂર કર, પેલી અવસ્થાને યાદ કર, તારું બાલ્ય સભાર અને પછી મારા સામું જા, એટલે હું કાણ છું, તે તને સમજશે. દુઃખાવસ્થા તેને અત્યંત દુર્લભ એવો પ્રેમ, વિવેક, પરહિતની ઈચ્છા અને સુશીલતા વગેરે ગુણો સુખને વખતે માણસને સાંભળે નહિ એ સ્વાભાવિક છે, તેમાં તારા કંઈ દોષ નથી. મનુષ્ય માત્ર લક્ષ્મીની પ્રસન્નતામાં મુગ્ધ બની જાય છે. પોતાની પૂર્વાવસ્થા ઉપર લક્ષ રાખી વર્તનાર મનુષ્ય તો આ જગતમાં દુર્લભજ છે. સુખીથી દુઃખીનું દુઃખ કદી પણ દેખાતું નથી. તેને દુઃખનો વિચાર આવતોજ નથી. દુઃખ જેવું જગતમાં કંઈ હશે, એમ પણ તને યાગતું નથી, પરંતુ જગતકર્તાએ એવી ખુબી રાખી છે કે, દિવસ અને રાતની માફક તે એક વરાહરતી ફરતાંજ રહે છે. દુઃખવાળાને સુખ અને સુખવાળાને દુઃખ ચક્રનેમી ન્યાયે આવ્યાજ કરે છે, કશ્વર તને દુઃખ ન દેખાડો, પણ પેલી નાનપણની દીન અવસ્થાને તું યાદ કર. જ્યારે તને ત્રણ દિવસના પાકા કઠાકા થયા હતા અને તું જાતિનો કુળનો તથા ધર્મનો ત્યાગ કરવાને તૈયાર થઈ હતી ત્યારે આ પુરુષે તને કેવો બોધ કર્યો હતો ? એનું દુઃખ જાં અને તે ઉપર વિચાર કરી જો. કંઈ દયા આવે તો તેનાં બચ્ચાંની ભાળ લે. તારા સંભારવા માત્રથી તે સુદામાની માફક સુખી થશે. એને તારું ધન અને પૈસાવ જંતરતાં નથી. એણે તને સારો ભાગ દેખાડ્યો હતો. તારા ઉપર એનો અપાર આભાર ચઢેલો છે પણ એને તેના બદલામાં કંઈજ જંતરતું નથી. તેના કુટુંબ પ્રતિ દિવસોજ રાખ.’ આમ બોલી તે પુરુષાકૃતિ પાછી ખીજ દેખાવેલી માફક ચાલી ગઈ અને ગુલાબ તેના ગયા પછી પોતાની આગલી દુઃખી અવસ્થાના દેખાવો જોવા લાગી.

સુરત પોતાના પિતાનું નાનું ઘર, પોતાની બાળ કન્યા અવસ્થા, તાપીની નાશકારક રેલ, પાણીનું ચઢવું, લોકની દુઃખી હાલત, પોતાના પિતાના ઘરમાં પાણીનું આવવું; તેનો સરસામાન તણાઈ જવો, માખાપ અને પડોસી સાથે એક ઝાડ ઉપર ચઢી જવું વગેરે દેખાવ તેની નજરે પડ્યા. એક પછી એક એ દેખાવો જોવામાં આવ્યાથી મુંઝાઈ અને વર્તમાન સુખ વૈભવ વગેરે સંવ્રણું ભૂતાર્થ ગયું તે દુઃખમાં ડૂબી ગઈ હોય તેમ શોકમાં દળાઈ ગઈ. તેને વિચારની પરંપરાએ દુઃખી કરી. ગળે દુમો ભરાયો ને કઠિના ભાર તળે તેનાથી રોવાઈ જવાયું. રોવાની સાથેજ શ્વાસ રુંધાતાં એકદમ તે ઝખઝખાતે જાગી ઉઠી. ઉઘો શ્વાસ લઈ શિવ ! શિવ ! શિવ ! એમ ભગવન્નામનો ઉચ્ચાર કરી આંખ ચોળી ઉઘું જંઘું. પદંગ ઉપરથી ઉતરી મુખ ધોઈ આરામખુરસી ઉપર જ- બેઠી. બેસતાં બેસતાં તે બોલી કે ' અહો ! માણસનો જીવ સ્વપ્નમાં ક્યાં ક્યાં જતો રહે છે ? રંગનાથ, ખરેખર પવિત્ર છોકરો ! એણે મને સલાય કરી સન્માન દાખાડેલા એનાજ પુણ્યનાં ફળ કે આજે હું આ બનુપમ સુખ વૈભવ ભોગવું છું. રંગનાથ ! હું નિર્ગુણી છું. ખરેખર હું તારા કુટુંબને ભૂલી ગઈ છું. તારી છબિ મેં મારા કપાટમાં ધાલી મૂકી છે. તે ક્યાં પડી દશે તેની પણ મને ખબર નથી ! હું સુખમાં દુઃખના દિવસ ભૂલી ગઈ છું. મારું દુષ્ટ મન તારાથી શરમાય છે તારે શરમાવાનું નથી. નેં મારા યત્નને તોડી પાડી મને અપવિત્ર યત્ન ગણાવી હતી. શા માટે મારે તારી છબિ બદલ મૂકી રાજ એ શીખ તાજ ન રાખવી ? હાથ, આજેજ એ છબિ શોધી કાઢું અને આજેજ એના લજાનો પ્રયત્ન કરું. એ દુઃખયો છે ત હું જાણું છું, મારે તે ભૂલી જવું જોઈતું નથી. ' આમ વિચાર કરી તે ખુરસીમાંથી ઉઠી. પદંગની ગાદી તળેથી કુંચીએનો જુડો કાઢી તેણે કપાટ ઉઘાડ્યું અને જુનાં લુગડાંના ડબુચામાંથી રંગનાથની છબિ શોધી કાઢી. તે જોતાં પાછલી બધી વાત તેને વાદ આવી. આભારના ભાર નીચે દળાઈ જતી ગુલાબે કેટલાક ધન્યવાદ દઈ તે છબિને ટ્રેસિંગ ટેબલ ઉપર મૂકી એટલામાં ' ગુલાબલાભીજી ! ઉઘાડો. ' એવો સાદ સંભળાયો.

ગુલાબે બારણું ઉઘાડ્યું એટલે બે છોકરાં સાથે એક સ્ત્રી અંદર આવી અને બોલી કે, 'કાકા પાસ થયાની છોકરાંએ મિકાઈ ખાધી એટલાથીજ બધો આનંદ પુરો થયો કે શું ? દાકતર થયા પછી તો મેં એમને જોયા પણ નથી. અત્યારથીજ આમ કરશે તો પછી અમ જોવા ગરીબ, આગળ ગૃહસ્થાઈમાં તમને સાંભરશે પણ ક્યાંથી ?'

'એમ શું બોલો છો ભાભીજી ! તમારો પ્રેમ તે કદી વિસરાય ? એમની ને મોહનભાઈની મૈત્રી તો તેઓ નાગા ફરતા ત્યારની. એમને અને મારે ભેદ હશે પણ મોહનભાઈને અને એમને ભેદ નહિ હોય ! મારા તમારા કરતાં તો હજી એમનો પરિચય લાંબો છે.'

એસતાં એસતાં મોહનભાઈની વહુ તારાએ કહ્યું કે 'હવે તે ઘટી જશે.'

'ના ના, હજી ચાર પાંચ વર્ષ સુધી તો ઘટશે નહિ.' એક દિવસ મોહનભાઈએજ મને મસ્કરીમાં કહ્યું હતું કે 'ભાભી ! તમારા કરતાં અમે બહુ લાંબો વખત સાથે રહ્યા છીએ.'

'હા, એ તો મનેય કહે છે કે, તારા અને ગુલાબભાભીના કરતાં તો અમે અન્યોન્ય ઘણાં વર્ષ લગી સાથે રહેલા છીએ. કીકુ ! કેમ રડ્યા આજ કાઠીને બોલાવતો નથી ?'

ગુલાબ નાના છોકરાને ઉપાડી કંઈ સુંબત પર સુંબત લેતી બોલી કે 'રજો, મોહનભાઈના જેવો મગફર છે ?' બાપ તેના એટા ને વડ તેના ટેટા.' હુલાવીને કેમ દીકરા એમને ? છોકરો હસી પડ્યો. પછી ગુલાબે જોડેની ઝોરડીમાંથી એક નારંગી લાવી તેના હાથમાં આપી 'છોકરાં છુટાં રમવા લાગ્યાં એટલે તારા બેલી કે 'ચંદુભાઈ ! ક્યાં ગયા છે ? આજે સવારે મારે ઘેર આવવાના હતા અને અમે વરસાદની માફક વાટ જોઈને ખેસી રહ્યાં પણ જણાયાજ નહિ. એના કેવાક કામમાં પડ્યા છે ?'

'એ અને એમના પિનાજી હાલ ધંધા સંબંધી કંઈ વિચાર કરે છે. મકાનો જીએ છે અપોરે જમીને તરત બહાર જાય છે. સવારે નીચે ઉતર્યા તે ઉતર્યા. આ મેડી તો એમને સુવાનો વખત થાય ત્યારેજ

સાંભરે અને કહીએ ત્યારે ચિદાય. મારે તો પાસ થયા ન હતા ત્યારે ચાર ઘડી વિનોદ હતો. આ તો ચાર પાંચ દિવસ થયાં આમ ને આમ કરે છે અને મોહનભાઈ વગેરે આવે તેએ એમની અને સાસુજીની સાથે વાતો કરી બારોબાર ચાલ્યા જાય છે. ધંધો ચલાવશે ત્યારે તો કાણુ જાણે શુંએ થશે ? તમે જરા શિખામણુ દેજો ભાભીજી !

‘ મારી પાસે આવે ત્યારે હું કંઈ કહુંને ! મેં તો હમણાં દીકાજ નથી. રાત્રે આવે તો તમે ચિદાવ. બહે, મળશે ત્યારે વાત કરીશ. પણ હવે ઉઝાણીનું શું કહો છો ? ’

ગુલાબ-કાલે કહેતા હતા કે શનિવારે જવું છે. હવે જે કરે તે ખરું. મોહનભાઈ વગર કંઈ થવાનું છે ? મારા પહેલાં તો તમે જાણુશો.

નીચેથી સાદ થયો એટલે ‘ એસો આવું છું. ’ એમ કહી ગુલાબ નીચે ગઈ. તારા એકલી મેડીમાં રહી તે નાના છોકરાને લઈ થોડીવાર આમ તેમ ફરી. ફરતાં ફરતાં રંગનાથની છબિ ઉપર નજર પડી. તેણે તે હાથમાં લીધી અને તેમ કરતાંની સાથેજ તેના મગજમાં કંઈ તરે-હવાર વિચાર થઈ આવ્યો. તે મનમાં બોલી કે, ‘ આ કોની છબિ હશે ? કેમ અહિં મૂકી હશે ? તે રસભર જવાતી હોય એવું લાગે છે. મોટા ધરના ઝૈરાને કામકાજ વગર દહાડો જાય નહિતો ? સુરતની સ્ત્રીઓ રસિક, ઉત્સાહી અને હોંસિલીએ ખરો. ગુલાબભાભીએ સુરતી ને હોંસિલાં છે. આ તેમના મનનું રમકડું તો ન હોય ? ચંદુભાઈને શંકા છે તે ખરી હશે ? હરિ જાણે શું હશે તે તો ! કાઈ કાઈના મનમાં કાઈ કંઈ પેસી નીકળ્યું છે ? ’ રંગનાથની છબિને તેણે જેમ ને તેમ પાછી મૂકી દીધી અને પોતે બારીએ જઈ ઉભી રહી.

તારાનો વર એક સામાન્ય નોકરિયાટ બણ્યો ગણ્યો સંસારની જાળમાં જકડાયેલો અને ગજા પ્રમાણે રળી ખાનાર મોહનલાલ તેને ચહાનાર પતિ હતો; પણ સાહેબીના શોખવાળી તારા બ્યારે ધન વૈભવના મોહમાં અંજળી ત્યારે મનમાં દુભાતી. મોહનલાલ સરલ સ્વભાવનો સાદો મિલનસાર અને એકમાર્ગી માણસ હતો. તારા ગરીબની છોકરી બણી ગણી વૈભવી સંસ્કારમાં સુખમાં સાહેબીમાં અને શોખમાં સમ-

જનારી, રૂપાળી ને શાખીન સ્ત્રી હતી. બે છોકરાં થયાં તેણે એના જોખન તોર ઉતાર્યો હતો પણ મન જેવું ને તેવુંજ તરુણ હતું. હજી તે ક્વચિત્ રંગીલી બનતી પરંતુ આસપાસની સ્થિતિ તેને બોધ આપતી. જેને દુષ્ટ કહીએ એવી અનીતિ તેનામાં ન હતી. છોકરાં થતા પહેલાં ચંદુલાલ સાથે બંધાયેલો સ્નેહ ક્વચિત્ સાંભરી આવે ત્યારે તેના જીવમાં અગ્નિ ઉડતો પણ હવે તો એ પોતે સમજી અને ઠરેલ થઈ હતી. આણી તરફ ગુલાબ તેના ધણીને મનગમતી થઈ છે અને સ્નેહ જનમવા આવ્યો હતો. તે પોતે બણ્યો મોટો થયો ને સમજ્યો હતો. પેલો પ્રેમ તેને સ્મરણમાત્ર રમણીય રહેલો છે. ઉભય એક બીજાને જોઈ મનમાં હસે ખરું પણ શરમનો અંતરપટ્ટ અપરિચયથી અંપારદર્શક થઈ ગયેલો છે. નેત્રમાં રંગ ઉત્પન્ન થાય પણ આગળ વધે નહિ. બેઉનાં મન એ વાત જાણે. હસે, વખતે આનંદ પામે પણ મર્યાદામાં રહે, આગળ જાય નહિ. એ પ્રેમ અત્યારે તારાને તાજેતર થઈ યાદ આવ્યો. ગુલાબના ભાગ્ય ઉપર પડેલો રૂપેરી પ્રકાશ તેના મનને જરાક ખટક્યો. પોતાના સ્વામીની મંદાવસ્થાથી ઉત્પન્ન થયેલો વૈભવી રાગનો આછો પડછાયો તેના હૃદય ઉપર લિસોટાની માફક આવીને ચાલ્યો ગયો; પરંતુ ચંદુલાલની સાહેબીએ તેને બેળેબેળે ઉશ્કેરી. અમર્ષ રૂપી મહા પિશાચે તેના મનને મલિન કર્યું હોય તેમ તેને રંગનાથની છબિએ ઝેરી બનાવી. તેના મનમાં બંભેરણીની યોજનાઓ થઈ અને જેના છાપરા તળે પોતે ઉભી હતી તેની ઉપર તેને ઈર્ષ્યા થઈ આવી. ‘હીક છે પ્રસંગ આવવા દો.’ એવો અંતરમાં ઝેરી ઉછાળો આવ્યો. વળી ‘આવી સરસ પ્રીતિ, જે એક સરખા પ્રવાહે વહેતી હતી તેને દેષી અને ઝેરીલી બનાવવાનું પાપ તને કેટલું નડશે?’ એમ અંતરાત્માએ તેને સવાલ કર્યો. તે ચોંકી અને અંતરાત્મા પ્રીતિની વક્રીલાત કરતો હોય તેમ તેના ચોંકવાનો લાલ લઈ દેષનું ખંડન અને મનનું સમાધાન કરતાં જાણે તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-

‘તારા ! તને શું દુઃખ છે ? બીજાના સુખ ઉપર દેષ આશુ-
નારનું કદી પણ સાઈ થતું નથી. કોઈનું ધર ભગાવનાર સુખી થતું

નથી. તારે પણ તારા કર્મોનુસાર સુખ છે. તમે તમારા સુખ જોઈ રહો છો, લોકમાં આખરે રહો છો, નાની વયે કલેયા કુંવર જેવા તમારે બે છોકરાઓ છે અને મોટા માણસોમાં માન પામે છો, એ ઓછું છે ? તું કાની ખરેખરી કરવા જાય છે ? એક ધનાઢ્ય સાથે તું તને સરખાવતીજ નહિ ? મોટા સાથે પોતાની સરખામણી કરવી અને મનમાં દુઃખ માનવું, એના જેવું રિખાવી મારનાર જગતમાં બીજું કંઈ છેજ નહિ. અગ્નિના કરતાં પણ ધર્મા વધારે દાહક છે માટે તે ન કર. એમનાં સુખ જોઈ આનંદ પામ. તું દ્રેષથી એતું જાણ્ય મેળવી શકનાર નથી. એનાં કર્મ જુદાં છે, તારાં પણ જુદાં છે. કર્મ પ્રમાણે પ્રાણીઓને આ જગતમાં સુખ દુઃખાદિક પ્રાપ્ત થાય છે. એક માખાપને પેટ જમ્મેલા બે ભાઈઓ એક બીજાથી કેવી ઉલટાસુલટી હાલતમાં રહે છે તે જા. એકજ ઠેકાણે સાથેજ ફૂટેના ખોરડીના બે કાંટામાંનો એક વાંકા અને બીજો સીધો થાય છે. પ્રાણીનેજ નહિ પરંતુ જડને પણ કર્મ સારી ખોટી દશામાં મૂકે છે તે વિચારી જા. એકજ ખાણમાંથી નીકળેલા પથરના બે કકડાઓમાંના એકની મૂર્તિ ધડાઈ નિશદિન ચંદનથી ચર્ચાતી પૂજાય છે અને બીજો કકડો સંડાસમાં જકડાઈ નિરંતર નરકથી ખરડાયા કરે છે. કર્મ ખરેખર અનિવાર્ય છે. કઢાપાથી કે મોટાં તપ તપવાથી પણ નહિ કિંતુ ભોગવ્યાથીજ તેનો અંત અણાય છે. મોટા મોટા પુણ્યાત્માઓને ને ઋષિમુનિઓને પણ કર્મક્ષયને માટે જન્માંતરોની ઘટમાળમાં ધસરડાવું પડે છે, તો આપણે પામર જન કોણ માત્ર ! માટે કર્મને આધીન થઈ આનંદમાં રહે. કર્મને અનુસરી માણસને સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં તારો ઉપાય નથી. તું દુષ્ટ થઈશ માં, એમની પ્રીતિમાં ઝેર રેડીશ માં, તારાથી ગુલાબ થવાવાનું નથી. એ તો અળખામણી થશે, પતિથી દૂર થશે, નકારી કહેવાશે પણ ધરની-ધણીની ધણિયાણીજ રહેશે. તારાથી તેમ નહિ થાય ! તું જો સુખ લઈ શકીશ તે ઝેરનુંજ. તારાથી એનાં સુખ વૈભવ નહિ ભોગવાય ? તું મનુષ્ય પ્રયત્નથી માત્ર અશાશ્વત એવા એના મદનજન્ય સુખને ક્ષણવાર ભોગવી મોટી અનીતિની કરનાર દુષ્ટ વ્યભિચારિણી

અને વિજ્ઞાનીના ક્રમકારા જેવા સુખને માટે ઇશ્વરના દરબારમાં જવાખ દેનાર બનીશ, માટે તારા ! આ નકારા વિચારને ખંખેરી નાંખ. તારો મોજી જીવ ધનના પડછાયા જેતો હોય તો તેને તું તારા જ્ઞાનથી વાર. જ્ઞાનથી પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અજ્ઞાન દુઃખના હેતુરૂપ છે. વિદ્વાનો કહે છે તે ખોટું નથી કે:-

આપથી દુખિયારાંના, દષ્ટાંતે મન વાળવું;

શ્રેષ્ઠ છે એજ સર્વેથી, જ્ઞાને દુઃખ દબાવવું.

તારા ! આ દુકા તું નિરંતર તારા હૃદયપટ ઉપર કારી રાખ. એ તને હમેશ આશ્વાસન આપશે. સુખ જેવામાંજ સુખ છે. સુખ ક્રોધનું સુખ નોદને ખુશી થવામાં રહેલું માન. પોતે સુખી થઇ કર્યું અને સ્પર્ધામાં પડી પોતાની ઉન્નતિમાં સુખ માનવું, એ વાસ્તવિક સુખ નથી. આ છોકરાઓ સામું જો. એ તારું સુખ વાંઝિયાંને ઇર્ષ્યા નહિ કરાવતું હોય ? તે જો તારી પેઠે કરે તો તને કેવું લાગે ? આપણે પારકા સુખે બળીએ તો આપણા સુખે બીજું પણ બળે. હમેશ જેવો શબ્દ તેવો પ્રતિધ્વનિ અને જેવી આપણી વૃત્ત તેવી પ્રાંતવૃત્તિ, એમ ખાતરીથી માનજો. મકારા શબ્દનો નકારોજ પડ્યો પડશે, માટે છેડે બાંધેલું પાપ ખંખેરી નાંખ. સ્નેહીને સુખ સુખી રહેવાની વૃત્તિ તને સુખી કરશે. જો એક બીજાનાં સુખ ઉપર દ્રેષ કરશે તો બેહિનું બગડશે. તારાથી અનુભવાશે નહિ અને સામાને અનુભવવા દેવાશે નહિ. પીવું નહિ અને પીવાએ દેવું નહિ એમ કરવું એ શું તને સાઈ લાગે છે ? બોલ, તારા ! કેમ ગુમ થઇ ગઈ છે; બોલ, પ્રસન્ન થા અને કર્માનુસાર જે કંઈ તને મળ્યું છે તેમાં આનંદ પામ. સંતોષથી તને મોટી સમૃદ્ધિ કરતાં પણ અધિક સુખ ઉપજશે. તેનાં નિશ્ચય લોચન જાણે કંઈ દેખતાંજ ન હોય તેમ થોડીવાર એક સ્થાને નિશ્ચય થઇ રહ્યાં અને જગતી અવસ્થામાં ધોળે દિવસે જાણે સ્વપ્ન અનુભવતી હોય તેમ તે બારીમાંથી આકાશ તરફ જાંઘજ રહી અંતરાત્માએ તેને શીખુ દીધી તે જાણે તેને ખરી લાગી. આ પોતાના આંતરિક વાદ્યથી પરા-જિત થયેલું મન કંઈક સીદ્ધતું હોય તેમ મંદ પડ્યું. આમતેમ જોતાં

બારીના બારણા ઉપર કંઈક અસ્ફુટ અક્ષરાવલી તેની નજરે પડી. આંખે તે વાંચવાની ઇચ્છા કરી અને જરાક મસ્તક નમાવી જોતાં દારફલક ઉપર પેન્સિલથી લખેલી ચંદુલાલના હાથની કવિતા જણાઈ. તારાએ તે બેસાડી ને વાંચી:—

કદી હલાં રહેતાં રાતે અત્ર, એકાંત વાતાયને;
લેતાં શીળા પવનતણી લેર, ચંદની જોતાં આપણે.
સાંભરે છે સહુણી ! એ વાર, પ્રસંગ વિજેગનાં;
ત્યારે ચરચર ઢાઝે છે ચિત્ત, પહું છું હું શોકમાં.

બે વાર બરાબર વાંચી. સીતાજીના મહીનાનો રાગ બેઠો, અને આગળ પાછળનો બધો અર્થ તારા સમજી. તે મનમાં બોલી કે, 'વાહ ! ચંદુભાઈ વાહ ! આ તો એ સુરત ગયાં હતાં ત્યારે તમે લખ્યું હશે ? કેવો વિપ્રયોગનો ઉદ્ગાર. અહો કેવું ભાગ્યશાળી અને સ્મરણ કરતાં ઉદ્ધાસ ઉપજાવતું વર્ણન. ગુલાબને ઉપર આવવા દો.' હજી તો તારાના મુખમાં આ બોલ હતા એટલામાં અંદર આવી ગુલાબ બેસી કે 'તારાભાભીજી ! માફ કરજો. સાસુએ જરા બેસાડી તેથી વાર થઈ.'

'તમને બધુંએ માફ છે. જેને હાથેળીમાં હૈયાનો હાર નાચે તેને માફ કરનાર બીજું કાણ ?'

'કેમ એવડું બધું ભાભીજી !'

'આ જુઓ. અહિં આવીને વાંચો. તમે વાંચ્યું તો હશે પણ ફરીને કહું છું.'

'ના, શું છે ? ત્યાં શું વાંચવાનું હોય ?'

ગુલાબ બારીએ ગઈ અને પેલી કવિતાની કડીઓ વાંચીને હસી પડી. 'મારા સમ, મેં કદીએ આ વાંચ્યું હોય તો. જુઓને આવું તેવું અહિંતાહિં શું લખતા રહેતા હશે ? નાનું મોટું કાંઈ ઉપર આવે ને વાંચે તો કેવું લાગે ?'

'ખાસું મળેનું લાગે ? શું ખોટું લખ્યું છે ? જેવું મનને લાગ્યું તેવું આબેહુલ લખ્યું.'

'મને તો કંઈ સમજાતું નથી. તમે એમાં શું હસો છો ?'

‘તમે એમને એમ નહિ સમજો. અલણ અજ્ઞાન અને વળી ભોળાં ખરાંની ?’

‘આમાં એવું શું છે તે ?’

‘કંઈ નહિ. બીજું શું હોય ? તમારા વિયોગનું એમને સંતાપનું વર્ણન અને તમારાં એકાંત કીડનોનું સ્મરણ.’

‘અમારી તો તમે હમેશ દીકાજ કરો છોની ! હજી અમે એવાં ગાંડાં કાઢવા જેવાં છીએ અને કાઢીએ છીએ એમ ! દીકા શી ?’

‘કાઢો નિરાંતે કાઢો, પછી વચમાં ફાંસ પડશે.’

‘ભલેને, એવી ફાંસન માટે સૌ છેને ભાભીજી !’

‘હું તો હમેશ કહું છું કે ચંદુભાઈના પગમાં બેડી પડશે ત્યારે આવો તોર નહિ રહે.’

‘મારો તોર નહિ ઉતરે’ એવો અણધાર્યો પ્રતિઉત્તર આપતો ચંદુલાલ અને પાછળ મોહનલાલ ઓચિંતા ને અણધાર્યા એકદમ અંદર આવ્યા. બેઉ જણ ઉભાં થયાં. ચંદુલાલ મોટા કીકાને લઈ ખુરસી પર જઈ બેઠો. મોહનલાલ સોફાપર પડ્યો અને બોલ્યો કે, ‘ટાકું પાણી હોય તો લાવો ભાભી !’

‘રહો નીચેથી મંગાવું.’

‘કેમ, બેડીએ પાણીએ ન મળે કે ?’

તારા-ચંદુભાઈ હમણાં હમણાંના બેડીએ બહુ ઓછું બેસે છે, એટલે ટાકું પાણી ક્યાંથી હોય ?

ગુલાબ સામું જોઈ ચંદુલાલ બોલ્યો કે ‘વાહ ! એટલામાં આવીએ ફરિયાદ થઈ ગઈ કે ?’

‘એમાં ફરિયાદ શાની ? જુઓ મોહનભાઈ ! પોતે નવ નવ દસ દસ વાગ્યા વગર ઉપર આવે નહિ અને મને સામે દમ ભરાવે છે.’

મોહનલાલ-એમનો દમ ભરાવવાનો હમણાં વખત છે.

‘પણ તે કેની ઉપર ? મારી ઉપર.’ ગુલાબે સ્વામિનીના અભિમાન પૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો.

ચંદુલાલ-નાજી ! માફ કરજો. હવે તો અમારે તમારો દોર

સાંખવાનો છે.

ગુલાબ વિવેક લંગ માટે જરા શરમાઇ. ચાકરને હાંક મારી તેણે નીચેથી પાણી મંગાવ્યું. પછી ચારે જણુ ખેડાં અને ગપ્પાં મારવા લાગ્યાં. ગજરી ઉપર આવીને ખોલી કે ‘ ગાડીવાળો કહે છે કે, ભાઇને બહાર જવું છે કે ગાડી તમેલે લઈ જાય ? ’

ચંદુલાલ—કેમ મોહનલાલ ! આપણે પેલી વાડી જોઈ આવીશું ?

મોહનલાલ—મને હમણાં તમે જોઈ આવો તો ઠીક.

‘ હું એકલો જાઉં ? પસંદ નથી. કંઈ મારી સાથે હોય તો ઠીક. બે મત હોય તો વિચાર થાય. ’

તારા—આ તમારા અર્ધાગને સાથે લઈ જાઓ એટલે વિચાર થશે.

‘ ત્યારે તમેય ચાલોની. ’

ગજરી—હા, હા, તારાભાભી ! ચાલો તમેય. આપણે બધાં સાથે જઈએ. મહાલક્ષ્મીજીનાં દર્શને કરતાં આવીશું. એક પંથ ને દો કાજ.

ગુલાબ—હા હા, ચાલો તારાભાભીજી ! તમે સાથે હશે તો ગમત થશે.

મોહનલાલ—ઠીક છે, જાઓ.

ચંદુલાલ—હા ચાલો આપણે સર્વે જઈએ.

મોહનલાલ સામું જોઈ તારાં ખોલી કે ‘ રસોઇની પછી તમે ખૂમ પાડતા નહિ. બહાર જઈએ તે વહેલું મોકું તો થાય. તમે કહેતા હો તો જાઉં ? ’

ગુલાબ—સાત વાગે આવીને ઘેર જવું ને પાછી રસોઇ કરવી, એ ખટપટ કરવાનું કંઈ કારણ નથી, અહિંજ જમજો.

ગજરી—હા હા, તારાભાભી ! એમ કરો.

મોહનલાલ—ભલે એમ કરજો, ચાલો હું હવે મારે કામે જાઉં છું.

ગજરી—સાત વાગે અહિંજ આવજો મોહનલાલ !

‘ ઠીક, જાઓ. ’ મોહનલાલ ઉઠ્યો અને ચંદુલાલ ગુલાબ ગજરી તારા અને બે છોકરાં મિજબાની માટે વાડી જોવા જવાને તૈયાર થયાં. તારા તૈયારજ હતી. ગજરી નીચે ગઇ અને ગુલાબ વાડી પહેરી સહે-

જવારમાં તૈયાર થઈ સાસુની રજા લેવા નીચે ગઈ. ચંદુલાલ તારા ને ઓઢરાં નીચે ઉતરવાની તૈયારીમાં હતાં એટલામાં રંગનાથની છબિ જોઈ તે ખોલ્યો કે ‘આ કોની છબિ છે ? તમે લાવ્યાં છો તારાભાભી ?’

આ સવાલ સાંભળતાં તારાના મનમાં અનેક વિચાર થઈ આવ્યા. ‘શું કહેવું ? ગુલાબનું પાપ ફેડી દેવું કે નહિ ?’ એમ તેને મુઝવણ થઈ. હાનાની વચ્ચે ટુંકો પણ તેને ગુંચવી નાંખનારો ઝઘડો મગજમાં મચી રહ્યો. કંઈ સુઝતું ન હોય તેમ એક પગ મેડીમાં અને એક પગ બહાર એમ બારણા વચ્ચે વિચાર કરતી ઉભી રહી. પાછું વાળી તેણે ચંદુલાલ સામું જોયું. આગલા પ્રેમના ઊછાળાએ બન્નેની આંખો, હંસોના સંક્ષોભે હલમલી રહેલાં ઇંદીવરોની માફક ચલવચળ થઈ રહી.

ચંદુલાલ હસતો હસતો પાસે ગયો એટલે તારા પાછી હડી ખોલી કે ‘તમારાં પ્રિયાએ અહિં મૂકેલી છે. કોની છે એમ પૂછવાનું શું કારણ ? મૂકી દો, હોય, માણસ છે. હમણાં મારી અને તમારી આંખોમાં શું શું થઈ રહ્યું હતું ?’

‘કાણ જાણે’ કહી ચંદુલાલ વધારે પાસે ગયો એટલે તારા ખોલી કે ‘ખસો, ચાલો વખત થઈ જશે. હજી એવાને એવાજ કાલા રહ્યા.’

તારા ડબકો નાંખી બીજું બધું વાળી લઈ નીચે ઉતરી. ચંદુલાલ પેલી છબિને પલંગ તરફ ફેંકી બારણું બંધ કરી નીચે ગયો. સૌ ગાડીમાં બેઠાં. ચંદુલાલ અને ગુલાબ એક પાસે બેઠાં અને ગજરી તથા તારા ઓઢરાંને લઈ તેમની સામે બેઠાં. ગુલાબ કંઈ જાણતી ન હતી અને પેલાં બે જણ કંઈક ઉડા વિચારમાં હતાં. ગાડી ચાલી એટલે ગજરીએ પૂછ્યું કે ‘જુઓ તારાભાભી ! મારાં ભાઈભોજઈ કેવાં શામે છે ?’

‘અહો ! જાણે ઈંદ્રદ્રાણીનું જોડું સ્તો !’ સૌ હસ્યાં.

પ્રકરણ ૫ મું.

૦૦૦૦૦૦૦૦

દિલનો દગદગો.

ગાડી ચાલી. ગુલાબવહુએ માર્ગમાં એત્રણ વાર જુદી જુદી બાબતો ઉપર કંઈક પ્રસંગ મળતાં ચંદુલાલને જુદા જુદા સવાલ કર્યા પણ તેના બરાબર ઉત્તર મળ્યા નહિ. બધાં સાથે હતાં એટલે ગુલાબે ધાર્યું કે, પોતે ઠાવકાઈમાં રહેવા ખાતર બોલતા નહિ હોય તેથી તેને કંઈ લાગ્યું નહિ, પરંતુ ચંદુલાલનું મન ખેલી આવત ઉપર ગુંથામેલું હતું. તારાનાં વચનો તેને ખરાં અને પોતાને મહેણા રૂપ લાગ્યાં હતાં. ગુલાબ તેને અપવિત્ર લાગી અને ‘ખરેખર તે એવી હશે, એમ એક પછી એક જુદે જુદે કાળે બનેલા જુના બનાવોને યાદ કરી તેનાં વર્તનની તે મનમાં ને મનમાં પરીક્ષા કરવા લાગ્યો. ગાડીના વેગ સાથે તેનું મન પણ વિચારના વેગમાં તણાયું અને સૌ મૌન રહ્યાં.

સાગરના કિનારા ઉપર એક વિશાળ બંગલાના પોર્ટિકોમાં જઈ ગાડી ઉભી રહી. ગાડીને નીચે ઉતરી બારણું ઉઘાડ્યું એટલે એકદમ ચંદુલાલના મનમાંના વિચાર સમેટાઈ ગયા. સઘળાં નીચે ઉતરી બંગલામાં ગયાં. દરેક ઠેકાણે ફરી દરેક હોલ રસોડું અને મિજલસનો એરડો વગેરે જોયું. ફરતાં ફરતાં બધું જોઈ છેવટ બાગમાં ગયાં. બાગમાં પેસતાં તારાગૌરી બોલી કે ‘ચંદુભાઈ! આ બંગલો તો બહુ સારો છે. તમારા પચાસ મિત્રો અને સ્ત્રીઓ હશે તોપણ તેમનો સમાવેશ થશે. કેમ ત્યારના કંઈ બોલતા નથી? ઘેર તો કહેતા હતા કે, બે જણ વગર પસંદગીનો વિચાર કેમ થશે,?’

ગુલાબ—એમનો જીવ કાઈ બહારની બાબતમાં પડી ગયો લાગે છે. ગાડીમાં બે ત્રણ વાર મેં કંઈ કંઈ પૂછ્યું તોપણ કંઈ બોલ્યા નહિ જોયુંને? આપણે તો સાથે ફરીને જોયું અને સઘળું ફીક લાગ્યું. એમને ગમ્યું કે નહિ તે તો એ પોતે જાણે?

ગુર્જરી-મિજલસનો મોટો હોલ બહુ સારો છે. બાઈના બધાંય મિત્રો તેમની જૈરીઓ-અરે બાબીઓ જોડે આવે તોપણ જૈરાંની સગવડ થાય તેમ છે.

ચંદુલાલ-જુઓ ગુર્જરીએ કેવો વિચાર આપ્યો, તમે બેઠે હાજી હા કરનારાં છો. હું અત્યાર લગી તમારી પરીક્ષા જોતો હતો.

તારા-મારી પરીક્ષા તો જોવાયેલીજ છે. અમે વાડીયંગલા અને મોટી મિજલસો ક્યારે જાયેલી કે એવી તેવી ખખર પડે ? તમે ગાડીમાં આમને જવાબ આપ્યા નહિ તેથી આ તો તમારી પર ગુસ્સે હશે.

ગુજરાત-હું તો હમણાં હમણાંની ગુસ્સેજ થતી નથી.

ગુર્જરી-હમણાં કેમ બાબી ! મેં તો તમને કદીએ ગુસ્સે થયેલાં દીકરાં નથી.

તારા-વાહરે નણકજ ! બાબીની સાક્ષી પુરતાં તો વારે લગાડતાં નથી. ?

ચંદુલાલ-તમારે દર્શન કરવા જવું છે કે અદિજ રાત પાડવી છે ?

‘ તારા-તમે અમારી સાથે નથી આવતા ?

‘ ના તમે જાઓ. ’ પછી બંગલાના ભૈયા સાથે તેઓ મહા-લક્ષ્મીનાં દર્શન કરવા ગયાં. માળીએ થોડાં રજનીગંધનાં પુષ્પ આપ્યાં તે લઈ ચંદુલાલ કુવારા સામે એક સ્કટિકના આસન ઉપર બાગની બહાર જોતો બેઠો.

સાંજનો વખત હતો, ધીરો ધીરો દરિયાનો પવન આવતો હતો, પાણીના વંરથી કુવારા ગોળ પુદ્ગડીએ ફરી હવામાં જળસીકર ઉડાડતો હતો, આછી મીઠી મીઠી બાગનાં ફુલોની સુગંધ પવનની લહેરીઓ સાથે આવતી હતી. કુવારાના હોજમાં લાલ નાની મોટી માછલીઓ ચતુરાનાં લોચનની માફક આમતેમ ફરી રહી હતી, બદામના ઝાડ ઉપર પહોળાં પાંદડાં નીચે પંખીઓ માળામાં ભરાઈ બેઠાં હતાં, અને ચોમાસાની પ્રશાંત રાતે જળદ્રોણીમાં પાંદડાં પરનાં પાણી ધીરે ધીરે ટપકતાં હોય તેવો પાસેના બંગલામાંથી ઝીણો ઝીણો ધાતુના ટકોર સરખો પિયાનાનો રણકાર સંભળાતો હતો. ચંદુલાલ ફૂલ સુંઘતો ને આમ તેમ જોતો પુરા મિજલમાં બેઠો હતો એટલે તેને ધંધાની વાત સાંભરી.

ધંધામાં પડતા પહેલાં જીવાન માણસને જે ગુચ્ચવણ થાય છે તે ગુચ્ચવણમાં પાસ થયા પછી બેઠિ ચંદુલાલ અને રામચંદ્રશેઠ પડેલા હતા. ‘ મુખ્યાઈમાં ધરને આંગણે વૈદાનો ધંધો ચલાવવો કે નોકરી લેવી ? ’ એ બે બાબત વચ્ચે બાપ દીકરો હમેશ વાત કરતા પણ એકે નિશ્ચય ઉપર આવી શકતા નહિ. અત્યારે એકાંત હોવાથી એજ બાબત પાછી ચંદુલાલ આગળ આવીને ઉભી રહી. તે મનમાં ને મનમાંજ બોલ્યો કે ‘ અહો ! આ બાબત ઉપર ફેટલા બધા વિચાર કર્યા ? બાપાજી કે હું તેમાં કંઈ નક્કીજ કરી શકતા નથી એ શું ? મન પોતાની ચંચળતાથી એકવાર આ વસ્તુને સારી કહે છે, તો બીજી પળે બીજી વસ્તુ ઉપર લઈ જઈ તેના લાલ્લ બતાવે છે. શું કરવું તે નક્કી થતું નથી. મન દોલાયમાન થઈ ગયું છે વિચારની પરંપરાથી આખરે થાકી જવાય છે. મારે રજવાની કાળજી કરવાની નથી. પિતાજી મારી કમાઈ માટે કંઈ બેસી રહ્યા નથી, પરંતુ મારું મન મને એમ કહે છે કે, હું મારું પોતાનું ખરચ ચલાવી શકું એટલું રણાય બહુ ત્યાં સુધી તો કંઈજ કર્યું કહેવાય નહિ. પિતાજીના મનમાં એમ છે કે, હું હાલ વધારે ન રજું તો ખેર, પરંતુ આગળ ઉપર જેમાંથી સારો લાભ થાય એવો રસ્તો લેવાય તો સાફ. અલબત્ત, એ વાત એમના અનુભવની છે, જીવનની જે લગાઈઓ એ લડયા છે, તેનું મને સ્વપ્ને નથી. તુંબડી અને કામ્યળી લઈને તે આ ટાપુ ઉપર ઉતરેલા. જે મોટી સમૃદ્ધિ તે બાદ તેમણે મેળવી તે અનુભવનો મને લેશે ખ્યાલ નથી. એ ઓછું ભણેલા કદાપિ સહેજ જુના વિચારના હશે પણ એમનો અનુભવ બરોજો અને બહુ જનને સન્માર્ગ દેખાડનારો છે. મુખ્યાઈમાં રહી ધંધો ચલાવવો એવો એમનો મત છે, અને તેના ટેકામાં તેઓ જણાવે છે તે વાસ્તવિક છે કે, એમને હમણાં મારાં નાણાંની જરૂર નથી. મને જે મળશે તે ખર્ચ પણ જતે દહાડે આ મોટા શહેરમાં હું જમી જઈશ. ધંધા રોજગારની બાબતમાં હમેશ એમજ બને છે. પ્રારંભમાં તે ઝાઝો લાભ બતાવતા નથી. દુઃખ અને સંકોચમાં તેની ઉપર કંટાળો આવે છે એ ખરું, પરંતુ આખરે

એમાંથી લક્ષ્મીના ઢગલા નીકળે છે. નોકરી વહેતા પાણી જેવી છે. દરમાયા ઉપર ભાગ્ય બંધાઈ જાય છે. મનમાં તેથી વધારે એાધું મળવાની ચિંતા કે ઉભગરો રહેતો નથી, અને જેવું તથા જેટલું ભાગ્ય બંધાય છે તેવું ને તેટલું ખરચ રાખી માણસ નચિંતાઈથી રહી શકે છે.

પિતાજીનું મન મને મુખાઈમાં રાખવા તરફ છે તેનું ખીજું કારણ પણ સ્પષ્ટ છે. એમની વૃદ્ધ આંખો આગળથી એ મને દૂર ગયેલો જોવા ઈચ્છતા નથી. દાદીમા પાકું પાન થઈ રહ્યાં છે. એમણે બે ત્રણ પેઢી પહોંચે એટલી સમૃદ્ધિ મેળવી છે. ઘણાં દુઃખ વેડી એમણે એમનો—અરે મારો અને મારાં છોકરાં થાય તો તેમનો પણ ચરિતાર્થ ક્યો છે તેથી પિતાજીને એમ થાય એ સ્વાભાવિક છે. મારી અને ગજરીની ઉપર તેમનાં બેઉ લોચન ઉઘાડાં છે અથવા મારાવડે પિતાજીની આંખો અને ગજરીવડે માતાજીની આંખો હસે છે. ‘એક પુત્ર ન્તે પુત્રમાં નહિ’ એવી લોકકથાથી એમનું મન મને મુંતો મૂકવા—પરદેશ મોકલવા આનાકાની કરે એ પણ સત્ય છે. માયાપનો છોકરાં ઉપરનો પ્રેમ વર્ણવાય તેવો નથી. વાઈ, એ મને શાને માટે દૂર મોકલે? એમને શું મારી કમાઈની દરકાર છે? હું ભણ્યો છું પણ ભણ્યો ન હોઉં તોપણ એમને મારી ઉપર આધાર રાખવો પડે એમ નથી. એમના પ્રેમનો મારાથી બદલો વળાય તેમ નથી. મારે એમના જીવને ખાટું લાગે કે એમનો જીવ બળે એવું કરવું નથી. પરંતુ મારું મન મને જે કહે છે તે માત્ર એજ છે કે, ‘પારકા મા કાન વિધે.’ જગતનો લોકનો પરદેશનો અને વ્યવહારનો અતિ ઉત્તમ અનુભવ મને બહાર મળશે, માટે પરદેશમાં નોકરી હોય તો તે લેવી. અનુભવને ખાતર મારે એ કરવાનું છે. ખરેખર મારા મનની આ વાતો પણ ખરી છે. શાકના શા ભાવ ગાલે છે, તે પણ હું જાણતો નથી. પૈસો નહિ પણ આજીવિકાને જરૂરની વસ્તુઓ ક્યાં અને કેમ મળે છે, તે પણ મને ખબર નથી. એમના રાજ્યમાં મેં શું વ્યવહાર જોયો છે. ખાઈએ છીએ મોજ કરીએ છીએ અને એમણે મોટા શ્રમે મેળવેલી લક્ષ્મીને વાપ-

રીએ છીએ. મનેજ લાડ લડાવે છે એમ નહિ પણ મારી સ્ત્રીને પણ મનગમતી મોજ મણાવે છે. આપણી નાતમાં જરા દેખાવડી અને સારી કન્યા માખાપ વગરની હતી તોપણ એમણે પસંદ કરી. એના કાકાને ત્યાંથી અહિં લાવી રાખીને લણાવ. અહિંની મનગમતી રીતભાત, બોલવું ચાલવું અને પહેરવું ઓઢવું શીખવાડ્યું. ટુંકમાં એમણે મારે માટે એને લાયક કરવાને કંઈ ઓછો શ્રમ લીધો નથી ? ખરે માફે સુખ જોવાને તેઓ આટલું બધું કરે છે અને હજી કરશે. હું તેનો બદલો વાળીશ. તેમની પાસેથી નમી પડીને બે વર્ષની રજા લઈશ પણ મારા અને મારી સ્ત્રીના અનુભવને ખાતર પરદેશ તો જઈશ. એ પોતે ધારશે તો મને સારીજ નોકરી અપાવશે. મને અનુભવ આપવા તરફ એમનું લક્ષ છે. 'સાગરપુરના રાજ્યમાં મુખ્ય મેડિકલ ઓફિસરની જગાએ તને મોકલી શકાય એમ છે' એવું એમણે પહેલેજ દિવસે મને કહ્યું હતું; પરંતુ વાત્સલ્ય અને દાદીમાની સલાહે તેઓ હવે કંઈ બોલતા નથી. આજે હું એ બાબત છેડી મારા વિચાર જણાવું. તેમની રજા માગી લઉં અને સાગરપુરના રાજ્યમાં એક અધિકાર ઉપર જઈ.

દેશી રાજ્યોમાં ઘણી જાતના અનુભવ મળે છે. માણસોના મનનો અતિ ઉત્તમ અભ્યાસ ત્યાં કરાય છે. રાજ્યદ્વારમાં બહુ વિધનાં માણસ હોય છે અને તેમાંથી લાભ્યાગળ્યા માણસને ઘણું શીખવાનું મળે છે. મારે નોકરીનો દુનિયાદારીનો અને પરદેશનો અનુભવ તો અવશ્ય લેવો. અહિંયાં મને તો લાલ થવાનો નથી. પિતાજી અને નોકરો ચાકરો મને કશું કરવા દેતા નથી. પિતાજી શું બેસી રહેવાના છે ? માથે આવી પડશે ત્યારે વગર અનુભવે આ સંસારનું ચક્ર મારાથી કેમ ચલાવી શકશે ? જો પરદેશ નહિ જઈ તો હું પછી ક્યારે ધડાઈશ ! પરદેશ તો માણસે અવશ્ય જવું જોઈએ. ગમે તેવો સુખી માણસ હોય તો પણ તેણે દુઃખનો અનુભવ લેવો, સહનશીલતા શીખવી અને આ સુખી દેહને કેટલુંક દુઃખ સહન કરતાં શીખવવું. ક્યારે કેવો વખત આવશે તે કોને ખબર છે ? સ્ત્રી પણ મારા જેવી છે. માતાજીએ એને પોતાની આંખની કીટી જેવી ગણી લાડ લડાવી સુધારી પણ કામ શું શીખવ્યું ?

ખાટલેથી પાટલે અને પાટલેથી ખાટલે જાય એટલુંજ ને. ચાવી ચાવીને બોલતાં, ફેશનેબલ કપડાંકતાં પસંદ કરતાં, ઘરેણાં પહેરતાં ને મન મેળવતાં આવડ્યું તેથી શું ? રસોડયો એક દિવસ જતો રહે છે અને રાંધવા પેસવું પડે છે ત્યારે એને કેવું લાગે છે ? જમણમાં પણ કેવા સ્વાદ લાગે છે ? એને પણ પરદેશનો અનુભવ મળશે, માટે જરૂર સાગરપુરવાળી નોકરીને માટે હું પિતાજીને આજ આગ્રહ કરું. દરબારી નોકરીથી કાઠનું લઘું કરી શકશે. જે માણસને હાથે બીજાનું હિત થાય તેજ મોટો થયો પ્રમાણ છે. તારાભાભીને વિચારીને મોજશોખની બહુ લાલસા છે. અરો ! એ ધણીધણિયાણીએ એછાં દુઃખ વેડ્યાં છે ? ગરીબને ઘેર જન્મેલી અને ગરીબને ઘેર પડી પણ કશું શીખવાડવું પડે છે ? રૂપાળી છે, તંદુરસ્ત છે, બોલવામાં પહેરવા એટલામાં મુંબાઈમાં ઉછરેલાં હોય તેનેય છઠ્ઠ મારે એવી છે. વળી કેવો સુભાગી ? બારીસેંક વર્ષની વયમાં બે છોકરા અને તેય કેવા ? ગૃહસ્થનાં છોકરાં જ્યાં હોય તો ક્યેળ જેવાં પાતળાં મુખ ઉપર માખા બમણી હોય ! 'મોહનના છોકરા એની મા ઉપર પડ્યા.' એમ દાદીમાં કહે છે તે ખરું છે. ગોરા ગભરુ હસમુખા અને ગુલાબની પાંદડીનું એસીકું હોય એવા સુકુમાર. સુખાલિંગાપી તારાએ સુખનો અનુભવ લીધો નથી. એનું મારાથી ત્યાં જતાં ક્યેય થશે. એમને હું મારાથી બનશે તેટલી મદદ કરી સુખી કરીશ, સારી જગાએ ચઢાવીશ અને જેમ મારાં મુખ જોઈ એ મમ્મ થાય તેમ એમને સુખ પેલવનો અનુભવ લેતાં જોઈ હું પણ પ્રસન્ન થઈશ. સાગરપુર જવાશે તો સાં થશે. એય ખરું છે કે, 'પરદેશમાં પ્રીતિ રહે છે.'

ચંદુલાલ આવા વિચારોમાં રજનીગંધની વાસ લેતો અને પવનની લહેર અનુભવતો એકો હતો એટલામાં તારાનો પુત્ર આવી તેને વળગી પડ્યો. 'કાકા ચાલો અમે આવ્યાં.' ચંદુલાલ ઉભો થયો, છોકરાને લઈ લીધો અને પેટ્ટિકેમાં જઈ સૌ ગાડીમાં બેઠાં. પેટા સુભાગી વિચારો ગાડીમાં ચાલુ રહ્યા, દરમિયાન સ્ત્રી વર્ગે જુદી જુદી બાબતો પર વાતો કરી અને પ્રસંગોપાત ચંદુલાલે તેમાં ભાગ લીધો.

ગુલાબ એની મગફળીમાં અને પોતાને ઉત્તર નહિ આપેલો તેની રીસમાં મૌન રહી. ‘અંતઃપુરમાં એકઠાં થઈશું ત્યારે હું, એમની ધૂળ કાઢી નાંખીશ.’ એવો ગર્વી વિચાર તેના મગજમાં ધ્રુવી રહ્યો હતો. મહા-લક્ષ્મીનાં દર્શન કરતાં ગજરીએ ‘કેશવચંદ્ર વર મેળવજો મંમાયા,’ એવો વર ઇચ્છ્યો હતો અને એજ વિચારમાં તેનું મન ખુશ હતું. પોતાનાં લાઇ બોનલની માફક પોતે પણ વિવિધ સુખ લઈશું એવા આનંદી વિચારમાં તે ખીજી ચાલો પણ મંદ મંદ હસતી હસતી કરતી હતી.

તારા છોકરાં લઇ ઘરડાં માની પાસે ગઇ. ચંદુલાલ મેડીએ ચઢ્યો અને ગુલાબ તથા ગજરી પોતપોતાના કામ તરફ વળ્યાં. તારાએ ઓરડામાં પેસતાં કહ્યું કે ‘માજીને પગે લાગ્યો નહિ કે કીકુ?’ છોકરો પરિચિત હોવાથી દોડી જઈ ડોસીના પગમાં પડ્યો. ડોસીએ માથે હાથ મૂકી ખોળામાં લઈ બેસાડતાં કહ્યું કે ‘તારાવડુ! આજ ઘણું દહાડે જણાઇ. ઘેર બેસી બેસી શું કરે છે?’

‘તમારા છોકરા માજી! એવા છે કે, હું તો એક ઘડીએ નઝીજ પડતી નથી. લઈને બહારે શું નીકળું ને જાઉં પણ ક્યાં? આ મોટો તો આમતેમ જ્યાં ત્યાં દોડી જઈ રસ્તામાં મને બાળુજ દુઃખ દે છે.’

‘કીકુ ગાંડિયા એમ કરાય કે? હવે જો ફરિયાદ આવશે તો પર-સાદનો મગજ નહિ આપું.’ એમ કહી ડોસીએ થોડો પરસાદ આપ્યો. ‘તારાવડુ! તમારા ચંદુલાલ પાસ થયા.’

‘હા માજી! આપના પુણ્ય પ્રતાપે પાસ થયા.’

‘મોહન તમારી સાથે ન હતો?’

‘ગુલાબલાલીજી હું ગજરાયા અને ચંદુલાલ એટલાંજ હતાં માજી!’

‘એ કામે ગયો હશે. મને તો ચંદુલાલ કરતાં મારો મોહન બહુ વહાલો લાગે છે. એ એની મેળે એના કામમાં અને કામમાંજ. કાંઈની માફક એને ઇસ્કાઇ નહિ. સાદાર્થમાં સાર છે તે એ બરોબર સમજ્યો છે. છોકરાં ઝગમગા ઉઠે એવા બૂટ પહેરીને ઘરમાં ત્રીજા માળ સુધી જવાં, બેરાં સાથે બહાર જવું, પટિયાં પાડવાં અને ખાતાંપીતાં ટપટપ

મહેજની ભાષા બોલવી એવુંતેવું મને કશું ગમતું નથી. મોહન આવે એવો હમેશ મારી પાસે આવી બેસે. ડહાપણ અને શાણપણ કંઈ કોઈના આપનાં છે ?' ડોસીએ જુના વિચારો જણાવ્યા.

તારાએ પગ ચાંપવા માંડ્યા ત્યારે મંછામાએ વળી મોહનલાલનાં વખાણ વધારે કરવા માંડ્યાં. તારા વિવેકી અને દુશ્મનનાએ પેટમાં પેસી જાય તેવી સોજીલી સ્ત્રી હતી. ચંદુલાલના ધરમાં સૌ એને ચહાતું હતું. મંછામા તેની ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતાં અને અવરનવર રામચંદ્રને કહી કોઈ કોઈ પ્રસંગે મોહનલાલને બે રૂપિયા રળાવતાં. એવાજ રૂપિયામાંથી તારા પાસે ચાર દાગીના પણ થયા હતા.

‘ રહેવા દે, તારાવહુ ! હું કંઈ આજ બહાર ગઈ નથી. ’

‘ ધરમાં બેઠેબેઠે પણ તમારા પગ અકડાઈ જાય માણ ! ’ તારાએ ધરડાને ગમતો ઉત્તર કર્યો.

‘ મોહનલાલ આવ્યો તેને જોઈ કીકુ બોલ્યો ‘ દાદીમા ! મોહનલાલ આવ્યા. ’

તારાએ આધું ઓઢયું અને મોહનલાલ બોલ્યો કે ‘ મંછામા ! દશને કરી આવ્યાં કે ? ’

‘ ના દીકરા ! આજ તો હું કહિંએ બહાર ગઈ નથી. ’

‘ હવે તમારે બહાર જવું નહિ માતાણ ! આપણે ઘેર ક્યાં દોકારણ નથી ? ’ એટલામાં ગજરી ઓરડામાં આવી બોલી કે ‘ ઓહો ! મોહનલાલ તો અહિં ઉભા છે અને ચંદુલાઈ પણ જમવાની રાહ જોયા કરે છે. ’

‘ ચાલો બહેન ! હું ત્યાંજ આવું છું. ’ મોહનલાલ ગયો. ગજરી તેની પુઠે ચાલી એટલે મંછામા બોલ્યાં કે ‘ ગજરી ! આ છોકરા-ઓને લેતી જા. એમને મોહન તથા ચંદુ સાથેજ જમવા બેસાડ. ’ ગજરી તેમને લઈ ગઈ. ડોસીએ તારાની સાથે વાત ચલાવતાં વધાર્યું કે ‘ તારાવહુ ! અમારી વહુને તે કંઈ થશે કે નહિ ? વીસ વરસ તો થઈ ગયાં. ઓહો ! એને આણું કરે કેટલાં વરસ થયાં ? રામચંદ્ર અને જોકારને તો કંઈ લાગે નહિ પણ મને તો એની બહુ ઝંખના થયા

કરે છે. પેટનાં પેટ જોઈને જવાય તો સાંઝે. મહીનો થઈ જાય કે હું તો ઠાકારજીને કહું કે જો એમ હશે તો ઠાકારજી મહારાજ ! તમારું ફલાણું કરીશ, પણ કંઈ નહિ, એક બે દિવસ વહેલા મોડાય થતા નથી. મહીનો થાય કે જાણે બેડીજ છે. મને કંઈ અળખામણી લાગતી નથી, સમજીને વહુ ! પણ જાણે શંકા થાય છે કે એવીને એવી તો નહિ રહે ?

‘ નારે માજી ! કાલે ઇશ્વર સારો દહાડો દેખાડશે અને તમ જેવાં લાઅશાળીને ઠાકારજી પેટનાં પેટ જોવા દહાડો આપશે. કાઠને ઉંચ વરસે અધરણી આવે એમાં શું ? ગુલાબલાલીજી તે માજી ! ક્યાં મોટાં થઈ ગયાં ? કાલ સવારે એ સુરતથી આવ્યાં અને ધ્રુધરી આરણ્યાં પહેરી ફરતાં હતાં, ઇશ્વર સૌ સારાં વાનાં કરશે. મારા કાકાજીની કલ્યાણવૃત્તિ સારાંજ ફળ ઉત્પન્ન કરશે. તમારાં પુણ્ય ફળશે અને પારણ્યાં બંધાતાં વારે લાગશે નહિ. ’

‘ મારો રામચંદ્ર લોક ઉપર દયા રાખે છે તે અમસ્તો. નહિ તો ! દુઃખ કેવું હોય તે એણે જોયેલું છે. અહો ! એણે જે દુઃખ વેડ્યાં છે તે આજ કોનાથી વેઠાય એમ છે ? નાનો બાળ માત્ર પંદર વર્ષનો એ મુંબાઈ આવેલો અને તે દહાડે તો આ આગગાડીએ નહિ અને આગબોટે નહિ. ’

‘ માજી ! વીસેક વરસના હશે ? ’

‘ નારે વહુ ! નાનો બાળ. ’ ડોસીએ જુની વાત કાઢતાં કહ્યું.

અકરણુ ૬ હું.

રામચંદ્રનું ચરિત.

ખરેખર પંદર વરસનો. મને ખરોખર યાદ છે. એ વખત તો મને વિસરતોજ નથી. જનોઈ દહીને વારોવાર છ મહીને એના બાપ મરણ પામ્યા અને અમારા ઉપર દુઃખનાં વાદળ વૂટી પડ્યાં. ત્રણ

છોકરીઓ અને એકનો એક રામચંદ્ર. બે છોડીઓ અને રામચંદ્ર પરણાવેલાં અને એક કુંવારી. એ મરી ગયા અને એમના શબ પાછળજ જાણે દેવાદાર મારું લોહી ચૂસવા આવ્યા હોય તેમ થયું. સગાંસાગવાને બે આંખોની શરમ હતી તે જતી રહી. મારે ખુણે રહે રહે એ લોકને જલ્મ આપવા પડે પણ રામચંદ્રનો કાકા મુઓ એક ધરકું ખોખ હતો તે બોલેએ નહિ. જ્યાં ત્યાં કરી મારા બે દાગીના મુકાવી ઉત્તરક્રિયા કરાવી અને એટલા દહાડા તો અડોસીપડોસીએ ઘેર આવ્યાં પણ પછી તો જાણે ખંભાતમાં મારું કાઈજ ના હોય એમ થઈ ગયું. ચાર છોકરાને પાંખમાં રાખવાં અને ધરસંસાર ચલાવવો, એ મને એવું દુર્વહ થઈ પડ્યું કે, ન પૂછો વાત. છોકરાં ઉઘી જાય એટલે હું એમને સંભારીને રોઉં, કોણ મને આશ્વાસન આપે ? આખરે એમની એમ કલ્પાંત કરતી કરતી ઉઘી જાઉં. મારા બે જમાઈઓએ તો એ વખતમાં જમનીજ ગરજ સારી. છોકરીઓને તેડી જાય અને વળી કાઢી મૂકે, તોફાન કરે અને છોડીઓ બિચારી નખાપી આંસુ ઢાળતી મારી પાસે આવે; પણ ખરે ! આ જોઈકરવહુના આપનો આભાર મારાથી જુલાતો નથી. છોકરો પરણાવવો કે સંબંધ બાંધવો તો એવેજ ઠેકાણે બાંધવો. બે ત્રણ વરસ મેં લાયલેપાનાં કાઠ્યાં તે એ વહેવાઈની હુંકે. બારમે તેરમે વરસે તેમણે સાઠ રૂપિયે રામચંદ્રને ગુમાસ્તી ખેસાડ્યો. રામચંદ્રે દૂધિયા દાંતે ચાકરી લીધી. એક ઘડીએ બિચારો પગ વાળીને ખેસે નહિ અને એ વખતની ગુમાસ્તી ! બિના ઘઉં દળવા અને વાણિયાને ઘેર ગુમાસ્તી કરવી તે બે બરોબર.

એણે ઠેલકાંક વરસ ખેંચ્યાં એટલામાં બંદર ઉપર તેનું કામ જોઈ, કચ્છના એક ખોજા વેપારીએ કહ્યું કે ‘ છોકરા ! મુંબાઇ જાય તો હું તને ખસેનું વરસ બાંધી આપું. ’ ‘ ઠીક છે, હું જોઈશ, વિચાર કરીને એક બે દહાડામાં આપને કહીશ, દરમિયાન કાઢને પૂછતા નહિ શેઠ ! ’ એમ કહી રામચંદ્ર ઘેર આવ્યો અને રાતે મને વાત કરી મેં સાફ ના કહી પણ અનેક બાબતો ઉલટા સુલટી સમજાવી અને એટલા નાનાએ મને જે કહ્યું તે બધું મારે ગળે ઉતર્યું. હરિ હરિ ! જે થવાનું હતું તે

થશે; જા ત્યારે, પણ મારાથી તો તને એમ કહેવાતું નથી. મારી પાસે હા બણાવી બીજે દિવસે એણે પેલા શેઠને હા કહી અને હુંકુને ટ્ય ખે દહાડામાં જવાનું કરાવ્યું. ફળિયામાં વાત થતાં લોક મને ફટફટ કરવા લાગ્યા. હું ડગી નહિ. મેં જ્યારે બહુ થયું ત્યારે એના સસરાને બોલાવી વાત કરી. તેમણે કહ્યું કે ‘ બલે જાય. જુઓ મંછા ! સાહસ કર્યા વગર માથે પડેલો બોળે એણે થવાનો નથી, અને જ્યાં સુધી ઈશ્વર સાનુકૂળ છે ત્યાં સુધી ઉછળતી આગે હિમ જેવી છે. મને એ બાબતની અડચણ નથી; પણ મારા ઘરમાંથી બહુ આકળી છે. તે કદી તમને કંઈ કહે તો રીસ ચઢાવશે નહિ. સુખેથી જવા દો, ઈશ્વર એમને સારો દહાડો દેખાડશે. મારી જેઠુરનું ભાગ્ય મોટું છે. ’

તારાવહુ ! એના સસરાનાં આવાં ઉત્તેજક વચન સાંભળી મારા પગમાં વધારે જોર આવ્યું. જ્વેતજ્વેતામાં દહાડો જતો રહ્યો અને આખા ગામમાં વાત પ્રસરી ગઈ. રામચંદ્ર જવાનો હતો તેની હું તૈયારી કરતી હતી એટલામાં સાંજના એની સાસુ મારી પાસે આવી. એનું મોં તો કાળઅંધાર થઈ ગયેલું હતું. પાસે આવી બેઠી અને બોલી કે ‘રામચંદ્ર ક્યાં ગયા ?’ મેં કહ્યું કે ‘ કંઈ સરસામાન લેવા બહાર ગયો છે. ’

‘ મંછા ! તમારું તો વજનું કાળજી છે, પણ મારો જીવ તો ફડક ફડક થાય છે. મનમાં ક્રોધના ઉછાળા આવે છે. જગતમાં કોઈ ગરીબ હશે કે નહિ ? લોકને માથે દેવાના ડુંગર ગાળે છે પણ તમારા જેવું નિર્દય તો કોઈ જ થતું નથી. નાનું બાળ છોકરું મુખાઈમાં શું સમજે ! એ શહેર કેવું છે, તે તમે જાણો છો ? વિશ્વાસી લોકનું ગામ છે, જ્યાં જુઓ ત્યાં એના એ લોક. આપણે અહિં લાખો માણસ વચ્ચે એક ફિરંગી-જંગલો નીકળે તો ભર્યા શહેરમાં બૈરાં ઘરમાં પેસી જાય છે, અને એ ત્યાં એકલા શું કરશે ? એ લોકને જોધને આપણાં કાળજાં ફડકડી જાય. માંસ માટીના ખાનાર લોક. દયાનો તેમનામાં અંશે નહિ. મેં મારું છોકરું નાંખ્યું છે તેથી ખમાયું નહિ ત્યારે તમારી પાસે આવી છું. લોક મને ફેટલુંએ કહે છે, મારી મોટી છોકરીના ઘરની સ્થિતિ કેવી છે ? અને ખરૂં કહું તો કોના ઘરમાં ધન ઉભરાઈ

જાય છે. એ તો ઘેરેઘેર માટીના ચુલા ! માટે મંછા વહેવાણુ ! ડહાયાં થાઓ અને વિચાર કરો. તમારા છોકરાને ચુલો કુંકતાંએ આવડે છે ? અરેરે બાપ ! આવડું છોકરું બિચારું રાંધશે શું, ખાશે શું અને ચાકરી કરશે શું ? માથું દુઃખે તો એમનું ત્યાં ફાણ મગું ? દરિયાની વાટ, તેનાએ તમને વિચાર આવતો નથી ? બીજે ને ત્રીજે વહાણુ ને હોડકાં ખૂડી જાય છે અને કેટલાએ લોકને ઘેર તાળાં પડે છે ! મારા ઉપરાંત થઇને મોકલવા હોય તો મોકલો. મારે ને તમારે બોલ્યા વહેવાર નહિ રહે. હાય ! હાયરે બાપ ! કેવો કળજી ! શું માખાપ ! રામચંદ્રને હજી પોતિયું પહેરતાં તો આવડતું નથી અને ટાંછે ટચકે અમારે ત્યાં જમવા આવે છે ત્યારે કુતરાંની બીંદ્રી જેકારના બાપને શેરી બહાર મૂકી આવવા પડે છે, તેમને કાળાં પાણી ઓલંગાવી પરદેશ મોકલતાં તમારું કાળજી બહું કહું કરે છે ?

જેકારવહુની માએ તો ઘણુંએ કહું પણ હું મન શાન્ત રાખી બહું આંબળી રહી. આખરે જ્યારે તે ઉડ્યાં ત્યારે મેં કહું કે ' વહેવાણુ ! તમે ચિંતા કરશો નહિ. તમારા કરતાં રામચંદ્ર મને બહુ વહાલો છે. હું આંધળીની આંખ અને આ ત્રણ છોકરીઓનો ભાઈ, એ એકનો એકજ છે. મારે તો અહિં કે મુંબાઈ જ્યાં એ હશે ત્યાં માત્ર એના મોં સામુંજ જોવાનું છે. પુરુષ જાત નાનો હોય તોય શું અને મોટો હોય તોય શું ? એ હોંશિયાર છે એટલે મારું મન ડગમગતું નથી. અંતરાત્મા મને કહે છે કે ' સા સારાં વાનાં થશે, ' માટે મોકલું છું. સુખ થશે તો મારે બોગવવું છે કે તમારી જેકારને ? જે થાય છે તે છોકરાંને માટે થાય છે. જે તે કરવું તો પડેતો. આવજો વહેવાણુ !' એમ કહી હું રસોડામાં ગઈ અને વહેવાણુ રીસમાં ને રીસમાં પાછાં ચાલ્યાં ગયાં. એના ગયા પછી મને ઘણું લાગી આવ્યું. હું રસોડામાં બેઠી બેઠી રાંધ. કેટલીક વારે રામચંદ્ર આવ્યો તેણે મને કહું કે ' બા શું છે ? ' એટલે મારાથી મોટેથી રોવાઈ જવાયું. રામચંદ્રની આંખ. માંથી પણ પાણી નીકળી ગયાં અને છોકરીઓનાં બિચારીઓનાં મોં ઉતરી ગયાં.

રામચંદ્ર બહાર જઈ બેઠો અને મેં છોકરીઓને મારી પાસે બેસાડી. સૌ એક બીજાના મનમાં ફુલાયેલા જેવાં ગમગીન થઈ રહ્યાં. બીજો કિયસે નવ વાગે વહાણ ઉપડવાનું હતું. મેં રામચંદ્રને જમાઓ અને છોકરીઓ સુતી ત્યાર પછી અમે મા દીકરા સરસામાનનાં પોટવાં બાંધવા બેઠાં. યાદ કરી કરીને મેં સઘળું બાંધ્યું, દરમિયાન રામચંદ્ર બોલ્યો કે 'બા ! કાંઈ આમ બોલે, કામ તેમ બોલે, એમ બધાનું બોલ્યું સાંભળીએ તો પછી કંઈજ થાય નહિ. 'જગત કાશીનું' કરવત છે. આમનુંએ વહેર ને તેમનુંએ વહેર.' સૌ સારાનાં ભાગી અને વાહ વાહ કરનાર હોય છે. ચાતલી ગાડીએ બેસનાર સૌ હોય ? પણ તું વિચાર કર કે આપણે ગયા વગર છુટકો છે ? અહિં બેસી રહીને શું બાંધ્યું દોર બૂબે મરે.' દેશમાં ચિંથરેલાલ રહેવું પણ પરદેશ જવું નહિ, એ તો બાપના કુવામાં ખૂડી મર્યા જેવા વિચાર છે. પેના શિયાળામાં એક બ્રાહ્મણ ટહેલ નાંખતો હતો તે તને સાંભરે છે ? મને તો એના બોલે બોલ માર છે અને તે અક્ષરેઅક્ષર મને મોઢે થઈ ગયા છે. કે:-

ગોડી પૂછે ગોડીલા, કાણ ભલેશે દેશ;

સંપત હોય તો ધરભલાં, નહિ તો ભલો વિદેશ.

તું આમાં કંઈ ખોટું ન સમજતી. ગરીબ હોઈએ ત્યારે પરદેશ સારો. ત્યાં આપણે બારે હળવું ગમે તેવું કામ કરીએ તો પણ અડચણ નહિ. દેશમાં તેવું થાય નહિ.'

તારાવહુ ! એનાં વચન સાંભળી મેં કહ્યું કે 'બાપુ ! એ તો ખરું પણ પરદેશ તે તો પરદેશસ્તો ! માંદા સાળ થઈએ ત્યારે ત્યાં આપણું કાણ ? જો રામચંદ્ર ! હું તને મારા પેટમાંથી કાઢી આજ પેટને માટે પરદેશ મોકલું છું પણ પાણીની બહાર માછલી હોય તેવી હું અહિં છું હો ! દરેક વહાણે કાગળ લખવાનું બૂલતો નહિ. વળી તને કહેવું પડે એમ તો નથી પણ કહું છું કે, બાપુ ! 'જીવતો નર ભદ્રા પામશે' એ કહેવત ખૂબ યાદ રાખજે. તારું માથુંએ દુઃખે તો ત્યાં ઉભો રહેતો નહિ. દીકરા ! તુંને તું જાણ અને હું નિરાધાર થઈ

જાહે ? આ નાની બહેન રાનરાન ને પાનપાન થઈ જાય અને લોક મને જીવતીએ રહેતી દે નહિ, માટે આ બધું કહું છું. તું આ બોલ તારા કાળજમાં લખી રાખજે અને શરીર જરાએ નરમ લાગતાં ત્યાં હિમો પણ રહેતો નહિ. વળી એવું હોય ત્યારે પૈસા સામું પણ જોતો નહિ. દેહ છે તો સૌ છે અને દેહ નથી તો કંઈ નથી. પૈસો આપણી જાત પછવાડે છે. આવાપીયામાં ને ઔષધ હિપચારમાં પૈસો ખરચતાં પાછું વાળીને જોવું નહિ, તેમ તારે અમારી ચિંતા પણ કરવી નહિ. બચે તો બચાવવું, નહિ તો શરીર સાચવીને નોકરી કરવી. વળી એક બદામે પાસે રાખવી નહિ. પૈસો આણ લેવરાવે છે. લોક પૈસા માટે મજાસને મારો નાંખતાં પણ વાર લગાડતા નથી. ‘માયાને લય છે. કાયાને લય નથી.’ શેઠના કરોડ રૂપિયા હોય તેને માટી જેવા માનવા. તું તો હજી બાળક છે પણ કહું છું કે, કાઠના ઘરનાં છાનાં રહસ્ય જોઈએ નહિ, તેમ આડો અવજો રસ્તો પણ લઈએ નહિ. મોટીને મા અમે નાનીને બહેન ગણીને ચાલીએ તો શત્રુમાંએ સમાસ થાય. જેનામાં દુર્ગુણ નથી તેને આ જગતમાં લય નથી. તારા આપ કહેતા કે, ‘લક્ષ્મીથી અને સ્ત્રીથી ન ચળે તેને જગતમાં કહિં કશો લયજ નથી.’ એજ તારા આપનાં વચન હું તને પાછાં આપું છું. ખાતરી રાખજે કે, એ ખરાં છે જેને મોહ નથી તે જગતને જિતે છે. પરદેશમાં ગમે તે લોક હોય પણ કાઠની સાથે બોલી બગાડીએ નહિ. આપણે સારો રસ્તો દેખાડતી જઈએ અને સામાને ખોટો પડે, માટે કાઠને કશુંએ કહીએ નહિ. ‘દીઠે રસ્તે જઈએ અને દીઠે રસ્તે આવીએ,’ એમાંજ માલ છે. આપણે આપણો ધર્મ અને દેશાચાર છોડીએ નહિ. તું જાણે છેને કે ‘દેશ છોડીએ પણ વેષ છોડીએ નહિ.’

રામચંદ્ર-આ ! તું મારી તરફની કંઈ ચિંતાજ કરીશ નહિ. હું કાઠને ગાંજ્યો જાઉં તેવો નથી. લક્ષ્મીથી હું લલચાઈશ નહિ અને ધર્મની બાબતમાં તો મને બીજા ધર્મ ઉપર આસ્થા છેજ નહિ. એવા લોકને હું મોંજ આપતો નથી. ટુંકમાં મારે તને જે કહેવાનું છે તે એજ છે કે, તારે મારી બિલકુલ ચિંતાજ કરવી નહિ. હું માંદો થઈ

ત્યાં પડી રહું એવો માણસ નથી. પૈસાની કનવાર કરીશ નહિ અને જે હશે તે અહિં મોકલાવીશ. બહેનોને તથા જમાઈઓને આપણે જેમ કરતાં કારવતાં આવ્યાં છીએ તેમ કરતી રહેજે. ઇશ્વર કરશે તો આપણે સુખીજ થઈશું. દુઃખનો પણ અંત હોય છે. જગતની કહેણી ખોટી નથી કે:-

સુખ કંડે દુઃખ આવશે, દુઃખ કંડે સુખ હોય;

સંરખા દિન ચાલે નહિ, ન્યમ તડકા ને છાંચ.

આપણે બહુ દુઃખ વેડ્યાં છે તો ઇશ્વર હવે સુખનોજ દિવસ લાવશે. કંઈ દુઃખ વેઠશો નહિ. મહીને મહીને હું મારો પગાર તમને મોકલતો રહીશ.

‘દીકરા હવે તું જરા સૂઈ રહે, સવારે વહેલા ઉઠવું છે.’

‘હા, ચાલ તું પણ બધું બાંધી રહીને?’

તારાવહું ! રામચંદ્ર સૂઈ ગયો પણ મને તો આખી રાત ઉઘળ આવી નહિ. એવી ને એવી આંખ મેં આખી રાત કાઢી. ચાર પાગે ઉડી પાછો ચુલો સળગાવ્યો. છોકરીઓ રામચંદ્ર વગેરે ઉડ્યાં. દાતણ-પાણી કરી રામચંદ્ર વહાણની સરત કાઢવા બંદર ઉપર ગયો. હું રસોઈ કરતી હતી એટલામાં નાનીએ ધરમાં દોડી આવી મને કહ્યું કે ‘આ ! જોકારલાભી કંઈક લઈને આવે છે. મેં બહાર જોયું એટલામાં જોકાર અંદર આવી અને સોડિયામાંથી દાબડો કાઢી બોલી કે ‘આ ! મારી બાએ આ દાબડો મોકલ્યો છે.’ ચોરડામાં પેટીઓ છે ત્યાં મૂકા બેટા ! અને નણદો સાથે બેસો. મને વહેવાણ ઉપર વહાલ થઈ આવ્યું. ‘ગઈ કાલે બોલી તો ગઈ પણ અત્યારે જમાઈને માટે લાથું કેવું મોકલ્યું ? લાવ બોલાવીને પૂછું તો ખરી કે વહેવાણે કંઈ કહાવ્યું છે ? જોકાર ! અહિં આવ બેટા !’

‘આ આવી આ ! શું છે ? શું આપું ?’

‘મારે કંઈ જોઈતું નથી. પણ તારી બાએ કંઈ કહ્યું છે ?’

‘મને કહ્યું છે કે મોડી આવજે.’

‘વારું ! ત્યારે જાઓ બેસો બેટા !’

મનમાં હું બોલી કે રામચંદ્રના ગયા પછી જોકારને ' મોટી આવજો ' એમ કહી, મોકલો તેનો શો અર્થ હતો ? આ છોકરાં શું સમજે અને શી વાત કરવાનાં હતાં ? વહેવાણે બહુ સિખાવણી દેખાવ છે ! હશે બલેને આપણે તો એમને મેળવીશું.

નવ વાગે રામચંદ્ર ઘેર આવ્યો, જોકાર ઓરડામાં પેસી ગઇ. તેણે મારી પાસે આવી પૂછ્યું કે ' ખાવાનું થયું ? ' મેં ઉત્તર આપ્યો કે ' હા થયું ' છે. જો ઓરડામાં તારી સાસુએ કંઇક મોકલ્યું છે. ' તે ઓરડામાં ગયો અને નાની ખાવાની લાલચે તેની પાછળ ગઇ. કેટલીક વારે તે અમોઢિયું પહેરી આવ્યો અને મેં ' ખાવાનું ' પીરસ્યું. જોતજોતામાં વખત થયો અને એના દોસ્તદારો સાથે તે બંદરપર જવા નીકળ્યો. હું વળાવવા ગઇ નહિ, કારણ કે કહેવાનું હતું તે તો રાતે મેં કહ્યુંજ હતું. અડોસીપઢોસીને મળી સૌ માર્ગે પડ્યા. મોટી પોળ સુધી ગઇ હતી તેણે પાછાં આવી મને કહ્યું કે ' બા ! લાઈનો સસરો પોળે મળ્યા તે એમની સાથે ગયા. '

રામચંદ્ર ગયા પછી છોકરાં દિલગીર થઇ ગયાં. નાની રડી ગઇ અને જોકારની આંખમાંથીએ આંસુ પડ્યાં. કેટલીક વારે સૌને જમવા બેસાડ્યાં પણ બરોબર જમ્યાં નહિ.

બાર વાગ્યાને સુમારે જોકારના આપ વળાવી બંદર પરથી પાછા આવ્યા અને મને આશ્વાસન આપી જોકારને લઇ ઘેર ગયા. તેમના ગયા પછી હું મારા કામમાં લાગી. દરમિયાન મનમાં તો બાણે બડકા લાગતા હોય એમ થયાજ કરતું હતું. રાત પડી અને છોકરાંને વાળુ કરાવરાવી સુવાજાં, ત્યારે સારા બાળામાં પેસી નાનીએ કહ્યું કે ' બા ! જોકારબાબીએ મને મગજ આપ્યું હતું અને બાઇએ તેમને કહ્યું કે ' આ ઘેર આવતાં જતાં રહેજો, ત્યારે એ રોઇ ગયાં હતાં. ' મેં કહ્યું કે ઠીક. પછી છોકરાં ઉંઘી ગયાં અને હું એકલી અમારી દીનદશા ઉપર ખૂબ રોઇ. '

તારા-મંજામા ! તમે પણ બહુ બહુ કષ્ટ વેઠેલાં હોય એમ લાગે છે. પ્રશ્નરે તમને દુઃખ પછી સુખ દેખાડ્યું દેખું ? મારા જેવી અક-

જાય તેમાં શું ? તમે કહ્યું એવું દુઃખ તો અમને પડ્યું નથી. ઇશ્વરનો એટલો આભાર !

મંજા—અરે ! અમારા વખતનાં દુઃખ તો તમે શું સહી શકો. અમારા વખત તો અમેજ ગાળ્યા. આજના માણસથી એ દિવસો ગળાય નહિ ? તમે ચાર વાસણુ વધારે મંગળે તો કહો કે ' અમારી તો હથેલીઓ ઘસાઇ ગઇ. ' ત્યારે અમે કેવાં ? અમે તો ઘેર મોટી મોટી નાતો જમાડતાં અને તેનાં વાસણુ જાતેજ માંજ નાંખતાં ? તમારાં શરીરે અમારાં જેવાં નહ તો વહુ !

પ્રકરણ ૭ મું.

રંગનું ચટકું.

આ પ્રમાણે મંજાડોસીએ રામચંદ્રના પરદેશ ગમનની વાત કહી તે સાંભળીને તાગ તો જક થઇ ગઇ. આગલાં માણસો સાહસિક બળવાન ધીરજવાળાં અને ખડતલ હતાં અને હાલના લોક નિર્બળ શરીરથી અને મનથી નાબુક તથા અસહનશીલ થયા જાય છે એમ ડોસીએ તેને સમજાવ્યું એટલામાં ગજરી ત્યાં આવીને બોલી કે ' દાદીમા ! હવે ચાલો. તારાભાભી ! તમે પણ અલિંજ એસી રહ્યાં ? ભાઇઓ અને આપણ વગેરે સૌએ જમી લીધું. ચાલો હવે આપણે જમવા એસીએ. '

તાગ—જીજીમા ! કોઇવાર આગળ કહેજો. કાકાજીની જિંદગીનો હેવાલ તો ખરેખર સાંભળવા સરખો અને અમારાં જેવાંને બોધ લેવા જેવો છે.

મંજા—તારાં કાકીજીને પૂછી જોજો ? આગળનો એમનો મુખા-ધવાસ તો એ બધાય કહેશે.

તારા—વાર, ચાલો ત્યારે. હાથ ઝાલું માંજ !

મંજા—નારે તમે જાઓ હું આવું છું.

તાગ અને ગજરી ઓરડા બહાર નીકળ્યાં એટલે ગુલાબે કહ્યું

કે 'જાઓ મારી મેડીમાં સોળું છે તે પહેરી આવો. ધણીવાર થઈ તમને તો. સાસુજી ખેસી રહ્યાં છે.'

‘એ ક્યાં ગયા ?’

‘જૂલાં પડી ગયાં કે શું બાબીજી !’

‘ના ના, હું તો સહેજ પુછું છું.’

‘મોટા દિવાનખાનામાં સસરાજી છોકરાંને લઈને ગયા અને કંઈક વાત કરવાની હશે તે એમને પણ બોલાવતા ગયા. ત્યાં બેઠા હશે. તમારે કંઈ કામ છે ?’

ગર્જરી-ચાલો ચાલો, ટાપલાં રહેવા દો.

‘તારા ગુલાબની મેઈએ ગઈ અને મુખ ધોઈ સોળું પહેરતી હતી એટલામાં પાન ચાવતો ચાવતો ચંદુલાલ ઉપર આવ્યો. તારા અવળી ફરી સોળું પહેરતી હતી. ગ્યાસનો દીવો બપોરના જેવું અજવાળું પાડી રહ્યો હતો. સામેના લાઈફસાઈઝના તખ્તમાં તારાનું પ્રતિબિંબ પડ્યું હતું. ચંદુની અને તારાની આંખો બારેબાર તખ્તના પ્રતિબિંબમાં એકઠી થઈ. ચંદુલાલ હસી પડ્યો તેની સાથે તારાથી બોલાઈ જવાયું કે ‘જ્યાં ને ત્યાં કેમ સામાજ આગ્યા કરો છો ?’ ‘સહસાજ આવું છું અને તમને એમ લાગે છે તો એમ.’ તે પાસે ગયો ઉકાંચળી તારાના માંમદા અને મનોહર શરીરે તેને પરાધીન બનાવી દીધો, વિજળીની ઝડપે તેના શરીરમાં નખશિખ ધમધમાટ થઈ ગયો. અવળે મુખે ઉભેલી તારાને તેણે જીવંતરમાં બીડી દીધી અને ‘અરે આ શું થઈ આવ્યું ?’ એમ બોલતી અને ગદેસા જેવી માંસથી ભરેલી તેને બે હાથે ગાથમાં લઈ ખૂબ નખી ગંડસ્થળ ઉપર તેણે ચુંબન કર્યું. મોહથી પરાજિત થયેલા ચંદુલાલથી બોલાઈ જવાયું કે ‘હવે શું કહેવું છે, કહો.’

ગર્જરીએ ખૂમ પાડી અને તારા નીચે ગઈ. સૌ સાથે જમવા બેઠાં. ચંદુલાલના મનમાં આ વખતે ધણા વિચાર આવ્યા. ક્ષણવાર તેણે વિચાર્યું કે ‘મારાથી હવે આવું થવું ન જોઈએ’ અને ક્ષણવારમાં તે વિચાર બહાર પડ્યો. આમ પરાક્ષ રીતે ચંદુના મનમાં

આબ્યું અને બારી આગળ ઉભે ઉભે પવનની લહેર લેવા લાગ્યો. તારાના સ્પર્શથી ગરમ થયેલું તેનું રુધિર શીળા પવનના સપાટાઓથી પછી શાન્ત પડ્યું.

સ્ત્રીવર્ગ જમી રહ્યા પછી તારાએ ચાકર પાસે પોતાનાં વસ્ત્ર નીચે મંગાવી પહેરી અને છોકરાંને લઈ ઘેર ગઈ. મોહનલાલ કેટલીક વાર રામચંદ્ર સાથે ગપ્પાં મારી મોડી રાતે ઘેર ગયો. ગુલામ વડ-સાસુના ઓરડાનાં બારણાં બંધ થયા પછી મેડીએ ચઢી. તે મેડીમાં પેડી અને ચંદુલાલને આરામચેરમાં ઉઘતો જોયો. ગાડીમાં ચંદુલાલે તેના સવાલના જવાબ આપ્યા ન હતા તેથી તે ગુસ્સે હતી. પરંતુ પતિનું મુખ જોઈ તેના હૃદયમાંથી પેલી રીસ જતી રહી. કાણુવારે તે ઉભી રહી અને પાસે જઈ નીચી વળી. તેણે ધાર્યું કે ‘ચંદુલાલ ઢોંગ કરતો હશે,’ તેથી પોતે ધારીને જોયા પછી પ્રેમના ઉમળકાથી તેની આંખ પર ચુંગન કર્યું. ચંદુલાલ જાગ્યો અને જોલ્યો કે ‘કેમ છે ? શું છે ? કંઈ કામ છે ?’ ગુલામને જોતાંજ તેના મનમાં પેટો વિચાર ને તેની સાથે ક્રોધ થઈ આવ્યો.

‘કેમ આમ છે, રિસાયા છો શું વારુ ?’

‘ચત્ર, રીસખીસની વાત ન કર.’ ચંદુલાલે તેને તરછોડી કાઢી.

હવે ગુલામને જાણ્યું કે ‘તે ગુસ્સામાં છે.’ તેને પણ સ્વમાનનો ગુસ્સો ચઢી આવ્યો. એક એક બીજાથી દૂર દૂરની ખુરસીઓ પર જઈ બેઠાં. ગુલામ એક ચોપડી લઈ બેઠો. એક જાણે પુસ્તક વાંચતાં હોય એમ લગતું હતું પણ ખરી રીતે તેમ ન હતું. ગુલામનો ગુસ્સો લાડકા હતો અને ચંદુનો ગુસ્સો વહેમ પિશાચના આવેશવાળો આકરો હતો. કેટલીક વાર મૌન રહ્યું. ધડિયાળમાં અંગયાર વાગ્યા એટલે ગુલામજી થાકીને બોલી કે, ‘અભ્યાસ હવે પુરો થયો. હવે શું કરવા ઉજાગરો કરતા હશે ? અંગયાર વાગ્યા સુવું નથી ?’

ચંદુલાલે ઉત્તર આપ્યો નહિ તે ખુરસીમાંથી ઉઠી પાણી પી પલંગ પર જઈ સુતો. હવે ગુલામ ખરેખરી ચિદાર્થ ને બે.લી કે, ‘કેમ હું પાણી પાત નહિ ?’

ચંદુલાલ હજી બોલ્યોજ નહિ. ગુલાબવડુ નરમ પડી ગયો. તેનો લાકડો ગુસ્સો ઊતરી ગયો. મુખ ભેવાઈ ગયું અને ચોપડી ખુસ્તી ઉપર મૂકી પલંગ આગળ જઈ બેઠી કે ‘કેમ નથી સાંભળતા ? શા માટે બોલતા નથી ? મારો કંઈ વાંક ગુનો છે ? મોહનભાઈ બેઠા હતા અને મેં કશું તેથી રિસાયા છે ? શું છે, મને કહો ? મારા સમ. મારો વાંક હોય તો કહો ને માફ કરો.’

‘શું છે તે માફ કરુ ?’

‘ત્યારે કેમ બોલતા નથી ?’

‘એમજ.’

‘એમનું કંઈ કારણ ?’

‘તે જાણવાની તમારે શી જરૂર છે ?’

‘મારે તે જાણવાની કેમ જરૂર ન હોય ? આજ આમ આકું આકું કેમ બોલો છો ? મારે એ જાણવાની જરૂર ન હોય તો શું બીજું કોઈને હોય ? તમે ને હું શું જુદાં છીએ ?’

‘હા, આજથી જુદાંજ.’

‘આવું વજ્ર જેવું વચન ન બોલો વહાલા ! મારાથી એ નથી સંજ્ઞાતું.’ કાનમાં આંગળીઓ ધાલી ગુલાબ રડી પડી. તેની ધીરજ જાડી રહી. તેના અંતરમાંથી રોવું આવ્યું. આંસુ ભરી આંખે તેણે ‘મારો વાંક હોય તો માફ કરો’ એમ કહી ચંદુલાલના નિતંબ ઉપર મસ્તક નાંખી દીધું. તેનું મસ્તક ખમેડી નાંખી ચંદુએ પાસું ફેરવ્યું. ગુલાબે ધણી આજીજી અને ધણી કાલાગલા કર્યા ત્યારે તે બોલ્યો કે ‘ચેકી કોની છબિ છે ? આજ સુધી તે ક્યાં હતી ? અને શા માટે તે મારાથી છુપી રાખવામાં આવી હતી, તે જ્યાં સુધી મારા જાણવામાં આવ્યું નથી, અથવા મને તેની ખાતરી થઈ નથી ત્યાં સુધી આ બધી મહેનત આંસુ અને કાલાગલા વ્યર્થ છે. હું કશું જાણવારવાનો નથી. એ વાતનો મને સતોષકારક ખુલાસો મળવો જોઈએ.’

‘હાય હાય ! રંગનાથ ! નદોષ રંગનાથ ! તારી છબિએ મને અને તને બેઠીને આમની આંખમાં પાળી ઠરાવ્યાં લાગે છે.’ એમ

મનમાં બોલી ગુલાબે કહ્યું કે, ' જોહો ! એ ખુલાસા માટે ખાતરી જોઈએ તો લોને હું આપું ? '

' નહિ, મારે તેનો ખુલાસો ખીજા માણસથી મેળવવો છે. '

' સુખેથી તેમ કરો. નિર્દોષને હાય નથી. ' આમ બોલતાં ગુલાબના મનમાં નિર્દોષતાનો ગર્વ આવ્યો.

' એમ થાય ત્યાં સુધી આ પલંગમાં પગ દેવાનો અધિકાર નથી. '

ગુસ્સાને લીધે પલંગથી દૂર ખસી જઈ ગુલાબ બોલી કે ' ભલે, એ વાતનો નિકાલ આવે ત્યાં સુધી હું પણ ભોંય સ્પર્શ રહેવાનું વ્રત લઉં છું. '

ચંદુલાલ પાસું ફેરવીને સુતો અને મુલાબ પોતાનું છાયલ પાશ્વરી જરા દૂર નીચે જમીન પર સુતી. દીવાને કાદએ ઝાંખો કર્યો નહિ અને ઉભય પોતપોતાના ગુસ્સાંબેર સુતાં, પણ એકેને ઝટ ઉંઘ આવી નહિ. ચંદુલાલે બે ત્રણ વાર પાસું ફેરવ્યું પણ વિચારોની ગુંચવણથી તેનું મન ભરાઈ ગયું એટલે ઉંઘ ન આવી. તેને ગુલાબ ઉપર પ્રથમ તો ધણો ગુસ્સો આવ્યો પરંતુ પછી તેણે આપેલા જવાબ ઉપર વિચાર કરતાં તે નરમ પડ્યો. ' આટલી બધી હિમ્મતથી તે બોલે છે ત્યારે કદાપિ મને આવેલો વહેમ ખોટો હશે તો ? સ્ત્રીજાતિ છે, લાડકી છે અને ખીજવાઈ છે એટલે માનપિતાના જણવામાં આવશે તો તેઓ મને ઠપકો આપશે. કદી તે ગુનેગાર છે, એમ ધારું તોપણ આટલા બધા તિરસ્કારને યોગ્ય તો તે નથીજ. જો તે ગુનેગાર છે તો હું શું ગુનેગાર નથી ? પરણતી વેળાએ જો જેવું વચન મને આપ્યું છે, તેવું મેં એને નથી આપ્યું ? વરવહુ બેઠે તે વચન પાળવા બંધાયેલાં છે. મનોમન સાક્ષી છે. એના ગુનો શક પડતો છે. એ કદાપિ નિર્દોષજ હશે માટે એનો મારાથી તિરસ્કાર થવો જોઈએ નહિ. માત્ર વહેમ ઉપરથી એને આ પ્રમાણે દુભાવવી મને યોગ્ય નથી. અગ્નિની સાક્ષીએ હું અને એ બેઉ એક ખીજના સુખદુઃખનાં ભાગી થયેલાં છીએ, તો શા માટે તેને મારે આમ કહેવું જોઈએ ? ' આવા વિચારથી ચંદુલાલના મનમાં સત્ય ઉતર્યું. પણ અભિમાન ગળ્યું નહિ. તેને

પશ્ચાત્તાપ થયો પણ મનમાં તેનો દેહાભિમાની જીવ એમ બોલ્યો કે
 'શું હું એને બોલાવું ? એ બોલે તો હું હવે એને માફ કરવા તૈયાર
 છું.' પલંગમાંથી ઉઠ્યા થઈ તેણે નીચે સુતેલી ગુલાબ તરફ જોયું. તે
 દુઃખથી ભરેલી નિદ્રામાં હતી. તેની આંખો ગાલ અને ચોળીની બાંધ
 આંસુથી ભિન્ન થઈ ગયાં હતાં. ઉંઘા સુતેસુતે હાથ ઉપર મસ્તક ટેકવી
 ચંદુલાલે ધણીવાર લગી તેની સામું જોયા કર્યું. નિદ્રામાં પણ અંતરમાં
 તે રડતી જણાઈ. ક્ષણેક્ષણ તે દીર્ઘ લાંબો શ્વાસ લેતી અને કુસકાં
 ભરતી હતી. પશ્ચાત્તાપ પામતા પણ પુરુષના આભિમાનથી તેને જગા-
 ડતાં અટકેલા ચંદુલાલે તેની સામું જોયાજ કર્યું. આમ જોતાં જોતાં
 તેના મુખમાંથી આવિંતી પેલી રમણીય દુકા નીકળી કે-

છુને વળઃ પ્રણયકેલિષુ કંઠપાશઃ

ક્રીડાપરિશ્રમહરં વ્યજનં રતાંતે××ઉત્તરીયમ્.

ગુલાબ બહુ રૂપાળી નહિ તોપણ શકાદાર સ્ત્રી હતી. ગૃહસ્થા-
 ધને લંધે ફેશનથી તે રઢિયાળી લાગતી. તેના મનની લુગડાંજતાં અને
 ધરેણાંગાંડાંની દૃષ્ટિઓ સાસુ સસરા તરફથી પૂર્ણ પુરી પડતી હતી.
 પોતે મોજાલી પ્રેમી પતિને ચલાનારી, ગરીબ ધરની હોઈ શીળી અને
 શાન્ત સ્વભાવની સ્ત્રી હતી. તેને રસ અથવા ગુસ્સો આવતો તે તેના
 અસલ સ્વભાવનો નહિ પણ પોતાને મળતા માનનો લાડકવાઈ હોવાનો
 અને ધન પૈભવની સાહેબીના રંગનો હતો. તે ભણેલી અને રસિક સ્ત્રી
 હતી. તેનું મન હોંસિ હોઈ પોતાના સ્વામીના અબ્યુઝમાં આભિમાન
 લઈ પોતાને સુખી માનનાર ઉચ્ચાભિલાષવાળું હતું. પહેલાં શરૂઆતમાં
 આમ થતું ત્યારે તેને કંઈ લાગતું નહિ, પરંતુ હાલ વખત બદલાઈ
 ગયો હતો. તેણે ઘરમાં કોઈનો કદી ઉંચો સ્વર પણ સાંભળ્યો ન હતો.
 સૌ તેને લાભી લાભી કરતાં માનભેર બોલાવતાં. અડોસીપડોસી અને
 એ જાખીનાંમાં તેનું માન હતું. ગુલાબ એવા માનથી છટી ગમ ન
 હતી. તેને પોતાની વડાઈનો પોરસ ચઢ્યો હતો. સ્વપ્નમાં પણ ચંદુ-
 લાલથી કદી આવાં વચન કહેવાશે, એવું તેને લાગ્યું ન હતું પણ આજ
 એકાએક જ્યારે આમ થયું ત્યારે તેને ધણું લાગી આવ્યું. 'હું બોંધ

સહ રહેવાનું વ્રત લઉં છું.’ એમ જાણે અભિમાનથી બોલી હોય તેમ તે બોલી, પણ જ્યારે નીચે સુતી ત્યારે તેનું મન ગદ્ગદ થઈ ગયું. આંખોમાંથી શ્રાવણ અને બાદરવો વહી આવ્યા અને ‘આમને આ શું થઈ આવ્યું ને શાથી?’ તે નહિ સમજતું મન ફંધાર્થ જવા લાગ્યું. નિઃશબ્દ રૂદનમાં આંખોનાં નીર ખુટાડી આખરે તે ઉઘી ગઈ. ચંદુલાલ તેની સામું જોઈ પેલી રસિક કવિતા. રટતો હતો ત્યારે ઉઘમાં ને ઉઘમાં તેણે પાસુ ફેરવ્યું અને બોલી કે ‘મારો દોષ નથી. હું સીતાની માફક અમિદિવ્ય કરવાને તૈયાર છું, પરંતુ તમે મને લડાવી આવ્યાં વચન સંભળાવો તે સાંભળવાને પ્રિલકુલ તૈયાર નથી. બહેતર છે કે, હું મરી જાઉં. પણ તમે ‘આપણે જુદાં. છીએ.’ એવું બોલો, તે મારાથી જીવતાં સંભળાયજ નહિ.’ તેણે પાસુ ફેરવ્યું અને ઉઘો શ્વાસ ખેંચી કુમકું ભર્યું.

ચંદુલાલનું મન હવે વધારે ખિન્ન થયું. તે મનમાંજ બોલ્યો કે, ‘મેં આને બહુ કહ્યું. કોઈ દિવસ કહેલું નહિ તેથી આને લાગી પણ બહુ આવ્યું છે. ઉઘમાં પણ કહે છે કે, ‘હું અમિદિવ્ય લઈશ.’ હવે હું એને બોલાવું—મનાવું? ના, એ બોલાવે તો બોલું.’ તે સ્વાભિમાનની કડકીમાં ફરીને પાછો સુતો.

પ્રકરણ ૮ મું.

સુખદુઃખની બેલી.

પ્રણય કોપ શમ્યો નહિ રેશણ અખંડિત રહ્યું અને બેઉ નિદ્રામાં પડ્યાં. સવારમાં નિયમ પ્રમાણે વહેલી ઉડી ગુલાબે ચંદુલાલનું મુખ જોયું. મસ્તકવડે પતિના ચરણને સ્પર્શ કર્યો અને ત્વમેવ મર્ત્ય ન ચ વિપ્રયોગઃ એ સીતાનાં વચન બોલી નીચે ઉતરી. તેનું મુખ ઉતરી ગયેલું અને આંખો લાલ હતી. જેકે રશેડાણીને શક પડ્યો પણ ધાર્યું કે ‘હોય પતિપત્ની વચ્ચે કદાપિ કંઈ ખટપટ થઈ હશે.’ ગજરીએ પણ નિત્યની માફક તેની બાબીને આનંદમાં દીડી નહિ. ગુલાબનું મન

તપી ગયેલું હજી શાન્ત પડ્યું ન હતું. કોઇ પાસે હૃદયનો ભાર ઓછો કર્યા વગર મેન પડે એવું તેને લાગ્યું નહિ. તેણે ચારે તરફ નજર ફેરવી પોતાની સખીઓને યાદ કરી જોઈ. જેવટ તેને એમ થયું કે 'મોંઘીને મળું.' નહાઇ ઘોઈ સામુને કહ્યું કે 'બા ! મારે કામ છે માટે કેવળઝવેરીને ત્યાં જઈ છું ?' 'હા જાઓ. લેવાને સાથે લેતાં જાઓ.' લુગડું પહેરી ગુલામવદ્ ગઇ. ચંદુલાલ હજી ઉઠ્યો ન હતો.

નીચી નજરે માત્ર પોતાના માર્ગને જ જોતી ગુલામ કેવળઝવેરીને ઘેર આવી. સવારનો વખત હતો. ગુલામની સખી તેના અંતઃપુરમાંથી બહાર નીકળી ન હતી. ઘરમાં પેસતાં પોતાના લેવાને રજા આપી પાછો મોકલ્યો અને ત્યાંના ધારી-ચાકરને પૂછ્યું કે 'નાનાં શેકાળી ક્યાં છે ?' એક નાની છોકરીએ અંદરના હોલમાંથી બહાર દોડી આવી ગુલામને કહ્યું કે 'મારાં મોંઘીજાણી ઉપર છે, તમારે કાને મળવું છે !'

• 'એમનેજ. મને નથી ઓળખતાં બહેન ?'

'તમને હું ઓળખું છું પણ નામ જૂલી ગઇ છે. તમે મારી બાબીનાં બહેનપણી છો ખરું ? ચાલો ઉપર આવો.'

છોકરી આગળ ચઇ અને ગુલામ તેની પાછળ દાદર ઉપર ચઢી છેક ત્રીજે માળ ગઇ. કેવળઝવેરીનું ઘર એક બહુ મોટું મકાન હતું. ત્રીજે માળ આખા ઝવેરીબજારનું અવલોકન કરતો હતો. વિશાળ અગાસી જોડે બે ત્રણ ખંડ પાડી એક મોટા હોલ કાઢેલો હતો. કેવળઝવેરીની સમૃદ્ધ મેટી હતી. તેને બે છોકરા અને બે ત્રણ છોકરાઓ વગેરે પ્રજા હતી. પૈસો અને પતોનાઈ બેઠે ઝવેરી પાસે હતાં. લોક તેને સુખિયો ગણતા. ઝવેરીના નાના છોકરા વીરચંદની વડુ તે ગુલામની સખી હતી. ગુલામ ઉપર ગઇ ત્યારે તે એક સોફા ઉપર અને તેના પતિ વીરચંદ હિંદોળાખાટ ઉપર બેઠેલાં હતાં. આરણ્ય સામેનાં સોફા ઉપર બેઠી બેઠી રૂપાની પાન પેટી ઉઘાડી મોંઘી પટીઓ બનાવતી હતી. મોંઘીની નજીક અને ગુલામ બેઠે ઉપર આવ્યાં. વીરચંદને જોઇ ગુલામ શરમાઈને બહારના હોલમાં ઉભી રહી. છોકરી તેના બાઈ

પાત્રે જઈને બેઠી. ગુલાબ આંખ્યાની તાત તેણે કહી એટલે વીરચંદ હિંદોળાખાટ ઉપરથી ઉઠ્યો અને મોંઘીએ ખારણુમાંથી કહ્યું કે 'આખને બહેન ! એ તો તારા બહેની છે વારંવાર શરમામ છે શા માટે ?'

‘મારાથી શરમાતાં હોય તો હું બહાર જઈ.’

‘નારે ના, એ તો કંઈ શરમાતી નથી, એસોને ચા ઉપર લઈ આવવાનું મેં ભટને કહ્યું છે તે પીને જાઓ.’

ગુલાબ અને મોંઘી બે આસનવાળા સોફા ઉપર બેઠાં અને શેઠ અરીસાવાળા આરસના ટેબલ ઉપર પડેલું વર્તમાન પત્ર લઈ પાછા હિંચકે એસતાં ગુલાબને ઉદ્દેશીને બોલ્યા કે ‘ચંદુલાલ પાસ થયા તે અમે વર્તમાનપત્રોમાં વાંચ્યું અને ખુશી થયાં.’

‘અમારા ઘરનું કામ એવું અંધેર છે એટલે જે કપડા દો તે સાંભળવા હું તૈયાર છું. તમે ખુશ થાઓ એમાં શી નવાઈ ? મારાં બહેન બહેની મારા સૌભાગ્યથી ખુશીજ થાયને !’ ગુલાબે શરમાતાં શરમાતાં મજનો હેતાળ જવાબ આપ્યો.

મોંઘી સામું જોઈને તે પુનઃ બોલ્યો કે, ‘મારે ને એમને બહુ પરિચય નથી પણ મેં ઘણું ઠેકાણેથી સાંભળ્યું છે કે, તેઓ બહુ હોશિયાર છે. એકવાર એમને આપણે ઘેર બોલાવજો.’

‘હોશિયાર અને નિરભિમાની છે. હું કદી જાઉં છું તો મને કેટલો બધો વિવેક કરે છે. ગુલાબની સાસુ અને વડસાસુ વગેરે બહુજ લાયક માણસો છે.’

પોતાનાં સાસરિયાં અને વરતાં વખાણુ સાંભળી ગુલાબને સાઈ લાગ્યું. પેલી વાતથી દુખાયેલા મનને જાણે રાહિયત મળી.

આજણુ ચાંદીના પ્યાલાઓમાં ચા લાવ્યો અને સર્વે જણે પીધી. પાન ખીડી લઈ બહાર જતાં વીરચંદશેઠે કહ્યું કે ‘જમ્મા વગર હવે જમ્મા કેસો નહિ.’

‘ના તા, મોંઘીબહેન ! મારાં સાસુ લડે.’

‘હું હમણાં ચાકરને મોકલી તારાં સાસુને કહેવરાવીશ. તારા બહેનીનું એટલુંજ વચન નહિ રાખે ?’

ગુલાબ મૌન રહી. વીરચંદ્રશેઠ પછી બહાર ગયા. મોંઘીની નણુંદ અને વંર બેઠી નીચે ગયા પછી ગુલાબે કહ્યું કે ‘હું તમને સહેજ મળવા આવી અને સાસુજી ધારશે કે કંઈ કારણસર ત્યાં રહી હશે ?’ ‘અમારે ત્યાં રહેવા માટે લડશે નહિ. ફિકર ન કરીશ.’

‘મારી અને તમારી પ્રીતિ તે જાણે છે.’

‘બસ ત્યારે. બેસ હું નીચે જઈ જરા સાસુને મળીને હમણાં આવું છું. ઉડીને નીચે ઉતરો નથી.’

‘હા, જઈ આવો.’

ગુલાબ પોતાની સૈયરના સમૃદ્ધિ પૂર્ણ અંતઃપુરમાં એકલી પડી, એટલે તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે ‘મોંઘી તો કહે છે કે ‘મારા ઘરમાં મિળજનું ઝાડ છે,’ અને મને તો વીરચંદ્રશાહ આ બે ત્રણ વાર જોયા તે બહુ સખ્ય અને વિવેકી જણાયા. લક્ષ્મીધિપતિનો છોકરો જરા આકરા મિળજનો તો હોયસ્તો ? મોંઘીનો મિળજ ક્યારે ઓછો છે? અમસ્તી વીરચંદ્રશાહને મિળજી કહે છે. એણે તે દિવસે સહેજ વાતમાં પેટી દાસીને ઓછું કર્યું હતું ? સાસુજી તો એનો મિળજ જોઈને સડક થઈ ગયાં હતાં. વડસાસુએ કહ્યું કે લક્ષ્મીધિપતિની બેટી અને લક્ષ્મીધિપતિની ધણિયાણી હોય તે એટલો કુશ્વડો ન રાખે ? વીરચંદ્રશાહને એ તો જાણે એ જાણતાએ નથી. નવી કેળવણી લેનારાઓ બધાએ જાણે પોતાને દુનિયાંથી મોટા માને છે અને ‘અમુક કાણુ માત્ર ?’ એવું મિથ્યાભિમાન રાખે છે. ખાનદાનીએ અને પૈસે મોટાનાં ઓળખાણુ કેમ કેળવવાં તેનો તો એમને ખ્યાલજ રહેતો નથી. આવા માણસો સાથે ઓળખાણુ હોય તે તો સારું.’

મોંઘી ઉપર આવી અને બેઠી સખીઓ હિંદોળા ઉપર જઈ બેઠી. મોંઘી અને ગુલાબ વચ્ચે નાનપણનાં સહીપણાં હતાં. ગુલાબ અને તે બેઠી એક શેરીનાં રહેવાસી સાથે નિશાળે જનારાં અને સુરતમાં સાથેજ ઢિંગલાઢિંગલી રમેલાં સહવાસી હતાં. મુંબાઈમાં મોંઘીનો વિશ્રામ ગુલાબ અને ગુલાબનો વિશ્રામ મોંઘી હતી. આ બે જણીઓ પોતપોતાના સુખદુઃખની વાતો કરતી. ઘણી વાર મોંઘીએ ગુલાબને તે તેના કામને

ધેર રહેતી ત્યારે આશ્વાસન આપેલું. મોંઘીના બાપે તે પરણી ત્યારે ગુલાબને સારા આંધો અને વરને પોષાક આપ્યો હતો. મોંઘીનો બાપ સુરતનો મોટો ઝંવેરી મુંબાઈના બજારમાં તેની બે દુકાનો ચાલે અને ઝંવેરીઓમાં ધજ ઝવેરી ગણાય. આવા મોટા વેપારી માણસની છોકરી સાથે થયેલું સખીપણું કેમ જાળવી રાખવું તે ગુલાબ સારી રીતે જાણતી હતી. મોંઘી વરસેક દિવસ તેના કરતાં મોટી હતી, પરંતુ આજ તો ગુલાબ તેને દાબી ધાલે એવી જાનરમાન થઈ ગઈ હતી. બે જણીઓ સાથે બેઠી હોય તો જોનાર ગુલાબને મોટી ધારે. મોંઘીનો સ્વભાવ પૈસાને લીધે જરા ગરમ હતો પણ પરણીને મુંબાઈ આવી અને વીરચંદ્રશાહનું કપડું રાખ્યું જોયું ત્યારથી જસ નન્મ અને શીંગા થઈ હતી. ગુલાબ પરણીને મુંબાઈ આવી ત્યારે શરૂઆતમાં અને હલેતા ધમાં બેઠે સખીઓને વર તરફથી જરા કણકણવા જેવું હતું. મોંઘીનો વર વીરચંદ્રશાહ મોટો લહેરી ને સહેલાણી જીવાન હતો. ગાયનો નાચ મિજબાનીઓ અને નાટકોનો તેને એવો છંદ હતો કે, કેવળઝવેસેની ગમે તેટલી સખતાઈ હોવા છતાં રાતના તે બદાર નીંઝળી પડતો. મોંઘીને વખતે દુકારા કરતો અથવા તિરસ્કાર કરી ચાલ્યો જતો. ગુલાબ આગળ આંસુ પાડતાં મોંઘી કહેતી કે ‘બહેન ! લીલાવતી રાસની લીલા જેવી મારી કરુણ સ્થિતિ છે.’ ગુલાબ તેને ધીરજ આપી પેતાની વાત કહેતી. આમ એક ખીજને સુખ દુઃખની વાત કહી તેઓ મન હળવાં કરતાં હતાં. ગુલાબની સ્થિતિ તે પછી બદલાઈ, અને મોંઘીનેએ સુખ થયું, પરંતુ કોઈ કોઈવાર વીરચંદ્રશાહ મિજબાન બોલે દે છે એમ ગુલાબ આગળ તે ફરિયાદ કર્યા કરતી હતી. આ વખતે વળી ગુલાબને પોતાનું મન ખાલી કરવાનો વખત આવેલો હતો. વાંચનાર તે જાણે છે. હિંદોને બેસતાંજ મોંઘી બોલી કે, ‘ગુલાબ ! તેં તો આજે ઘણું વખતે આમને જોયા નહિ વારું ?’

‘ના ના, ઘોડે ચઢીને આવ્યા ત્યારે જોયા હતા અને અહિંએ બે ત્રણ વાર હું આવેલી ત્યારે સહેજ વાતચીત થયેલી. તમે મિજબાન કહો છો પરંતુ મને તો બિલકુલ એવા લાગતા નથી.’

‘તું હોય અને મને લહે તો તને મિલજી લાગે ?’

‘તા તા, એમ નહિ મોંઘીબહેન ! મારો કુંકો અનુભવ મને એમ કહે છે.’

‘અરે એ તો હમણાં આવા થયા છે અને તો પણ શું ? એક જરા પણ વાંકું પડ્યું હોય તો હજીએ એવા ને એવા અમારા લોકમાં વિદ્યા નહિ એટલે નાના હોય તોય સરખા ને મોટા થાય તોય સરખાજ. વિવેકમાં ને તું કહેતી હોઈ તો તે અજ્ઞાત ખરું છે. એ તો જેમ તું શરમાઈ તેમ એ પણ જરા શરમાયા હશે, નહિ તો વિવેક કરવામાં આત્મીએ રાખે નહિ. એમની ખાનદાની કંઈ જાય બહેન ! મહા પરમ દિને અમારાં સુરતવાળાં ગોસણી અહિં આવ્યાં હતાં. તે આવ્યાં તો સહેજ મળવા પણ આગ્રહ કરી અહિં રાખ્યાં જમાણાં અને જતી વખત વળી દસ રૂપયા દખણમાં આપ્યા. મારું પણ એમ તો બહુ માન રાખે છે. પણ વારું ! હું તો ભૂલી ગઈ. બોલ તું અત્યારમાં કેમ આવી વાઈ ? તારું મુખ ઉતરી ગયેલું લાગે છે. ચંદુલાલ લણવાગણ્યા હોવા છતાં આજ વળી કંઈ ફડક્યા છે કે શું ?’

ગુલાબને પેલી વાત યાદ આવી તેથી તેના મુખ ઉપર લોહી ચઢી આવ્યું અને આંખમાં ઝળઝળિયાં લરાયાં.

મોંઘી-એમ શું કરે છે કહે તો ખરી ?

‘તારે આ પલંગમાં પગ દેવો નહિ હું આજથી એકલોજ છું.’ આમ બોલતાં ગુલાબની આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં. ફ્રેંચસેંટથી મધ્યમત્રી રહેલા રમાલે તેનાં આંસુ લૂછી મોંઘી બોલો કે, ‘એમ કહેવાનું કંઈ કારણ ?’

‘મેં રંગનાથની છબિ કાઢી ટેપલ પર મૂકી હતી તેથી એમને વહેમ આવ્યો હોય તો કાણુ જાણે ?’ ગુલાબ બોલી.

‘હાય હાય ! એને શું છે ? એ તો બિચારો મરી ગયો, તું નથી જાણતી ?’

ગુલાબ ચોંકી. ‘હાય હાય ! બિચારો મરી ગયો, રંગનાથ મરી ગયો ?’

‘હા, હું તો ધાઈ છું કે તેને જ મહીનાએ થઈ ગયા. મને

ગોરાણીએ પહેલી વાર આવ્યાં ત્યારેજ કહ્યું હતું. હું તને કહેવું બૂઝી ગયેલી. રંગનાથ માટે એમને તારા ઉપર શક આવ્યો છે ? જરે જા ગાંડી ! આપણે ગંગાજળ જેવાં હોઈએ તો એમનો શક શું કરવાનો હતો ?' મોંઘી અભિમાનભરે બોલી.

‘પરોક્ષ તપાસ કરે અને ખાતરી થાય ત્યાં સુધી મને બોલાવે નહિ.’

‘ભલે તેમ કરે. કહીએ નહિ કે, તમે જાતે સુરત જઈને તપાસ કરી આવો.’

‘મને તો ઓછું આવ્યું તેથી એ ઉડ્યા પણ નથી ત્યાર પહેલાં સાસુજીને કહી અહિં તમારી પાસે આવી.’

‘ઠીક થયું. ચાલ એમને હું અહિં બેઠાવી મંગાવું.’ એટલામાં ગજરી આવી.

ઓચિંતી તેને જોઈ મોંઘી બોલી કે ‘આવો બહેન ! તમારાં લાભીને મનાવવા આવ્યાં હશે ? તમારા લાઈએ મોકલ્યાં કે ખાએ ?’

ભક્ષાબોલી મોંઘીએ આમ કહ્યું તેથી ગુલામ જરા શરમાઈ ગઈ. ગજરીને પોતાની ને મોંઘીની વચ્ચે બેસાડતાં બોલી કે ‘કેમ ગજરાયા ! કેમ આવવું પડ્યું ?’

‘ચાલો, મારા લાઈ બોલાવે છે. લો આ કાગળ આપ્યો છે અને મને કહ્યું છે કે, તું તેડીને આવજો.’

મોંઘી—તમારા લાઈ ખરા, ઘડીમાં આમ ફરે અને ઘડીમાં તેમ ફરે. લાવો જોઈએ એ કાગળ.

મોંઘીએ તે ફેડી વાંચીને ગુલામને આપ્યો. પછી ગજરીને ખભે લાઈ દઈ ગમતમાં તે બોલી કે ‘તમારા લાઈએ કાગળ મોકલ્યો છે પણ તમે પેલી નણુંદના જેવું નણુંદપણું બતાવોને કે—

વજો વજો નીચાની છાત્ર ! મોઠાની વહુવાર,

મોઠાને ઘર આપણાં, મારા રાજ;

તમારીને મનવી હું નહિ મનાઉં, મારા રાજ !

તનાશેને વીરો હજરી, તમારા મારિયા, મારા રાજ.

ગજરીએ હસીને જવાબ આપ્યો કે, ‘મારાં લાભી એવાં આડાં

નથી તો ? એમને મારે મનવવાં પડેજ નહિને ?' ગુલાબની હડપચી હલાવી 'કેમ લાભી ! બોલતાં નથી.'

‘મારું ખ્યાન વાંચવામાં હતું બહેન !’

ગુલાબે કાગળ વાંચ્યો. દસી, સ્વામીને એટલું લખવું પડ્યું તે માટે જલ્દી પશ્ચાત્તાપ પામી અને બોલી કે ‘તમને શું કરવાને મોકલ્યાં ? આવું થાય તેની મને તો શરમ આવે છે મોંઘીબહેન !’

‘ના, લાભી ! તમે ગયાં અને થોડી વારે મારા લાખએજ મને ઉપર બોલાવી કહ્યું કે ‘ક્યાં છે ? ઉપર મોકલ.’ મેં કહ્યું કે, ‘એ તો ઝવેરીને ઘેર ગયાં છે.’ ત્યારે કહે કે ‘લે આ કાગળ અને મહેતો શાક લેવા જાય તેની સાથે ઝવેરીને ત્યાં જઈ એમને અહિં તેડી આવ. એ રાતનાં રિસાયેલાં છે, માટે જરૂર તેડીને આવજો.’

‘જુઓ મોંઘીબહેન ! હું રિસાયેલી કે એ, કેવું બોલે છે ?’

મોંઘીએ ગર્જરીને કહ્યું કે ‘બહેન ! તમે જાઓ, અને કહેજો કે ઝવેરીને ત્યાં જમાને આવશે, કાણ રિસાયું છે અને કાણ મનાયું છે. હમણાં આવત પણ મારા ધરમાંથી એને જમવા રાખવાતું કહીને બહાર ગયા અને જો ગુલાબ આવે તો એમને તમારા આખા ઘર ઉપર ખોટું લાગે. તમે જાઓ, બપોરના હું અને એ બેઉ સાથે આવીશું. મારે તમારા ભાઈ પાસે થયા તે મુજારકગાદી આપવી છે.’

ગર્જરીને સમજાવી પાછી મોકલ્યા પછી મોંઘીએ કહ્યું કે, ‘ગુલાબ ! તું બહુ લાડ કરે છે. પણ જલ્દી માણસનાં મન કેવાં પોચાં હોય છે તે જોયુંને ? જેના હૃદય ઉપર ઉંચી કેળવણીના સંસ્કાર થયેલા છે તે માણસમાં ને સામાન્ય માણસમાં ફેર તે ફેરસ્તો ! વિદ્વાનું પરિણામ વિવેક, તે વિદ્વાનમાં આન્યા વગર રહેજ નહિ. એમ કહ્યું તેમાં શું થયું ? મને આ કેવાં આકરાં કંઠણ વચનો કહે છે ? જો એક તાજી વાત કહું તે સાંભળ. હમણાં થોડા દિવસ ઉપર સસરાને કહે કે ‘મારું શરીર સારું નથી તેથી અઠવાડિયું હું એકલો મહાલક્ષ્મી રહીશ.’ સંજના જમી ગાડી જોડાવીને બે ત્રણ મિત્રો સાથે ત્યાં જાય, તે સવારે જમતી વખતે આવે. પછી પાછા બહાર નીકળી જાય.

અને સાંજના જરા મને મળ્યા ન મળ્યા કરી પાછા બંગલે ચાલી જાય. બે ચાર દિવસ એમ આલ્યું એટલે મારાથી રહેવાયું નહિ. એક દિવસ રાતના દસ વાગેલા છતાં ગાડી તૈયાર હતી તેથી મેં જોડાણીની સાથે સાસુજીને કહેવરાવ્યું કે ‘હુંએ મહાલક્ષ્મી જાઉં છું.’ પછી જ્યારે હું ત્યાં ગઈ ત્યારે તો ઉપર ફેટલાક મિત્રોની મિજલસ બેઠેલી અને નાચ ગાન ચાલી રહેલાં. ગાડીમાંથી ઉતરી સીડી આગળ ગઈ અને નાચકણનો રાગ સાંભળી હું તો બળીઝળી થઈ ગઈ. ‘ઉપર જવું કે શું કરવું!’ તે કંઈ મને સૂઝે નહિ. સાસુજીને કહીને આવેલી તે પાછાં ઘેર ‘પણ કેમ જવાય? પગ પાછો ખેંચી નીચે ઓટલા ઉપર ઉભી અને ગાડીવાળો ‘શેઠાણી ઉપર ગયાં,’ એમ સમજી ગાડીને તરત તબેલે લઈ ગયો. દીવો બળતો હતો પણ હું એકલી. મને નો બહેન! બીક લાગવા માંડી. નીચેનો હોલ બંધ, બેસું પણ ક્યાં? જરાક ઉભી રહી એટલામાં ઉપરથી માળી આવ્યો. તે મને જોઈને આમોજ બની ગયો. તેણે ઉપર જઈ શેઠને ખબર આપી. અત્તરના લિંબયેલા શેઠ-સાહેબ નીચે આવી બોલ્યા કે ‘અત્યારે તમે અહિં ક્યાંથી?’

‘અહિંજ આવી. મને એકલાં બેઠાં બેઠાં એમ થઈ આવ્યું’ કે ચાલને હું પણ ત્યાં જાઉં? પછી સાસુજીને કહીને અહિં આવી.’

‘ત્યારે નીચે કેમ ઉભાં રહ્યાં?’

‘તમારી મિજલસ બેઠી છે એટલે ક્યાં આવું?’

‘એમ કેમ, તમને કોઈ અટકાવત?’

‘એવા તો કોના ભાર છે જે અટકાવે? પણ ક્યાં આવું? પુરૂષો વચ્ચે આવીને મારાથી કંઈ મિજલસમાં બેસાય?’

માળી પાસે કુચીઓનો જુડો મંગાવી પછી તરતજ તેમણે મોટા હોલ જોડેની મેડી ઉઘડાવરાવી અને મને ત્યાં લઈ ગયા. પછી મને કહે કે, ‘તમે અહિં બેસી સાંભળો. હમણાં બાર વાગતામાં હું પતાવી દેવરાવીશ.’ આમ કહી પોતે પાછા ત્યાં જઈ બેઠા. નાચરંગ પૂર્ણ તાનમાં ચાલતાં હતાં અને પોતે પણ બડી મોજમાં હતા. શેઠ આવી ગયા અને હોલ ઉઘડ્યો તેથી એમના મિત્રોમાં મારા આવ્યાની વાત

જાહેર થઇ. સૌએ પતાવવા માંડ્યું, એટલે નાયકણ પણ ચેતી ગઇ. થોડી વાર વિરામ લેવાને ગાયન બંધ થયું. કોણીના કપ મિજલસમાં ગયા. તે સૌને અપાવી એ કપ લઇ પોતે મારી મેડીમાં આવ્યા. અમે એ જણ કોણી પીતાં હતાં એટલામાં પેલી નાયકણ ત્યાં આવી. મારી તરફ બહુ વિનય દેખાડતાં તે બોલી કે ‘શેઠાણી ! આપ પધાર્યા ત્યારે તો અમારી આ નાનુક કળા જુઓ ને સાંભળો. સ્ત્રીગતિને માટે ‘નાયગાન’ જાણવાં એ બહુ અગત્યનું છે. અસલી આર્યાઓ તે ભણતી ને જાણતી, ને હાલ યુરોપિયન બાનુઓ જાણે છે’ આમ કહી તેણે વળી મને સારું લગાડવા કેટલીક વાર સુધી જુદી જુદી રીતે સવાસત્રાં કર્યાં. શેઠને સારું લાગ્યું. તે ગઈ અને શેઠે ફરીને થોડી વાર ગાન ચલાવરાવી સૌને વિદાય કર્યાં. નાયકણને રૂપિયા ઉપરાંત એક વાંટી આપી. તેના ગયા પછી જ્યારે મેં કહ્યું ત્યારે મને એવાં સખત વચનાં કહ્યાં કે, જો તારા જેવી રીસ રાખું તો હું ત્યાંજ મરો જાઉં, હું સર્વે સહન કરી રહી. એટલે એમની મેળે શાન્ત પડ્યા અને બીજે દહાડે મને પૂછવા લાગ્યા કે ‘તને ખોટું લાગ્યું ?’ હું પણ એવી કે સમજાવવામાં ફાવી. તેથી ફરીને એવા નાયરંગ નહિ કરાવવાનું પણજ લેવડાવ્યું.

જેને, ગુલાબ ! બહુ રિસાબ ન થઇએ ? પતિને આપણે હાથ રાખવો એ કંઈ મુશ્કેલ કામ નથી. આપણે કાણ ? એની વહુને. વહુને તો વાઘે વશ હોય છે, અને લોકમાં કહેવત છે, તે પણ ખરીજ છે કે, ‘વહુ તો વાઘને પણ વહાલી હોય.’

ગુલાબ-મોંઘીબહેન ! હું રિસાળ નથી. મને તો એમનાં વચનથી ખોટું લાગી આવ્યું. એ મને ચલાય છે અને કામળ હૃદયના છે. મને હુંકારો કરતા નથી, માત્ર પોતાના જીવને કંઈ કહે, એટલે મને ખોટું લાગે, છતાં જેને કેવાં ગજરાખાને તેડવા મોકલ્યાં !’

‘હવે મનાવજો અને રીઝવજો એટલે થયું. ચાલ હવે નીચે મારાં સાસુજીને તો મળ.’ બન્ને સખીઓ પછી નીચે ગઇ અને મોંઘીની સાસુ સાથે વાતમાં પડી.

આશ્વી તરફ ચંદુલાલ ગુલામ ન આવવાથી દિલગીર થઈ પોતાના કામ ઉપર બહાર ગયો. જેકારશેડાણીએ ગજરીને એક બે સવાલ પૂછીને બાણી લીધું કે, ‘કંઈક કનિયો થયો છે,’ પરંતુ ‘હોય, ધણીધણિયાણીના કનિયામાં આપણે શું કામ પડવું.’ એમ ધારી તેઓ કંઈ બોલ્યાં નહિ. ત્રણેક વાગે મોંઘી અને ગુલામ ઘેર આવ્યાં. જેકારશેડાણી સાથે બેસી તેમણે કેટલીક વાર વાતચીત કરી. પછી ચંદુલાલની વાટ બોલી મોંઘી કેટલીક વાર ગુલામની મેડીએ બેડી પરંતુ તે આવ્યો નહિ, ત્યારે ગુલામને આશ્વાસન આપી સાંજના ઘેર ગઈ. સંધ્યાકાળે ગુલામ નીચે ઉતરી તેની સાસુ પાસે સાંજની રસોઈને લગતી વાત કરતી હતી એટલામાં એક સિપાઈ ઓફિસમાંથી આવ્યો. તેણે જેકારશેડાણીને કહ્યું કે, ‘મોટા શેડે કહાવ્યું છે કે, આજે રાતના નવની ગાડીમાં ચંદુલાલશેને બહાર ગામ જવાનું છે, મોટે રસોઈ તથા મુસાફરીમાં જોઈતાં સાધન તૈયાર રખાવજો.’ ‘ક્યાં જવાના છે, તે તું બાણું છે?’ જેકારશેડાણીએ સવાલ કર્યો. •

‘કાઠિયાવાડ તરફ જવાના છે.’ તેણે ઉત્તર આપ્યો.

‘વારુ,’ એમ કહી શેડાણીએ ગુલામ સામું બેસ્યું ત્યારે ગુલામના મુખ ઉપર બાણું જુદીજ ભાવની લાગણી તરી રહેલી જણાઈ. સિપાઈ આ પ્રમાણે કહીને ગયો અને શેડાણી મંજામની પાસે ગયાં એટલે ગુલામ મનમાં બોલી કે ‘આ શું? એમણે નહિ ને સસરા-જીએ કેમ કહાવ્યું હશે? એ બાણુતા હશે કે નહિ? હું કેવી ઘેડી કે ગજરાખા તેડવા આવ્યાં તોય આવી નહિ. હવે તો ગમે એમ થાય પણ સાંજના એમને પ્રસન્ન કરીનેજ મોકલવા.’ આવો વિચાર કરી તે સાસુએ સોંપેલું મુસાફરીમાં જોઈતાં કપડાં કાઢી તૈયાર રાખવાનું કામ આટોપવા મેડીએ ગઈ.

થોડી વારે ચંદુલાલ આવ્યો તે પહેલે માણે તેની માને મળતાં બોલ્યો કે ‘બા! મારે અત્યારે મેલમાં જવાનું છે.’

‘હા, હું તે બાણું છું. મેડીએ તેની તૈયારી થાય છે. બહાર જઈને તારે જોઈતાં હોય તેટલાં કપડાંની ગોઠવણ કરાવી આવ. હું

દીમણની ગોઠવણને માટે ભટને કહી આવી છું. બે ત્રણ દિવસમાં પાછા આવવાનું છેને ?’

‘હા. બે દિવસમાં પાછો આવીશ.’

‘વારું જા. તું તારી તૈયારી કર. ગરમ કપડાં જરૂર જેટલા સાથે રાખજો.’

ચંદુલાલ ઉપર આવ્યો અને ગુલાબના મુખ ઉપર શેરડા પડી ગયા. મેડીમાં પગ દેતાંજ તે ગંભીર થઈ સામે ઉભો. ગુલાબ નીચું જોઈ અશરણ હોય તેમ નજીક જઈ ઉભી રહી પણ બોલી શકી નહિ. તેની આંખમાંથી ઉનું ઉનું આંસુનું ટીપું અભિમાનમાં ઉભેલા ચંદુલાલના અંગુઠા ઉપર પડ્યું. આર્યાના આર્યત્વેજ જાણે ગળી જઈને પતિના પ્રભુત્વને અર્ધપાલ અર્ધું, અને પતિએ પ્રેમથી મદગદ્ થઈ જઈ બેઠે હાથ રકંદ ઉપર નાંખી પત્નીને પોતાની છાતી સાથે આંખી દીધી. સ્વામીના આલેષે ગુલાબથી મોટેથી રોવાઈ જવાયું.

‘અરે ! શું છે ? નીચે જા અને દાદીમા છે તે ખબર છે કે નહિ ?’ એમ કહી તેણે મુખ ઉઘું કરવાનો યત્ન કર્યો પણ લજ્જાથી અને પશ્ચાત્તાપથી જડ થઈ ગઈ હોય તેવી ગુલાબ હાલીજ નહિ. આંખનાં પાણીએ ચંદુલાલના ખમીસનો પટ લિંજવ્યો, માથું ઉઘડી ગયું, કપાળ ઉપરના કુંતલ પસીનાથી રાતા કમળને સેવાળ વિંટાઈ હોય તેમ મુખ પર ચોંટી ગયા અને આખો ચહેરો લાલચોળ થઈ ગયો, પણ ગુલાબથી ઉઘું નેવાયું નહિ. ‘અરે ! કેમ આમ છે ? હવે ધણું થયું ક્ષમા કરો.’ ‘ક્ષમા’ શબ્દ સાંભળતાંજ આંસુથી પગનું પ્રજ્ઞાન કરતી તે નીચે ખેસી ગઈ અને ‘હુંજ નમેરી નિર્દય છું, હુંજ આવા કામળ હૃદયના કંથને સંતાપનારી છું.’ એવું બોલી ગુલાબ છેકજ ખુલ્લું રડી પડી. ચંદુલાલે પાણી લાવી આપીને કહ્યું કે, ‘ઠીક, એમ હશે. પણ હમણાં તો લો આ પાણી પીઓ, અને કાઢેલાં કપડાં વગેરેને ગોઠવી દો. વખત પાણીની માફક ચાલ્યો જાય છે.’ તેણે પવાલું ગુલાબને ઝોઠે અડકાડયું એટલે આંખમાંનાં આંસુ તો સુકાયાં ન હતાં સાર પહેલું અંતરમાંથી ઉમળકાનું અને ઉડા પ્રેમનું હસવું આવ્યું.

પવાલું તેણે પોતાના હાથમાં લઈ પાણી પીધું અને ગલીની બારીએ જઈ મુખ ધોઈ બારીમાંથી તે જોવી કરી કે તરત ચંદુલાલે દુલાલ સામે ધર્મો. ગુલાબ માન સૌભાગ્યને હર્ષે ખરેખર ખડખડાટ હસી પડી.

‘કેમ ઘેલીબેલી થઈ છે કે શું ? ધડીમાં રુએ છે અને ધડીમાં હસે છે ?’

‘હા તમને જોઈને ઘેલી થઈ છું.’ હમેશની ગમતમાં આવી જઈ ગુલાબ આમ બોલી તેના પ્રાણનાથને બેટી પડી અને લાડકણે વચને બોલી કે ‘આજને આજ જવાના છો ? રહેવાય તેમ નથી, કાલે જાને ?’

‘આજ શું છે ?’

‘કંઈ નહિ, સહેજ.’

‘એમ કેમ, તમારે કદાપિ ગઈ કાલનાં રૂશણાં આજ પુરેપુરાં લગાવવાં હોય ?’ ચંદુલાલે ચુંબન કર્યું અને ગુલાબ બોલી કે, ‘રૂશણાં તો જુઓને આ ભાગ્યાં.’

‘ચાલો, હવે પેલો પોર્ટમેન્ટો લાવો. વખત થઈ જશે અને હમણાં બધા આવશે.’

‘ક્યાં જાઓ છો અને કેમ જાઓ છો તે તો કહો ? પછી મૂંઝીશ.’

‘સમુદ્રપુર જઈશું. પરમ દિવસે કે પેલે દિવસે પાછો આવીશ અને આવીશ ત્યારે કહીશ કે કેમ ગયો હતો ?’

કેશવચંદ્ર અંદર આવનાં મોટેથી બોલ્યો કે ‘મિ. ચંદુલાલ ! શું નવ વાગ્યાની મેલમાં તમે સમુદ્રપુર જાઓ છો ? મેં બહારથી સાંભળ્યું તે શું ખરું છે ?’

‘હા, જઈ છું. બે ત્રણ દિવસમાં પાછો આવીશ.’

બેઠે જણ વાત કરવા બેઠા એટલે લુગડાં ગોડવતાં ગોડવતાં ગુલાબે કહ્યું કે, ‘હવે તો તાપ પડે છે અને એણી તરફ વળી વધારે ગરમી હશે, ત્યારે ગરમ કપડાંની એકાદ બેડ બસ છેને ?’

‘એક બે મોકા..’ જોવી ને તેવીજ બોલચાલ હવે ચાલુ થઈ ગઈ.

કેશવચંદ્ર અને ચંદુલાલ વચ્ચે કેટલીક વાર કાઠિયાવાડનાં રજવાડાં સંબંધી વાત થઈ, દરમિયાન ગુલાબે ખુશ મિત્રજથી કપડાં

ગોડવી પેટી તૈયાર કરી. તે હવે નીચે ગઇ. રામચંદ્રશેઠ આવ્યા તેમણે ચંદુલાલ તથા કેશવચંદ્રને નીચે બોલાવરાવ્યા. શેઠે તેમને પોતાની પાસે બેસાડી કહ્યું કે 'ચંદુલાલ ! આજ તું આ મુંબાઈનગરી છોડી દૂર જાય છે. આ તારું પહેલું પ્રયાણ છે અને ત્યાં તને નંવી દુનિયામાં મળે હોઈ એવું લાગશે. મને એ તરફનો અનુભવ નથી, પરંતુ લોકની વાતો અને વર્તમાનપત્રો વગેરે ઉપરથી જણાતું કાઠિયાવાડનું ચારિત્ર કંઈક વિચિત્ર ખટપટિયું અને લોભાવે એવું છે. પૈસો પેદા કરવા ઇચ્છનાર કેટલાક જણ એણી તરફ નજર દોડાવતા જોવામાં આવે છે, અને છે પણ એમજ. એકાદ રજવાડામાં ઠેકાણે પડી જનાર માણસ કદી પણ નાગોભૂખ્યો રહેતો નથી. આટલા બધા અર્થ ગુણ સાથે વળી એવા પણ કેટલાક દાખલાઓ મારા જોવા જણવામાં છે કે, જેઓ કાઠિયાવાડથી પાછા ફરી આવતાં તેને નવગજના નમસ્કારજ કરે છે. નાનપણથી મુંબાઈમાં ઉછરેલા માણસને એ ભૂમિ વિચિત્ર લાગે એમાં નવાઈ નથી. અહિંની વિદ્યા સુધારો અને વિચારની દૃષ્ટિ એ દેશમાં ગિલકુલ નથી. કેળવણીનો હજી ત્યાં પ્રારંભ થાય છે. સુધારા સામે ત્યાંના લોક તિરસ્કારની નજરે જુએ છે. આણી તરફના માણસ ઉપર વિશ્વાસ મૂકતાં તેઓ અચકાય છે. એ સંબંધી તને શિખામણ દેવા બેમું તો પાર આવે તેમ નથી પરંતુ માત્ર એટલુંજ કે, નીતિનો માર્ગ પકડી સીધેસીધા ચાલવું, લોભ રાખવો નહિ અને જુરાથી દૂર રહેવું. જગતમાં મોટામાં મોટી શિખામણનો આટલામાંજ સમાવેશ થાય છે. નીતિને અનુસરી સારે માર્ગે ચાલનારો સ્વતંત્ર માણસ શરૂઆતમાં કદાપિ કંઈક નાસીપાસ થાય છે તોપણ આખરે તેનો જય થાય છે. નીતિથી ચાલનાર માણસને કોઈ દુશ્મન થતું નથી, અને જેને માથે દુશ્મન નથી તેને કદી ક્યાંદિ ભય નથી. ઉત્ત્રાત જોઈ બળનારા-દ્વેષી મોટા દુશ્મનમાં ગણાય છે પરંતુ તેઓ પ્રાણ લેવાનો કદી પણ યત્ન કરતા નથી તેઓ માત્ર આપણી ઉન્નતિનો દ્વેષ કરી પોતે પોતાની મેજે બળી મરે છે. કોઈની ઉન્નતિ ઉપર અથવા જય ઉપર આપણે દ્વેષ કરવો નહિ.'

માણસના પેટ ઉપર કદીએ પાટું મારવી નહિ. આ બાબત ઉપર હું તને ખાસ બાર દબને કહેવા માગું છું. તારું કલ્યાણ થાય એવી શુભેચ્છાથી હું તને કહું છું કે, કોઈપણ માણસ ઉપર ઉપકાર કરવા હમેશ તત્પર રહેવું. કોઈને પણ રોટલો મળતો હોય તેમાં આડે આવવું નહિ. ભગવાન વેદવ્યાસે કહ્યું છે કે 'પ્રાણ ધન અને મનથી માણસ માત્રનું શુભ કરવાની સમજી માણસે નિરંતર ઈચ્છા રાખવી.' માણસ માણસનું શુભ કરવાને માટેજ જન્મ લે છે અને જો ધર્મવૃત્તિએ વિચાર કરીએ તો આપણાં પુરાણો આપણને ઈશ્વરના અવતારોમાંથી બીજો કોઈજ નહિ પણ એજ ઉપદેશ હમેશ આપે છે, માણસે માણસનું ભલું કરવું. માણસ પોતાની જાત્રિના ભક્ષાને માટે યત્નવાન રહે તેમાં તે કંઈ નવઈ કરતો નથી. ચંદુલાલ ! મારી નાનપણની ગરીબ દશા તો તેં ઘણીવાર જીજ્ઞાસે અથવા તારી બાને મોંએ સાંભળી હશે. હું જે કંઈ થોડું ઘણું કમાતો તેમાંથી પણ મારા ગજા પ્રમાણે પુણ્યતાન કરતો. આટલી બધી ઉમ્મરમાં મને યાદ નથી કે મેં કોઈ પણ માણસને મળતો રોટલો બટકે એવું કાર્ય કર્યું હોય ? મારું માનવું છે કે, દયાને લીધેજ હું આજ સુખી અને પનોતો છું. તમે મારાં ફરજંદ છો અને તમને હું વારસામાં મારો એજ ગુણ આપવા ઇચ્છું છું કે 'માણસ માત્રનું હિત કરવાની નિરંતર વૃત્તિ રાખવી.'

ચંદુલાલ ! બીજી શિખામણમાં વળી એટલું પણ તારે યાદ રાખવું કે, કદી કોઈ સારા માણસને ઉગારવાની કોશીશ કરવા જતાં આપણને ખમણું પડે તોપણ ડરવું નહિ. આપણી નીતિને અનુસાર સૌને સારો બોધ કરવો. બોધક ઘણાનો શત્રુ થાય છે પરંતુ આખરે લોક તેનો શુભ માને છે. આ સઘળી બાબતો પોતાની બુદ્ધિ અને દેશકાળને અનુસરીને કરવાની છે, તેમાં પણ ખાસ કરીને કાઠિયાવાડમાં કરવાનું છે તે એજ કે, કોઈના બહુ આધીપાત્રી કરવી નહિ. રાજદ્વાર વિચિત્ર હોય છે એ વાત ખોટી નથી. ગમેતેવો ભણેલો રાજા હોય પણ લોક વ્યવહારથી તો અજાણ હોય છે. તે ઘણાં ખરાબ દગલબાજ માણસોથી વિંટાયેલો રહે છે. રાજગૃહમાં હમેશ એક બીજનો જીવ

લેવાની તરફથી જાણો બંધાયા કરે છે. એવી ખટપટથી દૂર રહેવું. કાંડી રાજાઓનો અનુભવ મને મારા એક મિત્રે જણાવ્યો હતો, અને તેના મત પ્રમાણે જો હું ચાલું તો તને એ દિશામાં જવા પણ દેઉં નહિ. પરંતુ હોય સઘળે ઠેકાણે સરખું નથી હોતું. રાફડે રાફડે નાગ હોતો નથી. તું જેમ તને તારી સદ્બુદ્ધિ ચત્રાવે તેમ ચાલજો અને ન કાંચે ભારે અહિં આવવનું રાખજો. આજ જા, એમને મળી આવ. જેજે તેની સહી અને સિકાનો હુકમ લીધા પછીજ આવજો. રાજાઓની મોઢાની વાત ઉપર કદી પણ વિશ્વાસ રાખવો નહિ, કારણ કે, અનેક વિષયોમાં રચીપચી રહેલા તેઓ ક્ષણભ્રમણની વાત બૂલી જાય છે. હાલ તને ત્રણસે રૂપિયાનો પગાર મળશે. રહેવા માટે ઈસ્પતાલ પાસે બંગલો મળશે. મેં બધી ગોઠવણ કરી છે તેમ છતાં પગાર તથા રહેવાની બધી બાબત હુકમમાં લખાવજો. પછી તારી બા વગેરે સાથે આવશે અને તમને ઘર માંડી આપશે. સઘળું નક્કી કરીને આવજો. સાહેબ ઉપર મેં બિ. જેકબ પાસે પત્ર લખાવ્યો છે એટલે ચિંતા નથી. ’

‘હું અને કેશવચંદ્ર એજ વાત કરતા હતા, પિતાજી !’

કેશવચંદ્ર સામું જોઈ શેઠ બોલ્યા કે ‘કેશવચંદ્ર ! મારું કહેવું ઠીક છેને ?’

‘હાજી, અક્ષરેઅક્ષર ખરું છે. એ લોકનો આપણે વિશ્વાસ રાખવો નહિ, કારણ કે, તેઓ આપણે વિશ્વાસ રાખતા નથી. ગુજરાતના રાજાઓને માટે તો જે કહીએ તે મનાય. એક વાત મારા સાંભળવામાં આવી ભારે હું તો ચકિત થઈ ગયો હતો. કહે કે, જે દિવાનને સાંજે કઢંગી રાતે રજા આપવાની હતી તે દિવાને જ્યારે લોકમાંથી સાંભળેલી પોતાને રજા આપવા બાબત બપોરે રાજાને પૂછી, ત્યારે તે એવું બોલ્યો કે ‘દિવાનજી ! લોકની વાતમાં તમે શા માટે વિશ્વાસ મૂક્યો છો ? મારે તમને કહવા હોય તો શું હું શરમાઉં છું ?’ એજ રાજાએ આગલી રાતે બીજા દિવાનને પોતાની મઠી કરી આપી હતી. ઉપલી વાત બની તેજ સાંજે નવા દિવાને ચાજ લીધો હતો આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં એમના ચારિત્ર્યનું બહુ સારું વર્ણન છે.’

મોહનલાલ પણ એટલામાં આવ્યો. રામચંદ્રે તેને બોલાવી અભિપ્રાય લીધો. પછી ચંદુલાલના બીજા મિત્રો આવ્યા અને જવાની તૈયારી થવા માંડી સૌને બેસાડી ચંદુલાલ તથા રામચંદ્ર વગેરે જમવા ગયા. જમી ઉઠ્યા પછી ચંદુલાલ કપડાં પહેરી તૈયાર થયો ત્યારે સાડા આઠ વાગ્યા. ગાડી તૈયાર હતી. ગજરીએ ભાઈના કપાળમાં કુંકુનો ચાંદસો કરી અક્ષત ચોટ્યા અને ડોસી જોકેરશેકાણી શેક અને ગજરી વગેરે નાચે સુધી વળાવવા ગયાં. ગુલાબને મળી ચંદુલાલ નીચે ઉતર્યો અને કેશવચંદ્ર તથા મોહનલાલ તેને મૂકવા સ્ટેશન પર ગયા.

પ્રકરણ ૯ મું.

વરની મરણ.

ચંદુલાલ ગયો અને ઘરમાં તેની નોકરી સંબંધી વિચાર જવા લાગ્યા. ગુલાબ તેના મનમાં મોજાવા વિવિધ મનોરથ કરવા લાગી. રજવાડી નોકરીની સાહેબી તેની આંખ આગળ તરવા લાગી તે પોતાના આગ વિચારમાં હતી ત્યારે જોકેરશેકાણી ચંદુલાલ તરફની નિરાંતે હવે બધું ધ્યાન ગજરી તરફ લગાડતાં હતાં. એક દહાડે એકાંતમાં તેમણે રામચંદ્રને કહ્યું કે, ‘હું અને જીજી તમને ગજરીને માટે કેટલુંએ કહીએ છીએ પણ જીજીને તમારી આંખ ઉધટે છે. આ પીને મિલમાં બપોરે જમ્યા કે મિલમાં અને સાંજે વાળુ કર્યું કે ફાણાને મળવું છે અને દિંકણાને મળવું છે, એવી લાલસ અને દોડાદોડી ! જેને માટે એ બધું કરો છો તે છોકરાંનું સારે ઠેકાણે પાનું નાંખ્યા પછી કરો એટલે બસ.’

‘તને એમ લાગે છે કે મને એ આગતની ચિંતાજ થતી નથી. અલબત્ત, જીજીએ ને તેં પેની વાત કહી ત્યારથી મારી ચિંતા સહેજ ઓછી થઈ છે. હવે કેશવચંદ્ર અઠવાડિયામાં જવાના છે ત્યારે એના બાપ ઉપર કાગળ લખી આપીશું. ગુલાબવલ્લુ પાસે તું દાણો ચંપાવી

જોને ? છોકરો સારો છે અને જરૂર લાગ્યશાળી નીકળશે. તારો ચંદુ-લાલ ઠેકાણે પડ્યો અને હવે ગજરીને ઠેકાણે નાંખીએ છીએ. ’

‘ ચંદુલાલ મારો શાનો તમારો, અને ગજરી તે મારીજ. ’

‘ છોકરી માનું અંતર અને દીકરો બાપનું અંતર, માટે તમે તમારા દીકરાનું કયું હવે મારી દીકરીનું સારું થાય એમ કરો એટલે બસ. ’

‘ આ બી. એ. લગી આવેલો વર છે અને તારે આગળ લાણુ-વવો હોય તો તેનીએ મને ના નથી. જોઈએ તો બારિસ્ટર બનાવ. ’

અત્યંત આનંદમાં આવી જઈ જોડારશેઠાણી બોલ્યા કે ‘ ના ના, ખરું કહો છો હોંશિયાર છે ? બારિસ્ટર કરવો હોય ત્યારે તો વિલાયત મોકલવો પડેને ? ’

‘ વિલાયત ગયા વગર ચાંલેકે ? ’

‘ ત્યારે તો નહિ. ’

‘ તેમાં શું છે ? શું વિલાયત સારું નથી ? ’

‘ હશે, થવાનું હશે ત્યારે વાત. આગળથી આનંદ શો ? બી. એ. થાય એટલે બસ. હું એટલું અભિમાન લઈનેજ સંતોષ પામીશ કે ‘ નાતમાં પહેલવહેલો બી. એ. કે.ણુ ? તે કહે મારો જમાઈ. ’

‘ બારિસ્ટર કરીશ તો વળી વધારે અભિમાન લેવાશે. પંદર હજારની વાત એમાં શું વિસાત છે ? ’

‘ હીક છે, તે વખતે વાત. ’

‘ બારિસ્ટર કરવાની વાત હમણાં રહેવા દેવી હોય તો લલે. ચારું બીજું શું કહેવું છે ? ’

‘ તમે એના બાપને કાગળ લખીને નક્કી કરી નાંખો એજ. એ કરવા પાછળ મારો જીવાત્મા લાગી રહ્યો છે. આવો વર ફરીને મળવાનો નથી. જેમ બને તેમ એ બાબત વહેલી નક્કી કરી નાંખવી એવો મારો વિચાર છે અને તે જરૂર લાવો, એટલે આપણે સંસાર સાગર પાર ઉતરી રહ્યાં. ’

‘ હું પણ તારા જેવોજ અભિપ્રાય ધરાવું છું. ગજરીનું સારું

ઠેકાણું પડશે, ચિંતા કરીશ માં. વહુની પાસે કહેવરાવજો એટલે થયું.’

તેઓ વચ્ચે આ પ્રમાણે વાતચીત થયા પછી બીજો દિવસે જોકારશેઠાણીએ ગુલાબને તે વાત કહી. નાની નણુંદનું હિત કરવાને તે કેશવચંદ્રને ખુલાસે વાત કરવાનો લાગ શોધવા લાગી. એકવાર સાંજના ચાર વાગ્યા હતા અને કેશવચંદ્ર એક પુસ્તક લઈ ટેલતો ટેલતો વાંચતો હતો. દિવાનખાનામાં કોઈ ન હતું. ગુલાબ આ લાગ જોઈ ઉપર ગઈ અને બોલી કે, ‘કેશવચંદ્ર ! હમણાં બહુ વાંચવાનું ચાલે છે ? તમે તો કંઈ ગમતે કરાવતા નથી.’

‘મને ઘણો વખત છે, પરંતુ પરિચય નહિ હોવાથી હું બહુ બોલતો નથી. જો તમને નવરાશ હોય અને મને કંઈ પૂછો તો કહું, મને બોલવાની બહુ ટેવ નથી.’

ગુલાબ—અબ્યાસમાં ગમતથી સારી વિશ્રાંતિ મળે છે. ગજરાખાના લાઇ તો ખાસ કરીને પરીક્ષાઓ પાસે આવે ત્યારે ગમતમાં વખત કાઢે.

કેશવચંદ્ર—ખરું છે. અમે પણ મિત્રોમાં સાંજનો તથા સવારનો થોડો થોડો વખત આનંદ અને રમતગમતમાં કાઢીએ છીએ. તમને હારમોનિયમ સારું આવડે છે અને તેમાં તમારી કુશળતા જોઈ ઘણીવાર હું મારી મેડીમાં બેઠો બેઠો પ્રસન્ન થાઉં છું. વધારે ખુશ થવા જેવું તો વળી એ છે કે, તમે ઇંગ્લેન્ડ રાહ ઉતારી જાણો છો. ચંદુભાઈને આવડે છે કે નહિ ?

‘એમને થોડી રાગિણીઓ આવડે છે, પણ વગાડતા નથી. એમને વગાડ્યા કરતાં સાંભળવાનો વધારે શોખ છે. હવે તમારે પરીક્ષાની કેટલીક વાર છે ? પરીક્ષા પછી ક્યાં જવાનો વિચાર છે ?’

‘જે ત્રણ માસ મારે ગામ જવું, એમ ધારું છું. ઘણા વખતથી મારા પિતાજી અને સગાંવહાલાં મને ગામમાં રહેવાનો આગ્રહ કરે છે.’

‘તમારી તરફ ન્યાતનો જથો સારો છે. હું ધારું છું કે ત્યાં બહુ બાળલમ થાય છે.’

‘એ બાબત હાલ સુધરે તેવી નથી. લોક જેમ જેમ જાણતા જશે તેમ તેમ સુધરશે.’

‘તમેય પરણેલા હશો, નહિ વાર ?’

‘ના, હજી હું પરણ્યો નથી. બી. એ. થયા પછી એમ થાય તો સારું એવો મારો વિચાર છે.’

ગંભીર મુદ્રાથી ઠાવકાં રહી ગુલાબે પૂછ્યું કે ‘કેશવચંદ્ર અમારું ઘર કંઈ વિચાર કરે તો તે તમને ગમે કે કેમ ?’

કેશવચંદ્ર બોલ્યો નહિ. તે આશ્ચર્યમાં પડ્યો.

‘કેમ બોલ્યા નહિ ?’

‘એ બાબત કંઈ તમારાથી તેમ મારાથી નક્કી થાય એવી નથી. એ તો આપણાથી મોટાં અને વધારે જોખમદાર માણસના વિચારની વાત છે, હું શું કહી શકું.’

‘તમે જાણતાજ હશો કે નાનાં બોલે તે મોટાની આડકતરી મરજી બોલે.’

‘હા, એ હું સુમળું છું પણ મોટાની વાત જુદી. મોટામાં પણ વળી જોખમદાર માણસનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.’

‘હું તમને ખાતરી આપું તો કેમ ?’

‘ખાતરી માટે હું એમ કહું છું ? નહિ. તમે કહ્યું ત્યારનો હું સમજ્યો છું કે, તમે કાંઈ બાબત છેવટની નક્કી કરવાને અધિકારવાળાં નથી અને તમે જે વાત કરો છો તે મારી તરફના બીજા વધારે જોખમદાર માણસને થઈ હોય તો વધારે ઠીક.’

‘પણ’

‘બસ. પણની જરૂર નથી. મારી બિલકુલ ના નથી. મારો મત તેજ એમનો મત એમ જાણજો, પરંતુ રીત એવી માટે કહું છું.’

‘ત્યારે બસ, એમ કરવામાં અમને વાંધો નથી.’

‘ઠીક છે. હું બહુ રીતે આ ધરનો આભારી થઈશ.’

‘વખત એવો છે કે, તમારા આટલા શબ્દો અમને ઉપકાર રૂપ લાગે છે. તમેજ વિચાર કરોને કે તમારા સિવાય—’

‘ના, એવું બોલશો નહિ. આપણે શું જાણીએ છીએ ?’

ઘડુરત્ના ઘસુન્ધરા.

‘તમારો વિનય તમને એ વચન બોલાવરાવે છે પરંતુ અમે મારાં વડસાસુ જાણે છે અને કહે છે તેમ, નાતમાં તમારા જેવું બીજું કાંઈ નથી. આ માણસને માટે ચિંતા ન રાખશો. કન્યાને માટે કેટલીક વાર પરણનારના મનમાં વિચાર આવે છે. ઘણીવાર મોટાની કન્યા લેતાં માણસ આનાકાની કરે છે, પરંતુ અમારા ઘરમાં એવું નથી. ઘરડાંના પુણ્ય પ્રતાપે અમને ધન સાહેબી સૌ મળ્યું છે, પણ તમારા ગામડાના કામમાં પણ એ માણસ જાય તેવું નથી. સુખ જોયેલું છે, સાહેબી ભોગવેલી છે, છતાં દુઃખ સહન કરવાં પણ ડગમગે તેમ નથી. મારાં વડસાસુની કેળવણી અને શિખામણ એવી છે કે, અમને કામ કરતાં જરાય દુઃખ લાગતું નથી. અમારા પિતરાઈમાં પહેાર લગ્ન હતું, ને અમે બધાં ખંભાત ગયાં હતાં. કેશવચંદ્ર ! શું ધારો છો ? હું ખેંદે પાણી ભરી લાવતી. એ એમની શિખામણનો અને ઘરની કેળવણીનો પ્રતાપ. કદી કામ કરાવે ત્યારે મને રીસ ચઢતી પણ જ્યારે માથે ખેડું લઈ ખંભાતની નાત વચ્ચે થઈ નીકળતી અને લોક મારાં વખાણ કરતા ત્યારે હું ધુંધટામાં મગર થતી અને મારાં વડસાસુને આશીર્વાદ દેતી. તે વખતે એમની શીખ મને મોડું માન અપાવનારી થઈ તે માટે આભાર માનતી. જુઓ અમારા ઘરમાં રસોડયો છે પણ ગજરાખાને દરેકે દરેક જાતની રસોઈ શીખવી છે. પચીસ માણસની રસોઈ કરવી હોય તોપણ એ અકળાય નહિ.’

‘એ વાત ખરી છે. કેળવણીનું સાર્થક એજ કે, દરેક સ્થિતિને યોગ્ય થવાય. ગમે તેવો ભણેલો ગણેલો માણસ હોય પણ પરિસ્થિતિને અનુકૂલ થાય નહિ, તે કેળવાયેલો કહેવાય નહિ. અમે એવી જાતની કેળવણીને પસંદ કરીએ છીએ. મારા પોતાના ટુંકા અનુભવથી હું માનું છું કે, તમારા ઘરની કેળવણી સઘળી સ્થિતિને બંધબેસતી થાય તેવી છે. તમારા ઘર માટે મને અભિમાન છે, પરંતુ તમે જે વાત મારી પાસેથી નક્કી કરી લેવા માગો છો તે મારાથી થાય નહિ.’

ગુલાબને ખાતરી થઈ પરંતુ વાત નક્કી કરવા માટે તેણે જે યતન કર્યો હતો તે સફળ થયો નહીં. થોડી વાર આડીઅવળી આમ તેમની વાતો કર્યા પછી તે પોતાના કામ તરફ ગઈ.

સંખ્યાકાળ થયો. કેશવચંદ્ર ચોપડી બંધ કરી એક આરામખુર-સીમાં પડ્યો. ગુલાબ સાથે થયેલી વાતચીત ઉપર હવે તેણે વિચાર કરવા માંડ્યો. ‘માણસ અરે ! આણી માત્રની પોતાના લાભ તરફ પ્રવૃત્તિ હોય છે. આ લોકની પણ તેવી હિતચાલ છે. કહે છે કે, નાતમાં એને ચોગ્ય વર નથી, તેથી તેઓ મારી તરફ નજર પહોંચાડે છે. હું શું આવું ગૃહસ્થની ભણી ગણી ડહાપ છોકરીને ચોગ્ય છું ? ગજરીની કેળવણી કંઈ ઓછી નથી તે ગુજરાતી સંસ્કૃત અને થોડું ઈંગ્રેજી પણ જાણે છે. સમજી તેમ રૂપાળી છે. આટલા ઉપરથીજ મારે એને પરણવાનું નથી પણ ગુલાબે કહ્યું તેમ, એની ઘર સંબંધી કેળવણી પણ ઘણી સારી છે. ગામડાના કામથી તે કંટાળે તેવી નથી. શરીર અને મનની નિર્બળતા ન જોઈએ. સુખ હોય તો તે ભોગવવા માટે જેમ આરોગ્યની જરૂર છે તેમ દુઃખ પણ સહી શકાવું જોઈએ. દુઃખ અને સુખ એ બેઉમાં સમય પ્રમાણે વર્તી જાણે તેજ માણસ કહેવાય. હું જે કંઈ જોઉં છું તે ઉપરથી મને ખાતરી થાય છે કે, આ માણસ એવું છે. તન મનની સારી કેળવણીથી માણસ દરેક સ્થિતિને ચોગ્ય બની શકે છે. ગજરી એવી છે. તેનું કાઠું નાજુક પણ મોટી થતાં ખીણે તેવું છે. એનું મન ઉદાર અને શરીર સુંદર છે, પણ મૂળ સ્વભાવ કેવો હશે ? માણસનો મૂળ સ્વભાવ સહજ કળાતો નથી. કેળવણી વિદ્યા અને સહવાસ સ્વભાવને ફેરવી શકતાં નથી. આપણામાં કહેવત છે તે ખરી છે કે, ‘સ્વભાવ તો જે હુઆ તેજ હુઆ.’ વળી જેમ ઉમ્મર વધતી જાય તેમ સ્વભાવ તેની પૂર્ણતા ઉપર જતો જાય છે. શરીર સાથે સંબંધ રાખતી પ્રકૃતિ શરીર સાથે ક્ષીણ થાય છે પણ સ્વભાવ તો મનની સાથે પાકો થઈ ઘડાતો ને ઉઘડતો જાય છે. તે આણીના ગુણોમાંની પહેલી અને બહુ અગત્યની વસ્તુ છે, કદીએ ઝડપરખાતી નથી. બીજા ગુણોની માફક તે આગળ પડતો નથી અને

જેમ આગળ પડતો નથી તેમ ઝટ પરખાતો પણ નથી, છતાં મારા જેવા આટલા સહવાસીએ તો તે જાણવો જોઈએ. આવા સુંદર કલેવરમાં શું નકારો. સ્વભાવ રહે ? ના ના, ‘આકૃતિ ગુણો કહી આપે છે’ અને તેમ જોતાં તો જેવું મોઢક શરીર અને જેવું શીશ્વરના વર્તન છે તેવો રૂડો સ્વભાવ પણ હોવો જોઈએ. અસ્તુ ! ગજરીનો સ્વભાવ કદાપિ સારો હશે, પરંતુ મારા સ્વભાવ સાથે તે મળતો હશે, એમ કેમ કહેવાય ? મોટા થયેલા મિત્રો કહે છે કે, વહુઓનો સ્વભાવ સાસરે રહેતી થતાં વયસંધિના સમયમાં તેના પતિના સ્વભાવાનુકૂલ થાય છે. આ વાત ખરી હશે, મિત્રોના અનુભવ તો હશે પણ પોતાના અનુભવ વગર શા કામની ? અત્યંત વયસંધિના વખતમાં સ્વામીને અનુકૂળ થઈ વર્તવાની પરિપાકીથી કન્યાઓ અથવા વહુઓ પોતાના સ્વામીના સ્વભાવ રૂપી પર્વતની આગળ પાછળ ફરી તેને અનુસરી વહેતી નદીની માફક પોતાનો વોહ પકડતી હશે. એ વોહ હું ભૂલતો ન હોઉં તો તો પ્રારંભમાં નહિ પણ એમાસામાં જેમ પર્વતને હાનિકારક નીવડે, તેમ છોકરાં થયા પછી સ્ત્રીઓનો પેલો શરૂઆતનો અનુકૂળ સ્વભાવ સહેજ ફરી જતો હશે. ઘણીવાર મોટી ઉમ્મરનાં માણસોમાં જણાતો કંકાસ આવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે.

હવે મારે મારા સ્વભાવનો ઝોક પણ વિચારવો જોઈએ. એકલા રૂપ તરફ મારો પક્ષપાત નથી. રૂપ હમેશ ભૂત ખવરાવે છે. જીવાન માણસે તેજાંશ-રૂપમાં અંગાર્થ જાય છે અને ગુણનો કે સત્કુળતાનો તેમને લગારે વિચાર રહેતો નથી. આપણા લોકમાં ‘સ્ત્રી પુરુષનું લગ્નથી જોડાવું’ એ એક પવિત્ર સંબંધ ગણાય છે અને તે કોઈ પણ પ્રસંગમાં કદી પણ તોડી શકાતો નથી. જીવનપર્યંત ન તૂટી શકે એવો આ સંબંધ બાંધવામાં તેમ છતાં આપણા લોક બહુજ બેદરકાર રહે છે. શાસ્ત્રકારોએ બહુ અચ્છા નિયમો બનાવ્યા છે પરંતુ કોઈ માણસ તે પાળતું નથી. પોતાની ઘોડીને સારો વછેરો થાય અને જાતવાન નીવડે, એમ દરેક ઘોડાવાળો ઇચ્છે છે ને તે માટે બહુ ધાળજી રાખે છે, છતાં પોતાને સારી અને તંદુરસ્ત પ્રજા થશે કે નહિ ?

તે ઉપર કોઈ પરણુનાર લક્ષ આપતો નથી. પરણુનાર બાળક હોય છે એટલે તે સમજે નહિ પરંતુ વરકન્યાનાં માબાપે તે વાત સમજતાં નથી, એ બહુજ દિલગીરીથી વાત છે. પરણુનાર જોડાનેજ નહિ કિંતુ તેની સંતતિને પણ જેનાં સારાં માઠાં ફળ ભોગવવાં પડે છે એવા લગ્ન સંબંધમાં ચાલતી આપણા લોકની બેદરકારી આ પ્રમાણે શાયનીય છે. હું ગુણનો પણ જોનાર છું અને સ્વભાવથીજ ગુણવાન માણસ ઉપર મારી સ્નેહાળ વૃત્તિ ખેંચાય છે. સૌદર્ય અને ખીજાં ભળતાં સાધનો તરફ જોનાર ધણા હોય છે. રૂપ સામાન્ય રીતે કન્યાની મુખ્ય લાયકાત ગણાય છે. તે જુવાનને ખેંચનાર, નેત્રને આનંદ આપનાર અને મનને દષ્ટિપાત*માત્રથી ખુશ કરનાર છે. રૂપને લીધે જુવાન નેત્ર મોહવશ થાય છે માટેજ એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે 'નેત્રનો વિશ્વાસ કરવો નહિ.' રૂપ-તેજને જોઈ મુગ્ધ થયેલાં પતંગિયાં બળતા અગ્નિમાં ઝંપલાઈ પડે છે, તેમ જુવાનની આંખો રૂપથી મુગ્ધ થઈ ગુણગુણનો વિચાર નહિ કરતાં રૂપ પર મોહી પડે છે. જીવન દરમિયાન રૂપ નહિ પણ ગુણનું હમેશ કામ પડે છે. વળી રૂપ જીવનના દિવસો સાથે ધસાતું જાય છે જ્યારે ગુણ જીવનના દિવસો સાથે અનુભવથી ખીજતા અને વધતા જાય છે. ગુણ હૃદયમાં ઉડી લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. તેની અસર લાંબો કાળ પહોંચે છે. ભવમૂર્તિ જેવો માણસનાં હૃદય ચીતરવામાં અતિ કુશળ કવિ પણ કહે છે કે 'ગુણાઃ પૂજા સ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિંગં ન ચ વયઃ' મારો સ્વભાવ ત્યારે એવો છે કે, જે ગુણ તરફ વળે, અને તેથી હું આને ચહાઉં છું.

હવે પરણુવું કે નહિ? એ ખીજો પ્રશ્ન છે. દરેક કેળવણીવાળા માણસને આ પ્રશ્ન થાય છે. ધર્મશાસ્ત્રો ઉપર નજર કરી વિચાર કરીએ તો પરણુવું એવો સાર નીકળે છે, કારણ કે દરેક માણસ જગતની વૃદ્ધિ કરવાની ફરજ પોતાની સાથે લેતો આવે છે. જો તે કુવારો રહી પ્રજા ઉત્પન્ન ન કરે તો એ ફરજ ન બજાવવા માટે દોષિત થાય. આપણા લોકમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની મોટી અગત્ય બતાવી છે. એ અગત્ય એકવાર આ નવી કેળવણી લીધેલો માણસ ન સ્વીકારે તોપણ

ઉપર કશું તે અગત્ય તે. ખરીજ. મુઆ પાંછી પોતાનું શ્રાદ્ધ કરનાર મૂકવો અને એ પ્રમાણે ન થાય તો પિતૃઓનો ઉદ્ધાર થાય નહિ. આમ આપણા શાસ્ત્રકારોનું કહેવું છે. બીજી પ્રજાઓમાં એવો હેતુ હશે નહિ તે છતાં તેઓ પરણે છ અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે તેનું શું કારણ ? ઉપર જણાવ્યું તેજ. માણસ જાતિમાંજ માત્ર છોકરાં પિતાને સહાય આપે છે. બીજાં પ્રાણીઓમાં છોકરાંથી માખાપને કંઈ લાભ થતો હોય તેવું જણાતું નથી, છતાં તે પણ સંતાનોત્પત્તિ કરે છે. આથી એવું સિદ્ધ થાય કે, માણસે અથવા દરેક પ્રાણીએ પોતાની જાતિની વૃદ્ધિ કરવાને અર્થે સંસાર માંડવો જોઈએ. દુકામાં જેટલાં શાસ્ત્રો અને જેટલી પ્રજાઓ છે તે સર્વેનાં અભિપ્રાય એકત્ર કરી તેમના સિદ્ધાંતનું તોત્તન કરીએ તોપણ પરણવું એ કર્તવ્ય કરે છે.

પરણવા સંબંધી મારો વિચાર કેવો છે ? તે આજે વિચાર ઉપર લેવાયું. એક પક્ષ વિરુદ્ધ જાય છે પણ બીજી વાતો તેના લાભની છે અને તે ઉપર વિચાર કરી જો હું મારા મનને પુછું છું તો અંદરથી એવો પણ કદી ઉત્તર મળે કે પરણવું તે દુઃખને આમંત્રવા ખરોખર છે. ગુજરાતમાં સેંકડે એથી પચાસી લગ્ન દુઃખ રૂપ નીવડે છે. મોટી ઉમ્મરે એવાં સ્ત્રીપુરુષ એક બીજા સાથે હળીમળીને ચાલે છે, તોપણ તેમની ખરી જીવાની તો કલેશ અને કંકાસમાંજ જાય છે. અસ્તુ. પરણવું હશે ત્યારે હવે તેની વાત.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

કયાં મન માને ?

‘ એક દાયલડી કાશ્મીર દેશ તણીરે,
એ તો લમી લમી ભૂગોળ ખગોળ;
બીજે કહિં મનહું માન્યું નહિરે.
એને ખુશીમાં ખામી ન રહી લેશનીરે,

જ્યારે આંખે દીઠી આંખા ફળની જોળ,

ખીજે કહિં મનહું માન્યું નહિરે.

૬૦ ૬૦ ૬૦

ગુલાબે ધરમાં વાત કરી કે ‘કેશવચંદ્ર સોમવારે ગામ જાય છે’ ત્યારથી ગજરીનું મન અધીરું થઇ ગયું. કેશવચંદ્ર સાથે ક્વચિત્ તે બોલતી હતી, પરંતુ પોતાને માટે બોલવું તે કેમ બોલાય ? એમ તેને થતું. કેશવચંદ્રના પ્રિય મિત્ર મિ. રસિકલાલની વહુ ચંદ્રાગૌરીને તે બે ત્રણ વાર મળી હતી. પટાંતરે તેણે તેને જણાવ્યું હતું કે, ‘તે તમને ચહાય છે.’ ‘એ મને ચહાય છે ત્યારે હુંજ નિઃરનેહને કે એમને મળતાં લજવાઉં છું. એમની શરમ હવે ક્યાં સુધી રાખવાની ! આવતે લગનગાળે પરણીને તરત સાસરે જવું પડશે ત્યારે શરમ ક્યાં રહેશે ? મેણે અરે ! પરણવાનું હજી ક્યાં છે ? ક્યારે શિયાળો આવશે અને ક્યારે પરણાશે ? મારું એવું ભાગ્ય ક્યાંથી હોય કે હું એમનો હાથ ઝાલીને કૃતાર્થ થાઉં. સૌના ઉલ્લોગ ફળો અને ઈશ્વર મને સહાય થાઓ. નાતમાં આવો વર નથી એટલે મને અધીરાઈ થાય એમાં શી નવાઈ ? મને એ ચહાય છે ત્યારે હું એમને ચહાતી નથી ? શું કરવા માટે હું શરમાઉં છું ? બસ એમના જતા પહેલાં એકવાર એકાંત જોઈને એમને મળું તો ખરીજ. અત્યારે મળું ? વખત અનુકૂળ છે. જીજ કે દાદી કોઈ અત્યારે ધરમાં નથી. મેડીએ એ એકલાજ બેઠેલા છે. શા માટે શરમાઉં ?’ આવો વિચાર કરી ગજરી પગને જોર આપી મેડીએ ચઢી.

રવિવારનો દિવસ અને સવારનો આઠ નવ વાગ્યા વચ્ચેનો વખત હતો. જોકારશેઠાણી સાસુ સાથે દર્શન કરવા બહાર ગયાં હતાં. ગુલાબ રસોઈની ખટપટમાં પડેલી હતી અને રામચંદ્રશેઠ મોટા દિવાનખાનામાં મિલના મહેતાઓ સાથે ચોપડા ઉથલાવતા બેઠા હતા. ચંદુલાલના શયનગૃહની ખીજ ખાનુએ પણ જરા ઓઠે ને એકાંતે કેશવચંદ્રની મેડી હતી. દેશ જવાનો વિચાર કરતો તે ત્યાં આરામખુરસીમાં બેઠો હતો. કોઈ આવી ચઢે તો ‘ચંદુભાઈની મેડીએ અમુક પુસ્તક લેવા આવી છું’ એવું કહેવાય તેમ હતું તેથી ગજરી ઉપર ચઢી ચંદુલાલના શયનગૃહમાં ગઇ. ત્યાંથી કેશવચંદ્રની મેડીને ભાવભરી આંખે જોઇ. તે ક્યાં

છે અને શું કરે છે, તે અગાસીની ખારીમાંથી જોયું. પોતે કમ બોલવું અને શું કહેવું તેના વિચાર કર્યો. કંઈ વાર થઈ ન હતી પણ તેને તો એક પહાર વીતી ગયો હોય એવું લાગ્યું. ‘ચાલ, એમાં શું છે? એ શું કરવાના છે, શા માટે જીવ ! શરમાય છે ?’ એમ તેણે પોતાના મનને ઉત્તેજન આપ્યું પરંતુ પગથી આગળ વધાયું નહિ. મેડીના ખાર-ણામાં આવતાં દાદર પર દૃષ્ટિ પડી અને ‘રખેને કોઈ આવે અને મારી ફેંજેતી થાય’ એવી શંકા આણી મન પાછું પડ્યું. પ્રેમ તેને બહાર નીકળવા આગળ ધકેલતો હતો અને કુળવાન કન્યાને યોગ્ય લજ્જા તેને અંદર ખેંચી જતી હતી. બે ત્રણ વાર આમ થયું. મેડી બહાર પગ દે અને વળી પાછો ખેંચી લે. કેશવચંદ્રની ઓરડી તરફ જોઈ ઓઠે આંગળી દઈ પ્રકુલ નેત્રથી આમતેમ જુએ અને શરમીષ્ઠ શરમાઈને પાછી પડે. પ્રેમના ઉછાળાએ તેને ઉશ્કેરી અને કામદેવે હડસેલો મારી આખરે આગળ ચલાવી. વિજળીની ઝડપે તે ચંદુલાલની મેડીમાંથી નીકળી અગાસીમાં થઈ કેશવચંદ્રની મેડીમાં દાખલ થઈ પરંતુ તેમાં પેસતાંજ હડીલા ઘોડાની માફક તેના પગ પાછા જડ થઈ ગયા, મન વિચાર વગર ખાલીખમ થઈ ગયું અને ગજરી ‘પોતે ક્યાં છે, ક્યાં જાય છે અને શું કરવા જાય છે ?’ તે કંઈ પણ સમજી શકી નહિ. કન્યા પોતાને અને પોતાના આત્માને ખરેખર ભૂલી જ ગઈ. ક્ષણવાર એક કોરે ઉભી રહી, વિચારો જતા રહેતા હોવાથી શન્ય-ખાલી પડેલા મને પુતળીની માફક ઉભી જ રહી પણ પાછું લાન લાવી આગળ ચાલવાનું સાહસ કર્યું. કેશવચંદ્ર મેડીની પેડી બાજુએ એક આરામખુરસીમાં પડેલો હતો. ગજરીની સ્થિતિ તેનાથી જોવાય તેમ ન હતું, અને એમ હતું તેથીજ તે હિમ્મતથી વળી આગળ ચાલી. તેના પગ પાણીપાણી થઈ ગયા, અંગુડામાંથી ઝણઝણી આવી છેક મસ્તક સુધી પહોંચી. વિજળી લગાડી હોય તેમ કંપાયમાન થઈ ગઈ. શરીર ઉપરનાં રૂંવે રૂંવાં ઉભાં થઈ ગયાં. પગ એવા કંપાયમાન થયા કે પાસે જતાંજ કેશવચંદ્રની આરામખુરસીની પીક પકડી લેવી પડી, અને તેમ કરતાં ધ્રુજતા હાથ પરથી બિલોરી બંગડીઓ એક બીજાને

અથડાવાથી રજાકાર થયો. ખુરસી પકડાઈ ન હોત તો પગનો કંપ તેને અશરણ બનાવી દેત. બંગડીના ઝીણા તીવ્ર અને મનોહર રણકારે કેશવચંદ્રના કાનમાં અમૃત રેડયું. તે ચમકીને તેની જાણી જોઈ ઉભો થયો. ગજરીએ નીચું જોયું. તેનાં રોમાંચિત અંગ અને પગનો કંપ જાણે તેણે ઉછીનો લીધો હોય તેમ કસરત કરવાથી પુષ્ટ થયેલા તેના પગ પણ કાંઈ ન સમજાય એવા વેગના જોસથી કંપાયમાન થયા. એક ક્ષણવાર બેઉ પ્રીતિને પહેલે પગથિયે ચઢનાં સ્થિર થઈ મૌન ઉભાં રહ્યાં. બેઉ એક બીજાને અને પોતપોતાને ભૂલી ગયાં. કેશવચંદ્રની આંખ ગજરીને નખશિખ જોઈ લઈ તેનાં વદન ઉપર સ્થિર થઈ. તેના કપાળ ઉપર પરસેવો આવી ગયો હતો. ગાંઠ અને મુખ જુરસાને લીધે લાલ થઈ ગયાં હતાં. કેશવચંદ્રના પગનો કંપ શમ્યો અને શરીર ગરમ થયું. પુરુષની ધૃષ્ટતાથી આખરે તે બોલ્યો કે ‘આવ્યાં કેમ અને આવ્યાં તો પછી આમ મૌન થઈને ઉભાં રહ્યાં છો કેમ?’

ગજરીથી બોલાયું નહિ. તે નીચું જ જોઈ રહી. રોમાંચનો આવેશ આવી વળી તે કંપી. કેશવચંદ્ર ફરતે બોલ્યો કે ‘કેમ, કેમ આમ? બોલો, શું છે?’

તે પાસે ગયો અને ખુરસી ઉપર મૂકેલો તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. કેશવચંદ્રે હાથ પકડતાંજ તે પુનઃ નખશિખ ધડકતા તારની માફક નાડીઓની કંપારીથી કંપી. રૂંવાં ઉભાં થઈ ગયાં. સ્ત્રીનો કન્યાનો રૂપવંતી ગુણવંતી ભણેલી સંસ્કાર પામેલી અને ધનવંતાની બેટીનો કમળના દંડ જેવો સુંદર પોચો હાથ પોતાના હાથમાં લેતાંજ કેશવચંદ્ર પોતે ક્યાં છે, કેના મકાનમાં, કેવી સ્થિતિમાં અને ક્યાં ઉભો છે? તે બધું ભૂલી ગયો. પોતે શું કરે છે, તે પણ વિસરી ગયો. હાથમાં હાથ લઈ સોનાની લતા હોય તેવી નાજુક કન્યાને તેણે પોતાની તરફ ખેંચી અને તેની કમ્બરે હાથ નાંખી અદ્ધર ઉપાડી લઈ અંગે અંગે બીડી લીધી. તે અશરણ હોય પોતાને ઓળખતીજ ન હોય કેશવચંદ્રને શરીરે લતાની પેરે વિંટલાઈ ગઈ. કેશવચંદ્ર તેને આરણ્યની સામેથી જરા દૂર ઉપાડી મૂકતાં ચુંબન કરી બોલ્યો કે ‘કેમ છે, કેમ

બોલતાં નથી ? નીચે તો બહુએ મીઠામીઠાં મળેનાં મારા મનને પરવશ કરનારાં વચન બોલો છો. '

કેશવચંદ્રે ચુંબન કરીને તેને નીચે મૂકી એટલામાં તે બોલી કે, 'કેશવચંદ્ર ખસો ખસો, મને મૂકો અને જવા દો. '

'તમને કાણુ રોક્યાં છે ?' તે મોહ ભરેલાં ને આનંદાશ્રુએ ભિંબાયેલાં નેત્રે તેના મુખ લાવણ્યને પીતાં હસીને બોલ્યો.

ગજરી ફરીને મૌન થઈ ગઈ. તેણે પાછું નીચું જોયું અને આગળ કંઈ બોલી નહિ. કેશવચંદ્ર બોલ્યો કે 'જાઓ, કેમ ઉભાં ત્યારે ? શો વિચાર કરો છો ?'

ગજરીની કન્યાની શરમ અને શરીર કંપ ઓછાં થયાં, તેને હિમ્મત આવી. તેણે પોતાને હિમ્મત આપીને કહ્યું કે, 'આજે મળ્યાં તે વિસરશો નહિ, અને વિસરશો તો ઇશ્વરના ગુનેગાર થશો. '

'ઇશ્વરનો ગુનેગાર તો થતાં થતાંશો, પણ તમારો ગુનેગાર તો થયો માટે તમારે આ અપરાધી દેહને તમારાં ભુજંગશૃંગલોચને કદી કરવો ઘટે છે. '

'મારાં લાભીએ તમને કહ્યું છે, અને ચંદાલાભીએ મને કહ્યું છે, તે યાદ રાખજો એટલે ખસ. '

'યાદ ન હોય તો કેશવચંદ્ર આમ કહે ?'

'ત્યારે ખસ, મેં નહિ તો તમે ભુજંગશૃંગલોચનો ઉપયોગ કર્યો એટલે ખસ. હું જાઉં છું. ભૂલતા નહિ. હું જાઉં છું. '

ગજરી ફરી અને એક ડગ આગળ ભરી બોલી કે, 'ત્યારે જાઉં છું, સંભાળીને જજો, ચંદાલાભીને લખજો. '

આ અખતની તેની આંખ કેશવચંદ્રે આ જગતમાં આવ્યા પછી પહેલીજ માર જોઈ. હૃદયના ઉમળકાની સાથે 'હું વાત કહું ઉભાં તે રહેતી અલખેલી !' એમ બોલી ફરીને તેણે તેનો હાથ પકડ્યો. ગજરીએ વાંકી અલૌકિક આંખના ઇક્ષણ સાથે તે જોરથી ખેંચી લેવાનો યત્ન કર્યો એટલે તો પ્રત્યાઘાતનો હેડો આવે તેમ પુરુષના હાથે જોર કર્યું અને પુનઃ નાજુક બાળા તેના પડખા સરસી ખેંચાઈ

ગઇ. કેશવચંદ્રે અંખોડેથી મસ્તક ઉચક્યું એટલે ‘આ તો ઠીક નહિ જીલમ કહેવાય ? કાંઈ આવશે, મૂકા ખસો, મને જવા દો.’ એમ તેણે આનાકાની કરી. બોલ્યું તેની પાસે રહ્યું અને કેશવચંદ્રે ફરીને અધરામૃત લીધું.

‘તમે કેવા ડંખો છો મધુકર ! મૂકા, જીઓ કાંઈ આવ્યું.’

કેશવચંદ્રની ભુજલતામાંથી છૂટી દૂર ઉભી રહી વધારે છૂટથી તે બોલી કે ‘આ શું ? હું તો આવા નહતી જાણતી ? હવે મારે વાર-વાર શું કહેવું !’

‘હવે કહેવા કરવાનું કંઈજ નથી.’ તે હસ્યો.

‘તમારે નથી પણ મારે કહેવાનું છે તો, દુખ્યંતે અમને પુરુષ ચરિતનો ચટકો મારેલો છે.’

‘ઓત્તારી ! આ તો મોળું દહિ દાંત પાડે એવું દેખું.’ વહાલથી કેશવચંદ્ર આગળ વધ્યો.

ગજરી હસી ગઇ અને ‘ચાલો ખસો, અત્યારથી આવું ન બોલો, કાંઈ સાંભળશે. તમારું એડ્રેસ આપો અને પત્ર લખજો. હવે ક્યારે આવશો અને ક્યારે મળીશું ?’

સરનામાનું કાડું આપતાં કેશવચંદ્ર બોલ્યો કે ‘હવે આથી વધારે અને મંગળ પ્રસંગે મળીશું.’

‘મસ્કરી નહિ, જરૂર કાગળ લખજો. તમારો પત્ર નહિ આવે તો હું—’ ગજરી આગળ બોલતાં લગભગ પણ જતાં પાછી બોલી કે ‘જો જો આ બધું યાદ રાખજો.’

ઉભાં રહો, ઉભાં રહો, કેશવચંદ્ર મેડીના બારણું સુધી પાછળ ગયો અને ‘ના ના પ્રેમીની વાતોનો તો પારજ ના આવે, ક્યાં સુધી ઉભી રહું, તમે યાદ રાખજો અને પત્ર લખજો, વળતે વળતે દિવસે હું વાટ જોઈશ.’

‘મારાં બે વાનાં લઈ જાઓ છો અને એક તો આપતાં જાઓ ?’

ગજરી ગદગદ થતી વળી ઉભી રહી બોલી કે ‘વહાલા ! શું ? શું ? હું કંઈ સમજતી નથી, આપ શું કહો છો ? હું ક્યાં બે વાનાં

કેશવચંદ્રે ગજરીને બારણાની સામેથી જરા દૂર ઉપાડી
મૂકતાં ચુંબન કર્યું.

(ચિત્ર ૧ હું.)

લઈ જઈ છું ? ખોલો ખોલો, હવે તો બહુ વાર થઈ ગઈ ખોલી ન કરો.’

‘મારું ચિત્ત અને સરનામું લઈ જાઓ છો, તો તમારું સરનામું તો આપો. હું તમને ક્યાં કાગળ લખું.’ કેશવચંદ્ર તેનો હાથ પકડી ખેંચ્યો.

‘તે હું આપીશ અરે ! મારા કાગળમાં લખીશ. વહાલા ! તમે તો અમસ્તી મને ખોલી કરો છો, બહુ ખોટું કરો છો. લો, ચાલો રજા આપો.’

‘સાંજે મળશે ?’

‘ચંદ્રલાલીજીને ત્યાં હું જરૂર આવીશ. ચાલો હવે જવા દો.’

ગજરી હસીને સટ દઈ બહાર નીકળી નીચે ઉતરી પડી અને કેશવચંદ્ર અગાસીમાંથી ઉત્સાહ પ્રેમ અને આનંદ ભરેલા ચંદુલાલના મેડીમાં જઈ હારમોનિયમ ઉપર બેઠો અને તાનની લેહમાં ગાવા લાગ્યો કે:-

ખસો અળગા અડશેની અલખેલા !

છોરા ! નંદના ન થઈએ છટકેલા,

ખસો અળગા અડશેની અલખેલા !

અમે ગોરટડીરે ગુણી વણનરી,

તમે કાગા કુખડા ને ગૌચારી,

ચડુનંદન ! આપણી નહોય ચારી-

ખસો અળગા અડશેની અલખેલા !

છોરા ! નંદના ન થઈએ છટકેલા,

ખસો અળગા અડશેની અલખેલા !

ગોરટડા દુકા મેળાપથી ગજરી પ્રસન્ન થઈ. તેને ખાતરી થઈ અને તે પોતાને કૃતાર્થ માનવા લાગી. તેના હૃદયમાં આનંદનો ઝરો વહેવા લાગ્યો. કેશવચંદ્ર પણ પરીક્ષાથી પરવારેલો હોવાથી અનુકૂળ અને આવા મોટા ઘર સાથે થનારા સંબંધથી આનંદ પામ્યો. જે દિવસે રાતના કેશવચંદ્રને જવાનું હતું તે દિવસે સવારના ચંદુલાલ

કાઠિયાવાડથી મુંબાઈ પાછા આવ્યાથી એ ચાર દિવસ રહી સૌએ સાથે જવાનો ઠરાવ કર્યો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મિત્રોને મીજબાની.

ચંદુલાલ આવ્યો અને નોકરીની બાબત નક્કી થયેલી હોવાથી વાત બહાર પડી. લોકોએ અને મિત્રોએ ચંદુલાલને ધન્યવાદ આપ્યો. ધરમાં ગુલામવહુના ભાગ્યનાં મંજામાએ વખાણ કર્યો. રામચંદ્રશેઠે હવે ઉબાળી માટે ચંદુલાલને કહ્યું. મિત્રોએ મોઢે ચઢીને માગેલી એટલે એક એ દિવસમાં તૈયારી કરી શનિવારે વાડીએ જવાનું ઠરાવ્યું, મોટા શેઠે હરિકથા ઠરાવી આ ઉબાળીમાં ભાગ લીધેલો હોવાથી ઘણા જણને આમંત્રણમાં આવ્યા. ચંદુલાલને દોસ્તદારોની ખોટ ન હતી, અને ઘણે ભાગે તેનું મિત્રમંડળ વિશેષે કરીન ગૃહસ્થ સારાં સારાં કુટુંબોના જુવાનોનું બનેલું હતું. સર્વેને આમંત્રણ કરી રામચંદ્રશેઠે સઘળાને અનુકૂળ પડે એવી ગોઠવણ કરાવરાવી.

‘વાચક ! આ બધું ગૃહસ્થ મંડળ હતું. તેમાં નાયરંગ થવાના ન હતા. ગમત માટે વૃદ્ધો પ્રસન્ન થાય તેવો હરિકથાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો, કારણ કે, સુધરે-! અને જુના વિચારના એમ ઉભયને તે અનુકૂળ પડે એવું હતું. શનિવારે સાંજના શેઠ અને ચંદુલાલ વગેરે વાડીએ ગયા. પરાણાઓ આમંત્રણપત્રિકામાં જણાવેલા વખતે આવ્યા. જમનાર માણસ થોડું હતું પણ હરિકથામાં ભાગ લેનાર ઘણા હતા. સાત સાડાસાત વાગે જમણુ થયું પછી નવ વાગે હરિકથાનો પ્રારંભ થતાં સૌ ભરાયું. સ્ત્રીમંડળ પણ મોટું હતું. હરિકથા કરના વિદ્વાન પંડિતે મહાભારતનો પ્રસંગ ઉપાડી નાના પ્રકારનાં રસનાળાં ચરિતો ગાનમાં અને ગદ્યમાં સંભળાવી શ્રોતાઓને આર્થ ચારિત્રનું આસ્વાદન કરાવવા માંડ્યું. બાર એકને અમલે કથા પુરી થઈ અને મોટા મોટા માણસો જેઓ પોતાની ગાડીઓ લઈ આવ્યા હતા તે વેરાઈ ગયા.

રામચંદ્રશેઠ અને એમના ધરનું ધરકું મંડળ પણ રાતેજ ઘેર ગયું. માત્ર ચંદુલાલ અને તેનું મિત્રમંડળ વાડીએ રહ્યું.

એક નાના હોલમાં તેઓએ પછી ગમત ચલાવરાવી. હવે જે ગમત ચાલી તે નવાં ગાયનની હતી. મિ. પ્રેમવલ્લભ નાટકી એ ચાર સારૂં ગાનારા છોકરાઓને લઈ આવેલા હતા, તેમની પાસે હવે નાટકનાં ગાયનો જુવાનોએ શરૂ કરાવરાવ્યાં. ગાયનની વાહ વાહ મોલાઈ. ગાનતાન ઉપર તેમણે પછી વિચાર આપવા માંડ્યા. ‘અનેક જાતની પ્રવૃત્તિમાંથી પસાર થતા માણસને દિવસમાં એકાદવાર આનંદના સાધનરૂપ ગાયનનો રસ લેવો જરૂરનો છે. કામકાજથી કંટાળેલું મન ગાયનથી પ્રસન્ન થઈ પાછું તાજું થાય છે, માટે ગાયન સાંભળવાની આવશ્યકતા છે. ઇંગ્રેજ લોકો દિવસના કામથી પરવારી એનો રસ લે છે. ગાયનમાં હિંદુઓ સર્વોપરી ગણાય છે, પરંતુ આપણામાં પાછળથી કેટલાક એવા રિવાજ પેસી ગયા કે ગાનતાન કરવાં પાલવતાં નથી. રાગડો ખેંચ્યો તેનો તો કશો ભારખોજજ રહેવાનો નહિ. ચોરી કરનાર કરતાં પણ ગાનાર હલકો. ‘નાટકી છે, મસ્ત છે, ઘેંત્રો છે હુચ્ચો છે અને એને પડખે જોજો ઉભા રહેતા?’ એવીજ એની લોકમાં વાતો થવાની. પુરૂષોથી ગવાય નહિ તો પછી સ્ત્રીઓના તો ભાર શા કે ગૃહસ્થના ધરમાં ગાય? એ તો મોટો ગુનો ગણાય. ધરનાં નહિ પણ અડોસીપડોસી શિક્ષા કરવાને ઉભાં થાય. લગ્ન-વિવાહમાં જુવાન ઉચ્છ્રંખલ છોકરીઓ ફટાણાં અને નકારાં ગીતો ગાય તે માખાપ હસતાં હસતાં સાંભળે પણ ધરમાં જો વહુ રાગ કાઢીને ગરબી ગાય તે તેના ભોગજ મજે. આથી આપણે સંસાર લુખો ને ઉદાસી લાગે છે.’ આમ કેટલાક વાતો કરવા લાગ્યા, એટલે ખીજાઓને પણ ગાયન ગમ્યું નહિ. કાન પેલી ટીકાભરી વાત તરફ ખેંચાયા. ચર્ચા કરવા જેવો વિષય હોવાથી ધણા તે તરફ વળ્યા એટલે નાટકી ચતુર છોકરાઓએ તરતજ ગાયન બંધ કર્યું.

ગાયન ઉપરથી સ્ત્રીકેળવણીનો વિષય ચર્ચાવો શરૂ થયો. એકે કહ્યું કે, ‘સ્ત્રીઓનું ધર છે અને ધર તે આનંદનું સ્થાન છે. ધરમાં

થાક્યાપાક્યા પુરૂષને બધી રમણીયતા અને સર્વેન્દ્રિયોને આનંદ આપનારી વસ્તુઓ વિચાર અને દેખાવ પ્રાપ્ત થવાં નોંધ્યો. ધરનો આ ઉદ્દેશ આપણે હિંદુઓ વિસરી ગયા છીએ અને તેને કલેશકંકાસ તથા મહા પીડાનું નરકસ્થાન બનાવી રહ્યા છીએ. આનંદી સુખી મોહક અને પરમ વિરામનું સ્થાન જે ધર તે આપણે સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન રાખી ભડભડાટ બળતા દવવાળું મોટું ભયંકર વન બનાવી બેઠા છીએ. પંખીઓ પણ જે ધર તરફ આનંદથી ઉડ્યાં જાય છે તે ધરથી કંટાળી તથા ત્રાસ પામી કેટલાંકે આશાભર્યા જીવાન માણસો બાવા અને સંન્યાસી થઈ જાય છે. ધર મનુષ્ય કેળવણીની પ્રાર્થામક શાળા જેવું છે. તેના મહેતાજીઓ સ્ત્રીઓ છે કારણ કે, છોકરાં જે કંઈ શીખે છે તેનો આદંભ માતાના ખોળામાંથી થાય છે. આ મહાન્ પાઠશાળાને વાઘવરુની બોડ જેવી રાખી તથા તેમાંના ગુરુઓ-સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન રાખી આપણે જે જગતની સુધરેલી પ્રજાઓની પંક્તિએ ચઢવા માગતા હોઈએ તો તે આશા ખરેખર આકાશકુસુમવત્ ખોટીજ આશા છે, માટે આપણે પ્રથમ સ્ત્રીઓને કેળવી તથા સુધારીને ધરને આપણા આનંદનું સ્થાન અને ભવિષ્યની પ્રજાની અલૌકિક પાઠશાળા બનાવવાની જરૂર છે.

આ લાગણી ભર્યા વિચારોને અનુમોદન આપતાં બીજા એક ગૃહસ્થે બહુ જોરદાર ભાષામાં ગણાની નસો ફૂલી જાય એવા ધીરા પણ ભારે અવાજે જણાવ્યું કે ‘પુરુષ તો માત્ર વાતોજ કરી જાય છે. ખરો સુધારો તો સ્ત્રીઓ સુધરશે ત્યારે તેઓજ કરશે. વારંવાર કહેવાતું રહે છે તેમ હું પણ કહું છું કે, જે આપણે સુધારો કરવો હોય અને દેશને-અરે ! હિંદુ સંસારને ઉદ્ધારવોજ હોય તો સ્ત્રીઓને ભણાવવી. છોકરીઓને હાલ લખતી વાંચતી કરવામાં આવે છે તેને કેળવણી કહેવી નોંધ્યો નહિ. વિચારો કેળવાય અને ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન અપાય તોજ કેળવણીનું સાર્થક થાય. સ્ત્રીઓ ભણેલી હશે તો ધરમાંથી કેળવણી શરૂ થશે અને ભવિષ્યમાં સારા સંસ્કારવાળાં છોકરાં બહાર પડશે. તેમની ઉપર આપણે ઉંચા વિચારોનો જેટલો ઓપ ચઢાવવા

માગીશું તેટલો ચઢશે. દાખલા તરીકે એક ભણેલી સ્ત્રીવાળું કુટુંબ લો અને તેનું ખારીક નજરે અવલોકન કરો, એટલે તરત સમજવામાં આવશે કે સ્ત્રીઓ જુદી જુદી ખાખતોમાં કેવો ત્વરિત સુધારો વધારો કરી શકે છે. ભણેલી સ્ત્રીઓ પોતાનાં છોકરાંનેજ સુધારતી નથી પરંતુ પોતાના વરને અને ઘરડાંને પણ સુધરવાની ફરજ પાડે છે. તેઓ એવી રીતે કામ કરે છે કે, એક ખીજની નિંદા થતી નથી અને સામી દેખાદેખી થઈ સુધારો વધે છે. એક કુટુંબમાં છોકરા બધા ભણેલા હોય પણ વહુઓ અભણ અને અજ્ઞાન આવે તો ભણેલા વર પણ પાછા અભણ થાય, ને ભણેલી કન્યાઓ અજ્ઞાન વરવાળા ઘરમાં જાય તો તે ઘર વિદ્યાવાળું થાય. સ્ત્રીઓ વિદ્યાનું ખીજ એવી રીતે વેરે છે કે, તે સઘળાં ફળદાયક થઈ સુધારો ઉત્પન્ન કરે છે. ભણેલો માણસ અભણ સ્ત્રી સાથે જોડાવાથી આખરે અભણ જેવો બની જાય છે, અથવા પોતાના વિચારને વળગી રહી સ્ત્રીનો દોષ કાઢી કંઈ પણ કરવાને પોતાને અશક્ત જણાવે છે. આપણા લોકમાં સ્ત્રીઓથી ગચ્છતું નથી એ વાત ખરી, પરંતુ તેમને ગાતાં શીખવો અને પછી જુઓ કે તેઓ કેવું મજેનું ગાય છે. વિદ્યા અને શોખ સંસર્ગથી વધે છે. સોખતની અસર બહુ મોટી ને અવિચળ છે. સારા માણસની સંગતમાં નકારો માણસ પણ સારો થાય છે. અનુકરણ કરવું એ માણસનો સ્વભાવ છે. સારા દેખાવું, લોકથી વખણાવું અને ખીજના કરતાં ‘મારામાં કંઈક વધારે છે’ એવું જોઈ હમેશા ઉત્તેજન લેતા રહેવું ને આગળ વધવું, એ મનુષ્યને બહુ પ્રિય લાગતી ને મનને હલાવનારી ખાખત છે. ભણેલો માણસ અભણમાં પડી પોતાની વિદ્યા ગુમાવે છે. આ તો જો કે એક આડી વાત છે, પણ આપણે નથી જોયું કે, કેટલાક યુનિવર્સિટીની ફળવણી લીધેલી હોવા છતાં પણ અભણ સાથે રહી અભણ થયા હોય ? ભણેલાને ભણેલો મળે ત્યારે જ્ઞાન વધે, તેમ તમે જો ગાયનના જાણુ હો તો તમારું અર્ધાંગ પણ તે જાણતું થાય. તમારા ઘર પાસેની સ્ત્રીઓ પણ તમારા ઘરનું અનુકરણ કરે.’

‘સુધારો કરવા ઇચ્છનારે પોતાના ઘરની સ્ત્રીઓને ભણાવવા

માટે પ્રથમ ખ્યાન આપવું જોઈએ. એમ ક્યાં વગર કદી પણ સંસાર સુધરવાનો નથી, તેમ કળેડાં અને કંકાસ ઓછા થવાના પણ નથી. સ્ત્રી કળવણીને અને તેટલી આગળ વધારવા યત્ન કરવો. એમાંથી સધળાં સુખ ઉત્પન્ન થશે. આજથી કેટલાંક વર્ષ ઉપર જ્યારે કન્યાશાળાઓ નીકળી ત્યારે જે અભણ લોકો છોકરીઓને નિશાળે મોકલવા સામે વાંધો લેતા હતા તે લોકોજ હાલ પોતાનાં છોકરાંનાં છોકરાંને ખંતથી નિશાળે મૂકે છે. સ્ત્રીઓમાં કેટલાક સુધારા થયા છે તે તમારી આંખોને જુની કરી નાંખી જુઓ. હું તો જ્યારે મારા નાનપણના દિવસો માદ કરી તે વખતના સ્ત્રીસંસાર સાથે આજનો સ્ત્રીસંસાર સરખાવું છું ત્યારે મને તો બહુજ સુધારો થયેલો જણાય છે. ખસ, સ્ત્રીઓને ભણાવવી એજ સંસાર સુધારાનું સુકાન છે.'

મોડા સુધી આ પ્રમાણે સુધારાની વાતો અરે વાદવિવાદ કરીને સુતેલાં જીવાનો એ વિચારમાં નિદ્રાદેવીને શરણ થયા. તેમણે પોતાની નિદ્રાનો અરધો ભાગ પણ લીધો ન હતો એટલામાં સોનેરી કિરણોથી સૂર્યનારાયણે જગતને અજવાળ્યું. ચંદુલાલ મુંગાઈ જઈ આવ્યો તે પછી તેના મિત્રો જેઓને ઘેર જઈ આવ્યા વગર છુટકો ન હતો તેઓ બાર વાગે પાછા ફરવાનાં વચન આપી આપીને ગયા. ચંદુલાલની વહુ રસોઈ કરાવવાની ગોડવણમાં પડી. મિત્રોની સ્ત્રીઓ તેને એ કામકાજ બતાવવાને કહેતી હતી. આમ સવારનો વખત પસાર થઈ ગયો.

જે વાગે મિત્રો અને ઓળખીતા વગેરે પાછા આવ્યા. ચંદુલાલ માટે ગુલાબને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તે તેને જગાડવા ઉપર ગઈ. તેણે બારણું ઉઘાડી ચંદુલાલને જગાડ્યો, તેની સાથેજ એક ખુણામાં સૂઈ રહેલી તારા ચંદુલાલને જગાડવાના સાદથી જાગી ઉઠી. ચંદુલાલ ઉઠીને બહાર ગયો પરંતુ ગુલાબના મનમાં આથી કંઈક ડપકો પડ્યો. એક નિર્દોષ હતાં. તારા એકાંત જોઈ આગળથીજ તે ખંડમાં સુતેલી હતી અને ચંદુ 'તે છે,' એમ જણ્યા વગરજ મિત્રોના ગયા પછી ત્યાં જઈ સુતો હતો. ગુલાબના મનમાં વહેમ પડ્યો અને વહેમ છે તે અરેખર એક ભૂતના પડછાયા જેવો છે. ભૂતનો પડછાયો વહેમખાનારની

આંખ આગળ ક્ષણેક્ષણ મોટા ને મોટા થતો જાય છે. વહેમ ઉત્પન્ન થયા પછી તે પણ વધતો જાય છે. તેને અને તારાને વાત થઈ પણ ગુલાબનું મન અસ્થિર હોય એવું તારાના સમજવામાં આવ્યું. ખેડ જણ પછી બહાર ગયાં અને બીજાં ખેરાં સાથે વાતે વળ્યાં. ગુલાબના મનનો વહેમ ઓળાની માફક વધતો ગયો. તેના મનમાં આવ્યું કે ‘જે માણસ ગાંડું હોય તે સામાને ગાંડું દેખે.’ પોતે રસિયા ને ફક્ક છે તેથીજ એમને તે દિવસે મારા ઉપર વહેમ આવ્યો હતો. તારા ઉપરનો તેમનો પક્ષપાત શું હું નથી સમજતી? મનમાં પાપ હોય તે કોઈ દિવસ પણ જણાય. આજ એમનાં ખેડનાં કર્તુક મારા જણવામાં આવ્યાં. ‘ડીક છે.’ હું નિરીક્ષા કરતી રહીશ.’

‘ગુલાબલાલી! તમારાં સખી ઝવેરજીભાલી આવ્યાં.’ ગજરાએ વહાલ ભર્યો સાદ કર્યો, અને ગુલાબ વિચાર નિદ્રામાંથી જાગી-હોય તેમ એકદમ આવકાર આપવા નીચે ગઈ. તેને આદર આપી ઉપર તેડી ગઈ. થોડીવાર એક બીજા સાથે વાત થયા પછી ચંદુલાલ પણ તેને મળ્યો અને તેઓ વચ્ચે વળી થોડીક પ્રસંગને લગતી વાતચીત થઈ. ચંદુલાલે જણાવ્યું કે ‘તમે તે દિવસે મને મળવા ખોટી થયાં, પરંતુ કામ પ્રસંગે હું બહાર ગયેલો એટલે મળાયું નહિ, માફ કરજો. વીરચંદ્રશેઠ કાલે હરિકથામાં આવ્યા તે માટે ઉપકાર માનું છું.’

‘તમે મોટા માણસ છો.’ એમ કહી તે હસી. મારા ઘરમાંથી કહે છે કે, એમને એકવાર આપણે ત્યાં બોલાવે, પરંતુ તમને ક્યારે વખત મળે છે?’

‘વીરચંદ્રશેઠનો પરિચય પાડવા હું કેવો આતુર છું, તે તમે આમને પૂછો.’ ચંદુલાલે સાઈ લગાડ્યું.

ગુલાબ-મોંઘીબહેન! મેં તમને કહ્યું હતુંને કે એ મારા બનેલીના પરિચય માટે બહુ આતુર છે.

‘વારં, હવે ક્યારે મળવાના?’

‘આવતી કાલે સાંજના જરૂર તમારે ત્યાં આવીશ.’

સાંજ પડી અને મિત્રો ઓળખીતાં સર્ગાં વગેરે જમણમાં ભાગ

લેનારું મંડળ એકઠું થયું. ચંદુલાલ અને ગુલાબવકુ બેઠે મળવાના સરભરા કરવાના અને પોતાને માટે સારા શબ્દો ઉચ્ચારનારાનો કિપકાર માનવાના કામમાં પછી ગુંથાઈ ગયાં. વખત પાણીના રેલાની માફક ચાલ્યો ગયો. ચંદુલાલ આ પ્રમાણે મિત્રોને ઉમળાણી આપી પોતાના ઉજમની તૃપ્તિથી પ્રસન્ન થયો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ગાળગાળ જવાબ.

કેશવચંદ્રના પિતા ઉપર લખેલા પત્રનો જવાબ આવ્યો અને તેમાં લખેલી બાબત મંછામા આગળ વાંચી સંભળાવવામાં આવી. રાત્રે સૌ સૂઈ રહ્યા પછી ત્યારે રામચંદ્ર પોતાની વૃદ્ધ માતા પાસે બેઠા હતા ત્યારે જોકેરશેઠાણી ધીરે રહીને અંદર આવ્યાં અને બોલ્યાં કે ‘જીજી ! પેલા જશે અને પેલી વાત પાછી એમની એમજ રહી જશે. કંઈ કર્યું કે નહિ ?’

રામચંદ્રશેઠ બોલ્યાં કે ‘હીક થયું તે યાદ કર્યું. આજેજ એના બાપનો કાગળ આવ્યો છે. ઓદિસવાળા મારા કોટના ખીસામાં છે. જાઓ લઈ આવો. જીજીને વાંચી સંભળાવું.’

શેઠાણી દિવાનખાનામાં જઈ પત્ર લઈ આવ્યાં એટલે શેઠે તે નોંધે પ્રમાણે વાંચી સંભળાવ્યો:-

સ્વસ્તિ શ્રી મુંબાઈનંદરે મહાશુભસ્થાને રાજેશ્રી રામચંદ્ર સદાશિવ અને બાળગોપાળ સમસ્ત. પ્રતિ ગૌપુરથી લિ. રામશંકર જગન્નાથના નમસ્કાર વાંચજો. અપરંચ, તમારો કાગળ નંગ એક આવ્યો તે મળ્યો વાંચી વિગત જાણી. જવાબમાં લખવાનું કે કેશવચંદ્ર મોટો થયો છે અને બે અક્ષર દેખતા છોકરાનો વિચાર લીધા વગર અમારાથી કંઈ કરાય નહિ. આજનાં છોકરાં આપણું કર્યું માન્ય રોખે કે કેમ ? તે કહેવાય નહિ. જો કે, કેશવચંદ્ર મેં કર્યું હોય તે ના પાડે એવો નથીજ, પંજુ સહેજ લખ્યું છે. જાતી ખાનદાનમાંથી અમને પુછાવ્યું છે તેના

પણ અમે હજી ઉત્તર દીધો નથી. એ તમારી તરફથી આવશે એટલે તમારી અને જાનીવાળી વાત કરી તમને જણાવીશું. પાસે હોય ત્યાં સુધી આવે જવું ઠીક નહિ એવો અમારો વિચાર છે. જાનીની વહુ એકવાર અમારા ઘરમાં કહી ગયાં હતાં કે, કેશવચંદ્રને લાજાવવા અમે જોઈએ તેટલું ખર્ચ કરીશું. ઘરમાંથી એને કંઈ જવાબ આપ્યો ન હતો. આવી હકીકત છે, હવે જે થાય તે ખરું. હું ધરડો થયો અને એ હિમ્મર લાયક છે, એટલે આ વર્ષે કરી નાંખવું એવો તો મારો નક્કી વિચાર છે, પછી તો ઇશ્વરેચ્છા.

ખીજું તમારી તરફના સમાચાર લખજો, કામકાજ ફરમાવજો અને કેશવને કહેજો કે પરીક્ષા પછી આણી તરફ આવે એજ મિતિ.

કાગળ વંચાઈ રહ્યો પણ કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ એટલે જેકોર શેકાણી, કે જે કાગળની વાતથી અંધીર અને નિરાશ થઈ ગયાં હતાં તે બોલ્યાં કે, ‘જીજી ! જોયું. લોક સારો વર મેળવવાને કેવું કરે છે? મને તો કંઈ આશા લાગતી નથી. જો મારું માનો તો શરમ મૂકી કેશવચંદ્રને મોઢામોઢ વાત કરો, એનાથી ના પડાશે નહિ. દેશ તરફ જશે તો પછી થઈ રહ્યું.’

જેકોરને નિરાશ અને ગળગળી થઈ ગયેલી જોઈ મંજામા બોલ્યાં કે ‘વહુ ! એમ શું કરે છે ? એ તો ગુજરાત તરફના માણસ છે તે ફરેખ દે. તું જાણે કે એકદમ હા પાડી દે ? ના. જુના લોક તેવા નથી. આપણે વિચાર કરીશું હિમ્મત શું હારી જાય છે. વારુ, જાનીવાળા કેવા છે રામચંદ્ર ?’

રામચંદ્ર-જાનીવાળા હાલ સુખી છે. જુના વખતના ગૃહસ્થ છે અને ત્યાં તથા અહિં તેમની શરાશી પેઢીઓ ચાલે છે. બે ત્રણ લાખની આસામી ગણાય છે.

જેકોર-જીજી ! ગૃહસ્થને શું ? વીસ પચીસ હજાર રૂપિયા છોકરીને નામે ચઢાવી આપવાનું કહે, તો લગ્નલલો માણસ પણ લગ્નચાય. મારી ગજરીને માટે કોણ એમ કરનાર છે ?

રામચંદ્ર-ગજરીને પચીસ હજાર રૂપિયાની પહેરામણી આપી

પરણાવરી ? જો તને એમજ કરવું ગમતું હોય તો તેમ કર.

જેકોર—ગમે તેમ કરીશ પણ આ વર તો હું જવા દઈશ નહિ. અંતરનાં ઓળખીતાં પાળખીતાંમાં વાત કરી જે ‘મારી ગજરીને આની સાથે પરણાવીશ.’ તે વર હવે હું જવા દઉં ? જીજી ! તમારે પાલવે તે ગોઠવણ કરો, પણ આમાં વિલંબ ન કરો. મારા ચંદુને કંઈ જોઈતું નથી, બધી સમૃદ્ધિ હિડાવી દઉં પણ એને મારા મનથી જમાઈ માન્યો તે હવે ફરવા દઉં નહિ. જેકોરનું મન તપી ગયું.

મંછામાએ કહ્યું કે ‘ડીક છે વિચાર કરીશું. આવતી કાલે ચંદુને અને એને જવાનું છે તે માંડી વાળો અને કંઈક વિચાર ઉપર આવ્યા પછી જવાનું દેરાવો. જેકોરવહુ ડીક કહે છે. કેશવચંદ્ર અહિં છે ત્યાં સુધી આજી હાથમાં છે અને ત્યાં ગયો તો પછી કંઈ નહિ થાય.’

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ચંદાનો સંસાર.

‘કેશવચંદ્રના જે પત્રો આવ્યા છે તે રામાએ તમને આપ્યા કે નહિ ?’ ચંદાગૌરીએ દિવાનખાનામાં દાખલ થતાં રસિકલાલને પૂછ્યું.

‘હા, ગઈ કાલે આવેલા તેના પત્રો સાથે તે પણ મૂક્યા છે. હું ભૂલી ગઈ તો તમે આજે-એ જવાનો છે માટે જરૂર યાદ કરીને આપજો.’

‘કાલે એ આવ્યા ન હતા કેમ વાઈ ! આજથીજ સાસરિયામાં હીન થઈ આપજીને ભૂલી ગયા કે શું ?’

‘ના ના, કંઈ કામ હશે તેથી નહિ આવ્યો હોય.’

ચંદાગૌરી અને રસિકલાલ આમ વાત કરતાં હતાં એટલામાં કેશવચંદ્ર ત્યાં આવી ચડ્યો. તેને જોઈ ચંદાગૌરી પાલવે મોં ઢાંકી રસિકલાલ સામું જોઈ હસી અને બોલી કે ‘આવો કેસુબાઈ !’ ખુરસી ઉપર એમનાં કેશવચંદ્ર બોલ્યો કે, ‘કેમ વાત બંધ કરી ? મારાથી ખાનગી હોય તો બોલજો ?’

‘કંઈ નહિ.’ રસિકલાલે ગંભીર ચહેરે જવાબ આપ્યો પણ ચંદાગૌરી ફરીને હસી.

‘ના કંઈક છે.’

રસિકલાલ—આ કહે છે કે, ‘સસરાને ઘેર ધામા નાંખી આપણને ભૂલી ગયા કે શું?’

‘એમને મારી મશ્કરી કરવાની છૂટ છે.’

‘વાર, આજે જવાના છો?’ ચંદાએ વાત ઉડાવી પૂછ્યું.

‘હા વિચાર તો છે.’

‘લે કેસુ! આ તારા કાગળો આવ્યા છે.’ રસિકલાલે ચાર કાગળ કેશવચંદ્રના હાથમાં મૂક્યા. કાગળો હાથમાં લઈ જે ભારે હતો તે કેશવચંદ્રે પહેલો ફેડ્યો, પણ તેમ કરતાં ભારે વરતુ તેમાંથી સરી જઈ નીચે પડી ગઈ. ચંદાગૌરીએ તે ઉપાડી લઈ જોઈને કહ્યું કે ‘વાહરે કેસુભાઈ!’ રસિકલાલને ‘જુઓ, આ કોઈની જામિ છે!’

રસિકલાલ—જામિ છે?

કેશવચંદ્ર—હું જાણતો નથી. કાગળ વાંચી લઈ ચંદાગારી સાંભું જોઈ ‘ભાભી! આ પત્ર લો અને જામિ લાવો.’

ચંદાગૌરીએ પત્ર લઈ જામિ આપતાં કહ્યું કે ‘જુઓ આવતી રાણીનાં રૂપ.’ કેશવચંદ્ર લે તે પહેલાં રસિકલાલે લીધી અને ખેડ સાથે જોવા લાગ્યા.

ચંદાગારી કાગળ વાંચી રહી પણ તેઓ જામિ જોઈ રહ્યા નહિ. ચંદાગૌરી તેમની પછવાડે ઉભી રહી જોવા લાગી. કેટલીક વાર થઈ પણ કોઈ કંઈ ખોલ્યું નહિ ત્યારે ચંદાએજ રસિકલાલને ખભે હાથ મૂકીને કહ્યું કે ‘કેસુભાઈ તો જામિમાં લીન થઈ જાય પણ તમે તેમાં શું જોઈ રહ્યા છો?’

‘એ તો તમારામાં લીન થયેલા છે. કહીને કહેવરાવવા માટે ખોલતાં હશે નહિ વાર?’ કેશવચંદ્રે મશ્કરી કરી.

રસિકલાલે જામિને ટેબલ ઉપર ઢાળતી મૂકતાં કહ્યું કે ‘આ કન્યાએ મને તો કેસુને યોગ્ય લાગે છે. કેમ તને પસંદ પડે છે?’

અમારા કરતાં તમે એની ખુબી વિશેષ જાણો. ’

‘ જૈરીઓ જૈરીઓની ફૂટકાઈ ન સમજે ! એ તો પુરુષોજ જાણે કે જેમની આંખો હમેશ રૂપ શોધ્યા કરતી હોય. ’

‘ સાંભળ્યું રસિકલાઈ ? ’ કેશવચંદ્રે ટકોર કરી.

‘ મારી આંખે તો માત્ર તમારામાંજ રૂપ દીઠું છે બીજે ઠેકાણે હું તે નથી દેખતો. છતાં તમે આવું ગાંઠું બોલો તે કીક છે ? ’

‘ એટલામાં માઠું લાગી ગયું. ’ ચંદાગૌરીએ સાંઝે લગાડ્યું.

રસિકલાલ-આ કોની જાણ છે અને તેની સાથે પત્રમાં શું લખ્યું છે ?

ચંદાગૌરી-અમદાવાદના કેસુલાઈની નાતના એક ગૃહસ્થની છોકરીની જાણ છે અને છોકરીની માએ લખાવેલો પત્ર તેની સાથે છે. છોકરીની મા બડી હોંશિયાર જણાય છે. કેસુલાઈને લલચાવવા તેણે કેવું કેવું લખાવ્યું છે અને કેવાં કેવો લેખ બતાવ્યો છે.

રસિકલાલ-મોટી પહેરામણી આપવાનું લખ્યું હશે ?

ચંદાગૌરી-પહેરામણી તો શું પણ કેસુલાઈને ખારિસ્ટરનો અભ્યાસ કરવા જોઈએ તેટલા રૂપિયા આપવાનું પણ જણાવ્યું છે. અમદાવાદમાં ઘર લઈ આપવાનું વચન આપ્યું છે અને પોતાની છોકરીનાં કેવાં સારાં વખાણ કર્યાં છે.

કેશવચંદ્ર-એમાં કંઈ નહિ હોય તેથી તો વખાણ કરવાં પડ્યાં નહિ હોય ?

ચંદાગૌરી-ઉમ્મર નાની છે એટલે એવો અભિપ્રાય અપાય નહિ. હજી તો લખે છે કે હમણાંજ દસમું વર્ષ બેઠું. એટલામાં શી હોંશિયારી હોય ?

રસિકલાલ-દસ વર્ષની છોકરી સાથે પરણીને કેસુ હવે ક્યાં સુધી સંસાર લંબાવશે ?

ચંદાગૌરી-એમને ઉતાવળ નથી અને તમને શું છે ?

કેશવચંદ્ર-મને ઉતાવળ નથી એમ તમને કોણે કહ્યું ?

ચંદાગૌરી-જોરથી હસી પડી અને બોલી કે ‘ જોયું પરણવા

માટે કેસુભાઈ કેવા ઉતાવળા થઈ રહ્યા છે. આ મુંબાઈવાળી કન્યા એમના મનમાં વસી છે તો. ખારસી પંદર સોળ વરસની મંગળદેરા ફરીને બીજેજ દહાડે ઘર ઉપાડી લે એવી કન્યા મૂકીને કેસુભાઈ દસ વર્ષનું બાળક લઈ આવે એવા ખરાતો ?

કેશવચંદ્ર—હશે, હમણાં એ વાત અને વિનોદનો વખત નથી ચંદાભાભી ! મારે ધણાં કામ કરવાનાં છે, માટે જવા દો.

ચંદાગૌરી—આજે અહિં જમીને જળો. સસરાને ઘેર આજ નહિ જમો તો શું ?

કેશવચંદ્ર—ગમે તેમ બોલોને. હમણાં હું સાંભળીશ.

રસિકલાલ—હવે રહેવા દો. કેસુ ! જા તારે જે કામ હોય તે કરી આવ પણ મને મળ્યા વગર જતો નહિ.

કેશવચંદ્ર—એમ અને ? ધણું કરીને તો બજારમાંથી પાછો ફરતાંજ અહિં આવું છું.

રસિકલાલ—ભલે જા.

કેશવચંદ્ર ત્યાંથી ઉડીને બજાર તરફ ગયો. ચંદાગૌરી તેના ગયા પછી બોલી કે, ‘ આવો રૂડો વર મેળવવા કોણ પડાપડી ન કરે ? અહિંવાળાં મને કેટલુંએ કહે છે અને વારંવાર આજીજી કર્યા કરે છે. એમને મોઢે હા લણાવરાવો તો સારું. કન્યા પોતે, નહિ તમે બેઠા હતા ને તે દહાડે આવી હતી, તેણે પણ એકવાર લાજ મૂકીને મને કહ્યું હતું કે ‘ ચંદાભાભી ! આટલું કામ તમે નહિ કરાવો. ’ અરેખર કેસુભાઈનાં ભાગ્ય ઉઘડવાનાં. કન્યા બહુ રૂપાળી છે. ગુજરાતી અને થોડું ઇંગ્રેજી ભણેલી છે, તેમજ કામકાજમાં નટખટ છે. અહિંવાળી સાસુ પણ કંઈ ઓછી હોંશીલી નથી. મારો તો વિચાર છે કે, કેસુભાઈ અહિં કરે તો સાફ. વેળા છતું ઘર માંડીને બેસાય. આપણે કે’દહાડાનાં ધરસંસારી થયાં છીએ. કેસુભાઈ બિચારા કુંવારા. ’ ચંદાગૌરી હસીને શરમાઈ ગઈ.

રસિકલાલ—આપણે શું બહુ મોટાં થઈ ગયાં ?

ચંદાગૌરી—નહિ ત્યારે ? મારી સાથે સાસરે રહેનારીઓના મોં

આગળ તો, આજ ફેલેયા કુંવર જેવા બખ્ખે ત્રણ ત્રણ છોકરાઓ રમે છે. તમને હજી નાનપણ લાગે છે ?

રસિકલાલ-તમને છોકરાંની વાત તરત યાદ આવે છે એમ કેમ ?

ચંદાગૌરી-મને યાદ આવે છે અને હુંજ મારી મેળે બળીઝળી રહું છું, તમને કંઈ કહું છું. તેની આંખમાં પાણી આવી ગયાં.

રસિકલાલ-શા માટે એવું આણે છે. આપણે કંઈ ધરડાં થઈ ગયાં નથી ?

ચંદાગૌરી-હું તો ધરડી થઈ નથી પણ કાકીજીને મન હું ધરડી થઈ ગઈ છું. બહાર તેઓ ફેવું બોલે છે તે તમે સાંભળો છો ? ધરમાં કોઈ કોઈ વાર મને સંજળાવવાને માટે તે એવું એવું બોલે છે કે, જાણે મરી જઈએ ?

રસિકલાલ-મેં તો કદી એવું સાંભળ્યું નથી ?

ચંદાગૌરી-તમે શાના સાંભળો ? ગઈ વખત આપણે ઘેર-સ્વદેશ ગયાં અને અમુક કામ માટે મેં ચાકરને કહ્યું કે ‘ જા અમારી મેડી સાફ કરી નાંખ, હમણાં મામાજીને મળીને એ ઘેર આવશે ત્યારે ક્યાં બેસશે ? ’ ચાકર સાથે હું આમ વાત કરતી હતી અને વસંતબા વગેરે સૌ બેઠાં હતાં. મોટાં કાકીજી રાંધતાં રાંધતાં વ્યંગમાં બોલ્યાં કે ‘ ચંદાવહુ ! સાફબાફ બોલશે નહિ, તમારો ખોજો ક્યારે ગંદો થયો કે સાફ કરાવો છો, હજી તો સાફતું સાફજ છે તો ? કાકી ટાપટીપ ને ધરકાઈ રાખીએ નહિ. ‘ નારી આરી ને વેપારી ’ તો મેલાંજ સારાં. ’ સઘળાં બેઠાં હતાં ને આવું બોલ્યાં તે મને તો એમ થયું કે, જાણે હું શું કરું; જીલ કરડીને મરી જાઉં કે પૃથ્વીમાં સમાઈ જાઉં. તમને કહીએ ત્યારે તમે લડો. અમે શું કરીએ ? અમારાં ભાગ્ય ! ચંદાગૌરી ગળગળી થઈ એકદમ રડી ગઈ. તેની આંખમાંથી ડળક ડળક આંસુ નીકળી પડ્યાં. તેનો ગોળ ગૌરી સુંદર ચહેરો લાલચોળ થઈ ગયો. આંખો રાતા આકળ ભર્યા કમળના ડોડા જેવી થઈ ગઈ અને મુખ ઉતરી ગયું. રસિક કંઈ બોલ્યો નહિ. થોડી વાર બેઠે મૌન રહ્યાં. પછી ચંદાગૌરી પાલવથી આંસુ લૂછી રસોડા તરફ ગઈ.

ચંદાગૌરી દિલગીર થઇને ગયા પછી રસિકલાલ પણ જરા ખિન્ન થયો. તે મનમાં બોલ્યો કે ‘અહો ! કેવા સંસ્કાર છે ? હિંદુની બાઈડી ગમે તેટલી બણીગણી અને સમજી હોય પણ તેને છોકરાં માટે તો બળતરા થવાની ને થવાનીજ. માણસ જેવા સંસ્કારવાળા ચારિત્રમાં ઉછરે તેવું થાય. શરવીર બાળક પણ સ્ત્રિચારાન્યમાં ઉછર્યું હોય તો છોકરી જેવું થાય, અને સુધરેલો માણસ પણ વહેમી લોકમાં રહે તો વહેમી થઇ જાય. આપણી કન્યાઓના રજ માટે એમ કહેવામાં આવે છે તે ખોટું નથી કે, તેઓ નાગરિક સહવાસમાં રહેવાથી બ્યારમે તેરમે વરસે વેગળી બેસે છે. ગુજરાતનાં ગામડાંની કન્યાઓ સોળ અને અદાર વર્ષની થાય છે તોપણ સ્ત્રીપણામાં કંઈ સમજતીએ નથી અને તેમને રજે વહેલું ગ્રાસ થતું નથી. તેર તેર વર્ષની ટચુકડીઓને ઉંદર જેટજેટલાં છોકરાં લઇ લઇને જતી દેખે, એટલે આને અસર થાય, એ સ્વાભાવિક છે. ખરું છે કે, આ અને કાકી પણ આની તરફ કરડી નજરે જુએ છે પરંતુ તેઓ એમ વિચાર કરતાં નથી કે, આ વીસ બાવીસ વર્ષની થઈ એટલામાં શું વંઝા સિદ્ધ થઇ ચૂકી. સ્ત્રીઓના મનમાં છોકરાં માટે હમેશ મોટી ઉમેદ રહે છે. પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી એ માણસને માથે ધર્મશાસ્ત્રકારોએ એક ફરજ નાંખેલી છે પણ માણસોને માથે બીજા શું ફરજ નાંખે ? જેમ ભૂખ તરસ ને બીજી હાજતો એની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે તેમ પ્રાણી માત્રને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની કુદરતી રીતેજ હાજત થાય છે. આપણે પુરુષો જ્ઞાનથી એનું વારણ કરીએ છીએ અને સ્ત્રીઓ તે લાગણી ખુદી દેખાડે છે. તે ઉમેદમાં જ્યારે તેઓ પોતાથી નાની સખીઓ સાથે પોતાને સરખાવે છે ત્યારે તેમના મનમાં શોક થાય છે. દિલગીર રહેવાથી તેઓ પોતાની તબિયત પણ બગાડે છે. આ શું સમજતી નથી ? સૌ સમજે છે, પરંતુ બહારના વાતાવરણના તરંગો એનાં કામળ મન ઉપર અચડાઇ જુદીજ અસર કરે છે. હશે, બીજી સ્ત્રીઓના જેવી તીવ્ર લાગણી એને નથી એટલું ઠીક છે, નહિ તો નહારે રસ્તે દોરાઇ જાય. હજારો સ્ત્રીઓ સંતાન-ચ્છાની તીવ્ર લાગણીને આધીન થઈ ધુતારા અને લુચ્ચા લોકની

જળમાં સપડાય છે. સ્ત્રીઓના મનમાંથી આ લાગણી અવશ્ય દૂર કરવી જોઈએ.

રસિકલાલ આવા વિચારમાં લીન થઈ રહ્યો હતો એટલામાં આકરે આવી તેને નહાવાનું કહ્યું. તે ખુન્સી ઉપરથી ઉડી રસોડામાં ગયો અને ચંદાગૌરી સામે જોયું ત્યારે તેની આંખમાં આંસુ તો ન હતાં પરંતુ તેના મન ઉપર દિલગીરીનો છાયો પડી રહેલો હતો. રસિકલાલ તેની સામું જોઈ હત્યો એટલે તે હસી તો નહિ પરંતુ બોલી કે, 'ચાલોની હવે કોની રાહ જુઓ છો ? રોટલી થઈ રહેશે ત્યારે જમવા બેસશો ?'

'હા, હું ને તું સાથે બેસીશું, તું દિલગીર થયેલી છે, એટલે પછી ન ખાય ત્યારે ?'

'હું તો નથીજ જમવાની, કારણ કે મને આજ ઠીક નથી. જોજો પાછા તમે એનો ઉત્તરો અર્થ લેતા. મેં તમને સવારમાં આ બેતાંજ કહ્યું હતું. યાદ છે કે નહિ ?'

'એવી ક્યાં સુધી અરૂચિ રહે ?'

'મને ચીઢવો નહિ. તમે નહાઈ લો. જુઓ રામો હસે છે ?'

'વાર ઠીક છે.' રસિકલાલ નહાવા ગયો અને ચંદા રોટલી કરવા લાગી, એટલામાં બહારથી એક માણસ આવ્યો તેણે પૂછ્યું કે 'કેશવચંદ્ર અહિં આવ્યા છે ? જો આવે તો કહેજો કે, ચંદુલાલશેડે જવાનો વિચાર આજ માંડી વાળ્યો છે અને તમને પણ જવા દેશે નહિ.'

ચંદાગૌરી—વાર, તમે ત્યાં ધરમાં કહેજો કે 'કેશવચંદ્ર અહિં જમવાના છે. અમારા ધરનું નામ જાણો છોની ?'

'ના જી.'

ચંદાગૌરીએ રામાને જૂમ મારી એટલામાં રસિકલાલ નહાઈને આવ્યો અને તેણે પેલા માણસને કહ્યું કે, 'રામચંદ્રશેડના ધરમાં કહેજો કે, કેશવચંદ્ર રસિકલાલને ત્યાં જમવાના છે માટે રાહ જુઓ નહિ.' 'વાર' કહીને પેલો માણસ ગયો એટલે રસિકલાલ ચંદાગૌરી તરફ જોઈને બોલ્યો કે, ત્યારે તો આપણે કેશવચંદ્રની વાટ જુઓ. હું જમી

લઈ તે ડીક નહિ.’

‘પણ તમારે દીપચંદશાહની પેઢીએ જઈ પેલો હિસાબ કરી આવવાનો છે તે ?’

‘કાલે થશે.’

‘ના, કેશવચંદ્ર ક્યારે પરભાર્યા છે. હું રોટલી કરવાની રહેવા દઈશ અને તમે જમીને જઈ આવો. સાસુજીના ઉપરાઉપરી કાગળો આવે છે. ઘર તરફ પણ હવે તમે થોડું થોડું લક્ષ આપતા જાઓ. તમારે માથે કોણ છે તે કામ કરવાનું કહેશે. સસરાજીના મરણ પછી શું ખરચ થાય છે અને શું નહિ, તેનો તમે હિસાબ રાખો છો ? વાણિયાનો હિસાબ, તમે કકડેખચકે નાણાં ઉપાડો, તમને લાગે નહિ પણ એને ત્યાં તો સરવાળો થતો રહે. દીપચંદશાહની પેઢીમાંથી જે હોય તે હિસાબ કરીને હવે ઉપાડી લાવો. મને એકવાર બાએ કેટલો બધો કપકો આપ્યો હતો અને કહ્યું હતું કે, બાપા ! અમારે હવે શું છે ? જે પૈસા હશે તો તમે ત્રાપરશો ને ભોગવશો ? દીપચંદશાહની પેઢીએ જે પચીસ હજાર રૂપિયા પડ્યા છે તે પરદેશમાં શું કામ રાખવા ? તમારો સસરો જીવતા હતા ત્યાં સુધી તો જાણે ડીક હતું, કારણ કે તે દીપચંદશાહ અને એના બાપનેએ પહેાંચી વળે એવા હતા, પણ હવે એને ત્યાં નાણાં રાખવાં એ મને ડીક લાગતું નથી. રસિકની પછવાડે થઈ હવે મુંબાઈ જાઓ ત્યારે એનો હિસાબ કરાવરાવજો. આપણે આવવા નીકળ્યાં ત્યારે તમે તો પાછળ હતા એટલે શું જાણો ? કાકીજીએ અને બાએ ફરીને તે વાત મને સંભારી આપી હતી. આજ મુંબાઈ આવ્યે ત્રણ મહીના થયા અને હું હમેશ કહું છું પણ તમારી ઉઘ ઉડતી નથી. મારાથી કેટલું કહેવાય, માટે આજે તો બસ જાઓજ. હિસાબ કરીને આવો, પછી બાને પૂછાવી જોઈ રૂપિયા ઉપાડી લાવજો.’

રસિકલાલ—વાહરે ! ડહાઇ, ખુબ ભાપણ ચલાવ્યું ?

ચંદાગૌરીએ શંગાર લજ્જા કરી મુખ નીચું નમાવ્યું. જરા હસી અને ફરી બોલી કે, ‘જુઓ ! તમને કહીએ ત્યારે તમે આમ મશ્કરી કરો.’

રસિક-મશ્કરી નથી કરતો, ખરેખર, તમે સ્ત્રીઓ અમારા કરતાં નાની વયમાં પણ સાંસારિક બાબતોમાં વધારે દક્ષ અને સમજુ હો છો ?

‘ જાઓ, એવું ન કહો ! ’ ચંદાએ શરમાઈ નીચું જોયું.

રસિક-હજી તારા માનવામાં નથી આવતું, પરંતુ ખરેખર હું મશ્કરી નથી કરતો, પણ ખરૂંજ કહું છું. જેને ચૌદ વર્ષની છોકરી સાસરે જાય છે ત્યારે કેવી ડહાઈ અને સમજુ જણાય છે અને ચૌદ વર્ષના છોકરાઓ પછી લણવા ગણવામાં તેઓ ગમે તેવા હોંશિયાર હોય તોપણ સંસારમાં કંઈજ સમજતા નથી.

‘ એ દાખલો પણ મારા ઉપર લાવો છો તે હું સમજું છું, હોકે ’ ચંદાગૌરીએ તીરછી આંખે ઉંચું જોઈ દિત્તર આપ્યો.

‘ ના, હું તો એ દાખલો લેતો ન હતો પરંતુ તેં યાદ આપ્યો, હા, જેને તને સાસરે રાખી ત્યારે તું તેર ચૌદ વર્ષની હતી અને હું પંદર વર્ષનો હતો પણ કંઈ સમજતો હતો ? ’

‘ હવે એ વાત રહેવા દો, ચાલો પાટલા ઉપર બેસો, મેં તો ચાળી પણ પીરસી દીધી. ’

રસિકલાલ જમવા બેઠો અને પહેલા આજ્ઞાની હલેતાઈ ભરેલી ચંદાગૌરીને લગ્નવતી અને આનંદ આપતી વાતથી જમણનો વખત આનંદમાં ગયો. રસિકલાલે ચંદાગૌરીનું ઉદાસ મન ખુશ કરવાને એ વાતને વધારી વધારીને કહી અને અંદર અંદર શૃંગાર અને રસનાં ચટકાં મૂકી તેને વધારે રસપ્રદ બનાવી. અરધો કલાક વીતી ગયો અને રસિકલાલે જમી ઉઠતાં કહ્યું કે, ‘ આવી આવી વાતો કાઢીને બહુ ખવરાવ્યું ’

‘ મેં તો એ વાતો સાંભળીજ નથી ને મને તે સાંભરતી પણ નથી. ’ તે હસતે લાડકે વચને બોલી.

રસિકલાલે દિવાનખાનામાં જઈ કપડાં પહેર્યા અને પાન ખાધું એટલામાં રસોડું બંધ કરી સોળાબેર ચંદાગૌરી દિવાનખાનામાં આવી. રસિકલાલ ટોપી પહેરી દીપચંદ્રશાહની પેઢીએ જવા નીકળ્યો. ચંદાગૌરી દાદર સુધી પહોંચાડે ગઈ. ટોપી ટોપીને દેને કહ્યું કે, ‘ નકી કરીને

આવજો. હવે ફરી પાછો તે વાવદો કરે નહિ. ’

રસિકલાલના ગયા પછી થોડીવારે કેશવચંદ્ર આવ્યો. તે નહાઈ ઘોઘને જમવા બેઠો. ચંદાગૌરીએ રામચંદ્રને ઘેર કલાવી મોકલ્યું હતું તે અને ખીજ વાતો કરી. જમી રહ્યા પછી કેશવચંદ્ર દિવાનખાનામાં જઈ આરામખુરસીમાં સુતો. સુતે સુતે તેણે આવેલા કાગળો અને છબિ સંબંધી વિચાર કરવા માંડ્યા, ત્યારે આણી તરફ ચંદાગૌરીએ ધાટીને ખાવાનું આપી પોતાનું કેટલુંક કામ આટોપી નાંખ્યું. કેશવચંદ્ર નિદ્રાની લહેરમાં પડ્યો તે ચંદાગૌરી ત્યાં આવતાં લગી જાગ્યો નહિ. તેણે દિવાનખાનામાં આવતાં કેશવચંદ્રને બોલાવ્યો પણ તે બોલ્યો નહિ એટલે રસ્તા ઉપર પડતી ખારીએ જઈ બેઠી. તેણે પોતાનો રમાડ ગુંથવા માંડ્યો. લગલગ એક વાગ્યાનો સમય થયો ત્યારે બહારથી ધીરે રહીને ખૂમ પાડી ગુલાબવહુ ચંદુલાલ દાક્તરની પત્ની ચંદાગૌરીને મળવા આવી. પહેલાં બે ત્રણ વાર તેઓ એક બીજાને મળેલાં હોવાથી તેમની વચ્ચે પરિચય પડેલો હતો તેથી ચંદાગૌરી ખારીએથી ઉઠી સામી ગઈ અને માનથી તેને બોલાવી દિવાનખાનામાં લાવી બેસાડી.

દિવાનખાનામાં પેસતાં પલંગમાં સુતેલા કેશવચંદ્ર સામું જોઈ ગુલાબ બોલી કે, ‘ અહિં ઉઘી ગયા છે કે ? ’

‘ હા, અહિં ઉઘ્યા છે. તમે આજ જવાનું માંડી વાળ્યુંને ? ’

‘ તમને કહેવરાવ્યુંજ હતું તો. ’

‘ કેમ માંડી વાળ્યું ? ’ ચંદાગૌરીએ પૂછ્યું.

‘ કંઈ કારણો હશે. ’ તમારાથી ખાતગી રાખવા જેવાં નથી.

‘ તમે રજા આપશો એટલે જઈશું. ’

‘ હું રજા આપું એવું શું છે ? ’

‘ આપણે ખાતગીમાં બેસીએ ત્યારે એ વાત થાય. ’

ચંદાગૌરી—ચાલોને પેત્રી ઓરડીમાં બેસીએ. બેઠે જણ દિવાનખાનામાંથી ઉઠીને ઓરડી તરફ ચાલ્યાં ત્યારે ગુલાબની નજર ટેબલ ઉપર પડેલી પેત્રી અમદાવાદવાળી કન્યાની છબિ ઉપર પડી, પરંતુ તેણે તે શું છે ? તેની પડપુછ કરી નહિ. ઓરડીમાં જઈ બેઠા પછી

કેટલીક વાતો કરતાં કરતાં ગુલાબ બોલી કે, ‘ચંદાબહેન ! તમારે એક મોટું કામ છે અને મારાં સાસુએ મને અત્યારે ખાસ તે માટે તમારી પાસે મોકલી છે.’

‘તમે બપોરનાં બહાર નીકળો પણ નહિ તો ? તમે આવ્યાં ત્યારની મને ખબર પડી છે કે, ગુલાબબહેનને કંઈક ખાસ વાત કરવાની હશે.’

‘એ વાત શું છે તે તમે જાણો છો અને આપણે બે ત્રણ વાર એની એજ વાત થયેલી છે. મેં અને મારાં સાસુએ વાત કરી, પરંતુ કેશવચંદ્ર અમને ખાતરી આપતા નથી અને મારા સસરાજીએ એમના પિતા ઉપર કાર્જળ લખ્યો હતો તેના એવો જવાબ આપ્યો છે કે, મારાં સાસુજી તો બિલકુલ નિરાશ થઈ ગયાં છે. ચંદાબહેન ! મેં શું, કે મારી સાસુએ શું, જેને તેને એવી વાત કરેલી કે ‘આમની વેરે ગજરાખાને પરણાવવાનાં છે.’ હવે આ વાત મારી જાય તે ડીક નહિ. કેશવચંદ્રના પિતાના કાગળ ઉપરથી જણાય છે કે, તેઓ અમારા કરતાં નજીકનું મળે તો ત્યાં કરવા તરફ વધારે ઢળે. ચંદાબહેન ! આજ કાલ ગાડી થવાથી દૂર અને પાસેનું શું રહ્યું છે ? ચાર ગાઉ ગામડે જવું હોય તો ન જવાય અને પાંચ રૂપિયા નાંખી દઇએ એટલે અહિંથી જમીને બેસીએ તો કાલે જમવાને વખતે ત્યાં પહોંચી જવાય, તે કંઈ દૂર કહેવાય ? અમે બીજા લોક કરતાં સારે રીતરિવાજ કરીએ તેવાં છીએ, એ શું તમને નથી ખબર ? મારાં સાસુજી બહુ હેંશીલાં છે અને અત્યારથીજ કેશવચંદ્રને જોઈને સોસો મોઢે થઈ જાય છે તે પણ તમે નથી જોતાં ? ગજરાખાને સારે ઠેકાણે નાંખવા માટે તો તે ગમે તેટલું ખર્ચ કરવાને તૈયાર છે, અને હમેશ ચિંતા કર્યા કરે છે. આજ જવાનું બંધ રાખવાનું પણ એજ કારણ છે અને એમનો એવો મત છે કે, કેશવચંદ્ર જાય ત્યાર પહેલાં આ વાત નક્કી કરી લેવી. ચંદાબહેન ! અમને સહાય કરવી એ તમારું કામ છે. તમે હા કહો એટલે અમને ખાતરી થાય.’

ચંદાગૌરી-ગુલાબબહેન ! કેસુભાઈ ઉપર પણ-બિચારાની ઉપર

આવીજ જાતનો બાર આવી પડ્યો છે. હું તો જાણતી નથી પરંતુ હમણાં હું તમને બતાવીશ. અમદાવાદથી એક કન્યાની છબિ આવી છે, સાથે કાગળમાં મોટાં મોટાં પ્રલોભન બતાવ્યાં છે. મારા ઘરમાંથી એ છબિ જોઈને કહેતા હતા કે, ‘આ કન્યા નાની છે અને કેસુ આને પરણીને ક્યાં સુધી એનો સંસાર લંબાવશે ?’ મારો મત પણ એવો છે કે, સારાં માણસ સાથે સંબંધ જોડવો. હું તો હમેશા એમને એજ વાત કહ્યા કરું છું. એમને તમારાં નણુંદ અને તમારું ઘર પસંદ પડ્યાં છે, પરંતુ એ બિચારા મનમાં ને મનમાં અમુંઝાય છે, તે બીજું કંઈજ નહિ પણ પેલા મુરખી આગળ આ બધી વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કેવી રીતે કરવું તે છે. મારાથી બનશે ત્યાં સુધી તો હું, તમારા ઘરવાળું ચોક્કું બેસાડીશ અને ગુલાબબહેન ! તમને ખબર તો હશેજ, ને હું તો સારી રીતે જાણું છું કે, તમારાં નણુંદ પોતે પણ એમને એકવાર મળ્યાં છે ?’

ગુલાબ—હું તે જાણતી નથી, પરંતુ મળ્યાં હશે. એ કંઈ નાનાં છે ? ચંદાબહેન ! તમારા આગળ ખરું કહું છું કે, તેમને પંદરમું વર્ષ ઉતરી સોળમું બેઠું અને ત્રણ મહીનાથી વેગળાં સુદ્ધાં બેસે છે. આ વાત હું ને મારી સાસુજ જાણીએ છીએ. જોગે કાઈને કહેતાં ? આપણા લોકમાં કન્યાઓ નાનપણથી પરણાવી દેવાની એટલે એકાદ કન્યા આમ મોટી થાય ત્યારે લોકો વાતો કરે. કહે છે કે, શાસ્ત્રમાં તો સ્ત્રીધર્મમાં આવ્યા પછી પણ બે ત્રણ વર્ષ લગી કુંવારાં રહેવાનું કહેલું છે. ગજરાબા કહાયાં છે ને આ બધું સમજે છે. મને આજીજ કરી કરીને પાલવ પાથરે છે, પણ બહેન ! હું શું કરું ? મારાથી થાય તેટલું તો હું કરું છું.

ચંદાગૌરી—શાસ્ત્રમાં તો સારો વર ન મળે તો આખો જન્મારો પણ કુંવારાં રહેવાનું કહેલું છે. આ તો આપણા લોકની ખોટી સમજનું પરિણામ છે. રહો, હું તમને પેલી છબિ બતાવું. જુઓ તો ખરાં, એ કન્યાએ સારી છે, તમારી નાતમાં પણ રતન છે ?

દિવાનખાનામાંથી છબિ લઈ આવી ચંદાગૌરીએ ગુલાબને આપી.

ગુલાબ તે જોઈ કેટલીક વાર સુધી તો કંઈ ખોલી નહિ પણ પાછી આપતાં ખોલી કે 'હોય, કન્યાઓ તો બે ત્રણ સારી છે. આ તો જોને ને તેને કંકુનો ચાંદો ગમે-વરના સાંસા પડ્યા તેથી આમ કરવું પડે, શું કરીએ ? સૌ સારા બણેલાગણેલા વર માગે તે ક્યાંથી મળે ?'

ચંદાગૌરી ખોલી કે 'તમે કેશવચંદ્રને વાત કરો.'

'ના, હવે હું તેમ નહિ કરું, તમેજ અમને નક્કી કરી આપો.'

ચંદાગૌરી-ત્યારે ગુલાબબહેન ! એમ કરો. હમણાં બે ત્રણ દિવસ જવાનું બંધ રાખો. આમને તો હું અહિં રાખીશ. હું કે તમે કોઈ પણ વાત કરીએ તેના કરતાં એ બે જણ વચ્ચે વાતચીત અને અનુરાગ થાય તો ઠીક. તમારાં નણંદ એક બે વાર મારે ઘેર આવેલાં છે, તો હવે મારાથી શા માટે શરમાય છે ? કેસુભાઈને પરણશે તો પછી મારી શરમ ક્યાં રહેશે ? બખ્તે ઘડી તમે એમને અહિં મોકલતાં રહો. હું એમની શરમ ભાગી નંખાવીશ અને એમની વચ્ચે અનુરાગ થાય તો પછી 'મિયાં બીબી રાજી તો ક્યા કરે મિયાં કાજી' એવું થશે.

ગુલાબ-પણ તેમ કરતાં કોઈના જાણવામાં આવે તો ?

'આમાં શું જાણવામાં આવવાનું છે ? તમે ક્યાં મારે ત્યાં નથી આવતાં ?'

'ઠીક, એમ કરીએ. સુધરેલાંનો સુધરેલો માર્ગ.' ગુલાબ હસી.

'હારતો, સુધરેલો માર્ગ. જેવો રાજા તેવી પ્રજા. ગુલાબબહેન ! યુરોપિયનોનો સુધરેલો કાર્ટિંગનો માર્ગ ખરું પૂછો તો બહુ ખોટો નથી. આપણામાંએ અસલને વારે વરકન્યા વચ્ચે અનુરાગ થતો. તમે આ વાત તમારી સાસુઆસુને કહેતાં નહિ. હું ને તમે બેજ જાણીએ. તમે ગજરાને અહિં મોકલજો, પછી હું છું અને એ છે. એમને એક બીજામાં ઘેલાં થઈ જાય એવું હું કરાવરાજીશ. મને પ્રસંગ કાઢતાં અને વાત કરતાં સૌ આવડે છે.

ગુલાબ-એની તો મને ખાતરીજ છે. ચંદાબહેન !

ચંદાગૌરી-ત્યારે તમે કે તમારાં સાસુ બીજી કશી ચિંતા કરશો

નહિ. આ ગોઠવણ બહુ સારી છે. આપણે કોઈને કંઈજ કહેવું પડશે નહિ. પ્રીતિ પ્રીતિનો માર્ગ એની મેળે કરશે. એમનાં મન એક થશે તો પછી કેશવચંદ્રના પિતાનું કે કોઈનું કંઈ ચાલશેજ નહિ.

ગુલાબ—તમારી વાત ઠીક છે, પરંતુ તેનો ઘાટ તમે સારો ઉતારો ત્યારે સારું. ગજરાખાને અને એમને ખાનગી મુલાકાત થવા દેશો નહિ. એમાંથી કંઈનું કંઈ થાય તો આપણે બનીએ.

ચંદાગૌરી—તમારે એવી એવી કંઈ ફિકરજ રાખવી નહિ. હું બધું સંભાળીને પાકું કામ કરી આપીશ.

‘ ઠીક છે, એમ કરીએ. ’ ગુલાબને આ વાત ગમી. પછી કેટલીક આડીઅવળી આમતેમની વાતો કરી અઢી વાગે તેણે ચંદાગૌરીની રજા લીધી.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

આશા નિરાશા.

ચલણો મલો ન કોશકો, દુહિતા મલી ન એક.

ઘણા દિવસ મુઠ્ઠી જેને માટે મનોરથ કર્યા તે વર રામચંદ્રના ધરનાંને મળશે કે નહિ તેનો દગદગો લાગવા માંડ્યો. બે દિવસ તે રસિકલાલને ઘેર રહ્યો, એટલે તેમને વળી વધારે સંશય ઉત્પન્ન થયો. રામચંદ્રની ડોસીને શંકા પડી. તેણે ખીજા કોઈ પણ કારણને આગળ નહિ કરતાં પોતાના સહેજ ઉતરતા કુળને મનમાં આણી, કેશવચંદ્રના આપની ‘ ના ’ ઉપર અનેક તર્કવિતર્ક કર્યા. તેને એમજ લાગ્યું કે, ગુજરાન તરફના પાલણો કુળને માટે ઘણું અભિમાન રાખે છે તેમાં વળી કેશવચંદ્રનો આપ ધરડો છે એટલે તેના મનમાં જરૂર કુળાભિમાનજ હશે. જાની જેવા કુળવાન અને ખાનદાન કુટુંબની કન્યા આવતી હોય તો આપણી કન્યાની ના પાડે એ સ્વાભાવિક છે, એમ તેને લાગ્યું. જેમ જેમ વિચાર કરતી ગઈ તેમ તેમ એજ વાત તેને વધારે અને વધારે સાચી લાગતી ગઈ. કેશવચંદ્રના આપના મનમાં આ વાત હો કે

નહિ, પરંતુ આ લોકને તો જાણે ખરીજ પડી હોય એમ થયું. કેશવચંદ્ર મોટો થયેલો અને લણેલો ગણેલો હોવાથી તેણે તો સહેજ લખ્યું હતું, પરંતુ ડાસીના મનમાં તો ઉપરના વિચારથી તેનું લખવું 'તરવારના ધા' જેવી સાફ નાનુંજ સમજાયું. ડાસી તેના મને કલ્પેલા પરિણામથી દિલ્લગીર થઈ મનમાં ને મનમાં મુંઝાઈ રહી. ઘરડાં માણસોમાં અપત્યના કલ્યાણની જે તીવ્ર લાગણી હોય છે તે લાગણીએ ડાસીને ઉશ્કેરી ને રામચંદ્ર તથા જેકોર ઉપર ક્રોધ ઉપજાવરાવ્યો. 'આ લોકોએ છોકરીને મોટી કરી અને હજી વર નેયો નહિ, ત્યારે આ મુશ્કેલીનો વખત આવ્યો. કેશવચંદ્ર ના કહે તો છોકરીને આંખો મીચાને કુવામાં નાંખવી પડશે ને? આગળથી આપણા ખરાખરિયા સાથે વેશવાળ કરી મૂક્યું હોત અને વરની પાછળ ચાર પૈસા ખગાડ્યા હોત તો કંઈ સંકડામણ આવત નહિ. રામચંદ્ર એમ ધારીને ખેસી રહ્યો કે, જ્યારે વખત આવશે ત્યારે થઈ રહેશે. એ તો એમ પણ કહેતો કે, વિધિ છે તે કન્યાને અનુરૂપ ભર્તા સદાય આપે છે. વિશ્વાસે ખેસી રહ્યાનાં ફળ પરિતાપમાં આવે, તે આપણે જોઈએ છીએ. જેકોરવહનું મુખ દિતરી ગયું તે કંઈ બોલતી નથી તેથી મને ઘણી અસર થાય છે. માને દીકરી માટે લાગણી થાય છે. જેકોરને એમ થાય તેવોજ વખત આવી લાગ્યો છે. છોકરી મોટી થઈ, હવે કંઈ રાખી મુકાય? અસ્તુ! હરીચંદ્ર જે થવાનું હશે તે થશે. મારા ઇષ્ટદેવ મને વિશ્વાસ આપે છે, પછી તો જે થાય તે ખરું.' મંજાડાસી મનમાં ને મનમાં આ પ્રમાણે બડબડી.

રામચંદ્રની વૃદ્ધ માતાના મનમાં જ્યારે પૌત્રી માટે આ પ્રમાણે સંતાપ થયા કરતો હતો ત્યારે જેકોરશેઠાણીના મનમાં કેવું થતું હશે, તેનો વાંચનારેજ વિચાર કરી લેવો જોઈએ. કેશવચંદ્રના આપનો કાગળ વાંચી સંભળાવ્યા પછી તેનું મન ચિત્રકુલ પડી ગયું હતું. તેની ઉમેદો નાસીપાસીના વિચારો આવતાં ઉદ્વેગમાં પરિણામ પામતી હતી. વખતો વખત તેને ગજરી ઉપર જાણે ક્રોધ આવતો હતો. લણેલીગણેલી અને લાડકોડમાં ઉછરેલી છોકરી માટે વરની ખોટ પડવી, એ માઆપના

મનને હિંદુ સંસારમાં ખરેખર બહુજ સંતાપજનક થઈ પડે છે. 'એ મુઠ્ઠ કેટકેટલાય રોગમાંથી બચી? એને માટે વર ન હતો ત્યારે ઈશ્વરે એને ઉછેરોજ શું કરવા? પશુ પંખીનાંએ વિધાતા જ્યારે જોડાં સરખાવે છે ત્યારે આ છોકરોને કેમ જોડ વગરની સરજી હશે?' આ પ્રમાણે તે પોતાના મનમાં અને મનમાં કહતી અને જીવ બાળતી. રામચંદ્ર અને ચંદ્રલાલ પશુ પેસો પત્ર આવ્યા પછી શાંત પડી ગયા હતા. ધરનાં મોટાં માણસ આમ વિચારમાં પડી ગયાં તેથી ગંજરીના મન ઉપર આરે અસર થઈ. તેણે જ્યારે ધાગળની નાસીપાસ કરનારી હકીકત જાણી ત્યારે તેના મનમાં પણ વિચાર આવ્યો કે, 'હું એમને મળી, અને ન બોલાવાય એવી એક કન્યાને એમણે શા માટે બોલાવી? શું તેમને મારે માટે કંઈ પણ નહિ લાગતું હોય? પુરુષ જાતિ કોર મનની હાવાનું બૈરાંમાં કહેવાય છે તે ખરું હશે કે શું? મને એમણે કેમ કંઈ કહ્યું નહિ? શા માટે એમણે મારો હાથ તેમના હાથમાં લીધો. હવે એ મને ન પરણે તો મારા એક ભવમાં બે ભવ ના ચાય? મારે શું માનવું. યયાતિએ દેવયાનીનો હાથ પકડી તેને વરીડામાંથી બહાર કાઢી એટલાજ ઉપરથી તે યયાતિને પરણી, તો હું શું હવે બીજાને પરણું? નહિ. હું કદી પણ બીજાને પરણનાર નથી. સતીનું સલ શામાં છે? મારે ને એમને કંઈ વાત નથી થઈ, તોપણ એમના વગર બીજાને પરણવું તે આ મન કેમ માને? કેશવચંદ્ર! કેશવચંદ્ર! તમે ગમે તેમ કરો પણ હું તમારા સિવાય બીજાનો હાથ પકડી હવે અપવિત્ર થવાની નથી. હું કુંવારો રહીશ, તમારા નામનો જપ જપવામાંજ આ જીવનને કુંવારું ગાળીશ, પણ જે દેહ તમને અર્પાયો છે તે બીજાને અર્પી આર્પદેશની સ્ત્રીઓના અભિમાન રૂપ સ્ત્રીકને લાંછન લગાડીશ નહિ. તમારે જોઈએ તે વિચાર કરજો. તમે મારા નહિ હો એમ માનવાનું મને હજી કંઈ કારણ મળ્યું નથી, પરંતુ શંકામાં પડેલી વાત મૂને હવે ચિંતા કરાવરાવે છે. ગઈ કાલના તમે અત્રે આવ્યા નથી, તેનું શું કારણ?' ગંજરી એકલી બેડી બેડી આમ વિચાર કરતી હતી એટલામાં ગુલામ તેના ઓરડામાં આવી ચઢી. ગુલામનું મન

પણુ ધરનાંની માફક મંદ પડી ગયું હતું. ચંદાગૌરીએ ખતાવેલી મુક્તિ તેના લક્ષમાં આવી હતી. ગજરીના મુખ ઉપરની નાસીપાસી તે પામી ગઈ અને ખોલી કે, 'ગજરાખા ! કેમ આજ અહિંજ બેસી રહ્યાં છો ? મારી મેડી તરફ જરાએ જણાયાં નથી ? ઉઘી ગયાં હતાં કે શું ?'

'ના, સહેજજ લાભી ! અહિં સુતી પરંતુ નિદ્રાજ આવી નહિ. ધરમાં ચાલતા વિચારે મને તરેહવાર બહાવરી બનાવી દીધી છે.'

'તમારે તેનો વિચાર કરવો નહિ. એક બાબત જે મેં અને ચંદાગૌરીએ ગોઠવી છે તે પ્રમાણે તમારે હવે કરવાનું છે. - ગઈ કાલે ખાના કહેવાથી હું ચંદાગૌરીને મળવા ગઈ હતી તે તમે જાણો છો ?'

'હા, હું જાણું છું, પરંતુ ત્યાંથી તમે શા સમાચાર લઈ આવ્યાં તે જાણતી વધી.'

'તમે મળ્યાં નહિ એટલે મેં તમને કશું કહ્યું નહિ. એ વાત એકાંતમાં કરવા જેવી છે. બાપાજી વગેરે હોય ત્યારે કંઈ વાત થાય ?'

'વાર, તે શી વાત છે ખોલો, હવે તો આપણે એકાંતમાં જીએને લાભી ?'

'હા જીએ ગજરાખા ! મારો અને ચંદાગૌરીનો વિચાર તો એવો છે કે ચંદાગૌરીને ઘેર જતાં આવતાં રહી તમે પોતેજ એમના મનનું હરણ કરી લો.'

'લાભી ગુનાખલાભી ! આ ગરીબ બિચારી નણુંદની શું કરવાને આમ મશ્કરી કરો છો ?'

'ના ગજરાખા ! હું તમારી મશ્કરી કરતી નથી ખરુંજ કહું છું. આ વાત કંઈ મશ્કરી કરવા જેવી નથી. ઘેનાં થયાં, બહેન ! હમણાં કંઈ હસવાનો વખત છે ? ચંદાગૌરી સાથે તો તમને પિછાન થયેલું છે. તેણે તમને મદદ કરવાનું મને વચન આપ્યું છે. ત્રણ કેશવચંદ્રને તેમણે ત્રણ ચાર દિવસ રોડયા છે અને બનશે તો તે પોતે તમારી સમક્ષ એતું વચન લઈ લેશે. એ ખાનદાન ધરની કુલીન સ્ત્રી છે. જે એ વચમાં હશે તો કેશવચંદ્ર પછી કંઈ આડુંઅવળું ખોલી શકશે નહિ. મારું એજ માનવું છે કે, હમણાં તમે ચંદાને ત્યાં

જાઓ. ચંદાગૌરીએ તો ગઈ કાલેજ સાંજે તમને ત્યાં મોકલવાનું મને કહ્યું હતું; પરંતુ મને આવતાં વાર થઈ, કારણ કે, હું પેલાં મોતીગૌરીને ઘેર ગઈ અને તેમણે વાતે વળગાડી ઉઠવાજ દીધી નહિ. હવે સાંજનો વખત થયો છે અને તમે આજ એમને મળવા જાઓ. તમારે કેમ વર્તવું, તે હું શું કહું, એ તો ચંદાગૌરી તમને સમજાવતાવશે. એ કહે તેમ કરજો. પરિચયથી માણસનું મન એક થયું તો પછી ગમે તેમ થાય તોપણ તે જુદું પડતું નથી.’

ગજરી અને ગુલાબ આ પ્રમાણે વાત કરતાં હતાં એટલામાં રસિકલાલના ઘરનો ઘાટી આવ્યો તેણે ગુલાબને કહ્યું કે, ‘ચંદાશેઠા-ણીએ કહાવ્યું છે કે કાલ વાત કરીને ગયાં અને ફરીને કોઈ જણાયું. નહિ તેનું શું કારણ? એમને બોલાવે છે.’

‘હા, તું જા અને એ હમણાં આવશે.’

ઘાટીના ગયા પછી ગુલાબે ગજરાને કહ્યું કે ‘ગજરાયા! હવે ઉઠો. ચાલો મારી મેડીએથી કપડાં પહેરીને જાઓ. આપણા ઘાટીને સાથે લેતાં જાઓ. આ પૂછશે તો હું કહીશ કે બહાર ગયાં છે. એની તમે કંઈ ચિંતા કરશો નહિ.’

ગજરીએ જવાબ દીધો કે, ‘ડીક છે, તમારી મેડીએ આવવાનું શું કારણ છે? મારી પાસે સૌ છે. તમે તમારે જવું હોય ત્યાં ખુશીથી જાઓ.’

‘વખત છે અને બહાર જવાનું થાય માટે સારાં કપડાંલતાં પહેરીને જાઓ.’

ગજરી હસી ગઈ અને નણુંદબોજા સાથેજ એક ઓરડામાંથી બહાર નીકળી જુદી જુદી બાજુએ ગયાં.

ગજરીના મનમાં અનેક વિચાર થઈ આવ્યા. જુવાન કન્યાનું મન ‘શું પહેરું ને શી શી ટાપટીપ કરું અને જાણે કેમ સારી દેખાઉં’ એમ જુદી જુદી ફેશનો ઉપર ફરવા લાગ્યું. છેલ્લામાં છેલ્લી ફેશન પ્રમાણે અને બાપની સમૃદ્ધિને શોભે તેમ અલંકૃત થઈ વળીવળીને તખ્તમાં ડીકડાકપણું બોધને લે નાંચે ઉતરી રસિકલાલને ઘેર ગઈ.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

૨૨૨૨૨૨૨૨૨૨

વિવાહનું વચન.

મારી આંગળી સિંભય ને મારો નખ નમેરે,

મારો ફરકે છે, ડાખા પખતો લંક,

ક્રિયા બાઈ આગ્યા ને ક્રિયાં વહુ આવશેરે.

સાંજના ચાર વાગી ગયા હતા. રસિકલાલ તથા કેશવચંદ્ર સહ
હિંમુખ ઘોષ, ‘ચાની કટતી વાર છે?’ એમ પૂછતા દિવાનખાનામાં
બેઠા હતા એટલામાં ધરના ધાટીએ અંદર આવી ચંદાગૌરીને કહ્યું કે,
‘હમણાં આવશે’ એમ કહાળ્યું છે. ધાટી આટલું કહીને હિંમો રહ્યો
એટલે રસિકલાલે પૂછ્યું કે, ‘કાના વિષે વાત કરો છો? આને કાંઈને
બોલાવવા મોકલ્યો હતો?’

‘હા, તમારા દોસ્તદારનાં આવતાં વહુને તેડવા મોકલ્યો હતો?’

રસિકલાલ—તમે બહુ વધારે બોલો છો? અભારથી આવું બોલવું
હીક નહિ. કેશવચંદ્ર એને ન પરણ્યો તો? તમે જૈરાં લોક બહુ ધાલ-
મેલિયાં ચર્ધ જાઓ છો અને ગમેતેમ મનગમતા મનોરથ કરો છો?

‘ના કેમ પરણે? ના પરણે તો એમની વાત એ જાણે?’

કેશવચંદ્ર—પણ તમે તે માથે રાખ્યું છે? એમ હોય તો તે મને
કહી દેજો.

‘હવે પરણ્યા વગર ચાલવાનું નથી? હું તો એને ગજરાવહુ
કહીને બોલાવી ચૂકી. મને ગમી છે અને એનેજ પરણવું, પડશે.
અમદાવાદવાળા રૂપિયા દેખાડે એટલે તમે બીજા લોકમાં ચાલે
તેમ ફરી જાઓ એવું થવા દેવું નથી. તમારે શું વેચાયેલો વર
ખનવું છે?’

કેશવચંદ્ર—પરંતુ આટલો બધો ગુસ્સો શું કરવાને કરો છો?

ધીરાં બોલો. તમે વહુ કહી તે મંજુર.

રસિકલાલ—અલખત, આ વાતમાં તારે કેટલોક વિચાર કરવા જેવું હશે. મારો અભિપ્રાય પૂછે તો હું તને અહિંજ કરવાની સલાહ આપું.

‘પણ જુઓન તમે જે જણ સાથે રહેના અને બાળમિત્ર હોવા છતાં હજી એમણે તમને કંઈ પૂછ્યું છે? વહુને તો એ પોતે મળી ચૂક્યા. હું બધું જાણું છું અને સમજું છું.’

કેશવચંદ્ર હસ્યો. રસિકલાલ બોલ્યો કે ‘કેમ! આ શું કહે છે? મારે મોટે તો તેં કોઈ દિવસ મને કશી વાતજ કરી નથી?’

કેશવચંદ્ર અપૂર્ણ છે, એમાં તમને શું કહું. હું કંઈ કરાવ ઉપર આવ્યો નથી. અહિં કરવું એવો મારો વિચાર છે, પરંતુ પિતાજીનો અભિપ્રાય જરૂર જુદો પડશે. અમદાવાદ એમને પાસે લાગે છે. તે તરફ એમનું વક્તવ્ય વળશે.

રસિકલાલ—એ તો ખરું, પરંતુ અહિંવાળી વાત આમના કહેવા પ્રમાણે ઘણી આગળ વધી છે. તારી તરફથી આ અને કન્યાની તરફથી એનાં માથાપ તથા એાળખીતાંએ તને એના વર તરીકે પસંદ કરી જાણે નક્કી કરી દીધું હોય એવું લાગે છે. આટલે બધે સુધી ગયેલું બધું તોડી નાંખી અમદાવાદ કરવું, એ તો મને લગારે ઠીક લાગતું નથી. એ કન્યા તો તાની છે. ગઈ ઢાસે પેલી છબિ આવેલી તેને? મારો તો એવો મત છે કે, જો તારે સુખીજ થવું હોય તો આ ઘર સાથે સંબંધ બાંધવો. તારા પિતાને મારી પાસે લઈ આવજો. હું તેમને ખરી બાળત સમજાવીશ. વિવાહ કરવા તે કંઈ એક દિવસનું કામ નથી. એમાં શરમ રાખવી અને તે પણ મોટા થયા પછી? આપણે સમજણા થયા ત્યાર પછી શરમ રાખીએ અને માથાપ કુવામાં નાંખે તે સહન કરીએ એ તો યોગ્ય દહેવાય નહિ. નાના હોઈએ અને પરણાવ્યા હોય તેની વાત જુદી, કાગળ કે, તે વખતે આપણને તેની પરીક્ષા હોતી નથી. તું હવે કંઈ બાળક છે? શું તું સારાસાર સમજતો નથી? તારા પિતા તો કહેશે કે, એક ગામડિયણ કુળવાન છે અને તેની સાથે

લગ્ન કરવાં છે, તો તે તું શું મુંઝે મોઢે હા કહીશ ? અમદાવાદવાળાં તને ધનનો લોભ દેખાડે તોપણ તે તરફ ખેંચાઈ જતો નહિ. તું ભણ્યોગણ્યો છે અને તારે સસરાના પૈસાને શું કરવો છે ? કાલે સવારે તું નોકરી લેવા નીકળીશ તો તને સારી જોતી જોઈએ તેવી જગ્યા મળશે.’

કેશવચંદ્ર-રસિકભાઈ ! તેવું કંઈજ નથી ? મારા પિતાથી મને પૂછ્યા વગર કંઈ થાય તેમ નથી પરંતુ મારાથી તેમને કંઈ કહેવાતું નથી. અલગત, હું આમાં અઘાપિ કંઈ નિશ્ચય કરી શક્યો નથી, પરંતુ મારું મન આ તરફ છે. આ ધર સારું છે. એમની રીતભાત અને હોંશથી હું પ્રસન્ન થયો છું. સારા સુધરેલા અને ધનવાન કુટુંબ સાથે સંબંધ બંધાય, તે મને ન ગમે એમ હોય ? આપણી રીત પ્રમાણે મને આ બાબતમાં બોલતાં શરમ લાગે છે. પિતાજીને મોઢે ચઢીને હું શું એમ કહું કે, ‘હું તો મુંબાઈજ લગ્ન કરીશ.’ શું ચવણ માત્ર આ છે. આ આગળ પડેલું કુટુંબ છે અને કન્યા પણ—

‘પણ શું ? કેસુભાઈ ! આ કન્યા જોમને નથી ગમતી ?’

‘ચંદાભાભી ! હજી સાંભળો તો ખરાં, પછી અભિપ્રાય આપજો. મર્યાદા મૂકી મારે ત્યારે શું એમજ કહેવું કે, હું તો મુંબાઈવાળા ધર સાથે સંબંધ જોડવા ઇચ્છું છું.’

‘એટલું કહેતાં તમે શરમાના હશે નહિ વાર ?’ ચંદાગૌરીએ મગ્નકની રીતે હસીને કટાક્ષમાં દહેવા માંડ્યું. ‘તમને ઠીક સમજાવતાં આવડે છે ? અમદાવાદવાળાનો અનુભવ લેવો અને કન્યા જોવી, ત્યાર પછી આમને ઉત્તર આપવો, એવું તમારા મનમાં છે. તમે કાલે જીવ જોતા હતા તે ઉપરથી હું સમજી તો છું, પણ ખાતરી રાખજો કેસુભાઈ ! કે, એ કન્યા ગમે તેવી હશે, તોપણ આની તુલનામાં નહિ મુકાય અને જન્મારો બગડશે.’

રસિકલાલ—તમે એની બધું વકીલાત કરો છો ?

‘શા માટે ના કરું ? મને એ પસંદ પડી છે. તમે એ દોસ્તદાર અને અમે એ સખીઓ થઈએ તે કેવું મજેનું લાગે. કેસુભાઈ કાઈ

આમડિયું રોયું પકડી લાવે અને તે આ ઘરમાં આવે તો કેવું દેખાય ? હું તો એને બોલાવુંએ નહિ, અને કહિં બહાર જવું હોય તો સાથે પણ તેડી જાઉં નહિ. આ કેવી સુધરેલી અને ફેશનેબલ લટકાળી સ્ત્રી છે ? બોલવા ચાલવામાં જાય તેવી છે કે શું ?

કેશવચંદ્ર—ડીક છે, ચાલો આ લાવો.

‘ચાલો, દિવાનખાનમાં બેસો, ત્યાં મંગાવું છું.’ ચંદાગૌરી ઉડી.

રસિકલાલ અને કેશવચંદ્ર દિવાનખાનામાં ગયા. ત્યાં તેમણે એક બીજાના મનના ખુલાસા કરવા માંડ્યા. રસિકલાલે કટલીક અગત્યની બાબતો, જે પોતાના અનુભવમાં આવેલી હતી તેનાં ઉદાહરણ આપી આપીને કેશવચંદ્રને ઉત્તમ અને ભણેલી સ્ત્રી પસંદ કરવાનો આગ્રહ કર્યો. ચંદાગૌરી ચાના પ્યાલા લઈ આવી અને ત્રણે જણ દિવાનખાના વચ્ચે આરસના ગોળ ટેબલ ઉપર ચા પીવા બેઠાં. હજી તો તેમણે ચાનું મુખેએ અડકાડી ન હતી એટલામાં ગજરી આવી. તેણે ઘાટીને પાછો જવાનું કહ્યું તે સાંભળી તથા તેનો સાદ આળખી ચંદાગૌરીએ ખુરસી ઉપરથી મુખ ફેરવી જોયું. ગજરી દિવાનખાનાના બારણામાં આવી પણ ત્રણેને સાથે ચા પીવા બેઠેલાં જોઈ ખમચાઈ.

સંબ્રમથી પાંચી ફરતી ગજરીના કાનના હીરાના એરિંગને ઝમકારે જાણે તેના સૌભાગ્યનો મોદક ઉત્કર્ષ સૂચવતી હોય તેમ મંદ હસી કેશવચંદ્ર સામું જોઈ ચંદાગૌરી ખુરસી ઉપરથી ઉભી થઈને બોલી કે ‘આવોને, અંદર આવો. તમારીજ રાહ જોઈ બેઠાં છીએ.’

ચંદાગૌરીને પોતાની તરફ આવતી જોઈ ગજરી વધારે આગળ હતી, રમોટ તરફ સુવાની ચોરડી હતી ત્યાં ઓઠે જઈ ઉભી રહી. ચંદાગૌરીએ પાસે જઈ કહ્યું કે ‘આવો આવો, દિવાનખાનામાં આવો. ત્યાં ચાલો મારા સમ.’

‘ના, મારાથી નહિ અવાય.’ ગજરીએ શરમાતાં શરમાતાં ઉત્તર આપ્યો.

‘હું જરા છુટી છું, વધારે બોલતી હોઉં તો માફ કરજો, પણ હવે શરમાવાનું કંઈ કારણ નથી. કોનાથી શરમાયો છો ? અમારે ઘેર

તમારી શરમને નહિ અને ? આમને ને કેસુબાઈને તો સગા બાઈએ જેવું છે. આપણે દેરાણી જેઠાણી જેવું બનાવવું છે કે નહિ ?

‘પણ રસિકલાલે બેઠા છે તેથી હું શરમાઉ છું. એમને તો મેં આજે જોયાની ?’

‘હશે, ચાલો ચાલો. આ ઠંડી થઈ જશે.’

રસિકલાલે ચંદાગૌરીને બોલાવી અને તે સમજાવી પટાવીને શરમાતી અને અંગને અંગમાં સમાવી દેતી ગજરીને દિવાનખાનામાં લઈ આવી. બે મિત્રો ટેબલ ઉપર અને ચંદા તથા ગજરી ગાદીતકિયે જઈ બેઠાં. ચંદાએ ઘાટીને ખૂમ મારી બીજે ખાલો મંગાવ્યો. રસિકલાલ અને કેશવચંદ્ર આ પીવા લાગ્યા તે પછી ચંદાએ તથા ગજરીએ પણ પીવા માંડી.

દિવાનખાનામાં મૌન પ્રસર્યું. ગજરી શરમાઈ. તેનું મન અરધું અરધું થઈ ગયું. વાળીને એક હાથે ઉંચી ઝાલી આપું બેઠ તેણે આ પીધી. ચંદાગૌરીની આંખો અને મુખ કૌતુકથી કેશવચંદ્ર અને ગજરી સામે ફર્યાજ કરતાં હતાં. રસિકલાલે ગજરીને બેઠ ન હતી. તે તેને બેઠ પ્રસન્ન થયો. તેના રૂપ તથા ગુણની તેને એક ક્ષણમાં પરીક્ષા થઈ. કેશવચંદ્રના લાગ્યને તે મનમાં મનમાં ધન્યવાદ દેવા લાગ્યો. હતું પણ તેવુંજ. ઔદ પંદર વર્ષની તરુણ બન્ન વૈભવના તન્મનાટથી ભરેલી ગૃહસ્થની કન્યા ગૃહસ્થાઈમાં અને લાડકોડમાં ઉછરેલી હોઈ કંઈ નાની ન હતી. તેની ઉપરનાં ઓઢણી ચણિયોજ તેને કન્યા કહેવરાવતાં હતાં. ગજરીનું શરીર જહું પણ નહિ તેમ પાતળું પણ નહિ એવું સાધારણ હતું. ઉંચી ને પાતળી સોનાની લાકડી જેવી તે લાગતી. તેનું મુખ ગોળ અને શકાદાર હતું. તેના હાથ પણ તેની સ્વચ્છતા અને ચંચળતા બતાવી આપતા હતા. તેની ઉપર શરમ અને સમજણની છાપ હતી. મુંબાઈનો સુવારો મુંબાઈની ફગવણી અને મુંબાઈની ફેશન તેનામાં પુરેપુરી હતી. ગજરીનો પેપાક તેની બેસવાની દમ બોલવાની મંબીરતા અને ચતુરાઈ કાંઈ પણ કેળવાયેલા વરને તેને પરણવાની ઈચ્છા કરાવે એવાં આકર્ષક હતાં, તો પછી

કેશવચંદ્ર જોયો રસત તેની તરફ ખેંચાય એમાં શી નવાઈ !

આ પિવાઈ રહી. પણ મૌન ભાગ્યું નહિ. ચંદાગૌરીએ આખરે બોલવું શરૂ કર્યું. ગજરીનાં એરિંગ સંબંધી કૌતુકથી તેણે વાત ઉપાડી, ધરણાં, લુગડાં વગેરે સંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યા અને ધીરા ગંભીર પુરુષ-વર્ગની મર્યાદા સાચવતા લજ્જવાળી હજારી હવકઅર્થા મળેના સ્પષ્ટ સ્વરે તેણે ઉત્તર દીધા. કેશવચંદ્ર અને રસિકલાલ પોતામાં વાતો કરતા હતા પરંતુ ગજરીના બોલ જુદે જુદે ભાવે તેમના કર્ણમાં અચડાતા. પુસ્તક ઉપાડી તેમાંથી કંઈ વાંચન વાંચતા હોય એમ કરતા ને વાતે વળતા હતા. તેમની વચ્ચે થતી વાતચીત રસથી સાંભળતા હતા. ગજરીનાં વચન ઉપરથી તેની રીતભાત વિદ્યા અને રૂપનું નિરીક્ષણ કરતા હતા. ચંદાગૌરી વાત લેવામાં અને માણસનું મન ઉકેલવામાં બહુ ચતુર સ્ત્રી હતી. ધીરે ધીરે વાતમાં ને વાતમાં તેણે ગજરીને જુદી જુદી બાબતો ઉપર ચઢાવી બોલતીં કર્યા પછી પૂછ્યું કે, ‘તમે ઉંચે મને શરમાતાં બેઠાં છો એમ મને વાત કરતાં કેમ ફાવે ? તમે તોજેલા શબ્દોમાં મને ઉત્તર આપો અને મનમાં લજ્જાઓ એમ કેમ અને ? આ લોકો બેઠાં છે તેથી તમને બેસતાં અને બોલતાં ફાવતું ન હોય તો ચાલો આપણે પેલા ઓરડામાં જઈને બેસીએ ?’ ચંદાગૌરી આમ કહીને ઉઠી અને તેને બીજા ઓરડામાં લઈ જઈ વાન કરવા મંડી. ગજરીની શરમ તેણે બહુ ઉતારાવી અને બહાર લગભગ પાંચ વાગવાનો વખત થયો.

દિવાનખાનામાં બેઠેલા મિત્રાએ તેમના ગયા પછી ખુલ્લે મને કેટલીક વાતો કરી. પાંચને ટકોરે તેમને વિચારમાંથી જગાડ્યા. કેશવચંદ્ર દિવાનખાનામાંથી ઉઠી પેલી ઓરડીમાં જઈ બોલ્યો કે, ‘ચંદાલાલી ! બહુ વાતોમાં પડ્યાં હો એમ લાગે છે ?’

કેશવચંદ્ર અંદર આવતાંજ ગજરી ખુરસી ઉપરથી ઉભી થઈ ગઈ. ચંદાગૌરી, જે એક સેફામાં સુખે બેઠેલી હતી તે ટટાર થઈ સ્વસ્થ બેસતાં બોલી કે ‘આવો લાઈ ! તમને પરણાવવાના છે એટલે મારે વાતો તો કરવીજ પડેને ? લોકની કહેવતે નથી જાણતા ?’

ગજરી સામેની આરી આગળ જઈ કમળના નાળ જેવા ગોર

ને કોમળ હાથ ઉપર મસ્તક દેકાવી તથા આંખ કાન અને મન પાછળ રાખી કંઈક હસતી ને લજવાતી ત્યાંજ ઉભી રહી. કેશવચંદ્ર ગજરી બેઠી હતી તે ખુરસી ઉપર ચંદાગૌરીની સામે બેઠો. ચંદાગૌરીએ કહ્યું કે, 'કેસુભાઈ ! તમે જો કેવા માણસ છો ? હું કહું છું, આ કહે છે, ખીજાં સૌ કહે છે, તેને કોઈને તમે તમારું મનજ કાઢી આપતા નથી ? બહુ મેક્ષા લાગે છે બા ? આ લોકો તમારી પગથી કરી કરીને વાજ આવ્યાં, ગુલાબબહેન બિચારાં વાત કરી થાક્યાં પણ તમે તો બાણે કંઈ જવાબજ દેતા નથી. આ તમને મળ્યાં અને તમે બેઉએ કંઈ બોલો કરી તે હું બાણું નહિ. વાહ કેસુભાઈ ! તમે તો મને અક્ષરે કહો નહિ. ત્યારે હવે શું કરવાને આમને તણસાવો છો ? આ બુએને કેવાં થઈ ગયાં ? તે દહાડે મને મળ્યાં ત્યારે એમનું શરીર કેવું હતું. બિચારાં તમારે લીધે સુઝાઈ સોરાઈ ગયાં. તમને દયાએ છે કે નહિ ? આજથી આવા થશે તો આગળ શું કરશે ? ગજરા ! તમે હવે શું કરવાને મારાથી શરમાઓ છો ? આમ બુઓ. ચંદાગૌરી સોફા ઉપરથી ઊઠી ને ગજરી આડું બેઠી હતી.

કેશવચંદ્ર-ચંદાભાભી ! એ વાતને વારંવાર પૂછવાનું શું કારણ ? મારા ઉપર તમને કે એમને વિશ્વાસ નથી ?

ગજરીને ખબે હાથ દઈ 'મને તો વિશ્વાસ છે, તમારાં આમને અને એમના ધરને વિશ્વાસ નથી.'

'મને તમે એમને અવિશ્વાસ કરવા જેવો ગણાવશો નહિ. જાઓ આજેજ ગુલાબશેઠાણીને કહેવરાવો કે, મારી તરફની બિત્રકુલ ના નથી, જરૂર જરૂર.'

ગજરીના કાનમાં આ શબ્દો મારફતે અમૃત ડેડાયું. તેના હૃદયમાં આનંદનો ઉભરો આવ્યો. ખીજું કંઈજ નહિ બોલતાં આનંદથી મોટા થયેલા સ્વરે આગળ વધી તે બોલી કે, 'ભાભીજી ! હવે મને રજા આપો.'

કાંઈયું ગુમહું વૈદ થયો વેરી,

મોહન બહેન આવજો મધુરાંથી.

પરિહાસની લહેરમાં ચંદાગૌરીએ લલકાર્યું.

‘એવું કંઈ બોલશોજ માં, મને હવે રમ આપો.’

‘હવે રમ નહિ અપાય, કંસાર જમીને જળે.’

‘ચંદાલાભી ! એને ના સતાવો, જવા દો, આટલું બધું શું છે ?’ કેશવચંદ્ર ખુરસી ઉપરથી ઉભો થતાં થતાં બોલ્યો.

‘તમે પણ બહાર જતા નહિ. રહો હું આવું ત્યાં સુધી અહિંજ ઉભા રહો ચંદાગૌરી બહાર ગઈ. રસોડાનું ખારણું ઉઘાડી ગોળ અને ધાણા લઈ અંદર આવી. ચંદાગૌરી બહાર ગઈ અને ગોળ લઈ બે મિનિટ પહેલાં તો પાછી આવી દરમિયાન ફટલીએ વાર ગજરીની આંખે ઉંચાં થઈ થઈને કેશવચંદ્ર સામું જોયું, ફટલીએ વાર હૃદય હૃદયું અને ફટલીએ વાર તારામૈત્રક થયાં. ઉભયનાં મન હસી રહ્યાં.

ચંદાગૌરીએ ગોળધાણા સાથે ઓરડામાં પેસતાં ‘એ અહિં આવોની’ એમ કરી ખૂમ પાડી રસિકલાલને પણ બોલાવ્યો. તે આવતાંની સાથેજ તમારા ‘કેસુભાઈનો આ મારી તમારી સમક્ષ વિવાહ થયો, તેના ગોળધાણા લો.’

ગજરી રસિકલાલ આવતાં ખારી તરફ ફરી ગઈ અને કેશવચંદ્ર બોલ્યો કે, ‘ચંદાલાભી ! ઘેલાંબેલાં તો થયાં નથીને ?’

‘હશે, એ ઘેલી થઈ હશે તો ઘેલી કહીશું, પણ બોલ હું ગોળ ધાણા ખાઉં કે ?’

‘હા હા ! ડીક પૂછ્યું.’ ચંદાગૌરી તાળી પાડી હસીને બોલી કે, ‘હું તો એ વાગદાનનો અગત્યનો પ્રશ્નજૂ બૂલી ગઈ હતી. એમની રમ લઈને ગોળધાણા ખાવા ન્દેષ્યે. તમે કેસુભાઈની રમ લીધી ત્યારે હું કન્યાની રમ લઉં ?’

આનંદમાં મગ્ન થયેલી ચંદાગૌરીએ ગજરી પાસે જઈ તેના હાથમાં ગોળ આપ્યો અને બોલી કે, ‘કેમ રમ છે, ખાઉં કે ?’ આડી નજરે કેશવચંદ્ર અને રસિકલાલ તરફ જોઈ રહેલી સ્વસૌભાગ્યથી સોહામણી ગુર્જરીએ મુખ મગ્નકાર્યું, સૌએ ગોળધાણા લીધા. ‘જોજો હમણાં રામચંદ્રશેકને ત્યાં જઈને પણ અમૃતનાં વરસાદ વરસાવી આવું

હું. એમ કહી ચંદાગૌરી બોલી કે, ‘ગજરાવડુ ! ઉભાં રહો. ચાલો હું પણ કપડાં પહેરો તમારી સાથે તમારે ઘેરજ આવું છું.’ રસિકલાલને ‘આવો મને જરા પેલું કપાટ ઉઘાડી આપો.’ એક જણ આ રીતે પેલાં બેને એકાંત આપી બહાર ગયાં. ચંદાગૌરીના છુટા બોલાપણાથી અને સંશયમાં રહ્યા કરેલી વાતને છેવટની નક્કી કરવાની જરૂરથી ગજરી પણ કન્યાની લજ્જાને હલે ન ધરી રાખતાં હિંમતથી બોલી કે, ‘ચંદાભાભીજીનો દોર ખૂબ છે. હવે આમાં કંઈ કહેવાનું છે ?’ કેશવચંદ્ર બોલ્યો કે, ‘તમને વિશ્વાસ ન હતો. હું તો પહેલી મુલાકાતેજ તમારાથી ને તમારા ઘરથી જીતાયેલો છું.’

દિવાનખાનામાં જ્યારે ચંદાગૌરીએ કપડાં પહેરવા માંડ્યાં. કેશવચંદ્ર આવ્યો અને ત્રણે જણ વચ્ચે કેટલીક અધીરાં-ઉતાવળાં નહિ થવા સંબંધી વાતો થઈ. પોતેજ વડી હોય તેમ આદેશક વાણીથી ચંદાગૌરીએ વાત કરી અને આનંદના જોરમાં ને જોરમાં વળી બોલી કે, ‘આ હું તો મારે ત્યાં જાઉં છું અને જોકોરને ખાતરી આપી આવું છું. જોઈ છું પછી કે તમે શું કરો છો ?’

‘સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઊગશે પણ ચંદાભાભીનું વચન નહિ જાય પછી શું ?’

રસિકલાલ-શાઆશ કેશવ ! ‘તું આજ કંઈ વાત કરતી નહિ.’

‘શા માટે ના કરું ?’

‘કરજો, કરજો.’ કેશવચંદ્ર તેને ખુશ કરવાને બોલ્યો. ‘ભલે તમને ગમે તે વાત કરજો પણ કાલે હું જવાનો છું તે સાથે સાથે તેમને કહેજો.’

‘ભલે આજેજ જાઓની. હવે અમારે કંઈ કામ નથી.’

‘એમ નહિ.’

‘ત્યારે ? આમને કાલે અહિં બોલાવવાં છે એમ ?’

કેશવચંદ્ર હસીને બોલ્યો કે, ‘હા, એમ.’

‘હીક છે.’ એવું કહી કપડાં પહેરી ચંદાગૌરી બહાર ગઈ અને ગજરાને બોલાવીને કહ્યું કે, ‘ચાલો, ગજરાખહેન કહું કે વહુ કહું કે

ગજરાબાણી કહું ?

‘તમને જે ગમે તે કહો.’ ગજરીએ મધુરે હસતે મુખે અને આભારભર્યા અંતઃકરણે ઉત્તર આપ્યો.

‘તમે સાંભળ્યું, એમણે કહ્યું કે, કાલે આવજો.’

‘હીક છે, તમારી સેવામાં હાજર થઈશ.’ ગજરીએ આગળ વધતાં કેશવચંદ્રને સંભળાવવા મોટે સાદે જવાબ આપ્યો. એઉ જણુ દાદર ઉતરી ચાલ્યાં. રસ્તા ઉપર આવી આગળ વધતાં માથે ઓઢવાને મિથે ગજરીએ એક બે વાર ઉંચું જોયું પરંતુ કેશવચંદ્ર બારીએ ન હતો એટલે આગળ ચાલી, પરંતુ તેનું મન તો પેલી મેડીમાંજ રહી ગયું.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

વિવાહ નક્કી થયો.

ચંદાગૌરીએ ખાતરી આપ્યા પછી રામચંદ્રના ઘરનાં આશા વળી. તેમને નિરાંત થઇ અને જોકારશેડાણી બહુ રાજ થયાં. જે દિવસે ગજરી ચંદાગૌરીને મળી અને ચંદાગૌરીએ તેને ખાતરી આપી તેજ રાતે જોકારશેડાણીએ રામચંદ્રને પણ બધી વાત કરી.

રામચંદ્રશેડને સ્ત્રીઓના કહેવા ઉપર હજી વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. તેમના મનમાં એમ હતું કે, ‘જનનીવાળાઓએ ન્યારે તેને મદદ નહિ તોપણ આંગળી દેખાડી સન્માર્ગ દાખવેલો છે ત્યારે કેશવચંદ્રના બાપથી તેમનું કહેવું ઉત્થાપાશે નહિ. સ્ત્રીઓની વાતમાં જો કે કંઈ પણ સાર અને સત્ય હશે તથા કદાપિ કેશવચંદ્રે તેમને હા બણી હશે તોપણ તેનાથી એના બાપના ઉપરિક થઇ આ કાર્ય કરાશે નહિ.’ મોટેથી જોકારશેડાણીને શેઠે પોતાની ખુશાલી બતાવી પરંતુ મનમાં થતા આવડા વિચારોએ તેમને વાતમાં અનવધાન પ્રતીત કર્યાં. પુરુષોનાં હૃદય વાંચવામાં નૈસર્ગિક કૌશલ્ય ધરાવતી સ્ત્રીજાતિથી તે ગુપ્ત રહ્યું નહિ. ચાલતી વાતમાં રામચંદ્રનું દુર્લભ જોષ શેડાણી હસીને

બોલ્યાં કે, 'મોઢે તમે વાત કરો છો પરંતુ મનમાં કંઈ ખીજાજ વિચાર ચાલતા જણાય છે ? ગજરીના વિવાહ કરતાં ખીજા કાંઈ વતારે અગત્યની વાત હોય તો બોલોની, હું વળી ખીજે પ્રસંગે વાત કરીશ.'

'તમારી વાતમાં મારું લક્ષજ છે અને વિચાર કરું છું તે પણ એનોજ.'

હવે તમે ખીજે કશો વિચાર કરશોજ નહિ. હવે તો લગનની તૈયારીઓનાજ વિચાર કરજો. આવતી કાલ એ જવાનો છે પણ મેં એવો વિચાર કર્યો છે કે તેને નક્કી કહી દેવું અને માર્ગશીર્ષમાં લગ્ન થાય એવું એના બાપને કહેવરાવવું.'

'હલે, કહેજો.'

'ના, તમારા મનમાં હજી કંઈક અવિશ્વાસ છે ? મારા સમ હજી તમને શું એમ લાગે છે કે નહિ થાય ?'

'મને જરા શંકા રહે છે. સ્ત્રીઓસરનું કામ તે ઉપર લગનની તૈયારીઓ કેમ થાય ? એનો બાપ કદાપિ ના પાડે તો એ શું તેનો ઉપરિક થઈને કરવાનો છે ? જાનીવાળાઓ સાથેની જુની મહોબત તેઓ એમને ના પાડીને એકદમ તોડી નાંખશે ?'

'હા, તોડી નાંખશે ? એ કન્યા તો હજી નાની બાળ છે, અને આને તો ઘડીએ ધુંટ લરાય છે સમજ્યા.'

'ઠીક છે. ઇશ્વર જે કરે તે ખરું,' રામચંદ્રે ઠંડો જવાબ આપ્યો. જોકાર સાથે નકામો વાદ કરવો એ તેમને ઠીક લાગ્યું નહિ. દરમિયાન ચંદુલાલ આવ્યો તેથી વાત અંધ થઈ.

ખીજે દિવસે કેશવચંદ્રને જવાનો વખત થવા આવ્યો ત્યારે ગુલાબ ગજરીને લઈ ચંદાગૌરીને ઘેર ગઈ. ગુલાબ તેનાં સાસુને એવું કહીને ગઈ કે, 'અમે રાતના કેશવચંદ્ર સ્ટેશનપર ગયા પછીજ રસિક-લાલને ઘેરથી આવીશું.' તેઓ આમ કહીને ગયાં પરંતુ જોકારના મનમાં એકવાર કેશવચંદ્રને કંઈક વહાલભર્યા વચનો કહેવાની હજી હોંશ હતી. આઠેક વાગ્યાને અમલે ચંદુલાલ બહારથી ઘેર આવ્યો. પુત્રને જોઈ માતાના મનમાં કેશવચંદ્રને બોલાવવાનો વિચાર સ્ફુરી આવ્યો.

તેણે કહ્યું કે, 'ચંદુ ! તું કેશવચંદ્રને મળ્યો ? શું એ ગાડી ઉપર ગયા ?'
'આ ! હું તો એ વાતજ મૂલી ગયો. ગાડી તૈયાર છે. કહે તો હું જાઉં અને મળી આવું.'

ચંદુલાલની આવી લાવના જોઈ જેકારશેકાણીને કેટલાક લાવ-
ભયાં વિચાર થઈ આવ્યા. કેટલીકવાર હચુપચુ કરી તેમણે કહ્યું કે
'જા, અને વખત હોય તો આપણી ગાડીમાં એમને આણી તરફ
લઈ આવજો. હમણાંના મને તો એ મળ્યાજ નથી.'

'ચાલ જાઉં ત્યારે.' ચંદુલાલ નીચે ઉતરી તરત રસિકલાલના
ઘર તરફ ગયો. રસિકના ઘર આગળ સ્ટેશન ઉપર જવાની તૈયારી
થયેલી હતી. વિક્ટોરિયા નીચે ઉભી હતી અને ધાટી સરસામાન
લાવી તેમાં મૂકતો હતો. ચંદુલાલની ગાડી આવી અને કોચમેનને
ઓળખી કેશવચંદ્ર સાથે 'આવજો આવજો, જોજો બૂલતા.' એમ
કહેતી ગુલાબવહુ બોલી કે, 'લો એય તમને મળવાને આવી પહોંચ્યા.'
'અહો ! ચંદુલાલએ તરતી લીધી.' એમ કહી કેશવચંદ્ર હસી ગયો.
ચંદાગૌરીએ દાદર ઉતરતાં તેના કપાળમાં કંકુનો ચાંદો કરી વિદાય-
ગીરી આપી. ગજરીથી તેની મોટી લાભી હાજર હોવાથી કંઈ બોલાયું
નહિ, પરંતુ તેની આંખે તેના રસ્તાનું કુશળ ધ્રુવ્યું, હૃદયે તેના
હૃદયમાં જઈ વાત કરી અને દાદર ઉતરતાં તેની આંખે ફરીફરીને કેશ-
વચંદ્રને તેના મનમાં રહેલી વાત સંભારી આપી. તે નીચે ઉતર્યો અને
સીઓનાં મુખ ઉપરનો આનંદ સૂર્ય સાથે જેમ તેનાં સોનેરી કિરણો
નિસ્તેજ થાય તેમ મંદ પડી ગયો. ગજરીની આંખમાં કનીનિકાને છાંય
રહે એટલું આંખું પાણી ભરાયું અને ચંદાગૌરીની પાંપણે પલળી.
દાદર આગળથી તેઓ રસ્તા ઉપરની બારીએ ગયાં. કેશવચંદ્ર તથા
ચંદુલાલ રામચંદ્રશેકવાળા જુમમાં બેઠા ત્યારે ચંદાગૌરીએ વળી ઉતાવળે
સાદે કહ્યું કે 'કેસુલાલ ! સંભાળીને જજો. અમારે ઘેર જરૂર જજો.
મારાં બાને કહેજો કે, સૌ સારાં છે અને અઠવાડિયા સોરાં આવશે.'

જુમમાંથી મસ્તક બહાર કાઢી કેશવચંદ્રે હૃદયું જોઈ ઉત્તર આપ્યો.
જ આંખોને જુદા જુદા લાવ ભરી જોઈ અને હાથથી 'હો' એમ કર્યું.

ગાડીઓ પછી સપાટાખંધ આગળ ચાલી. એક ખાસખાસ ચર્ચિતરોડને રસ્તે ગઈ અને બીજી બુલેથર તરફ વળી. નજર પડેલી ત્યાં સુધી સૌ ખારીએથી ભેળ રહ્યાં.

ચંદુલાલ કેશવચંદ્રને લઈ પોતાને ઘેર આવ્યો ત્યારે જોકોરશેડાણી તેની વાટ જોઈ ઇત્તમમાં ઉભાં હતાં. ગાડીમાંથી ઉતરી ખેડ જણ ઉતાવળા ઉતાવળા ઉપર ચઢ્યા. આનંદથી ઉભરાઈ જતે મોઢે સામાં આવતાંજ જોકોરશેડાણીએ કહ્યું કે, 'કેશવચંદ્ર ! તમે તો ઘણા હવસથી જણાયા ન હતા. ચંદુનાં જીજી રોજ યાદ કરતાં હતાં.' કેશવચંદ્ર હસી ગયો. મંછામાના ઓરડા તરફ તેઓ સૌ ગયાં. કેશવચંદ્ર અંદર પેસતાંજ બોલ્યો કે, 'મંછામા ! હું અત્યારે અમદાવાદ જાઉં છું.'

મંછાડોસી ખુરસીમાં ટટાર થયાં અને મોટા તથા જડા 'મેગ-નિકાયર' ગંઝાસનાં સોનાનાં ચરમાં નાક ઉપર ચઢાવી તેની સામું જોઈ બોલ્યાં કે, 'ખાપુ ! સંભાળીને જાજે, મેં તો જાણ્યું કે હું તમને જતી વખતે નહિ સાંભરું ? પણ સાંભરી તો ખરી. કુળવાનનું છોકરું એની કુલીનતા છોડે નહિ તો ? આ ધરને તમે વિચારશે તો પણ આ ઘર તમને વિસારશે નહિ. તમને અમારું ચાલશે તો આ ઘર વિસરવા દઈશું પણ નહિ. તમને અગત્યની કહેવા જેવી વાત કહેવાયેલી છે તે લક્ષમાં રાખજો. આ ધરથી તમે અને અમે સુખી થઈએ એવો વિચાર કરજો. તમારા જેવો મારો વહુને પૂતળ મળે અને હું નવા જોડાને આશીર્વાદ દેવા પામું એવી મને બહુ હોંશ છે.' મંછાડોસીની આંખમાં બોલતાં બોલતાં આનંદનાં આંસુ આવ્યાં. પાસે ઉમેતાં જોકોરશેડાણીના હૃદયમાં વાતસંપત્તો ઉભરો ચઢી આવ્યો. કેશવચંદ્રે નીચા પડી મંછામાને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું કે, 'ઘરડાંના બોલ કોઈથી ઉત્થાપાય છે મંછામા ! હવે બહુ વખત થયો એટલે રમ્મ લઈએ છીએ.' 'સુખેથી જાઓ, ને મંગળ કરવા વહેતા વહેતા આવજો. આનંદ કરો.' ડોસીએ ઉમંગકાથી માથે હાથ મૂક્યો.

કેશવચંદ્ર આગળ થયો એટલે જોકોરશેડાણીએ ચંદુલાલની પાછળ દાદર સુધી જઈ 'કેશવચંદ્ર ! કાગળપત્તર લખજો. મંછામાએ કહ્યું તે

યાદ રાખજો. 'કેશવચંદ્રે શરમથી ઉત્તર આપ્યો નહિ એટલે ફરીને, 'અને લો આ નિદાયગીરી,' તેણે સામું જંચું અને જોકોરની આંખ-માંનું વાત્સલ્ય હર્ષાશ્રુમાં ટપકતું દીધું. પ્રસન્ન અંતઃકરણે તેણે એક 'ગીતી' કેશવચંદ્રના હાથમાં મૂકી અને એક મિત્ર નીચે ઉતરી ગાડીમાં બેઠા. વખત ધણો થઈ ગયો હતો તેથી ગાડી પછી જોરથી સ્ટેશન તરફ ચલાવી દીધી.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

ચંદુનું જવું.

'ભલે ભલે શકુન જોઈ સંચરે,
કુળવૃદ્ધિનાં કરવાને કાળ,
વહુવર ! વહેલાં આવજો.
સુખે શેઠાણી દુઃખે દાસી થઈ,
રહેજે ધરનાં થઈ પરધાન,
વહુવર ! શીખ એટલી.'

'આ જોશી તો કહે છે કે, આજના જેવો ચોખ્ખો દહાડો આ મહીનામાં કે આવતા મહીનામાં ખીજે એકે નથી. વડેને સાથે મોકલો, દમ્પતીને બહુ સારો ચંદ્રમા છે. હવે બોલો તમારો શો વિચાર છે?' જોકોરશેઠાણીએ મંછામાને પૂછ્યું.

ટટાર થઈ મંછામા બોલ્યાં કે, 'ભલે, વહુવર બેઠેને મોકલો. બ્રાહ્મણનું વચન માથે ચઢાવો. તારાવહુને અહિં રાખો અને મોહનને પંદર દહાડા ગુલાબવહુને ત્યાં ગમતું થાય ત્યાં સુધી રહેવા અને બધી ગોઠવણ કરી આપવા તેમની સાથે મોકલો. આજ સવારના પહોરથી મને સારું અને શુભ દેખાય છે. બહાર જવાથી છોકરાં હોંશિયાર થાય છે, માટે ભલે જવા દો.'

'મોહન પાછો આવ્યા પછી ગજરીને લઈને વળી હું પણ થોડા દહાડા ત્યાં જઈ આવીશ.' જોકોરશેઠાણીએ દીકરાવહુનાં ગૃહરામ્ય જોવા

જવાની હોંશ દેખાડી.

‘તારાથી તો શું જવાય ? ત્યાર સોરા તો લગનગાળો આવશે, અને એમનેજ આહ બોલાવવાં પડશે ? આ લગનગાળે પણ શું ખેંસી રહેવું છે ?’ મંછામાએ ટાંણો માર્યા.

‘હવે ખેંસી રહીએ તોય શું ? ગજરી મારી મોટી થાય છે. ચંદાગૌરી કહેતી હતી કે, એ વરધોડિયાંમાં હવે કંઈ વરવાંધો આવવાનો નથી. એ તો પરણ્યાંજ.’ જોકારશેઠાણીએ મક્કમ વિચારે ખાતરી ખતાવી.

સાસુ વસાસુ આમ વાત કરતાં હતાં એટલામાં ધ્રુવમસી ગુલાબવલ્લુ અંદર આવી અને શ્વાસભરી બોલી કે, ‘હજી ! કેશવચંદ્ર ઉંચે નંખરે પાસ થયા અને તેમને સારાં સારાં ઈનામો અને ચાંદ પણ મળ્યા. જુઓ કેવા ભાગ્યશાળી !’

જોકારે પૂછ્યું કે, ‘તમને કાંણે કહ્યું ?’ હજી તો ચારે વાગ્યા નથી. પરીક્ષાનાં પરિણામો તો સાંજે જણાય છે. કાંઈએ ગપખપ તો ‘મારી નથીને ?’

‘ના, ગપખપ કંઈ નથી. રસિકલાલ જોઈ ખાતરી કરી કેશવચંદ્રને તાર કરીને ઘેર આવ્યા, અને ચંદાગૌરીએ હું આમ આવતી હતી ત્યાંથી ખાસ બોલાવીને મને કહ્યું. એ તો રસિકલાલને પોતાને તમને કહેવા માટે આહ મોકલતાં હતાં.’ ગુલાબવલ્લુએ સાસુની શંકા ભાગી.

મંછાડોસી ઉત્સાહથી આંખો ચગચગાવી હસતે ચહેરે જોકાર સામું જોઈ બોલ્યાં કે, ‘મેં તને નહિ કહ્યું કે, આજનો દહાડો મને સવારના પહોરથીજ સારો લાગે છે. ચાંદા, બહુજ સારું થયું. દીકરાએ દાક્તર થયો, અને જમાનએ તારે તો તારે તોરણે આવતા પહેલાં એન્જીએટ થયો. રામચંદ્રને હું તો હવે એજ કહીશ કે, ચંદુની માફક એને પણ કલંક સારે ઠેકાણે નાંખી દે.’

‘એ તો હજી નાનો છે અને આગળ ભણ્યા વગર રહેવાનોજ નથી. એનાં હિપર કંઈ આપણું બળ છે ? એના બાપને વર્ષ પહોંચ્યાં

છે એટલે કદાપિ નોકરી લે તો કાણુ જાણે ? ખાકી આપણે કંઈ ઉતા-
યળ નથી. મંગળ ફેરા ફેરવીને હું તો મારી ગજરીને હજીએ વર્ષ બે
વર્ષ મારી પાસે રાખીશ. એને લણવું હોય તો લેને જાણે !

‘તારી સાસુ કહે છે તે સાંભળ્યું કે ગુનાખવાહુ ! તને તારી
નણુંદ મોટી થઈ હે.ય એમ નથી લાગતું ?’ મંછાડોસીએ જોકારના
વિચારની વહુ પાસે તુલના કરાવવાને પ્રશ્ન કર્યો. પોતાના, વહુના અને
તેની વહુના, એમ ત્રણ પેઢાના જમાનાનું ડોરીએ નાનીવહુને મોઢે
તારણ કઢાવવા માગ્યું. ગુનાખવાહુ ગંભીર પણ છુટા મોંની સ્ત્રી હતી. તે
બોલી કે, ‘હજી ! આપના મારાં સાસુજીના અને મારા જમાનામાં
આશમાન જમીનનો અંતર પડી ગયો છે. આપ વૃદ્ધોની આમન્યાને કીધે
શું કહીએ ? ખાકી મારા વિચાર તો મારાં સાસુજીથીએ બે વર્ષ આગળ
વધી જાય એવા છે. છોકરા અઢાર આગણીસ વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી
ઉમ્મરે પહોંચ્યો કહેવાય નહિ, અને છોકરી ગિચારી તેર આંદ વર્ષની,
થઈ એટલે મોટું જૈરુ થઈ ગઈ ! એમ કેમ કહેવાય ? એ કોના ઘરના
ન્યાય ? અમે તો છોકરાઓને વીસ ને પચીસ વર્ષના અને છોકરી-
ઓને અઢાર વીસ વર્ષની કરવા માગીએ છીએ. ગજરાખાને પંદર
વર્ષ થયાં અને મારાં બા બીજાં બે વર્ષ ખમવાનું કહે છે, તેમાં મને
તો જરાએ તવાઈ જેવું લાગતું નથી ? જો કદાપિ મારું રાજ્ય હે.ય
તો હું તો ખાસ્સાં અઢાર વીસ વર્ષનાં થવા દઉં. એમાં શું ? આપણા
ધર્મમાં તો હજીમા ! વ્યાસજી એકવાર કહેતા હતા કે, આગલા જમા-
નામાં ખાસ્સી મોટી મોટી થઈનેજ સર્વે કન્યાઓ પરણતી હતી. સીતા
દમયંતી અને દ્રૌપદી જેવી સતીઓ જે સ્વયંવરથી પરણી હતી તે શું
અગિયાર અગિયાર વર્ષની અણસમજી બાળક છોકરીઓ હશે ? કન્યા
વરને પસંદ કરતી અને પોતાના માથાપને કહેતીએ ખરી કે, અમને
ફાલ્ગુની સંગાથે પરણાવા.

મંછામા તો પુત્રના પુત્રની વહુનાં આ વચન સાંભળી આભાંજ
અઈ ગયાં અને તેને આગળ બોલતી અટકાવી વચમાંજ બોલ્યાં કે,
‘એવી નિર્જનતા તો કદાપિ હોયજ નહિ. જોકેરવહુ ! તેં એવું સાંભળ્યું

છે કે, પરણનારી છોકરી કહે કે, મને ફલાણો વર ગમે છે અને તેની સાથે મને પરણાવો. એ તો કન્યાએ રાંડે માથે છેડોળ નાંખ્યો કહેવાય? હાય હાયરે બાપ ! આપણી હિંદુ મરજદાને માથે ત્યારે તો મીકુંજ મુકાયને ?

ગુલાબવહુ બોલતાં શું બોલી તો ખરી પણ વડસાસુનો ચહેરો જોઈ નરમ પડી ગઈ, અને પછી બોલી કે, ‘જીજ્ઞા ! અમે એવું ગાઈએ છીએ, અને હું તેનો એવોજ અર્થ સમજી છું. જુઓને આપણા લોક નથી ગાતા કે ‘દાદાજી ! એ વર જોજો, એ વરે મારાં મન વસ્યારે; નિશાળે લણતેલો દીઠો, અક્ષરે મારાં મન વસ્યારે.’

મંછામાએ તરતજ અભિપ્રાય આપ્યો કે, ‘ઓહો ! એ તો માત્ર લગનનાં જોડકડાં.’ ‘ના ના જોડકડાં તો નહિ.’ જેઠારશેડાણીએ વહુના બચાવમાં અને પોતાના સમર્થનમાં હવે બોલવું શરૂ કર્યું. ‘જોડકડાં તો નહિ અને કદાપિ જોડકડાં હોય તોપણ શું ? આગલા જમાનામાં કન્યાઓ ખાસી મોટી અને સઘળું સમજે એવી તો થતીજ. નહિ તો સમપદીમાં વરવહુ જે સામસામે પ્રતિજ્ઞાઓ લે છે તે અગિયાર વર્ષની કન્યા શી રીતે લે ? હજીએ રાજદરબારમાં અને ગામડાંમાં તો કન્યાઓ ખાસી મોટી વયની થાય છે. બાર તેર કે ચૌદ વર્ષની કન્યા પામે સંસાર મંડાવવો, એ તો હું જુના વિચારવાળી થઈ જઈને વિચાર કરું છું તોપણ મને ઠીક લાગતું નથી. દુધિયા દાંત પડીએ રહ્યા ન હોય તે પહેલાં છોકરી બિચારીને સંસારમાં નાંખવાથી તેનું શરીર અને મન બેઉ બગડી જાય છે. એવાં હલેતાં બાળક દંપતીને સંસાર સુખકર નહિ પણ સામો દુઃખતર નીવડી આયુષ્યે ઓછું કરે છે. સંસારથી શરીર અને મન તૂટી ગયા પછી કદી જીવે તોપણ શું ? હાડપિંજર જેવી અને પવન આવે તો ઉડી જાય એવી આપણે કેટલી બધી સ્ત્રીઓ અહિં તહિં જોઈએ છીએ. એવાં સંસાર શું વહાલો લાગતો હશે ?’

‘સંસાર વહાલો ન લાગવાથી ત્યારે કાણ વેરાગણ થઈ, તે તો બતાવ ?’ ડોસીમાએ ચિદાઈને જવાબ દીધો.

‘વસ્તાર વળગ્યો હોય એટલે વેરાગણો તો શી રીતે થાય, પણ મુઆ જેવું જીવન ગાળે.’ જેકારે વાતને વાળી લીધી. ગુલાબ બોલી કે, ‘ગજરાબા તો ઉપર હશે, નહિ બા ?’ એમ અનુતાત્મક પ્રશ્ન કરી ઓરડાની બહાર નીકળવા લાગી એટલે વળી મંછામા બોલ્યાં કે, ‘જો સાંભળ વહુ ! તારે પણ આજે જવાનું હતું છે. ઝટ તૈયારી કરજે. મોહનલાલ તમારી સાથે આવશે, ને થોડા દિવસ રહી તમને બધો બંદોબસ્ત કરી આપી પાછો આવશે. સાંભાળીને રહેજો.’

જેકોર-હા, જોશી કહે છે કે, આજનું મુહૂર્ત બહુ સારું છે, અને જીજ્ઞાસુ પણ કહે છે કે ‘મોકલો,’ માટે તમારે જ તૈયારી કરવી હોય તે કરો. રાતના મેઘમાં જવાનું છે.

સાસુ વડસાસુનાં વચન સાંભળી ગુલાબ મનમાં તો ખુશ ખુશ થઈ ગઈ, પણ ઉપરથી ખુશાલી નહિ દેખાડતાં બોલી કે, ‘બેચાર. કલાકમાં હું કેવી રીતે તૈયાર થઈ શકીશ ? ગજરાબાને હું તો મારી સાથે લઈ જઈશ. આવા ભર્યાભાદર્યા ઘરમાં રહેતી મને એકલીને ત્યાં પરદેશમાં ગમે કેમ ?’ વહુએ મજેનું હોંશીયું લાડ ઉચ્ચાર્યું.

‘ગજરીને ના મોકલાય. તારી સાસુ ગજરીને લઈને પછી આવશે. હમણાં મોહનલાલ આવે છે. તને ગમતું થાય ત્યાં સુધી તેને ત્યાં રાખજે. મોહનભાઈથી કે બાળકથી તમારે ક્યારે એકજા છે કે અણુ-ગમો થાય ? ચંદુએ ક્યાં બહાર જવાનો છે ? દવાખાનામાંજ રહેવાનું છે જાઓ, હવે તૈયારી કરો બેટા !’ ડોસર એ ટકોર મારી વળી મક્કમપટ્ટો કર્યો.

ગુલાબ હોંશભર્યા મને પોતાની મેડીએ ગઈ. તેના ગયા પછી ડોસરીએ જેકોરશેઠાણીને કહ્યું કે, ‘તું કશી ચિંતાખિંતા કરતી નહિ. તારો વહુ બડી હોંશિયાર છે. પહેલા નંદરનું ઘર ચકાવશે. જા આપણને શોભે તેવા દાગીના પણ કાઢી આપ. ત્યાં રાજદરબારમાં કહિં જવું આવવું પડે ત્યારે સારા દાગીના નેત્રએ. અહિં મુંબાઈમાં એક અછોડા કોટમાં નાંખ્યો અને હાથે તાંતણા જેવી ચાર બંગડીઓ પરાંતી એટલે મોટી શેઠાણીમાં ખપાય ! પરંતુ એણી તરફ ગુજરાત

કાડિયાવાડમાં તો દાગીના દાગીના જેવો ભારે નેદર છે. લુગડાંથી ત્યાં ગૃહસ્થાઈ કહેવાય નાહ, સમજી વહુ ! જા, ચાર સારા ભારે દાગીના કાઢી વહુને આપ. '

'પણ બા! એ દાગીના એમને ગમશે નહિ. મુંબાઈમાં તો ઘેરઘેર હવે એવું થઈ ગયું છે. દાગીના એટલે અવેજ જેવું કંઈજ નહિ. એક ગૃહસ્થની પૈરી પાસે બસે તાંચસેના દાગીના અને એક ગરીબની પૈરી પાસે એ. તમારા અમારા વખતમાં દાગીનાની જે લક્ષ્મી ગણાતી તે હવે નથી. ' વચમાંજ ડોસી બોલ્યાં કે, 'અને તેમાંજ લોકો નેત નેતામાં તૂટી જાય છે. ' મંજામાએ જુના અર્થશાસ્ત્રનાં પાનાં ઉકેલતાં વળી આગળ ચલાવ્યું કે, 'આગળ તો લોકો પોતાની સમૃદ્ધિનો લગલગ ચોથો ભાગ દાગીનામાં રાકતા. દાગીના એટલે ઘરેણુંજ નહિ પણ અણમહોરું સોનું-પાટલા. અણીની વેળાએ અસંખ્યા દાગીના ધરની એન રાખતા. કોઈવાર હું બારીએ બેસી હોઉં છું અને એકાદ 'ગૃહસ્થના ધરનો મોટો વરઘોડો જતો નેઉં છું' ત્યારે મને આજની ઉપરચોટિયા ટાપટીપ ઉપર ખરેખર હસવું આવે છે. આગળની જાનો એજ હાલના વરઘોડા કે બીજું? આગળ એક જાન લુટાય તો કહેશે કે, લાખના દાગીના ગયા. હાલનો મોટા શેઠ સાહુકારના ધરનો વરઘોડો નેદર છે ત્યારે લાગે પંદર વીસ હજારના દાગીના નજરે પડે. હાલનો દાગીનો ટાપટીપનું શોભાનું ઘરેણું ગણાય છે. અમારા વખતનો દાગીનો સમૃદ્ધિનો એક મોટો ભાગ ગણાતો. '

'વળી આજના દાગીનાનું સોનું પણ સારું હોતું નથી. લોક જોમાંને તેમાં જાશિયાં સોનાં વાપરે છે. અણીને વખતે તેનું શું ઉપજે?' જેકોરશેઠાણીએ ટાપસી પુરી.

'જાશિયાં સોનાં વગર મશીન પોલિશ ચઢે નહિ તો ! લોકને જે ને તે ઝગઝગાટ નેદર છે છીએ. ઉપરની ટાપટીપ ને ઘોળકું ! દાગીનો તો એવો નેદર છે, અડીઓપટીએ જગાય દે. હાલના લોકને તો ગૃહસ્થાઈ માત્ર દેખાડવી છે, અને તે પણ સામા માણસને આંજીને ધુતવા માટે. અમારા જમાનામાં તો સારી ગૃહસ્થાઈ અને ખાનદાની

વગર સારો દાગીના કે લુગડું કોઈ પહેરતુંજ નહિ. આજ તો બાઈ-સાહેબના દાગીના કરતાં કપડાની કિંમત વધે! શરીર ઉપર જેટલાના દાગીના ન હોય તેના કરતાં વધારે કિંમતનાં કપડાં હોય, અને તેએ વળી કપડાની પોતાની કિંમત નહિ પણ મોંઘી સિલાર્દની કિંમત! આવા આવા ઉપરચોટિયા ફંદ અને લલકા વધ્યા એટલે વેપારમાંથી ખરકત ગઈ. કોઈ કોઈની સાથ ન રાખે એવું થઈ ગયું. તેમાં વળી સારા લલકાદાર અને બાવોશ ગણાતા લોકોએ ગરીબોને ખોટાં બજારાં પૂંકાવી પૂંકાવીને મારી નાંખ્યા. પોતે આત્મઘાત કર્યો એટલે જાણે છૂટ્યા! મુઝાએને ધર્મે નડતો નથી. આત્મઘાતીને નરકમાં પડવું પડે છે તેનીએ એમને ખીક લાગતી નથી.

‘સારા સારા અને શેઠિયા ગણાના લોકોએજ ગરીબને લુંટવા માંડ્યા ત્યાં પછી શું કરવું? ગાડીધોરા ને વાડીબંગલો વંતેઈ વંતેઈને લોક બિચારા ભરમાઈ જાય અને ન્યારે પાપનો ઘડો ફટે ત્યારે હાય-પીટ કરે, પરંતુ પછી પાણી વહી ગયે તેમનું શું વળે? ‘લોભે લક્ષણ જાય’ સામે માણસ તો ગમે તેરી સફાઈ ને ટાપટીપ દેખાડે પણ આપણે લોભમાં લપટાઈએ શું કરવા, કે જીવનગાળો ગુમાવીએ? જેઠોરશેઠાણીએ આધેડવયનું ડહાપણ બતાવ્યું અને પોતાના શાણપણની કસોટી કરાવવાને વળી આગળ ચલાવ્યું કે, ‘બા! મારા દાગીના તો એવા ટાપટીપિયા નથી. હું તો મારે આપની અને મારાં ઘરડેરાંની શિખામણે મૂળથીજ એવું સમજેલી કે, દાગીનો તે તો અવેજ અને છોકરાનો વારસો.’

મંજામા બોલ્યાં કે, ‘તું ડહાપણથી ચાલી તો અત્યારે સુખી છે. તારા દાગીના અને રામચંદ્રનો રોકડ અવેજ ખેંચ સરખાં. બે છોકરા હોય તો બેઉને બે જણાં સરખું આપી શકો. વાંરું, એ વાતને બહાલાવીએ અને દાગીનાનો અવેજ ગણતરીએ ચઢાવીએ નહિ. હવે જાઓ વહુને એમાંના બે ચાર સારા ભારે દાગીના કાઢી આપો.’

જેઠોરશેઠાણી ઉઠતાં હતાં એટલામાં ચંદુલાલ બહારથી આવ્યો તેણે પણ આનંદભર્યે ચહેરે કહ્યું કે, ‘બા! કેશવચંદ્ર ઉંચે નંખરે

પાસ થયા. બહુ સારી નામના મેળવી. મેં તેમને તાર કરી મુગારક બાદી આપી છે. વળી કાઠિયાવાડથી મારા પિતાજીની એકિસમાં તાર આવ્યો છે અને મારે આજેજ જવાનું ક્યું છે.’

‘હા, મને ખબર થઈ ગઈ છે. હું તે જાણું છું અને જોશીને પૂછ્યું તેણે આજનો દહાડો સારો કહ્યો તેથી મેં અને તારી દાદીએ હમણાંજ ગુલાબવડુને તૈયાર થવા કહ્યું છે. તારાં જીજ્ઞની એવી મરજ છે કે, તમે વરવડુ બન્ને જાઓ. મોહનલાલને સાથે લેતાં જાઓ. એ તમને બધી વ્યવસ્થા કરી આપશે. તારાવડુ એ આવે ત્યાં સુધી આપણે ઘેર રહેશે, કારણ કે ગજરીને અને અમને ગમે નહિ. મોહનને એટલી ખબર ટેલિફોનથી આપ, અને જા તુંએ તારી બધી તૈયારી કર. તમે મોટાં અને સમજી છો એટલે હું હવે શી શિખામણુ દઉં, માત્ર એટલુંજ કે આપણી જાત અને આખર સંભાળીને રહેજો.’

જોતજોતામાં વખત જતો રહ્યો. ગુલાબવડુએ હોંશમાં ને હોંશમાં પોતાને જવાની બધી ગોઠવણ કરી નાંખી. ગજરીને પેંડી વાત કહેવાનું તે ભૂલીજ ગઈ, પણ દીકરીને તેની હોંશીલી માએ તે વાન કરી. રસિકલાલને ઘેર જઈ તેણે પણ હોંશમાં પોતાના જીવનપ્રભુની પ્રભુતાના હર્ષનો પત્ર લખી કાઢ્યો. રામચંદ્રશેઠના ઘરમાં આજ આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો હતો. ધરનાં જીવાન અને આશા ભર્યા માણસોનો આનંદજ ધરને સ્વર્ગ જેવું રણિયામણું દેખાડે છે અને ખરેખર આજ સાંજનો વખત અહિં એવોજ આનંદી થઈ ગયેલો હતો. ગુલાબવડુ બહારથી જાણે ગંભીર હોય એમ દેખાડો કરતી હતી પરંતુ એના મનમાં તો ભવિષ્યની સ્વતંત્રતાના આનંદનાં મોજે મોજાં ઉછળી રહ્યાં હતાં. ગજરીના મનમાં પણ તેવોજ આનંદનો ઉદ્વિગ્ન રેલી રહ્યો હતો. તે પણ હોંશીલી ઉમેદભરી કન્યા હતી એટલે બહારથી તો મર્યાદાશીલ ઠાવકી રહેવા યત્ન કરતી હતી પરંતુ પતિની ક્ષેત્ર સંભાળી નેનું મને ગાંડું ઘેલું થઈ ગયું હતું. રસિકલાલને ત્યાંથી આવી એવીજ ધમકારાખંધ તે તેની લાભીની મેડીએ ચઢી અને અંદર પેસતાંજ બોલી કે, ‘એટલામાંજ નણુંદને ભૂતી ગયાં તો પછી ત્યાં જઈને શું સંભારવાનાં છે ?’

‘આવો આવો, ગજરાખા ! હું તો તમને કેશવચંદ્ર પાસે થયા તે કહેવાનુંએ બૂઝી ગઈ. મેં જેવું સાંભળ્યું તેવુંજ પહેલવહેલું જીજ્ઞાસાને અને ખાતે વધામણી ખાધી. તમને કહેવા આવતી હતી એટલામાં ઓચિંતું ખાએ અને દાદીએ આજ મનેએ તમારા ભાઈ સાથે જવાનું દરાવી દીધું, એટલે કામમાં પડી ને બૂઝી ગઈ. તમે શું રસિક-લાલને ત્યાં જઈ આવ્યાં ?’ ગુલામે પહો ખાંધીને પ્રશ્ન કર્યો.

‘તમે કોઈ વાત કહેવી બૂઝી ગયાં હો તે હું યાદ કરતી નથી. મેં તો તમે પોતે જવાનાં છો તેને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું કે, એટલામાં નણુંદને બૂઝી ગયાં કે શું ?’

‘નારે આ, નણુંદ અમને બૂઝી જશે થરંતુ અમારાથી કંઈ નણુંદને બૂઝી જવાશે ? અમારે તો નણુંદ નણુંદોદનાં સહેજે કામ પડશે.’ ગુલામે પોતાના સારા દલાડાનું લવિષ્યના મનોરથમાં અજાણેજ સૂચન કર્યું. નણુંદ હસવાનો પ્રસંગ મળવાથી ખીજીજ આનંદમાં ખડખડાટ હતી.

‘હસો, કહો તો હુંએ હસવા લાગું.’ ભાભીએ નણુંદની મળક કરતાં કહ્યું.

‘તમે શું સમજતાં હશે અને હું શું હસતી હોઈશ ભાભી ?’

‘એ તો સૌ સૌનાં મન જાણે. મારા કરતાં તમારે તે વધારે સમજવા જેવું છે. તમારાં ગંધાંતી ગમતમાંથી અનેદમાંથી ને સસરા-જીના રાજ્યની શીંગી છાયામાંથી પહાર જતાં મારે તો હસવા જેવું કંઈ છેજ નહિ. હસવા જેવું તમારે છે ને ઉંડા અંતરના આનંદથી હસો છો પણ તમેજ.’

‘ભાભીને હીક ફેરવી વાળતાં આવડે છે.’ ગજરીએ કાવકે મુખે જવાબ આપ્યો એટલામાં તારાગૌરી પણ છોકરાંને લઈ ત્યાં આવી પહોંચી.

‘ઓચિંતું આજેજ ક્યાંથી જવાનું દરાવી દીધું ?’ તારાગૌરીએ સવાલ કર્યો.

‘જુઓને ભાભીજી ! ખાએ અને જીજ્ઞાસાએ એકદમ મનેએ

મોકલવાનું નક્કી કર્યું અને તે પણ મને તો છેક ત્રણ વાગે કહ્યું. મારી મોંઘીબહેનને મળવાને! તો મને વખતે નહિ મળે. જે તે કોઈ મને કહેશે કે ‘કહ્યુંએ નહિ અને મળ્યાંએ નહિ વાહ!’ શુભાએ ઉત્તર આપ્યો.

તારા બોલી કે, ‘જાઓ, તમારાં બહેનને મળી આવો. કાકાજી આવ્યા તેમની ગાડી નીચે તૈયારજ ઉભેલી છે. પાંચ મિનિટમાં મળીને આવતું રહેવાશે.’

‘હા, જાઓ લાભી!’ ગજરાએ અનુમોદન આપ્યું.

ગુજાબ અને મોંઘીનાં સહીયણાં કેરાં છે તે વાંચતાર જાણે છે. આવી પ્રિય સખીને મળ્યા વગર પરદેશ જવું તે ગુજાબના મનમાં ખુંચતું હતું. મોંઘી તેને ઇપ્કા દેવામાં પણ બારી રાખે તેવી ન હતી કુદરતી લાગણી અને ભક્તબોક્ષા માણસનો ભય એ એ વાનાં પ્રીતિમાં પરિચય રખાવનારાં છે. તરતજ તે તૈયાર થઈ અને સાસુની રજા લઈ ગાડી તૈયાર હોવાથી ઝવેરીને ઘેર ગઈ. ચંદુલાલ પણ તેના મિત્રોને મળવા ગયા.

ઘરમાં તેમના જવાના બધી તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. રામચંદ્રશેઠ દિવાનખાનામાં મોહનલાલને તેમનું વરવહનું ઘર જમાવી આપવાની કેટલી વ્યાવહારિક સચવાઓ આપતા હતા એટલામાં જોકારશેઠાણી એક તાર લઈને દિવાનખાનામાં ગયાં અને બોલ્યાં કે, ‘આ ચંદુનો તાર આવ્યો છે. રામચંદ્રે તાર લઈ મોહનલાલને આપ્યો ને કહ્યું કે, તાર ફોનમાં હરકત નહિ, જોને મોહન! કાનો છે અને શું બાબત છે?’

જોકારશેઠાણી બોલ્યાં કે, ‘જુઓને, રસોઈ થઈ ગઈ છે સાત વાગવા આવ્યા પણ વરવહમાંથી કોઈએ જણાય છે? ભાઈ મિત્રોને અને વહુ તેમની સખીઓને મળવામાંથી પરવારતાંજ નથીને? આવું સાં ક્યાંથી લાવશે?’

તાર ફોની તે વાંચીને મોહનલાલ બોલ્યો કે, ‘આ તો ચંદુ-ભાઈએ કેશવચંદ્રને પાસ થયાની મુઆરકબાદી આપી હશે તેના તેમણે

વળતો ઉપકાર માન્યાનો તાર છે' આમ કહી તેણે મોટેથી ઈંગ્રેજમાં રામચંદ્રશેઠને તાર વાંચી સંભળાવ્યો.

રામચંદ્રશેઠે હસીને કહ્યું કે, ' મોહન ! તારી કાકીને તેના અક્ષરે-અક્ષરનું લાપાંતર કરીને સંભળાવ.'

' મારે એમાં સાંભળવા જેવું શું છે ?' જેઠાશેઠાણીએ ઉત્તર આપતાં ચત્તાચું કે, ' જુઓને કંબો વિનયી છે. હું ધારું છું કે આજે પરિણામ જણાવાનું જણીને તે ખાસ અમદાવાદ આવેલો હશે, નહિ તો ગામડે તાર ક્યારે જાય અને જવાબ ક્યાંથી આવે? રસિકજાતને અને એને એવી ધરવટ છે કે અમદાવાદે પેતાનું ધર હોય એમ તે રહે છે એટલે જરૂર અમદાવાદ આવેલો હશે. 'ચંદુએ તાર ક્યોં ત્યારે તરત ને તરત તેણેએ સામે તાર ક્યોં. છોકરાંનો ઉદય અને તેમનામાં આવો સ્નેહ તથા કક્ષોક્ષતા હોય એ તો મને ખબર ગમે છે. '

મોહન-જુઓ, સાંભળો કાકી ! અમદાવાદથી તે લખે છે કે 'તમારા તારને માટે ઉપકાર માનું છું. મારા પિતાને પેલી વાત કબુત્ર છે. '

જેઠાશેઠાણી હસ્યાં અને રામચંદ્ર સામું જોઈ બોલ્યાં કે, ' લો હવે તમારે કંઈ કહેવાનું છે ? જૈરાંમંદી વાત તેમાં શો વિશ્વાસ ? એમ કહ્યા કરતા હતા તે હવેએ માનશો કે નહિ ? '

મોહન-ન માનવા જેવું શું હતું. આપણા જેવું ધર એને ક્યાંથી મળે ? ગજરીબહેનના જેવી સુશીલ હાર્દ બહેલી ગણેલી કન્યા એને પણ ખીજે ક્યાં મળે તેમ હતું કે ના કહે ? મેં તો તેજ દિવસે નહિ કાકી ! તમને ખાતરી આપી હતી.

રામચંદ્ર-મોહન ! તમારી જુવાનોની એ ખબર મોટી ભૂત થાય છે કે, તમો હમેશ પોતાની બાબતે ઉજળી જોઈ ખીજ બાબતો ઝાઝો વિચારજ કરતા નથી. તમે એવું અભિમાન રાખો છો કે, આપણા જેવું કાણ છે ? પણ નહિ, દુનિયામાં આપણા જેવાં ખબરે છે અને આપણે કંઈજ ગણતરીમાં નથી, એમ માનવું. હુંજ હોશિયાર અને ગૃહસ્થ એવું મનમાં અભિમાન આણવું નહિ. તારાં કાકીને પૂછ કે અમારા જેવું-અરે ! અમને ટકાર મારે એવું ધર એને કન્યા આપ.

વાને અમદાવાદમાં તત્પર છે કે નહિ ? વારું, આ તો બહુ સારું થયું છે, પણ એવું અભિમાન ન રાખવું કે, આપણા જેવું કોણ છે ? ગજરી મારી બાગ્યશાળી તે આ ચોકડું ખેતી ગયું. હું તો આને હમેશ કહેતો હતો કે, ઇશ્વર સૌ સૌને ઘટે તેવું ઠેકાણું કર્યાજ કરે છે અને તેની ઉપર વિશ્વાસ રાખ. છોકરો સારો છે, તેમ કુટુંબે જીજ્ઞાસા કહેવા પ્રમાણે અસલ ખાનદાન અને કુળવાન છે. એનાં માથાપ અને આગળ પાછળનાં માણસ કેવાં હશે તે આપણે જાણતા નથી. ’

જેકોરશેઠાણીથી રહેવાયું નહિ તે વચમાંજ બોલી ઉઠ્યાં કે, ‘એનાં માથાપ અને આગળ પાછળનાં માણસ ગમે તેવાં હશે, તેમાં આપણે શું ? તેમની માથે ક્યારે આપણે માથા સરસા જડ્યા છે. આપણે તો વર જોયો છે, અને વરમાંથી ધર થશે. મોતીના દાણા જેવો વર છે પંડી શું ? જુઓને કેવી શાઆતીબેર પાસ થયો. મોહનલાલ ! ચંદ્ર આવે એટલે તું સામો તાર કર કે તે સ્ટેશન ઉપર તમેને સવારે મળે. ’

‘તારે કંઈ બેટબેટ મોકલવી છે ?’ રામચંદ્રશેઠે ઉશ્કેરવા પ્રશ્ન કર્યો.

‘હા હા, બેટ પણ મોકલું, કેમ ન મોકલું ? બીજી કોઈ રીતે નહિ તોપણ આપણી જાતિના અને આપણે ઘેર થોડા દિવસ રહીને ઉંચે નંબરે માનબેર પાસ થયેલા એક ગૃહસ્થને બેટ મોકલાવું તોપણ ખોટું નથી. ’

રામચંદ્ર-મરોત્તર છે, આપણે ઘેરથી પાસ થયેલા એક વિદ્યાર્થીને બેટ મોકલવામાં આવે તો તેમાં કંઈ વધારે પડતું કર્યું એવું કહેવાય નહિ. વારું ચાલો, હવે તૈયારી કરાવરાવો, વખત જાય છે અને ગાડી કંઈ આપણી વાતોની વાટ જોશે નહિ.

ચંદુલાલ અને ગુલામ તેમનાં સ્નેહીઓને મળીને ઘેર આવ્યાં ત્યારે ધર આગળ બંધી તૈયારી થઈ ગઈ હતી. કેટલાક મિત્રો અને પડોસની સખીઓ તો તેઓના આવતા પહેલાંજ તેમને વિદાયગીરીનું માન આપવાને આવી પહોંચ્યાં હતાં. તેઓ આવી તેમને મળીને

જમ્યાં એટલામાં જવાનો વખત થયો. રામચંદ્રશેઠ અને ગજરી તેમને સ્ટેશન ઉપર વળાવવા જવા તત્પર થયાં. મંછાડોસી અને જોકારશેઠાણી ગળગળાં થઈ ગયાં, તેમ ગુલાબવડુની આંખો પણ છુટાં પડતાં ભિંગઈ, ગજરીએ હસતે મુખે લાઇ બોળાઇને કંકુનો ચાંદો કર્યો અને મંછામા તથા શેઠાણીના પગમાં મસ્તક નમાવી પ્રણામ કરી વરવડુ ગુલાશિષ લઈ દાદર ઉતર્યો. તારાવડુ અને છોકરાં તેમની પાછળ નીચે ગયાં. મોહનલાલ જતો હોવાથી તારાવડુને પણ જરા એધું આગ્યું અને મોટો છોકરો તો ગજરાફેઈ સાથે ગાડીમાંજ ચઢી બેઠો. આવજો અને કુશળતાના પત્ર લખતાં રહેજો એમ સર્વે કહેતાંજ રહ્યાં અને ગાડીઓ સ્ટેશન તરફ ચાલી.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

રજવાડી રહેણી કરણી.

. પૂર્ણિમાની રાત્રિ છે. બાગમાં ઝીણી ઝીણી ધારનો કુવારો ઉડી રહ્યો છે અને ચંદનીની અંદર પુષ્પવૃક્ષો ઉપરનાં રંગ બેરંગી પુષ્પો ખીલી નીકળી ચારે તરફ બાગમાં સુવાસ પ્રમારી રહ્યાં છે. મંદ મંદ પવન વહાય છે અને ઘટાદાર વૃક્ષોમાંથી ઝીણો ઝીણો પંખીઓનો કક્કરવ વાતાવરણને ગળુગળાવી રહેલો છે. બ્રમરો આમ તેમ ગુંગરવ કરે છે અને અમૃતને વરસાવતાં હોય તેવાં ચંદ્રમાનાં વિશદ ધવલ કિરણો દૂધની ધારાઓની માફક જગતને પોતામાં નવરાવી રહ્યાં છે, તે વખતે આપણે અત્યાર સુધી મુંબાઈના ધામધુમિયા અને પ્રવૃત્તિ-મય જીવનના વ્યવસાયી વાંચકને એક શાંત એકાંત રાજવંશી મહેતના રમણીય બાગમાં ફરીને મિ. ચંદુલાલ અને તેના કુટુંબની ખબર લેવાને લઈ જઈએ છીએ. આપણે બાગમાં નજર કરીએ છીએ તે વખતે ઘોળા આરસપહાણના કુવારાની આસપાસ ફરસખંધી ઉપર ઉત્તમ પ્રકારનાં સુખાસનોમાં ત્રણેક જણ વાતો કરતાં બેઠેલાં છે, કે જે ત્રણ જણને આપણે ગત પ્રકરણમાં મુંબાઈથી કાઠિયાવાડ તરફ

વિદાયગીરી આપી તેમની પાછળ આવેલા છીએ.

આ લોકને કાઠિયાવાડના દેશીરાજ્યમાં આવ્યાને હાલ દેટલાક દિવસ થઈ ગયા છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ રાજવંશી કુટુંબમાં સાધારણ રીતે તેમને સ્નેહ જોડાઈ ગયો છે અને બધી વ્યવસ્થા પણ થઈ ગયેલી છે. ચંદુલાલને રાજા સાથે અને ગુલાબવહુને મુખ્ય માનની રાણી સાથે પરચય અને સ્નેહ બંધાયો છે. હવે એક બીજાને મળ્યા પછી તેમનો એક દિવસ પણ ખાલી જતો નથી. મોહનલાલ જે કામ માટે આવેલો તે કામ કર્યું હવે બાકી રહ્યું નથી, માત્ર આગ્રાથી તેને ‘આજ જાગે, કાલ જાગે’ એમ કહી કહીને સ્નેહાળ. દંપતીએ રોકી રાખેલો છે. અત્યારે ભોજન કરી ત્રણે જણે ચંદનીમાં ઘડીવાર હવા ખાવા બેઠેલાં છે. મોહનલાલે અહિં કરીને પાછી વાત ઉપાડી કહ્યું કે, ‘ચંદુભાઈ! ગુલાબલાબી! હવે તો મને જવા દો. ઘણા દિવસ થયા અને મારો શોક મને રમ્મ આપશે નહિ. અમસ્તી નોકરી ગુમાવવી એમાં શા માલ? તમોને હવે મારી હાજરીની કંઈ અગત્ય હોય એમ નથી, તો શા માટે અમસ્તો મને રોક્યા કરો છો?’

ગુલાબવહુ બોલી કે, ‘તમારી હાજરીની અમને ઘણી જરૂર છે. એમ કહો કે, હવે તમને ડોકાની બા સાંભર્યો છે. આજે કેશવ ચંદ્રનો કાગળ આવ્યો છે તે એકાદ બે દિવસમાં અત્રે આવવાનું લખે છે. એ એકાદ અડવાડિયું આહું રહેવાનું જણાવે છે. એ અહિં આવે અને તમે જાઓ, તે કેમ બને? મોહનભાઈ! એમને અહિં ગમે કેમ? આ તો એમને કામે જાય અને હું એકલી એમની સાથે શી વાતચીત કરું? વળી લગન તો થયાં નથી છતાં હવે તો એ અમારા પૂજ્ય પરાણા ગણાય, એટલે તેમની સારી ધરદાસ ન થાય તો સામુજીને ખાટું લાગે? અમારે તો હવે એમની સાથે પહેલા કરતાં જરા વધારે વિવેક અને સમ્યતાથી રહેવું પડશે, માટે એ આવે ત્યાં સુધી રહો, તમે અને એ સાથે જાગે. તારાલાબીજીને કાલ હું કાગળ લખીશ.’

ચંદુલાલ ફરવાને માટે ખુરસી ઉપરથી ઉઠતાં ઉઠતાં બોલ્યો કે,

‘ખરેખર છે, કેશવચંદ્ર અને તું સાથે જાહે. તું અહિં હોયશ તો એમને પણ ગમત પડશે. કેશવચંદ્રને અને તને રાજાની મુલાકાત કરાવરાવીશું. હું તને કહેવાને તો ન હતો પરંતુ પ્રસંગ નીચ્છ્યો ત્યારે કહું છું કે, તારું અહિં કંઈ કેશવચંદ્ર થાય એવી તજવીજ કરવાને પણ મારો વિચાર છે, અને જો કે મેં ઉપર ઉપરથી તો કટકીક વાતચીત રાખત કરી છે પરંતુ તને મેળવ્યો નથી. કેશવચંદ્ર આવશે ત્યારે પ્રસંગ ભેગો પ્રસંગ મળતાં તનેએ ભેગાભેગી રાજાની મુલાકાત કરાવરાવીશ.’

ગુલામ આતુર થઈ વચમાંજ બોલી ઉઠી કે, ‘કંઈ કરો તો સારું કરજો, પાણીમાં બેસી જતા નહિ. એકાદની અને ઉંચા પગારની જગા હોય તોજ ગોઠવણ કરજો નહિ તો જાનામાના બેસી રહેજો. મોહનલાલને મુંબાઈજ સારું છે.’

મોહન-મુંબાઈ સારું છે તે માત્ર તમારા ઘરને લીધે, નહિ તો મુંબાઈમાં નોકરી મળી તે માટે તો હું અને એ બેઉ જણ અમરું દુર્ભાગ્ય ગણીએ છીએ. આવાં રજવાડામાં કંઈ થતું હોય તો સારું, પછી ભલેને સાધારણ જગા હોય.

ચંદુ-ના ના સાધારણ જગા તો નહિ. મોહનલાલ ! એ તો જેની કિંમત આપણે કરાએ તેરી થાય. પહેલેથી ઉંચી કિંમત અંકાય તે પછી ઉંચે ને ઉંચેજ ચડતું રહે અને નીચી પાયરીએ બેઠું તે પછી એજ સ્થિતિમાં પરચું રહે.

ગુલામ-અલગત, મોહનલાલ ! મુંબાઈથી કંટાળી જેની તેની જગાએ ન બેસી જતા. એ તો પહેલે સપાટે જેવા અંકાશે તેવા રહેશે. બધા વ્યવહારમાં એમ છે, માટે શરૂઆતથીજ સારી જગાની ધારણા રાખજો. તારાભાભીજની બિચારાંની ઉમેદો અને ઓરિયા સફળ થાય એવી જગા મળે તો લેજો નહિ તો મુંબાઈ છેજને ? અહિં રજવાડામાં તો ‘મારે તેની તલવાર,’ કોણ પૂછે છે કે, ફલાણા લાલની લાયકાત શું ?

ચંદુ-આમના વચનમાં મોહનલાલ ! ખરેખરું સ્વાભાવિક સત્ય

રહેલું છે. આપણે ધણીવાર તે સમજી કિંવા માની શકતા નથી પરંતુ પુરુષવ્યવસાયથી દૂર રહેલી સ્ત્રીઓ પણ આવી બાજતો એમની મેળે જુદા જુદા અનુભવોને લીધે સમજી જાય છે. લાયકાત કંઈજ નહિ પરંતુ એક બહાનું છે. સંલેગોને નહિ જોનારનો તે ખાલી લય માત્ર છે. હું લાયકાતને નહિ પરંતુ સંલેગોને માનું છું અને તે જો અનુકૂલ હોય તો વગર લાયકાતનો માણસ પણ ઉંચે ઓછે ચઢી જાય, એ ખરું છે.

‘ત્યારે શું લણવું ગણવું તે સૌ નકામું ? અને જો એમ હોય તો પછી લોકો લણવા ગણવા પાછળ આટલો બધો શ્રમ અને મોટું ખર્ચ શા માટે કરે ?’ મોહનલાલે બહુ સાદો સવાલ કર્યો.

ચંદુ-રણવાને માટે કિંવા ઉંચે ઓછે ચઢવાને માટે કંઈ લણવા ગણવાનું નથી. લણવા ગણવાથી તે પ્રાપ્ત થાય છે ખરાં પરંતુ તેમાં એજ હેતુ છે એમ માનવાનું કંઈજ કારણ નથી. લણનારાઓએ તો માત્ર આત્મોન્નતિનો વિચાર રાખવો જોઈએ. મનુષ્યો માટે જ્ઞાન દરેક રીતે અતિ ઉપયોગી છે પરંતુ લોકો તેને રણનાના કે સારી પાયરીએ ચઢવાના એકલાજ હેતુ રૂપ માને તો તે ખોટું છે. જ્યારે વિદ્યાનો આટલો બધો પ્રચાર ન હતો અને લોકો સામાન્ય જ્ઞાનથીજ જીવન ગાળતા હતા ત્યારે પણ તેમનામાં ધણાક માણસો ગૃહસ્થ અને ધણાક માણસો ઓછેદાર તો હતાજ, અર્થાત્ ઉંચા પ્રકારની કેળવણી હોય સાંજ ધન અને ઓછો હોય એવો કંઈ નિયમ નથી. એ તો સંલેગોને લઈ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમાં જો સારી કેળવણી હોય તો તેની શોભામાં ઓર વધારો થાય છે, લણવા ગણવામાં સારા સુખી થવાનો હેતુ રાખનારાઓ દુર્ભાગ્યે પ્રતિકૂળ સંલેગોમાં આવી પડે છે તો પછી લણનાર માટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે. આવા માણસો લણ્યા તોપણ શું અને ન લણ્યા હોય તોપણ શું ? આગળના જમાનાના વાહણો ધનને અને ઓછાને તુચ્છ ગણતા હતા. તેઓ માત્ર આત્મોન્નતિને માટેજ લણતા હતા અને એજ હેતુ હું તો કેળવણી લેવામાં રહેલો હોય એમ સમજું છું.

ગુજાળ જે ધ્યાનથી આ બધું સાંભળી રહી હતી તે વચમાંજ બોલી કે ‘તમે ન બણ્યા હોત તો આ ઓઢા ઉપર આવત ખરા કે?’ મોહનલાલ હસ્યો.

ચંદુલાલ બોલ્યો કે, ‘નહિ, હું આ ઓઢા ઉપર આવત નહિ એ ખરું, તેમ એ પણ ખોટું નથી કે. મારા કરતાં બહુ ઉંચે નંખરે પાસ થયેલા મારા ગોઠિયાઓ આંવા ઓઢો પ્રાપ્ત કરવાથી ખેતસીય રહેલા છે અને રહેવાના. મને આ પ્રકારના સંવેગો મળી આવ્યા અને હું આ ઓઢાએ ચઢ્યો. ઉંચી લાયકાત હોવા છતાં તેમને આવા સંવેગોનો વંશ ન આવ્યો તેથી તેઓ જ્યાં ને ત્યાં રહી ગયા અને રહી જવાના. બાણુતર નહિ પરંતુ સંવેગોજ જીવનમાં માણસને મોટા નાનો બનાવે છે. એકજ ગુરના એ સમાન જ્ઞાનવાળા વિદ્યાર્થીઓ જીવનમાં મમાન સૌભાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.’

ગુજાળ-લાયકાતને માનો કે પછી સંવેગોને માનો, જે કાંવે તે માનો પણ મોહનલાલને આપણી સાથે રખાય તેમ કરો અને ત્યારે આપણી સાથે રખાય તેમ કરો ત્યારે તો આપણા જેવાજ બનાવો, કારણ કે સમાનની મૈત્રી હોય તોજ શોભે.

મોહનલાલ બોલ્યો કે, ‘અલખત, તમારી સાથે અને તમારાજ ઓળખાણમાં રહેવાનું હોય ત્યાં તો તમારા કરતાં બહુ ઉતરતી જગાએ રહેવાનું હું પોતે પસંદ પણ કરું નહિ.’

ગુજાળ-ત્યારે તો મોહનલાલ! તમે પોતે પણ તમારા લાલની માફક લાયકાતને નહિ માનનારાજ કહેવાઓ.

ચંદુ-મેં આગળ કહ્યું તેમ લાયકાતનો વિચાર એ તો એક ખ્યાલી ભય અને બહાનું માત્ર છે. બહુ મોટી મોટી જગાઓ પર લાયકાત વગરના માણસોની યોજના થયેલી આપણે કામેકામ નેઠંએ છીએ. સાધારણ બુદ્ધિનો માણસ પણ એવી જગાએ ગયા પછી પોતાની પરિસ્થિતિ તો સંભાળી લે છે. ન્યાય અને વૈદક વગેરે જે અમુક એકજ બાબતના ખાસ અભ્યાસની અગત્યવાળાં ખાતાં છે તેમાં તે તે બાબતના જ્ઞાનની જરૂર છે, ખાટી ખીજ બધી બાબતો સામાન્ય બુદ્ધિ-

મત્તાથી ચલાવી લેવાય તેની છે. તેને માટે કંઈ ખાસ અભ્યાસની જરૂર રહેતી નથી એક જડજનો એવો કાપદો નહિ જાણનારને અપાય નહિ એ ખરું, પરંતુ જડજ કરતાં પણ વધારે ઉંચો દિવાનનો એવો એક બુદ્ધિમાનને અપાય અને તે સુખેથી ચલાવી શકે.

‘મોહનભાઈ ! તમારા ભાઈએ તો તમને દિવાન બનાવવા ધાયાં ત્યારે તો એક અડવાડિયું હવે રહીજ નાઓ.’

મોહન-એક અડવાડિયું રાખવાની પછી શી જરૂર છે ? હમેશાં સાથે રહીયું નહિ ?

ચંદુ-મોહનલાલને દિવાનની જગા મળે એમાં તમે નવાઈ કે મશ્કરી જેવું કંઈ સમજતાં નહિ, આજ નહિ ને ચારે દહાડે તે મળે.

‘તે કેમ ?’ ગુલાબે પ્રશ્ન કર્યો.

ચંદુ-મારો એવો વિચાર છે કે, આપણા રાજકુંવરના શિક્ષક તરીકે મોહનલાલની ગોઠવણ કરવી.

આ રુબરો સાંભળતાંજ ગુલાબ બોલી કે, ‘ખરેખર એમ થાય તો તો મોહનભાઈ કાંઈવાર દિવાન થાયજ. રાજના કુંવરોના શિક્ષકને માટેજ કાઠિયાવાડમાં તો જાણે એ એવો નિર્માણ થયેલા હોય એવું થાય છે. જ્યાં ને ત્યાં કુંવરનો શિક્ષક કુંવર રાજ થાય એટલે વહેલો મોડો દિવાન થાય થાય ને થાયજ.’

મોહનલાલ-યું લાયકાત વગરજ ?

ગુલાબ-મોહનભાઈ ! હવે લાયકાતની તો ચાતજ કરશો માં. લાયકાત એ કંઈ વસ્તુજ નથી. રાજના કુંવરના શિક્ષક થયા એટલે લાયકાત મેળવતાં ફટલી વાર ! વિજ્ઞાપતનો એકાદ આંટો મારી આવવો અને પારકે પૈસે અમલદાર લોકને મિજબાનીઓ આપવી તથા માલ-મસાલા ખવરાવવા, આગલા જમાનાના લોક જેવા ફટલાક પત્રો-પાત્રોને સંતોષવા ને બણાં કુંડાવવાં તથા મોટા મોટા અમીર ઉમરાવો સાથે ફરવું અને મોટી મોટી કાગવગો મેળવવી એ કંઈ મુશ્કેલ કામ છે ? એ લાયકાત ! કુંવરને જેમ રાજપણાની લાયકાત મળતી જાય તેમ શિક્ષકને દિવાનપણાની લાયકાત મળતી જાય અને પછી ખેડો પાર !

ચંદુ—ગમે તેમ કહો, પણ એવું થાય છે એ તો ખરું. એકલાં દેશીરાજ્યોમાંજ નહિ પણ બીજે ઠેકાણે પણ એમ થાય છે. પખાજ બિચારી નિર્જીવ હોવા છતાં પણ કણકનો લોચો વળગાડતાં સારું બોલે છે તો માણસ બોલે એમાં શી નવાઈ ? જ્યાં લાયકાતની મોટી મોટી વાતો કરવામાં આવે છે ત્યાં પણ સંજોગો કાઢને અનુકૂળ હોય તો તે કાવી જાય છે અને કાચો તે તો પછી લાયકજ ગણાય.

ગુલામ—ગણાય એમ ન કહો તેને લાયક ગણુમોજ પડે. એ તો જગતજ એવું છે ! ‘ શરૂઆતથી મોટા તે મોટાજ. ’ રજવાડાંની ને ઓઢાની નોકરીઓની ક્યાં ટીકા કરો છો ? જનમંડળમાં પણ એવુંજ ચાલે છેને ? રખડેલ ટટ્ટુ છાપાં કાઢે ને બારાખડી ભણેલાંને એલફેલ લખીને રીઝવે એટલે સાક્ષર ! ગુજરાતમાં આવા ધતિંગ ધર્મમાં સાહિત્યમાં રાજ્યમાં અને લોકમાં સઘળે ઠેકાણે ચાલે છે, ઠાની ઠાની ટીકા કરવી ? એ તો જેમ કરવું પડે તેમ કરે એવા મોહનભાઈ છે, નમે નમારી મેળે ગોડવણ કરોને.

‘ અને તારાભાભી વળી મોહન કરતાં ક્યારે જાય તેવાં છે ? ’
ચંદુલાલે મસ્કરી કરી.

‘ તારાભાભીજી તો રજવાડામાં ખરેખરાં બળી જાય તેવાં છે; પણ નહિ, આમ વાત કરવામાંજ વસ્તુને હિડાવતા નહિ. જે રાજાજી સાથે તમને કંઈ વાતચીત થઈ હોય તો પછી વગર વિલંબે એ ચોકડું બેસાડી દો. મોહનભાઈને હવે એ વાત નક્કી થતાં સુધી હું જવા દેવાની નથી. ’

ચંદુ—મારે બે વાર રાજાજી સાથે એ સંબંધી વાતચીત થઈ છે. તેમણે મને મોહનલાલને મેળવવાનું કહ્યું છે. આવતી કાલે જે વખત મળશે તો ફરીને એકવાર વાત કરીશ અને પછી જરૂર મેળવીશ.

આ પ્રમાણે તેઓ વચ્ચે વાતચીત ચાલી રહી હતી એટલામાં દરવાને આવીને કહ્યું કે, ‘ સાહેબ ! દરબારમાંથી ગાડી આવી છે અને સાથે એક વડારણ આ ચીકી લઈ આવેલી છે. ચંદુલાલ ચીકી લઈ દીવા આગળ ગયો. તે વાંચતાં જણાયું કે, તેને તાબડોતોય રાજમહેલમાં બોલાવેલો છે. ચીકીમાં એથી વિશેષ હકીકત ન હતી તેથી ચંદુલાલે

ગુલાબને કહ્યું કે, ‘રાણીજીની તબિયત ઠીક નથી માટે મને બોલાવ્યો છે. મારે શું લઈ જવું? તે સમજ પડવા માટે, તેમને શું થયું છે? તે તમે જઈને વડારણને પૂછી આવો તો ઠીક.’

ગુલાબ તરત ગાડી આગળ ગઈ અને વડારણને પૂછી અંદર આવી બોલી કે ‘કસુવાવડનાં જે કંઈ ઔષધ અને ઓળર લઈ જવાનાં હોય તે લઈ જાઓ. મને તો જાણે તમારી સાથે આવું એમ થાય છે. દેવરાણી માટે વડારણે જે કહ્યું તે ઉપરથી મને બહુ લાગણી થઈ આવી છે. તે બહુ કષ્ટાય છે અને રાગ્નજી ચિંતાતુર થઈ ગયા છે.’

મોહનલાલ બોલ્યો કે, ‘જાઓ, જનાનામાં પુરુષ દાકતરને જવા દેશે નહિ. સાંભળેલી હકીકત ઉપરથી ડામ કરવું પડે તે કરતાં તમે ચંદુલાલને ખરી હકીકત લાવી આપવાને બહુ ઉપયોગી થઈ પડશો. આપણે ક્યારે જનાનો છે કે શરમાઈએ?’ ચંદુલાલે આ વિચાર તરત પસંદ કર્યો.

‘ચંદુલાલ તૈયાર થયાં, દરમિયાન તેનો માણસ ‘બેગ’ પણ તૈયાર કરી લાવ્યો. ગુલાબ અત્યારે બેગ લઈ તેની સાથે સ્ત્રી દાકતર બની અને બેગ ‘હમણાં આવીએ છીએ’ એમ કહીને વડારણ સાથે રાજમહેલ તરફ ગયાં.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

બંગલામાંની બસા.

દરબાર તરફથી ચંદુલાલને રહેવા મળેલો બંગલો જુના જમાનાનો એક અસલી રાજમહેલ હતો. મોટાં મોટાં ઝાડો લાગી ગયેલા કુવારાઓ બેઠેલા અને જીર્ણ થઈ ગયેલાં ફેટલાંક બાંધકામવાળા વિશાળ કંપાઉડ વચ્ચે તેનો ફેટલોટ ભાગ નવો બાંધેલો હતો. તેમાં ઉંચા પરચારનું અસલ ભોંયતળિયું અને ઉપર એક માળ હતો. ભોંયતળિયે ચારે તરફ પગથિયાંવાળો ઓટલો અને ઓસરીઓ ઉતારેલી હતી. બખ્ખે બાજુએ બખ્ખે ઓરડાઓ અને વચમાં મોટું દિવાનખાનું ડાઢેલું હતું.

મેડા ઉપર પણ એવાજ ખંડ પાડેલા હતા. ફેર માત્ર એટલોજ કે દિવાનખાનું સહેજ નાનું કરી બાજુના ઓરડાઓ સુવાને માટે સહેજ મોટા કરેલા હતા. તે દરેક ઓરડાનાં છબ્બાં બાગના વરંડાં ઉપર પડતાં હતાં. બંગલાના બાગલા વરંડા ઉપર બે માણસો હમેશ ચોક્કા માટે બેસી રહેતા. આ માણસોને બારણાં બંધ કરી સાવધાન રહી ચોક્કા કરવાનું કહી મોહનલાલ મેડે ચઢી દિવાનખાનામાં જઈ બેઠો. બધે ઠંકાણે દીવા બળતા હતા અને ઉઘાડી બારીઓમાંથી મંદમંદ શીળો અને સુગંધિદાર પશ્ચિમનો પવન આવતો હતો. મોહનલાલ દિવાનખાનામાં બેઠો કે તરત પાછલા પ્રકરણમાં થયેલી વાત તેને યાદ આવી. પોતાને દરબારમાં નોકરી મળવા અંગ્રાંધી વિચારો હવે તેના મનમાં ઘોળાવા માંડ્યા.

સુભાગી વિચારોમાં તેનું મન આમ તેમ સુખ શોધતાં શોધતાં ચાકી ગયું, આંખમાં ઉંઘનું ઘેન ભરાયું અને મુખાસનમાંજ તે અરધ નિદ્રાવસ્થામાં પડ્યો. તેના વિચારો જે વનપ્રવસ્થામાં હતા તેજ પાખા સ્વપ્નરૂપી નવા સંસારમાં દસ્યમાન થયા. હાત્મા તે સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં રાજ-વૈભવ અને સાહેબીની મોજનાં સુખ લેવા લાગ્યો જેમ રાત્રિ વધતી ગઈ તેમ તેમ દીવા ઝાંખા થવા માંડ્યા અને નીચે ચોક્કીપરના પહે-રંગીરો પણ બેઠાબેઠાજ ઉંઘવા લાગ્યા.

રાત્રિ શાંત અને નિર્મળા હતી. ચંદનીએ દિશાઓને ચાંદીનાં પતરાંથી મઢી લીધી હતી અને કર્વાચત ધીરા પવનની લહરીઓથી ઝાડનાં પાંદડાં હાલતાં ત્યારે ઝાળીઓ ઉપરનાં પંખીઓ પાંખ ફરકાવતાં હતાં તે સિવાય સર્વે શાંત નીરવતા બાપી રહેલી હતી ઉંચાં મોટાં વૃક્ષોની ઝાયા વચ્ચે કહિં કહિં બાગમાં અને બાગની બહાર સઘળે ચંદનીનું ખુલ્લું અજવાળું પડી રહ્યું હતું. કંપાઉંડમાંનાં મોટાં જીનાં ખોખા ઝાડોની નીચે અને દૂર લગી લંગાણે પથરાયેલા ઝાયાને લીધે કહિં કહિં વચ્ચે વચ્ચે અંધારું અને અજવાળું પડતું હતું. અંદર દીવા ઝાંખા પડી ગયા હતા, મોહનલાલ મનોહર વૈભવી સુખના સ્વપ્નમાં દિવાનખાનાના મુખાસનમાં ઉંઘતો હતો. પોતાની આસપાસ શું થાય

છે ? તેની તેને કશી ખબર ન હતી. શાસ્ત્રના દષ્ટિસૂષ્ટિ વાદમાં કહેલું છે તેમ માણસ નિત્ય નિત્ય નવો અને આંખ માંચતાં ને ઉઘાડતાં નવી નવી સૃષ્ટિ જોતો રહે છે, એટલે કે ઇન્દ્રિયોની સાવધાનતા અને આત્માની સાક્ષીને સમયે સમયેજ જીવ આ સૃષ્ટિને પળેપળ નવા નવા રૂપમાં દેખે છે. ઉંઘમાં પાછો પોતે ઉત્પન્ન કરેલી નવીજ સૃષ્ટિના સુખ દુઃખમાં પડી બહારની બાબતો ભૂલી જાય છે. ઉંઘમાં પડેલા સ્થૂણ દેહને પણ તે ભૂલી જાય છે. તે કશું જાણી કે જોઈ શકતો નથી. ઉંઘ પ્રાકૃત ને નૈર્મિત્તિક મરણરૂપ છે અને તેમાંથી જન્મત થતાં જીવ જાણે નવોજ અવતાર લે છે. મોહનલાલનું સ્થૂણ અસારે અંગલાના દિવાનખાનામાં હતું પરંતુ તેનો જીવ પોતાના સૂક્ષ્મ દેહની મારફતે અનેક દિવસો અને અનેક રાત્રિઓવાળો નવો કાળ અને નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી તેમાં પોતાના સંસ્કારો અને સ્મૃતિઓને અનુસાર કલ્પનાથી ઉપજેલા મનો-રાજ્યમાં મજેના વિહાર કરી રહ્યો હતો.

રાત્રિની ઘણી ઘડીઓ વીતી ગઈ હતી. મોટાં ઝાડોની છાયા બંગલા ઉપર પડવાથી ચંદનીનું અજવાળું ઓછું ને આછું લાગતું હતું. દીવાઓ ઘણા ખરા ઓલવાઈ ગયા હતા અને જે જૂજ બળતા રહ્યા હતા તે પણ પોતાના પાત્રની આસપાસજ થોડો પ્રકાશ આપે એવા મંદ થઈ ગયા હતા. આ વખતે સ્વપ્નમાં કોઈ જાતના સુખ-તરાવથી મોહનલાલ ઓચિતો જાગી ઉઠ્યો. અકસ્માત ગયેલાં અંગને પ્રસારી આજસ ખાંધ તેણે આંખ ઉઘાડી તો દિવાનખાનાના મોટા ટેબલની સામે એક સુંદર સોફા ઉપર સ્વપ્નમાં પણ નહિ જોયેલી એવી અસાધ્ય રૂપસંપન્ન એ સુંદરીઓ એકેલી તેના જોવામાં આવી. મોહન-લાલ જન્મત તો ખરેખરો થયો હતો પરંતુ લાગ જ્વરના અને પ્રત્યક્ષ જાગતાં ઉઘાડી આંખે દેખાતા આ દેખાવથી તે ભ્રમમાં પડી ગયો. તેને જન્મત થયા છતાં પણ પોતાને શુદ્ધ સંસાર પ્રાપ્ત થયેલી હોય નહિ એવું લાગ્યું. ઉઘાડેલી આંખ માંચીને ફરી ઉઘાડી ત્યારે વળી પેટાં એ સ્ત્રીઓ-માંની એક તેના જોવામાં આવી નહિ. 'આ શું ? હું તે જાગું છું કે હું ?' સ્વપ્ન જોઈ છું કે સાચું છે ?' આવા વિચારથી તેણે ફરીને

આંખ ચોળી ને ઉઘાડી ત્યારે સોફા ઉપરની સ્ત્રી ભર ચોંટના બહારથી મદોન્મત રાજકુમારિકા જેવી તેને લાગી. કાઠિયાવાડી અત્યંત મોટા પનાના અંખરનો સોનેરી પાલવ ઘસડતી તેને પોતાની પાસે થઈને ચંદુલાલ જે ઓરડામાં સુતો હતો તે તરફ જતાં જઈ. તે મોહનલાલની સામું જોતી જોતી તેના આસનને ઘસાડને ધીરે ધીરે અલસમને ચાલી ગઈ, પરંતુ મોહનલાલથી તેને અટકાવાઈ નહિ તેમ એક શબ્દ સરખો પણ પુછાયો નહિ. આસન ઉપરથી ઉઠી મોટા દિવાનખાનાને ત્રીસી તે ચંદુના ઓરડામાં દાખલ થઈ ત્યાં સુધી તે ટગરટગર તેની સામું જઈ જ રહ્યો. તેણે પણ બે ત્રણ વાર મોટી અને કાળી ભમ્બર જેવી આંખોએ પાછું વાળી વાળીને તેની સામું જોયું.

મોહનલાલ ચિત્રાર્પિત હોય એવો જડ થઈ ગયો. દિવાનખાનામાંથી તેના ગયાને કેટલોક વખત થયો ત્યાં લગી તેને કંઈ પણ સમજ પડી નહિ, 'મેં સ્વપ્નમાં શું શું જોયું અને આ બગદરસ્થામાં પાછું નું જોયું?' એમ તેણે પોતે પોતાને બે ત્રણ વાર પ્રશ્ન કર્યો પણ મને કંઈ ખુશાસોએ ક્યો નહિ અને જુદીથી કંઈ સમજવાયું પણ નહિ. તેના શરીર ઉપર પગથી તે માથા લગી બે ત્રણ વાર રોમોદગમ થયો અને ભય તથા આશ્ચર્યને લીધે આખા અંગે બે ત્રણ વાર ઝણઝણીયો પણ ચઢી આવી. આ ચમત્કારથી ચકિત થઈ ગયેલો મોહનલાલ ગલરાટમાં કેટલીક વાર તો એમને એમ પડી રહ્યો, પરંતુ જેમ જેમ શુદ્ધ સંજામાં આવતો ગયો તેમ તેમ તેને વિશેષ અચંખો ને વહેમ પડવા માંડ્યો. ભયને લીધે તે ગલરાઈ ગયો. વળી હિન્મત આણી પણ કરીને તેને આંખ શરીરે રોમોદગમ થયો. છેલ્લે પુરુષની હિન્મત પકડી ઉઠીને તેણે પાસેમાં પાસેનો જે દીવો હતો તે તેજ કરી ધુજતે પગે ખુખારો કર્યો.

મોહનલાલ ખુખારો એટલે નીચે બેડાંબેડાં ઉંઘતા પહેરેગીરે મગ્નત થઈ પૂછ્યું કે, 'ભાઈસાહેબ હજુ આવ્યા નહિ તેથી હવે તો એમ લાગે છે કે કદાચ ત્યાંજ રાત રહેશે. આપને કંઈ કામકામ છે ભાઈ ?'

પહેરેગીરને બોલતો સાંભળી મોહનલાલને હિંમત આવી. તેના શરીર ઉપર ફરીને એક ઝણઝણી આવી ગઈ. માનસિંહને તેણે ઉપર બોલાવ્યો. ક્ષનસ તેજ કરી તે ઉપર આવ્યો અને બોલ્યો કે ‘ સાહેબ ! આપ હજુ ઉઠ્યા નથી ? અથવા હમણાંજ ઉઠ્યા ? કંઈ કામકાજ છે સાહેબ ? ’

‘ કેટલા વાગ્યા છે ? ’ મોહનલાલે વિકળ ચહેરે અને ભારે ઘાંટે તેને પૂછ્યું.

‘ અઢીનો અમલ થયો હશે સાહેબ ! હું તેથીજ કહું છું કે ભાઈ સાહેબ હવે અત્યારે પાછા આવશે નહિ. આપ નિરાતે સૂઈ જાઓ. અહિં કશો ભય નથી. ’

આ છેલ્લાં વચન માનસિંહના મુખમાંથી નીકળતાંજ ફરીને એક વાર મોહનલાલનાં રૂંવાં ઉઠ્યાં થયાં અને પગે ઝણઝણી આવી.

માનસિંહ જુનો અને ઘરડો નોકર હતો. તેને આ જંગલમાં એક બ્રહ્મા હોવાનું માલમ હતું, આગળ થઈ ગયેલા ઘરડા નોકરો તરફથી આ જંગલની બ્રહ્મા માટે ધણી ધણી અજ્ઞાન વાતો તેણે સાંભળેલી હતી. તે બોલ્યો કે, ‘ સાહેબ ! આપ કેમ ઝગડેલા હો તેવા લાગે છે ? કોઈ વાતે વહેમ ખાતા નહિ. અમે તો ધણાં વર્ષ થયાં અહિં રહીએ છીએ પણ કોઈ દહાડો કશી બ્રહ્મા જેવું અતેરું કે ચેટક વળ્યું નથી. ’ ગામડિયા અજ્ઞાન પહેગીરે આશ્વાસન આપતાં મોહનલાલના મનમાં સામો વધારે વહેમ ઉત્પન્ન કર્યો. આડકતરી રીતે તેણે જંગલમાં જૂન હોવાનું તેને જણાવ્યું. પોતાથી હવે એકલા સહ જવાય એમ લાગ્યું નહિ છતાં હિંમતથી મોહનલાલે જણાવ્યું કે, ‘ માનસિંહજી ! અમે ઈંગ્લેન્ડ ભણેલા એવા તેવા વહેમને માનતા નથી. મને કહિં કોઈએ દિવસ કશો ભય લાગ્યો કે લાગતો જણાયો નથી પણ ચોરચ-ખારનો ભય સાધારણ રીતે લાગે. તમે હવે અત્યારે ઉપર સૂઓ તો કેમ, મને એકલા ગમતું નથી ? ’

‘ આ રંગમહેલના ખંડોમાં અમ લોકથી સુવાય નહિ ગાપા ! આપને આશ્વાસન આપી જુલું ભારે લાગી હોય તો હું ક્ષનસ લઈને

દાદરમાં બેઠો છું, આપ સુખેથી સૂઈ જાઓ. દરબારી મકાનોમાં ચાર-ચખારનો લય તમ લોકે કદીએ રાખવો નહિ.

મોહનલાલને આ જોડવાળું ગમી એટલે વાતને વધારે નહિ ચહેરતાં તેણે તે બહાલ રાખી. માનસિંદ મહા મહેનતે જાતી કાણુ કરી દાદરમાં બેઠો ને મોહનલાલ પોતાના ખંડમાં જઈ ઉઘાડે પારણેજ સુધ ગયો. જુદી જુદી અનેક દર્જાલોથી તેણે પોતાના મનને ધીરજ આપવા માંડી. તેમ કરતાં રાત ઘણી ગયેલી અને થાંકેલો હોવાથી તે લસત્રસાટ ઉઘી ગયો.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

લેદી બનાવ.

‘મોહનલાલ ! મુંઝાઈ તે તો મુંઝાઈજ હોઈ ! ક્યતંત્રતાનું ક્વળ. આ તો ‘પંચ બોલે તે પરમશ્વર’ એટલે કે આપણી નરના લોકો કાડિયાવાડને પ્રપંચનું ઘર કહે છે તે પરેખર પ્રપંચનું ઘરજ છે. મુંઝાઈની સાદી રહેણી દરણીના લોકને અર્થિ ‘પરેખર નજ કાવે ?’ ગુજાએ રસોડામાંથી મોહનલાલને સંજોધી આમ કહ્યું.

દરબારી નોકર ચાકરો ન હતા અને મોહનલાલ એકલોજ દિવાનખાનામાં ‘પેપર’ વાંચતો હતો. રાણીની સારવાર કરવાને જઈ આવ્યા પછી ખુલ્લે મને વાત કરવાનો અને અભિપ્રાય આપવાનો દરબારી નોકર ચાકરોની હાજરીથી ગુનાયને બિલકુલ વખત મળ્યો ન હતો, તે અત્યારે એકાંત જઈ આ પ્રમાણે મોહનલાલને કહેવા લાગી. મોહનલાલ પેપર ટેવણ ઉપર મૂકી રસોડામાં ગયા અને તેની સામે એક ખુરસી ઉપર બેસી બોલ્યો કે, ‘ગુજાબલાબી ! ભિતને પણ આલં તો કાન હોય છે માટે આ દેશમાં કંઈ ટીકા રૂપ બોલવું કરવું નહિ.’

‘આપણાથી તો ભડકાડયાં થઈ જવાય છે મોહનલાલ ! અર્થિ તો ફરવા દરવા સામે જેમ જતાનાને લીધે અટકાય છે તેમ બોલવા કે વાતચીત કરવા સામે પણ મેં ટા અટકાવ દેખું ! દરબારમાં જઈ છું

ત્યાં પણ હું તો સર્વેને ગાળી ગાળીને તોળેલા રાખદોમાંજ બોલતાં સાંભળું છું. હું તો મારે ભડમડિયાપણાથી જે તે ખુદી વાત કંઈ છું અને જેમ આંત્રે તેમ છૂટથી બોલું છું. ઘણીવાર દેવરાણી મને બોલતી નેંધ હસતાં. હું ધારું છું કે મારા બોલવાને લીધે તે હસતાં હશે નહિ વાર ?'

મોહનલાલ હસ્યો અને બોલ્યો કે, 'તમે તો દરવારમાં તમારી કિંમત અંકવી નાંખી લાગે છે. સ્ત્રીઓ માટે ફરવા-હરવાની અને બોલવાની રીત અહિં બહુ પરિમિત છે બાબી ! જેમને છુટાં ફરતાં અને બોલતાં તેઓ જુએ છે તેમને માટે તેઓ તરેહવાર વિચારો બાંધે છે.'

'આ અભણ અને પ્રપંચા લોક મારે માટે ગમે તે વિચાર બાંધે તેની મને કંઈ પણ દરદાર નથી. મોહનભાઈ ! સમો હું તેમને માટે ખરાબ વિચાર લઉં છું. જનાનાં એ એક અંધારો દુવો છે અને તેમાં રહેનાર જગતમાંથી મનુષ્યને મળતા શિશુઓથી ખરેખર અનસીયજ રહે છે. કેશવચંદ્રે એકવાર વાત કરતાં કરતાં મને કહ્યું હતું કે, હંમેશાં લોકો કહે છે કે, માણસને માણસમાંથી જેટલું શીખવાનું મળે છે તેટલું બીજા કશામાંથી-મોટી પાકણાઓમાંથી પણ નથી મળતું. તેમ હું પણ માનું છું કે, આપણે છૂટથી હરનારાં ફરનારાં અને વિવિધ લોકના પરિચયમાં રહેનારાં જે વ્યવહારક આરિત્રાદક શીખીએ છીએ તેમાંનું કશુંએ તેઓ જાણતાં નથી. દાસ વર્ગની અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ તેમની આગળ બહારની જે કંઈ વાતો અને બાબતો લઈ જાય તેઓ જાણે છે. એમના જનાનાની મર્યાદાને તેઓ દુનિયાનાં છેડા સમજે છે. જનાનાની બધી બાંધનારે જે ખામ દારણથી તે બધેલી હોવાનું કહેવામાં આવે છે તે તો જરાએ જળવાતી નથી એમ આપણે સાંભળ્યું છે. અહિં મેં વળી તે પ્રત્યક્ષ જોયું પણ ખરું નીતિરીતિનું જે પરિપાલન આપણા છુટા અને ખુદા દારના સ્ત્રીસંસારમાં થાય છે તે જનાનાઓમાં બિલ-કુલ થતું નથી. જનાનાઓમાં તો દુર્ગુણોનુંજ સાત્રાન્ય ચાલે છે. જે દેશમાં જનાનો છે તે બધાએ દેશમાં સ્ત્રીઓની અધમ અવસ્થા અને અનેક કાળાંધોળાં થતાં મંભળાય છે. મોહનભાઈ ! સ્ત્રીઓને બહારની

સૃષ્ટિથી દૂર કરવામાં આવી હોય એવો આ જુલમ છે. મને તો થોડા અનુભવથી પણ જાનાના ઉપર ખરેખર બહુજ કંટાળો આવ્યો છે.

‘તમે મને આ વાતાવરણમાં નાંખવા માગો છો તે કેમ ત્યારે?’ મોહનલાલે પ્રશ્ન કર્યો.

ગુલાબ હસીને ખોલી કે, ‘મોહનલાલ ! અમલ મેજશોખ વૈભવ અને ધન એટલાં વાનાં અહિં બહુ સારાં છે. એ કાદને પણ લોભાવ્યા વગર રહેતાં નથી. આ રાજ્યોમાં સારા એકા ઉપર રહેલા માણસોને ખીજે ઠેકાણે ગોઠતું નથી તેનું કારણ આજ છે. અહિં હુકમનું કામ ખાટી આસાએસ અને ધન દગલે મળે તે કાને ખાટું લાગે ? આટલા વૈભવ માટે તમને અહિં નાંખવાનો વિચાર થાય નહિ તો અહિંથી તમે કંઈ ગુણી થાઓ નહિ. મુંબાઈમાં જે સ્કુર્તિ અને સર્વ સામાન્ય ગુણુ ગ્રહણ કરવાનો અવકાશ છે તે અહિં ખિલકુત્ર નથી. ખાવું પીવું અમલ ચકાવવો, નાના પ્રકારના વૈભવ ભોગવવા અને સાથે સાથે પૈસા એકઠો કરવો, એ અહિંનું પ્રયોજન છે. તારાભાભીજને એવા લાલસા છે તેથી તમે ઠેકાણે પડો તો સારું એવા અમારા અભિપ્રાય છે.’

‘પણ તમે અહિં રહેવાનાં કે નહિ ? મને અહિં નાંખી તમે ચાલ્યાં જાઓ તે તો કીક નહિ. અમે પણ અમલ ખજવાળી, મેજ-શોખ કે ધન વૈભવ કરતાં સારા વાતાવરણનેજ પસંદ કરનારાં છીએ. અલખત, ધનના સંક્રાચને લીધે કીકાતી બાન સારી નોકરીની લાવના થાય પરંતુ તેય ગુણુગ્રાહી છે. એકલા વૈભવને કે એકલા ધનનેજ ચલા-નારી નથી.’

‘વહુને કાણે વખાણ્યાં તો કહે કે, વહુના વરે’ એવું ન કરો મોહનલાલ ! તારાભાભીજને હું ક્યાં નથી એજાખતી ? મેજશોખ અને વૈભવ તો એમને બહુજ પસંદ પડે છે. વળી આ તરફનું તે અમલમાં ભળેલું હોઈ માણસ માત્રને પ્રિય લાગે એવું છે. અધિકારની ખુમારી જુદીજ છે. અમલનો દોર તોર ચલાવવાનું તો ભણેલાં અને અભણ સૌને ગમે છે. મોટા એકા ઉપર રહી હજારો માણસો ઉપર અમલ ચકાવવો ‘ અને સૌથી ધન્યભાગ્ય કહેવાવું ’ એ કાને ન ગમે ? તારા-

લાલીજીનેજ નહિ પરંતુ મને પણ પસંદ પડે છે ને સૌને પડે ! મારો અનુભવ તેમાં મને ' લક્ષ્મીના લાડુ ખાય તે પણ પસ્તાય અને ન ખાય તે પણ પસ્તાય ' એ કરેવતની માફક જરા અણમની બનાવે છે. '

' તમને અંગત કડવો અનુભવ થયો હોય એમ લાગે છે ? તમારો એ અનુભવ શું છે તે મને કહો તો ખરાં. ' મોહનલાલે વાત કઢાવવાનો યત્ન કરવા માંડ્યો. ગુલામ બી ગયેલી અને ' કંઈ પણ જણાવવું તે જીવનું જોખમ ઠરાવે એવું છે, ' એમ સમજી ગયેલી દોવાથી અમુક ખાસ અનુભવની વાત જણાવે એવી ન હતી પરંતુ મોઢમ તેણે ફરીને પાછું એટલુંજ કહ્યું કે, ' મોહનલાલ ! ટ્રાઇ ખાસ બનાવ તો બન્યો નથી, પરંતુ હું રોજ ત્યાં ચાલતાં કાવતરાંને લીધે આવા હિંદુગાર કાઢું છું. તમારે જાણવું હશે તો વળી કાઢવાર મુંબાઈમાં કહીશ. '

કંઈક થાકેલે અને કંઈક ઉદાસ ચહેરે ચંદુલાલ છેક અંદર સુધી આવ્યો અને ગુલામ તરફ જોઈ બોલ્યો કે, ' મહેનત વ્યર્થ ગઈ અને થવાનું હતું તે થઈ ગયું. ' અરે ! ' એવો શેઠાણીગાર દાદી ગુલામ ખિન્ન થઈ ગઈ એટલે ગંભીર સ્વરે મોહનલાલે પૂછ્યું કે, ' શું પતી રહ્યું ? '

' હા, ' ચંદુલાલે જવાબ આપ્યો. ' હું છેવટની નક્કી તપાસ અને ખાતરી કરી જે કંઈ કરવાનું હોય તે કરવાની રજા આપીને આવ્યો. '

' અરેરે ! આશા ભરી ગિચારી ગરીબ ગાય જેવી રાણી રાંડે'ના કાવતરાંને ભાગ પડી આખરે નાશ પામી. હાય હાયરે ! જનાનાની પાપી જાળો શું ન કરે ! અરેરે ! શું આવીજ ઉપરથી મીડી અને અંદરથી કાતિલ જેરી હૃદયની સ્ત્રીઓજ જનાનામાં પાકતી હશે ? આવું વેર જેર અને આવાં ભયંકર કાવતરાં નિર્નય ગણાતી જનાની સ્ત્રીઓમાં ચાલતાં હશે એવું તો હું સ્વપ્ને પણ ધારતી ન હતી. '

' ચૂપ, ભિંતને પણ કાન હોય છે. જનાના સંબંધી વાતની ચરાણ પણ જો બદાર જાય તો મોટો અનર્થ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવો નહિ. ભરભરિયો સ્વભાવ અને લાગણીને વશ થઈ બોલવું એ આવાં સ્થાનોમાં જીવ સરોસટનો સોદો ગંભીર માટે

મુખમાંથી સારો ખોટો એક અક્ષરે કાઢવો નહિ. 'આમ કહી ચંદુલાલ રસોડામાંથી પાછો ફરી દિવાનખાનામાં ગયો. મોહનલાલ તેની પાછળ દિવાનખાનામાં જઈ ટપાલ આવી હતી તે વાંચવા બેઠો.'

ચંદુલાલ નહાઈને આવ્યો અને મોહનલાલ જમવા ઉઠે છે એટલામાં નીચેથી માર્નાસંદ શ્વાસ ભર્યો ઉપર આવ્યો અને બોલ્યો કે 'ભાઈસાહેબ ! જાંપા આગળ મહેરબાન જનામે આલી એજન્ટ સાહેબની સવારી આવીને ઉભા છે અને તે આપને બોલાવે છે.'

'જમવાની તૈયારી છે માટે તમે જમવા બેસો અને મોહનલાલને મોકલો તે સાહેબને જરાબ દઈ આવે. તમે જમ્યા વગર જતા નહિ.' ગુલામે રસોડામાંથી જણાવ્યું. મોહનલાલ 'ધૂરોગર છે' એમ કહી પાંચડી પહેરી સાહેબને મળવા ગયો અને ચંદુલાલ જમવા બેઠો.

ખંગલાના નોકરો અને સિપાઈઓ તો આથી અજખજ થઈ ગયા, કારણ કે એજન્ટ સાહેબનું બોલાવવું તો આણી તરફના મેટા મોટા દરબારોને પણ બાણા ઉપરથી ઉડવું પડે એવું આકરું કહેવાય એટલે રજવાડી નોકરોને આ શું એમ લાગ્યું, પણ મુંબાઈમાં યુરોપિયનોના સહવાસને લીધે આમને તો કંઈજ લાગ્યું નહિ. મોહનલાલે ગાડી આગળ જઈ ચંદુલાલ જમવા બેઠાનું જણાવ્યું એટલે સાહેબે 'જલદી મોકલો' એવું કહી પોતાની ગાડી હંકાવી અને મોહનલાલ પાછો આવ્યો.

'કેમ, સાહેબ ગયા ?' ગુલામે તેને ઉપર ચઢતાંવાંત પૂછ્યું.

'હા ગયા. ચંદુલાલ તમે હવે નિરાંતે જમીને પછી જાઓ. તે રાજમહેલમાં ગયો છે અને તમને સત્વર ત્યાં બોલાવે છે.' મોહનલાલે ઉત્તર આપ્યો.

'સાહેબ કેમ ત્યાં ગયા અને આમને કેમ ત્યાં બોલાવ્યા હશે ? તે કંઈ સમજાયું નહિ મોહનભાઈ !'

'ના, મારે ને તેને એવી કંઈ વાતચીત થઈ નથી. મેં તો ગુડ-મોર્નિંગ કરી ચંદુલાલ જમવા બેઠા છે એટલુંજ કહ્યું અને તેણે 'હીક જલદી મોકલો,' એટલેજ ઉત્તર આપીને ગાડી હંકાવરાવી. એના મુખ ઉપર પણ કંઈ લાગણીઓનો આવેશ હોય એવું મને તો લાગ્યુંજ નહિ.'

જમી ઉઠી ચંદુલાલે કપડાં પહેર્યા અને જતાં જણાવ્યું કે, 'તપાસ કરાવરાવી ઠેકાણે પાડવાની રજા અપાવશે, આ કંઈ શકમંદ મરણ નથી. વાર, 'મારી ગાડી તૈયારજ છે તેથી હવે હું જઈ છું.' તે આગળ ચાલ્યો એટલે ગુલામે બે રંગાં તેની પાછળ જઈ દુલું કે, 'મને હમણાં જો શિખામણ દેતા હતા તે હું તમને હવે પાછી સુપરત કરું છું. કોઈ જાતની પંચાતીમાં પડી ઉડા ઉતરશે નહિ. તમારા ધંધાને લગતું જેટલું હોય તેટલું કામ કરીને દૂર રહેજો.' મોહનલાલ તરફ જોઈ 'કેમ મોહનભાઈ ! તમે કંઈ બોલતા નથી ?'

'ડીક છે. ચાલો હું જઈ છું, મોહનભાઈ ! તમે હવે જમી લો.' ચંદુલાલ નીચે ઉતર્યો અને ગુલામ પાછી ફરી રસોડામાં ગઈ.

મોહનલાલ જમી ઉઠ્યો અને દિવાનખાનામાં આવી ચાંચવા બેઠો. તે આ વાતની કંઈ વિગત જાણતો ન હતો, એટલે તેને કશો વિચાર આવ્યો નહિ. ગુલામ સઘળી વાત જાણતી હતી અને ચંદુલાલ કરતાં પણ જનાનાની અંદરના ભાગમાં રાત્રિ ગાજેલી હોવાથી ત્યાં બનતા બનાવો તેના જાણવામાં વધારે આવેલા હતા તેથી તેના મનમાં ઉપ-રાઉપરી નવા નવા તરંગો આવવા લાગ્યા. તે વિચાર કરતી અને પોતાને જેનો આટલા દુઃક વખતમાં ખૂબ પરિચય પડ્યો હતો, તે માણસના મરણ માટે ઉશ્કેરાતી તે જમીને વહેલી વહેલી દિવાનખાનામાં આવી. મોહનલાલ આગળ બધી વાત કરી દેવાના તેના મનમાં વારંવાર ઉભરા આવ્યા કરતા હતા. વળી વળીને તે તેને દાખી રાખતી હતી. તેણે જનાનામાં ફરતાં અને હંધને મિથે પદંગમાં પડે પડે ઉન્નિદ્રાવસ્થામાં પોતાની આસપાસ થતી વાતચીતથી ઘણું રહસ્ય સાંભળેલું હતું. ચંદુલાલ તેમાંનું કંઈ પણ જાણતો ન હતો. તેને મળવાનો અવકાશ મળ્યો ન હતો, કે જેથી તે પોતાનું હૃદય ખાલી કરે. તેણે તબક્કી-માંથી પાન લીધું અને મોહનલાલ સામું જોઈ બોલી કે, 'તમે પણ આજ કેમ મોહનભાઈ કશું બોલતા નથી ? શું બન્યું, તે તમે કંઈ જાણો છો ?'

'નવી રાણીને કસુવાકડ જેવું થયું અને તેમાંથી એનો બિચારનો

દેહ પડી ગયો એટલુંજ અત્યાર સુધી માત્ર મારા જાણવામાં આવ્યું છે. બહુ ખોટું થયું, આ સિવાય બીજું કંઈ હું જાણતો નથી અને તમે કે ચંદુ નવરાં પડ્યાં નથી અને મને તમે કશી વાતે કરી નથી, એટલે આથી વિશેષ હું શું જાણું, તે કહો ?

‘અસ એટલુંજ, જે તે અન્યું છે હો મોહનભાઈ ! રાણીની લાયકાત અને સ્નેહ મને અંતરમાં રહ્યો દે છે, તો પછી જેઓ એના હમેશના પરિચયવાળાં હશે તેમને અત્યારે કેવું લાગતું હશે ? અરેરે ! બિચારીને ગર્ભ રહ્યો તે એનો જીવ લેવાનેજ રહ્યો કે શું ? છ મહીના ઉપર તો રાજજી સાથે તે મુંબાઈ આવી હતી અને મારી મોંઘીબહેનને ત્યાંથી કેવું કિમતી અને મજેતું જવાહીર ખરીદ્યું કર્યું હતું. મોંઘીબહેન એ ત્રણ વાર એને મળ્યાં હતાં અને જ્યારે અહિં આવ્યા પછી મેં કહ્યું કે, ‘મોંઘીબહેન તો મારી બાગપણની સખી હોઈ સગી બહેન કરતાં પણ વધારે છે,’ ત્યારનાં તો એ મને સખી ‘તરીકેજ ગણતાં હતાં. મને વેદાંતે તો બિચારી રાજરાજ થઈ જતી. હુંડીઓ અને દાસીઓને રગ્ન આપી કક્કાકોના કક્કાકો લગી ખાનગીમાં મારી સાથે વાંતો કરતી, જવાહીર તથા કપડાંલત્તાં બધું બહુ હોંશથી મને દેખાડતી, રાજજી તેની ઉપર કેવો પ્યાર રાખે છે અને જનનાનામાં કેવું તેનું માન છે, તે બધું એક સખીની માફક મને કહેતી. ખરેખર રાણી તે રાણીજ હતી. બહારના સ્ત્રીસંસારની પણ એ જાણ હતી. આપણાં ખાનદાન અને સારાં ઘરોમાં વહુઓને કેવી રીતે રાખવામાં આવે છે અને હલકી વર્ણના લોકોમાં તેમની ઉપર કેવો જીવનમ ગુજરે છે, તેથીએ અચાત ન હતી. નાનપણમાં થોડું જાણી હતી પરંતુ જનનાનામાં નવરાશનો વખત વાંચનમાં ગાળીને તેણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. પહેરવા ઓઢવામાં રજવાડી રજપૂત રીત જાણતી તેમ છતાં આપણો ગુર્જરી અને દક્ષણી પહેરવેશ પણ મજેતો પહેરી જાણતી. શરીર ઉપર ઘરેણાં ખડકીનેજ નહિ પણ સાફસુફ રહીને અને સારા સંસ્કારથી રૂપાળાં લાગીએ છીએ એવું તે સમજતી હતી.’

‘ત્યારે તમે કેમ ગુલાબલાલી ! જનનાના ઉપર આટલા બધા ઉભરા

કાઢો છો ?' મોહનલાલે તેને વખાણ કરતી સાંભળીને સામે પ્રશ્ન કર્યો.

‘ મોહનભાઈ ! અમુક વ્યક્તિને લઈ હું જનનાખાના માટે ઉભરો કાઢતી નથી, પરંતુ એકંદરે સ્ત્રીઓને આજન્મ પર્યંત કેદ રાખવાના એ બુન રિવાજ ઉપર ઉભરો કાઢું છું. તમારો મોટો દાકિ મારી સાથે હોય તોપણ તેને જનનાખાનામાં આવવા દે નહિ. આવો સખન ત્યાં પ્રતિબંધ રહે છે એક તરફથી આમ નિર્દોષ બાળકોને અટકાવવામાં આવે છે ત્યારે બીજી તરફથી ન ખમાય એવી નિંજતા ચાલતી વેળામાં આવે છે. દલકા અને અભણ કોકો તેની અંદર ન ખમાય એવાં કર્તુક કર્યા કરે છે. પ્રપંચની જગો સ્વાર્થને માટે તેઓ દમેશ પાથર્યા કરે છે તથા તેમાંનાં નિર્દોષ માણસોને દુર્ગુણોમાં અને કાવતરાંમાં નાંખે છે. એક બીજીની સામે તેમને ઉસ્કેરી મૂકી જનનાખાને નરક બનાવી મૂકે છે. મોહનભાઈ ! હું તેને નિંદું છું એટલા માટે તેમાં કોઈ વ્યક્તિ વિશેષનો હું કંઈ દોષ કાઢતી નથી. ’

‘ પણ તેમાંના દુર્ગુણો પ્રપંચો અને અનીનિઆને આટલી બધી સખત ભાગમાં ઝાડી નાંખવાનું તમને કંઈ કારણ મળ્યું છે, કે અમનતાજ ? ’ મોહનલાલે વાત કઢાવવાને પ્રશ્ન કર્યો.

‘ ના, મને કંઈ ખાસ કારણ મળ્યું નથી. માત્ર મારા અવલોકનથી મારી સન્નિગ્રાએ મને જે જણાયું તે ઉપરજ હું મારા વિચાર આપું છું. ’ શુદ્ધાબ તેના મનમાં ઉછળી રહેલા વિચારોને દાખી આમ હુંકા ઉત્તર આપી મોહનલાલ આગળ શું પૂછે છે તે વેંતી ચૂપ રહી. તેના મનમાંથી આટલા પણ વિચાર બહાર નીકળી ગયા તે માટે તેને જરા પશ્ચાત્તાપ થયો. તેણે પોતે પોતાને કહ્યું કે ‘ આ મુંબાઈ નથી. આ તો એક એવી જગા છે કે જ્યાં કશો અભિપ્રાય અપાયજ નહિ. સારાને સારું કહેવામાં આવે તોપણ જ્યાં વલેમ પડે છે ત્યાં ખોટાને ખોટું નો કહેવાયજ કેમ ? સાધારણ સત્ય પણ એવું છે કે, ‘ કાણને કાણું કહેવું નહિ, ’ તો કાણાનું રાજ્ય હોય ત્યાં કાણાની વાતજ કેમ થાય ? મુંબાઈનું વાતાવરણ જુદું છે એ હું વારંવાર મૂલી જાઉં છું. મરનાર રાણીજીએ પણ મને એક બે વાર ટોકી હતી કે, તમારે મુંબા-

ધનું લડલડિયાપણું અહિં ન રાખવું, અને ગજરાખાના બાધ તો મને નિત્ય ટોક્યાજ કરે છે, તેમ છતાં મારાથી આમ મનમાં આવે તેવા અભિપ્રાયો અપાઈ જવાય છે. તે ઠીક નહિ. હશે મેં જ્યારે પારકા માણસ આગળ દશો અભિપ્રાય આપ્યો છે ? મોહનલાલ આગળ અભિપ્રાય આપીએ કે કરી વાત કરીએ તેમાં શો ખાધ છે ? અત્યંત, કાંઈ સાંભળે તો ખોટું, માટે આંહી એવી તેવી વાતો કરવાની દેવજ રાખી નહિ, તે સારું.

આ પ્રમાણે ગુજાળ પોતાના મનમાં પોતાને શિષ્યામણુ દેતી મોન બેઠી હતી એટલામાં એક અજાણ્યો માણસ દર અહી ઉપર આવ્યો. ગુજાળને જોઈ તે અને તેને જોઈને ગુજાળ ચોંક્યાં. મોહનલાલે ઉભા થઈ પેલા માણસને અંદર ખોલાવ્યો એટલે ગુજાળ જાડેના ઝોરડામાં જઈ તેઓની વાત સાંભળવા આરીના પડદા પાછળ ઉભી રહી.

‘ નીચે કાંઈ નથી સાહેબ ’ પેલા માણસે અંદર દાખલ થતાં. મોહનલાલને સવાલ કર્યો, તેનો ઉત્તર આપી મોહનલાલે પૂછ્યું કે, ‘ તમને કાનું કામ છે ? ’ તેણે કહ્યું કે, ‘ મોહનલાલભાઈનું કામ છે. ’ ‘ તેજુ હું ’ એવો મોહનલાલ જવાબ દીધો એટલે તેણે સલામ કરી ખીસામાંથી એક કાગળ કાઢી તેના હાથમાં આપતાં કહ્યું કે, ‘ દાક્ટર સાહેબે આ કાગળ આપને હાથેહાથ પહોંચાડવા મને આપ્યો છે. વળી મોટે તેમણે કહાવ્યું છે કે, તેમને ઘેર આવતાં મોકું વરેલું થાય તો અંતા કરશો નહિ. તેઓ સાહેબ મહેરમાન સાથે બહાર ગયા છે. રાજમહેલમાં નથી. ’

‘ રાજમહેલમાં શું થયું અને કેમ તેઓ સાહેબની સાથે બહાર ગયા ? ’ વગેરે પૂછવાનું મોહનલાલને મન થયું, પરંતુ તરતજ તેણે ‘ ચોળચુંથ કરવી ઠીક નહિ ’ એમ વિચારી કહ્યું કે, ‘ ઠીક નમે રાજમહેલમાંથી આવ્યા હશે ? ’

‘ હાજી, હું રાજમહેલમાં મહેતાગીરી કરું છું. સાહેબ અલાદુરની ગાડીમાંથી ઉતરી દાક્ટરસાહેબ નામદાર દાક્ટરસાહેબને ખાનગીમાં મળવા આવ્યા હતા. થોડીક મિનિટ વાતચીત કરી બહાર નીકળ્યા અને સીડી

ઉતરતાં ઉતરતાં નામદાર ઠાકોરસાહેબના દેખતાં જ તેમણે મને બોલાવી આ પત્ર આપને લાથોલાથ પહોંચાડી આવવાનું ફરમાવ્યું અને ઉતાવળે ત્યાંથી ચાલી ગયા.

‘હીક, જાઓ.’ મોહનલાલે પેલા માણસને રૂબરૂ આપી અને પોતે પાછો ફરી શુભાબને બોલાવે એટલામાં તો અતિ આતુર મને તેજ તેની સામે આવી અને બોલી કે, ‘મોહનલાલ ! જુઓને કાગળમાં શું છે ?’

મોહનલાલ પોતાનું સરનામું જોઈ કાગળ આમ તેમ ફેરવી બોલ્યો કે, ‘શુભાબલાબી ! માનો ન માનો પણ કાગળ ફૂટેલો લાગે છે અને કાંઈએ તે વાંચી ફરીને ખીડી મોકલ્યો છે.’

‘ના ના એમ ન હોય. એ તો તમારા લાકજ ગડખડિયા છે. ઉતાવળમાં ખીડ્યો હશે તેથી તમને વહેમ પડેલો લાગે છે. હશે, તમારા નામનો છે અને સરનામાના અક્ષર એમના છે એટલે ફેડો અને જુઓ તો ખરા કે શું લખે છે ?’

મોહનલાલે કાગળ ફેડ્યો તો તેમની અજાણ્ય વચ્ચે તેમાંથી કાગળખાગળ નાહ પરંતુ નોટો નીકળી આવી. એ ત્રણ વાર પડખીડ્યું જોયું પણ તેમાંથી એક નાની સરખી ચપ્પરખી પણ મળી નહિ. બન્ને જણ, નોટોને આમતેમ ઉથલાવી ઉથલાવી જોઈ તેની ઉપર એકે હરફ લખેલો નહિ હોવાથી આશ્ચર્ય પામ્યાં અને કેટલીક વાર લગી એક ખીજના મુખ સામું જોઈ રહ્યાં.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

ભૂત સાથે વાતચીત

ઉધ નહિ આવવાથી શુભાબ જાગે છે. ચંદુલાલ લસલસાટ ઉઘી મયો છે, લગભગ મધ્ય રાત્રિ થવાથી ચારે તરફ સોપો પડી રહેલો છે અને ઝાંખા થતા દીવા સામું ટગર ટગર જોતી તે ઉધાડી આંખે વિચારમાં પડેલી છે. તે દિલગીર નથી, દુર્ધાનિવત નથી તેમ બિલ

શાન્ત પણ નથી. ઉધ જતી રહેવાથી મનમાં વિચારની ઘટમાળ ચાલ્યા કરે છે. ઠેટલાક વિચારો આવ્યા ને ચાલ્યા ગયા પછી તેને મોહનલાલ ઓચિંતું કામ આવવાને લીધે મુંખાર્ધ ગયો તેનો વિચાર આવ્યો. તે મનમાં ને મનમાં બોલી કે, ‘અહો ! પુરુષ જાત છતાં મને તો મોહનલાલ બહુજ ખીકણુ અને પોચા મનના લાગ્યા. ગરીબ માખાપનાં છોકરાં બધીજ રીતે ગરીબ હોય તે ખરું છે. મોહનલાલ વિચારા સાલસ અને ગરીબ એમાં તો શક નહિ. હું સ્ત્રી જાત છતાં અને આ મુખા માખાપના એકના એક પુત્ર અને લાડકોડમાં ઉછરેલા હોવા છતાં પણ એમના કરતાં બહુ સહનશીલ અને કંજી મનના છે. બહુવા ગણવાથી પણ માણસ નિડર આહોશ પકડું અને કામેલ થાય છે. જ્ઞાન પણ એક બહુ મોટું બળ છે. અજ્ઞાન માણસો કરતાં બહુજા વધારે દૃઢ શરીર અને પુરુષાર્થી નીવડે છે. દુઃખનો અને સાંસારિક પ્રપંચના વાવાઝોડનો સપાટો સંકળ કરવાની હિમ્મત પણ બહુજામાં વધારે આવે છે. સાદા ને સીધા શિક્ષણવાળા વિચારા બોળિયા નીવડે છે. મોહનલાલ તેમાંના એક છે. એમને અહિં નોકરી અપાવી હોય તો એક દલાડો પણ નિભાવાય નહિ. જરાજરામાં ડરી જાય, એમનાથી તે પછી શું અને ? ધીરજ રાખવી અને ઉપરીનો મિળજ કે તોફાની પવનનો સપાટો સહી લેવો એ પણ મરદાર્ધનું કામ છે. એમ ન અને તો નોકરી બજે નહિ. ‘કામ કરના વકરસે’ એ કહેવત ખરી છે.’

‘પેસો કાગળ ફોડતાં અને નોટો જંતોંજ એમના તો હોશકોશ છીડીજ ગયા હતા. તેમણે તો મોટી આક્રમ આવશે એવો ભય દેખાડી મારીએ હિમ્મત ગડગડાવી દીધી હતી, પણ નહિ, હું શું કરવાને ડર ? આપણે ક્યારે ચોરી કરવા ગયાં હતાં. અજગર પહોળું મોં રાખી રસ્તામાં પડી રહે છે અને ઈશ્વરજ તેને આજીવિકા મળી રહે તે માટે હીણભાગી પ્રાણીનો પગ તેના મોંમાં મુકાવે છે. આપણે જે લક્ષ્મીને માટે માખાપ અને લાઇલાંકુ વગેરેને છોડી દૂર દેશાવર આવ્યાં છીએ તે આશાના ફળ રૂપજ એ નોટો કાં ન હોય ? મોહનલાલ ! તો ખરેખર તેનો નાશ કરત, પણ મેં હિમ્મતથી તે ઉઠાવી

લીધી. એવા ભોળા અને સીધા સ્વભાવના માણસ કોઈના આશ્રય વગર રહી શકે નહિતો ? આ કેશવચંદ્ર આવ્યા છે પણ કેવા બાહોશ માણસ છે. જો એરડા માટે મોહબલ્લાઈ વહેમાયા હતા તેજ એરડામાં એ સ્થળ રહે છે ? વળી દિવાનખાનામાં તો ઘણીએ વાર રાતના હું એકલી આરામચેરમાં ઉઘી જાઉં છું. મને તો કોઈ દિવસ કશો વહેમ આવતો નથી અને જમીને ભારે લાગતી નથી ?

ગુલાબ સુતી સુતી આવી રીતે પોતાની હોંશિયારી અને નિડરતાની કુલ માસ્તી હતી એટલામાં ‘ મને તો જમીને ભારે લાગતી નથી ’ એ વાક્ય પુરું થતાંની સાથેજ તેના વિચારો મગજમાંથી ઉડી ગયા. વિચારો ઉડી ગયા તે ગયાજ. ફરીને આવ્યા નહિ. વાતાવરણ કંઈક ભારે અને દિવાનખાનામાં કંઈક હિંમતવાદ થતી હોય એવો તેને વહેમ પડ્યો. તે ઘણુંએ મનને ખીજી બાજત ઉપર લઈ જવાને મથી, ઘણી ઘણી રીતે પોતાને ધારજ આપીને હોંશિયારી આણવાનો તેણે યત્ન કર્યો પણ મન ખીજી બાજુએ ગયુંજ નહિ. વહેમ વધતો ને વધતો ચાલ્યો. દિવાનખાના તરફ તેના ધન અને મન લાગી રહ્યાં તે લાગીજ રહ્યાં.

નવા વિચારો આવ્યા નહિ અને વહેમ વધતો ચાલ્યો તેમ તેમ શરીર ઉપર નખશિખ રહી રહીને ઝણઝણીએ આવવા માંડી. આંખને પણ નહિ પત્રકાવતાં કેટલીક વાર તે શાન્ત થઈને પડી રહી તેણે પછી બેબેબેબે વહેમનું ખંડન કરી પોતાના મનને બળ આપ્યું. ‘ દિવાનખાનામાં શું થાય છે ’ તે જોવાને મનમાં હિંમત આણી ધીરે રહી તે બેડી થઈ. પત્રંગમાંથી ઉતરી દીવાને તેજ કરી દિવાનખાનામાં પડતી બારીના તરડાયેલા કાચમાંથી બારણાને અટલી ઝીણી નજરે પછી તેણે અંદર જોવા માંડ્યું. દિવાનખાનાનો દીવા બહુજ નિસ્તેજ થઈ ગયો હતો, તરડમાંથી મહા મહેનતે થોડું જોઈ શકાતું હતું છતાં ગુલાબ આતુરતાથી છાતી કંકણ કરી અંદર જોવા લાગી. બહુવાર જોઈ રહી પણ કંઈ દેખાયું નહિ. તેના મને હિંમત લેતાં પાછું ચલાવ્યું કે, ‘ વહેમ છે તેજ બૂત છે, બાકી ઇશ્વરની સજ્જિમાં બૂતબૂત જેવું કશું છેજ નહિ.

જે હું હિંમત ધરીને આટલી તપાસ કરવા હિંમત ન હોત તો શું માનત ? હું પણ મોહનભાઈની માફક વહેમ ખાઈ જાત. તે હજી તો આવા આશ્વાસક હિંમતના શબ્દો પોતાને કહેતી હતી એટલામાં આમેની ઓરડીનું પારણું ધીમેથી ઉઘડ્યું અને એક જરજીવાન રાજકન્યા ઝાંઝરના ઝમકાર કરતી કરતી કાચી કેરી જેવા લીલા અંબરનો મૂલ્યવાન પાલવ રમાડતી રમાડતી હાથિણીની માફક ડોલતી લટકદાર ચાલે દિવાનખાનામાં આવતી જણાઈ.

રાજકન્યા એક રૂપાળી જાનરમાન અને પ્રેમ ઉન્નત અંગની રજપૂતાણી હતી. ગુલામ તો તેને જોતાંજ પોતાને જૂલી ગઈ. જૂનજુત જેવો વહેમ જણે તે વિસરી ગઈ અને પ્રત્યક્ષ ખરેખરું હોય તેમ તેનું રૂપ અને હિલચાલ જેવા લાગી. મદથી અધડાનાં અંગે તે ધીરે ધીરે દિવાનખાનામાં આમતેમ ફરવા લાગી. તેણે આમતેમ એક બે ત્રણ આંટા માર્યા એટલામાં એક દારી મોનાની રકાખીમાં પાન લઈ અંદર આવી. તેણે સામે મોઢે રકાખી તેની આગળ ધરી નહિ પરંતુ સાથે ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં હાથ લંબાવી રકાખી તેની સામે ધરી. રાજકન્યાએ તરત પાછું વાળીને જોયું અને એકદમ ગુસ્સે થઈ તિરસ્કાર અને ગુસ્સાના આવેશથી તેનું ગોરું ગોળમટોળ માંસલ મુખ લાલચોળ જેવું થઈ ગયું. એક ઝપટ મારી તેણે દાસીના હાથમાંની રકાખી કહિંની કહિં દિઝાવી દીધી. રાજકન્યાના ક્રોધને લીધે દાસી તરત ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. દિવાનખાનાની ક્યા ખાજુએ અને ક્યાં થઈને તે ક્યાં ચાલી ગઈ તે કશુંએ તેના જોવામાં આવ્યું નહિ. ગુલામને હવે ચમત્કારિક અસર થઈ. ખારીક નજરે તે પેલી રાજકન્યા શું કરે છે તે જોવા લાગી. તે ગુસ્સાથી આમતેમ જોઈ દિવાનખાનાની વચ્ચે થોડી વાર ઉભી રહી. વિક્કરેલી ત્રાવણુ જેવી તે આ વખતે બહુજ બચકર દેખાવા માંડી. પાનની રકાખી જે દૂર ખુણામાં જઈ પડેલી હતી તે તરફ જોઈ વળી વળીને તે ક્રોધના આવેશમાં ને આવેશમાં કંઈક ખોલી, પરંતુ ગુલામથી તે સમજાયું નહિ. તેણે આમતેમ જોઈ કમ્મરમાંથી એક નાની કટાર કાઢી. ગુલામના શરીર ઉપર વળી ફરીને

અણુજણી આવી. બીજી કોઈ સી હોત તો તેનાથી આ દેખાવ જોવાત નહિ, પણ ગુલાબ તો નાનપણમાં ધણાં દુઃખ સુખ જોઈ ઉછરેલી તરુણી હતી અને 'એક ધંધર કરતાહરતા છે બીજા કોઈથી કંઈજ થઈ શકતું નથી' એવી ખાતરી તેને પેલાં સંકટોમાંથી પાર પડતાં વારંવાર થયેલી હતી તેથી હિમ્મતથી જોતી રહી.

રાજકન્યાનો ક્રોધ આત્મતિરસ્કાર અને શોકમાં પરિણામ પામ્યો. તેની કાળી લમ્બર જેવી રૂપાળી આંખોમાંથી ડળકડળક આંસુ પડ્યાં, તેનું મુખ કરમાઈ ગયું અને તે દિવાનખાના વચ્ચે ખેંસી કટાર ભોંય ઉપર મૂકી ધંધરસ્તુતિ કરવા લાગી. આંસુ વહેતી આંખ મીચી ન મીચી રાખી ગંભીર મુદ્રાએ હાથ જોડી બે ત્રણ વાર શરીર નમાવી ધંધરને નમસ્કાર કરી તેણે પોતાનો હાથ કટાર તરફ લંબાવ્યો કે તરતજ આત્મધાત કરવાનો તેનો મનસુખો હોવાનું ગુલાબ સમજી ગઈ. નાટકમાં જેમ માણસ ખરા ખોટાની સમજ કોઈક વાર અદ્ભુતતામાં લીન થઈ ભૂલી જાય છે તેમ ગુલાબ પણ આ અદ્ભુત દેખાવ જોઈ રહેવાથી ખરા ખોટાનું ભાન ભૂલી ગઈ. એક જુવાન રાજકન્યા જેનો દેખાવ કોઈને પણ દયા ઉશ્કેરે એવો હતો તેને આત્મધાતને માટે કટાર તરફ હાથ લંબાવતી જોતાંજ ગુલાબ બારણું ઉઘાડી બેભાન જેવી દિવાનખાનામાં તેની તરફ દોડી ગઈ.

રાજકન્યા એકદમ ઉભી થઈ ગઈ અને 'મને ન વારો, મારા માનસિક દુઃખનો કંઈ પાર નથી, હું તમને મળીશ અને બધી લડીકત કહીશ, મને ન વારો.' એમ કહી એકદમ ભાંચી અદશ્ય થઈ ગઈ. જાગતી આંખે અને શુદ્ધ ભાન-સમજણમાં જોયેલું અને સાંભળેલું સાક્ષાત્ અનુભવેલું આ બધું પોતાની આગળથી એકદમ અદશ્ય થતાં-વાંતજ 'બાપરે ! આ શું ?' એવી તેનાથી કારમી ચીસ પડાઈ ગઈ. કેશવચંદ્ર તથા ચંદુલાલ તેમના ઓરડાઓમાંથી આવે ત્યાર પહેલાં તો શખવત્ થઈ જઈ ગુલાબ ધણ દાંડે ઉભેથી ભોંય પર પડી ગઈ.

એક તરફથી ચંદુલાલ અને બીજી તરફથી કેશવચંદ્ર અને નીચેથી માનસિંહ પહેરેગીર ઝંપાટામાં ઉપર દિવાનખાનાની અંદર દોડી આવ્યા.

રાજકન્યાનું પ્રેત અદ્રશ્ય થતાં વાંનજ 'આપરે ! આ શં ?'

એવી ગુલાબથી કારમી ચીસ પડાઈ ગઈ. (ચિત્ર ૨ જી.)

ચંદુલાલે નીચે બેસી તેનું માથું પોતાના ખોળામાં લઈ આંખો દબાવી અને ધોતરથી કપાળ ઉપરનો પસીનો લૂછી નાંખ્યો.

‘આમને તો ફિટ આવતી હોય એવું મારા જાણવામાં નથી. ચંદુલાલ ! આજેજ આંચિંતી ફિટ કેમ આવી ?’ કેશવચંદ્રે પૂછ્યું. ચંદુલાલે ઉત્તર આપ્યો કે, ‘ફિટ તો આને કદીએ આવતી નથી. આજ એ એમ કહેતી હતી કે, ‘મને ઉંઘ આવતી નથી’ રાતે જાગી હશે અને ચોપડી લેવા દિવાનખાનામાં આવતાં ખીની હશે. ‘માનસિંહ ! ઓસીકું લાવ.’

માનસિંહે ઓસીકું આપ્યું તેની ઉપર ગુલાબનું માથું ટેકવી ચંદુલાલ દવા લેવા ગયો. કેશવચંદ્રે પાસે બેસી પછી ધીરે ધીરે તેના મુખ ઉપર પવન નાંખવા માંડ્યો.

ચંદુલાલ દવા લઈને આવ્યો નહિ ત્યાર પહેલાં તો ગુલાબને સંજ્ઞા આવી. આંખ ઉઘાડી જોતાં કેશવચંદ્રને પવન નાંખતો જોઈ ખરેખરી ખળહારીથી જાણે કંઈજ બન્યું ન હોય અને તંદુરસ્ત ઉંઘમાંથી જાગ્રત થઈ હોય તેમ તે બોલી કે, ‘અરેરે ! શાલગ્રામ પાસે મરી વટાવ્યાં ? પોતે ક્યાં ગયા ?’ ગુલાબ તરત બેઠી થઈ. માનસિંહ દૂર ખસી ગયો અને કેશવચંદ્રે કહ્યું કે ‘શા માટે બેઠાં થયાં ? કંઈ ફિકર નહિ, શાંત થાઓ, અને જરા આરામ લો.’

‘મને કંઈ થયું નથી, હું કંઈ માંદો નથી કેશવચંદ્ર ! આપણે ન માનીએ એવી વસ્તુ મને આજ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવી તેના વિસ્મયથી અને મારા સાહસના લયથી મારા હૃદયને ધક્કો લાગ્યો તેથી આમ થયું બાકી કંઈજ નથી. તમે પંખો રહેવા દો. માનસિંહ જાઓ તમે નીચે, અહિં કંઈ કામ નથી.’ ગુલાબે ખરેખરી હોંશિયારીથી આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે માનસિંહ વિચાર કરતો કરતો નીચે ગયો અને કેશવચંદ્રે ઉભા થઈ ચંદુલાલને લાક મારી. દવાના ખાલા સાથે તે દિવાનખાનામાં આવ્યો એટલે ગુલાબે ઉભાં થઈ કહ્યું કે, ‘મારે તો તમારી દવાખંચા કંઈ પીવી નથી. મને કંઈજ થયું નથી, એ તો સહેજ મારા મન ઉપર એક જાતની આંચિંતી અસર થઈ

આવી હતી. હું પૂછું હોંશિયાર અને તંદુરસ્ત છું. કેટલા વાગ્યા ?' તે ખુરસી ઉપર બેડી અને નાડી જોવાને તથા આશ્વાસન આપવાને તેનો હાથ ઢાંડા આગળથી પકડી ચંદુલાલ તેની પાસેની ખુરસી ઉપર બેડો.

‘પાંચ વાગ્યા. વહાણું વહાયું છે.’ એમ કહી કેશવચંદ્ર પણ તે દંપતી સામે બેડો અને બોલ્યો કે, ‘તમને તો આવું કદી થતું નહિ અને ઓચિંતું આજ આમ કેમ થયું ? અહિં આવ્યા પછી કોઈ વાર આ પ્રમાણે જીવ ફર્યો હતો કે આજે ?’

‘કદી નહિ, અને આજે પણ જીવ ફર્યો નથી. મને કંઈ દિટ કે હિસ્ટીરિયા જેવું થઈ આવ્યું હોય એમ ધારતા નહિ. મને કુદરતી રીતેજ આજ અજાણે થઈ આવ્યાથી ઉંઘ આવી ન હતી અને તે બાદ અવનવો એક મોટો ચમત્કાર જોવામાં આવ્યો અને તે એકદમ અદશ્ય થઈ ગયો તેથી હું ચમકી. એની અસરથી આમ થઈ આવ્યું.’ ગુલામે ખુલાસો કર્યો.

‘પણ તમે દિવાનખાનામાં કેવી રીતે આવ્યા ?’ ચંદુલાલે પૂછ્યું.

‘મારી મેજે દિવાનખાનામાં ચમત્કાર હતો તે જોવા અને ખાતરી કરવા આવી હતી. ખાતરી થઈ, અરે ! ખાતરી થઈ શું ? મારે અને તેને વાતચીત સુધાં થઈ અને ઓચિંતું તે અદશ્ય થઈ ગયું તેવાજ મને ‘શોક’ લાગ્યો. મારાથી ધન દઈને નીચે પડી જવાયું. બીજાં કંઈ પણ થયું નથી. હું તંદુરસ્ત છું.’ ગુલામે આમ કહી તેમનું ધીરજ આપી પોતાનો હાથ પતિના હાથમાંથી ખેંચી લીધો.

‘તમે તંદુરસ્ત છો પણ લોહી બહુ તપી ગયું છે, નાડી બહુ ધબકારાથી આવે છે અને મન ઉશ્કેરાયેલું છે. અહિંના વૈદ્યો લોકમાં આવતાં તમને પણ વહેમી અસર થઈ દેખું ! સ્ત્રી સ્વભાવ તે આખરે સ્ત્રીસ્વભાવજ. સ્ત્રીઓને મોટા મોટા હક આપવા સામે જે વાંધો રજુ કરવામાં આવે છે તે ખરોજ. સ્ત્રીઓ ગમે તેટલી કેળવાયેલી અને બાહોશ હોય તોપણ તેઓ આસપાસના વાતાવરણથી જરમાઈ જાય છે. શાળણીઓને કાળુમાં રાખવા કદીએ સમર્થ થતી નથી. પુરુષમાં જે

બળ છે તે તેના મક્કમ સ્વભાવનું છે. સારી કિંવા ખોટી કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં પુરૂષ તરત રંગાઈ જતો નથી અને આસપાસની ગમે તેવી હાલત પણ તેની લાગણીઓને એકદમ ઉત્કેરી દેતી નથી. તમને આમ થયું તે કુદરતીજ છે. તે તમારા સ્ત્રીસ્વભાવને ખુલ્લો કરી આપે છે. 'ચંદુલાલે આમ કહી મુક્તાબની વાતને દસી કાઢી એટલુંજ નહિ, પરંતુ કેશવચંદ્ર પણ કહ્યું કે, 'લાંબી રાત સુધી ઉઘ નહિ આવવાને લીધે અને શાંત રાત્રિના વખતમાં એક પછી એક વિચારો આવતા રહેવાને લીધે તમારું મન અને આંખો વગેરે થાડી જવાથી તમને આ ભ્રમ થઈ આવેલો લાગે છે. ઉગ્ગરાથી ઘણીવાર એવું થાય છે, વહે-માતું નહિ. જો વહેમાશો તો પછી વહેમ વધતો જશે. મન કાયર થઈ મયેલું હોય અને ઉગ્ગરાને લીધે આંખોએ લીલાંબીળાં દેખાતાં હોય ત્યારે અવનવા દેખાવ દેખાય, એ શું તમે નથી જાણતાં ? અજ્ઞાન અને ગામડિયા લોકના જેવી તમે વાત કરો અને માનો તે અમારાથી કેમ કબુલ થાય ?'

'કેશવચંદ્ર ! તમે પણ એમની ગાડ એ એરી બન્યો છો કે ?' મારા વિચાર કેવા છે તે તમે કે એ શું નથી જાણતા ? પુરૂષ કરતાં પણ વધારે ધીરજ અને તપાસ કરવાના મક્કમ દરાવથી ખરેખરી જાગ્રદવસ્થામાં મેં સાદસ કરી અનુભવ લીધો અને ખરેખર તે ખરો પડ્યો. મોહનભાઈએ મને આનો પ્રસારો કર્યો ત્યારે તમારીજ માફક મેં એમને દસી કાઢ્યા હતા. મેં સતે સુતે દિવાનખાનામાં થતો સણ-સણાટ સાંભળ્યો હું ઉઠી અને પારોનો તરડમાંથા મેં કેટલીકવાર સુધી એક જુવાન સ્ત્રીને દિવાનખાનામાં ફરતી જોઈ. ખીજી સ્ત્રીએ આવી તેને પાન આપવાનું કહ્યું ને તે ગુસ્સે થઈ તેણે પાનની રકાખી ઉડાવી દીધી અને પેલી સ્ત્રી પછી અલોપ થઈ ગઈ. તે પછી કેટલીક વારે હું ખારણું ઉઘાડી દિવાનખાનામાં ગઈ. તેણે સામે મોઢે મારી સાથે વાત કરી અને આ બધું તમે સ્વપ્નમાં અન્યું એમ કહી મને વહેમી કે'બ્રમિત કહો તે હું કેમ માનું ? ગજરાખાના લાઇને તો મૂળથીજ એવી ટેવ છે કે, હું કહું તે માનવુંજ નહિ, અને મારી વાતને માલ

વગરની ગણી ઉડાવી દેવી, પરંતુ તમેય મારી વાતને વહેમ કે ભ્રમ કહો છો, એ શું ?

હું તમારી વાત સાંભળું અને તે પ્રમાણે માનું તો જંગતમાં ઘેલો ન કહેવાઉં ! તમને સ્વપ્ન આવ્યું તેમાં તમે એ બધું અલૌકિક દીધું. એના એ સ્વપ્નના ભ્રમમાં ભૂલાં પડી બારણું ઉઘાડી દિવાનખાનામાં ગયાં અને ત્યાં ઉઘ ઉડી જઈ જાગ્રત થતાં પડી ગયાં. ઘણાંએ માણસ ઉઘમાં ઉડીને હિંડવા માંડે છે. કેટલુંક હિંડવા પછી જાગ્રત થવાય છે. સ્વપ્નના બનાવોમાં એકતાર થઈ ગયેલું મન ઘણીએ વાર સંજા પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ સ્વપ્નના બનાવને ખરો ને ખરો માને છે. પોતે સ્વપ્નની અસર નીચે હોય એમ માનતાં નથી. તમને સ્વપ્નની ભારે અસર થયેલી હોવાથી તમે જાગ્રત થયા છતાં પણ હજી તમને એ બધું સ્વપ્નવત લાગે છે. કેટલોક વખત જશે અને કામકાજમાં પડશે ત્યારે એ વાત ભૂલી જવાશે અને તે સ્વપ્ન હતું એમ તમે તમારી મેજેજ કબુલ કરશો. ચાલો હવે સવાર થયું છે. નોકરને બોલાવી આ અગર કાશી દરાવરાવો. તે પીશે એટલે હોશિયારી આવશે. ઉઘ નહિ આવવાથી કેટલીક વાર માણસ ગાંડું થઈ જાય છે સમજ્યાં. 'એઉ જણે આમ કહી ગુલાબને આશ્વાસન આપી પેલી વાતને ઉડાવી દીધી.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

ગુલાબનો અતુલવ.

‘ પેલાં બનાવમાં કંઈક કાવતરું તો હશે, મને શક પડ્યા હતો અને સાહેબને પણ કામએ નનામી ચીડી લખી હતી. હું મારા પહેલા રિપોર્ટને વળગી રહ્યો તેથી એ બધી બાબત પતી ગઈ. હવે હું તમને પૂછું છું કે, શું તમને એ બાબત કંઈ વહેમ પડ્યો હતો ? શા માટે તમે જનાનાનાં કારસ્તાનો માટે તે દિવસે એટલું બધું લાગણીથી બોલતાં હતાં ? ’ ચંદુલાલે એકાંતમાં બીજી કેટલીક વાતો કરતાં કરતાં ગુલાબને એકવાર આ પ્રમાણે સવાલ કર્યો.

‘હું જ્યારથી દેવરાણીને મળી ત્યારથીજ તેની સામે મોટી રાણીનો કદો વેરભાવ પામી ગઇ હતી. મોટી રાણી ઉપર ઉપરથી સગી બહેનના કરતાં પણ વધારે ભાવ દેખાડતી હતી પરંતુ તેની ખવાસણો અને દાસીઓનાં વર્તનથી મને શક પડ્યો હતો. દેવરાણી પણ બિચારી મને કહેતી હતી કે, ‘તેને ગર્ભ છે’ એવું જાણવામાં આવ્યા પછી તેઓનાં મુખ પડી ગયાં છે અને મને એમનો બહુ ભય રહે છે. એનો કુંવર જરા હલેતો છે તેનાં માન ઉતરે અને દેવરાણીને કુંવર થાય અને તે સારો નીવડે તો રાજગૃહ કે સરકાર તેને પસંદ કરે અને પાટવી રખાડી પડે. એવા ભયથી તેઓ મારી સામે કંઈ અભિચાર કરે તો મારો જીવ જાય’ હું કહેતી કે, ‘તમે ખાલી ભય રાખો છો ? કાંઈના અભિચાર કદી ચાલતા નથી, અને ઝેર દેવું તે કંઈ સહેલું કામ નથી.’ મારાં આવાં આશ્વાસનને તે હસી કાઢતાં અને કહેતાં કે, ‘જનાનાની રાણીઓ ખવાસણો અને દાસીઓ એવા કાળા હૃદયની રાક્ષસીઓ હોય છે કે તમારાથી તેમના મનનો પારજ પમાય નહિ.’ દેવરાણીને કસુવાવડ જેવું થયું તે શું કુદરતી હતું, એમ તમે કહો છો ? મંત્ર તંત્રનો અભિચાર નહિ પણ કોઈક વિચિત્ર વિષપ્રયોગનું તે પરિણામ હતું એમ મને મોટી રાણીની અને તેની દાસીઓની રીતભાત ઉપરથી આપણે ત્યાં ગયાં કે તરતજ સમજાઇ ગયું હતું. એ લોકો એવા ભયંકર અને કારી વિષપ્રયોગો કરે છે કે, જે આપણાથી સમજાય નહિ. એ લોકના કાવતરાથીજ દેવરાણીને કસુવાવડ થઈ હતી અને ક્ષણે ક્ષણે તેઓ તેના મરણની મોટી આતુરતાથી રાહ જોતાં હતાં. ‘રખેને કોઈ દવા લાગુ થાય અને તે બચે,’ એવો તેમને આપણા ત્યાં ગયા પછી ભય રહેતો હતો. મોટી રાણીને અંતરમાં હસતી અને આંખોએ રડતી જોઇ મને એટલું બધું આશ્ચર્ય લાગતું હતું કે, ‘અરેરે ! આ દ્રોહી અને કારી હૃદયો કાણે ધડયાં હશે ? હું થોડીવાર સુતી પણ ઉંઘ આવી નહિ અને મેં જોડેના ખંડમાં વડારણોને કંઈ કાવતરાની મતલબની વાતો કરતાં આંખળી. માંડ મન એ ખટપટ અને ભયંકર કાવતરાથી ઉશ્કેરાઇ ગયું હતું. મને આવા જનાનાઓ ઉપર હવે કદી પણ વિશ્વાસ આવશે નહિ.

‘તમને કંઈજ શક પડ્યો ન હતો ?’

‘પ્રથમ તો મને જરાએ શક ન હતો, પરંતુ છેવટનાં કેટલાંક ચિહ્નો ઉપરથી અને રાજના શક પડતા ઉદ્ગારથી મને પણ વહેમ ગયો હતો. સાહેબ અને રાજ વચ્ચે પણ એવીજ મતભેદની કંઈ વાત થઈ હતી એમ પાછળથી મારા સાંભળવામાં આવ્યું પણ મેં ખાતરી આપી તે પછી સાહેબને કશો વહેમ રહ્યો ન હતો; તે દિવસ પછી મારા સાંભળવામાં કંઈ આવ્યું નથી. તમે એકાદ એ વાર તે પછી રાણીવાસમાં જઈ આવ્યાં ત્યાં તમારા સાંભળવામાં કંઈ નવું આવ્યું છે ?’

‘ના, મને તેઓ દેવરાણીના પક્ષની સમજી ગયેલાં હોવાથી મારે કાને આવે એવું કંઈ પણ બોલતાં નથી. દેવરાણી તરફનાં માણસોએ ‘હજો થયો’ એવા ઉદ્ગાર સાથે ખરખરો કર્યો હતો. આવા સ્થાનમાં રહેવું જોખમ ભરેલું તો ખરુંજ ને ? આપણે પણ તેમની ઇતરાજમાં આવ્યાં હોઈએ તો હસતાં હસતાંમાં મારી નાંખે. આજળ પાદશાહે હસતે મોઢે કાતેજ ઝેરની પાનખીડીઓ આપતા એમ યાંચવું તે અહિં મેં જાને જાંચું. હું તો ત્યાંનાં પાનખાન ખાતીજ નથી. આપણે માટે તો મુંબાઈજ સાંઝે. જે લોક કુટિત્ર હોય તેમને અહિં કાંચે ! આપણા જેવાં સીધે રસ્તે કામ કરનાર અને જેવું દેખીએ તેવું માનનારનું અહિં ખિન્નકુત્ર કામ નહિ. આ લોકો તો જોત જોતમાં જીવ જીવ નાંખે ?’ ગુલામે દરબારી નોકરી અને પ્રપંચી લોકના મુઠકમાં રહેવા સામે પોતાનાં સખત અણુગમો બતાવ્યો.

ચંદુલાલને દરબારી ખટપટનો અનુભવ થયો ન હતો, તેમ જ નાઓમાં કેવાં કાળાંધોળાં અને ભયંકર કાવતરાં ચાલે છે તથા તેની અંદરનાં માણસો કેવાં ઝેરી હોય છે તે પણ તેણે જાણ્યું ન હતું. ગુલામ સાધારણ રીતે ચંચળ અને ઝીણી નજરની સ્ત્રી હોવાથી તે બધું સમજી ગઈ હતી. ચંદુલાલે પોતાને અનુભવ નહિ હોવાથી જણાવ્યું કે, ‘તમે સહેજ વાતમાં વહેમ ખાઈ જાઓ એવાં છો અને જેમાં વહેમ પડ્યો તેમાં અતેરું દેખાયા કરે એ વાળી ખરેજ વધારે સ્વાભા-

વિક છે. મને કાંઈ ખટપટી કે કાવાદાવા કરતું લાગતું નથી. ખોટા ખોટા વહેમ લઈને કુતર્ક કરીએ તો ક્યાંઈ રહેવાય નહિ. હમેશ ચોખ્ખી નજરે જોવું અને ચોખ્ખા હૃદયનાં રહેવું.

શુભાખ હવે ચિદામ. તે બોલી કે, ‘ભણે, તમે સરસ હૃદયના હો, પણ બીજી કંઈ વાત જાણો છો ? હું સ્ત્રી જાત છું પણ મોહનલાલ હોત તો તમને ખાતરી કરાવત કે આપણી સામે કેવું કાવતરું થયું હતું અને તે કેવા કરી ગયા હતા.’

‘આપણી સામે કાવતરું ? આ તું શું બોલે છે ? મને તો લાગે છે કે મુંબાઈમાં હતી તેજ તું નહિ. દરબારી ખટપટ કાવતરાં અને ભૂતપ્રેત વગેરે બાબતો અલિંગ હું તને બોલતી સાંભળું છું. હશે, કહે તો ખરી કે આપણી સામે શું કાવતરું થયું હતું અને તમે બે જણે તેને કેવી રીતે ઉડાવી દીધું ?’

‘તે દિવસે દરબારમાંથી તમે અમારી ઉપર કંઈ ચીડીખીડી લખી હતી ?’

‘નહિ’ ચંદુલાલે જવાબ દીધો ‘નહિ.’

‘યાદ કરો યાદ. તમારા હસ્તાક્ષર મેં અને મોહનલાલએ એકઠાં જોળખ્યા હતા ને આમ કેમ બોલો છો ?’

ચંદુલાલ યાદ કરી બોલ્યો કે ‘હા હા, ચીડી તો લખી હતી, પણ મેંજ તે પાછી ફાડીને નાંખી દીધી હતી.’

‘પડખીડિયું ફાડી નાંખ્યું હતું ?’

‘ના, તે કદાપિ ત્યાં ટેબલ પર રહી ગયું હશે. મેં તેની ઉપર મોહનનું સરનામું કર્યું હતું ખરું.’

‘સારે એજ.’

‘પણ તેનું શું ? પડખીડિયું કાઢ્યું કદાપિ તમારી ઉપર મોકલી આપ્યું હોય એવી ભૂલ સહેજે થાય. ઘણીએ વાર ટપાલમાં એવા ખાતરી જુના પત્રો આવે છે.’

‘ના પડખીડિયું ખાલી ન હતું. તે ખીડેલું અને તેની અંદર કંઈ કંઈ હતું. મોહનલાલના તો તે જોઈને હાંબાજ ગગડી ગયા હતા.’

‘એવું શું હતું ? અને આજ સુધી ત્યારે તમે કેમ મને કંઈ કહ્યું નહિ ?’

‘મોહનભાઈ પાસેથી લઈ મેં તે ટેકાણે કર્યું. તેઓ પછી ભૂલી ગયા અને મેં તમને કે એમને કશું જણાવ્યુંજ નહિ.’

‘હશે, હવે મને કહો ? તમારો અનુભવ મને એટલું નવું શીખવાડશે. મારા હસ્તાક્ષરનું પડખીડિયું બીજી વસ્તુ સાથે તમને મળે એ તો અલગત કાવતરા જેવુંજ કહેવાય.’

‘એક માણસ તમારા હસ્તાક્ષરે સરનામું કરેલો કાગળ તે દિવસે અહિં લઈ આવ્યો અને મોહનભાઈએ તે ફેડીને જોયું તો તેમાંથી મોટી કિમ્મતની નોટો નીકળી.’

ચંદુલાલ—અજબ ! એ તો લયંકર કાવતરું ! એથી તો મોટી મુશ્કેલી ઊભી થાય ? વારું પછી શું થયું ?

‘શું થાય ? મોહનભાઈએ કહ્યું કે બાળી મૂકીએ.’

‘તેમ કર્યુંને ? ઠીક, મોહન પણ પહેંચેલો તો ખરો.’ ચંદુલાલે તેનાં વખાણુ કરી મગરૂરી લીધી.

‘ના ના, એમ શા સાફ કરીએ ?’

‘ત્યારે શું રાખી મૂકી ? અને તે ક્યાં છે ?’ ચંદુલાલે તે જવાબી ધમ્મિજ બતાવી.

ગુલામે કહ્યું કે, ‘જો રાખી મૂકી હોત અને અહિં હોત તો તો અલગત મુસીબતમાંજ આવી પડત, પરંતુ મેં પહેલેથીજ વિચાર કરી તે મુંબાઈ મોંઘીબહેન ઉપર મોકલાવી દીધી. મોકલતાં મેં લખ્યું હતું કે, તેની બધી બાબતોએ કારું કંકુ લગાડી જોજો. મોંઘીએ તમ કર્યું હતું અને તે લખે છે કે, વસ્તુ ઉપર કંકુ લગાડતાં ને ગરમ કરતાં પણ કંઈ લખેલું હોય એવું જણાયું નથી. છતાં તેણે બિંના કપડાથી લૂછી નાંખી ટેકાણે કરી છે. કહો તમે મોટા પગારદાર કે હું ? તમે ક્યારે એટલું એકઠું કરવાના હતા ?’

ગુલામ—ખોટુંખોટું કંઈ નહિ. જેણે તે મોકલી તેણે આપણને ફસાવવા મોકલી કે અમસ્તી ?

‘કંકુ લગાયા જેટલી દૂર નજર પહોંચ્યાડી પરંતુ બહુ ખુશી નંબરની બાબત યાદ રહી નહિ ! એવી મોટી નોટના નંબર ગમે ત્યાં પણ ચોપડે નોંધાયા વગર નહિ રહ્યા હોય ? અને તે જરૂર ચોરો ખુશી કરી આપશે.’

‘ચોરી વળી કોની ? આપણને શું છે ? અને તેમ છતાં હું તે બાબત બૂલી ગઇ નથી. એની પણ મેં પેરવી કરી છે. એ નોટો કે જે મોકલી કેમ આવી અને શુ થયું તેની તપાસ કરતાં મને બધું જણાયું છે. ‘દગા કીસીકા સગા નહિ,’ તેમ તેને થયું છે. જે તે માણસના હાથમાં બાજી રહી હોત તો તો ક્યારનીએ તજવીજ થઈ હોત, પરંતુ તેની આંખોમાં તો ઈશ્વરે ધૂળ નાંખી છે. ખાડો ખોદનારોજ તેમાં પડે છે અને થયું છે પણ એમજ. ‘ચારની મ્મ કોડીમાં મોં વાલીને રૂએ’ બીજું શું ?’

‘વાર ! હવે નમે એ રકમનું શું કરવા માગો છો ?’ ચંદુલાલે પૂછ્યું.

જરા વિચાર કરી શુભાખ બોલી કે ‘તમારે તો તે જોઇની નથીને ? તમારે ન જોઇએ તો મારે પણ ન જોઇએ, પરંતુ તેનો એક ઉપયોગ મેં ધારેલો છે, તે કહો તો કહું ?’

‘ખુશીથી કહો ? મને કંઈ દરકત નથી.’

‘જુઓ ! પેટી એક જામિ-જેણે આપણી વચ્ચે એક દહાડો નારદ કૃત્ય કરાવ્યું હતું તે આપને સાંભરે છે ? એ જામિ મારા એક ધર્મભાઇની હતી અને એ ત્રણ છોકરાં ને બાળ વિધવા સ્ત્રીને રોટલા માટે આકાશવૃત્તિ ઉપર છોડી તે આ દુનિયામાંથી ચાલી ગયેલો છે. મારા નાનપણની વાત સાધારણ રીતે બા દાદીમા ને બાપાજીના જાણવામાં છે. તમે તે નથી જાણતા અને એવા દુઃખની વાત આપણે જ્યારે ઈશ્વરે આપેલા મજાના સુખના ઘુંટડા ભરતાં બેઠાં હોઇ ત્યારે સંભારવી કે તમને સંભળાવવી એ મને રંગમાં ભંગ કરવા જેવું લાગવાથી મેં કદી કહી નથી, પરંતુ વહાલા ! સુરતની રેલે અમારી ઉપર જે દુઃખ રેલાવ્યાં હતાં તે ખરે વર્ણવાય તેવાં નથી. અરેરે !

દુશ્મન હોય તેનેએ એવી આપરિએ આવશો નહિ. ધરખાર પડી ગયાં માં ભિંત તળે દબાઈને મરી ગઈ અને આપ બિચારો મને ખભે લઈને પાણીમાં નાકો તેજમાં ઘડનાળું તૂટી પડ્યું તેમાં તે ગરક થઈ ગયો અને હું નિભાંગી પાણીના વોલમાં ખેંચાઈ ગઈ. ગુલાબ ધ્રુસકે રોઈ ગઈ. ચંદુલાલ પણ પેતાની પ્રિય પત્નીને પડેલા આ દુઃખની વાતથી શોકાર્દ્ર થઈ ગયો. ગુલાબનો હાથ પકડી આશ્વાસન આપી તે બોલ્યો કે ‘આ વાત કાઢી તું ક્યાં દુઃખના દરિયામાં ખેંચી લઈ ગઈ? બસ કર, મને તે હવે વધારે સાંભળવી નથી? તારે પેલા રૂપિયાનું જે કરવું હોય તેજ માત્ર કહે?’

ગુલાબ—એ હીનભાગી દિવસોમાં મને એક યવને પોતાના ધર્મમાં લેવાને સમજાવવા માંડી હતી અને નાના પણ બાહોશ રંગનાથે બે મને સમજાવી ત્યાંથી નસાડી દીધી ન હોત તો મારું કાણુ જાણે શુંએ થયું હોત? અરેરે! એ બાહોશ છોકરાને—મારા ધર્મલાઈને હું તમારે ત્યાં સુખની શેઠાણી થઈ રહેતાં બૂલી ગઈ હતી. નમે પાસ થયા તે દહાડે મને ઉધમાં જાણે એણે આવીને કંઈક દીધો કે, ‘તું અમને બૂલી ગઈ?’ મેં તે દિવસે એની જાગ્ર કમાડમાંથી શોધી કાઢી બહાર મૂકી ને આપને આ બધી બાબત જણાવી એનું જે કંઈ થાય તે શ્રેય કરવાનો વિચાર કર્યો પણ એ તો બાજી બદલાઈ ગઈ. તમને સામે શક પડ્યો. મોંઘીબહેનને વાત કરતાં તે મરી ગયાના સમાચાર મળ્યા ને વાત રડી ગઈ. આ રૂપિયા એના કુટુંબના ભરણપોષણમાં આપવા વિચાર છે.

‘બહુજ મજેનું! જેણે તારા ઉપર આવો અસાધારણ ઉપકાર કરેલો છે તેના કુટુંબને માટે આટલા દહાડા તું ચૂપ રહી એ તારી કૃતજ્ઞતાજ દેહેચાય? તેં શા માટે મને કહ્યું નહિ. આપણે તેમને આપણાથી ખતતી મદદ અવશ્ય આપત. અસ્તુ! હવે આ વિચાર પણ સારો છે અને તેનો બદોબસ્ત કરાવી નાંખ. જે તને અનુભવને લાભ બેઠે મળ્યાંને?’ ચંદુલાલે સાંઠે લગાડ્યું.

‘માણસનો જીવે જાય અને લોભે થાય. જનતાનખાતામાં એક

તરેહનાં નહિ પણ તરેહ તરેહવારનાં કાવતરાં ચાલે છે. એ બધા અનુભવ મને બહુજ થોડા પરિચયમાંથી થઇ ગયો. કાવાબાજ માણસોમાં અર્ન જોખમ ભરેલા સ્થાનમાં હવે મારે રહેવું નથી. રાજા કે અમલદારને માથે ટોપડો મુકાય એવો કાઈ લાગ આવે કે તરત રાજાનામું આપી દે. ઘેર બેઠે ધંધો થાય એવી બાબાજીએ તમને શિખામણ દીધી છે તો પછી શુક્રામગીરી જેવી નોકરી શા માટે કરીએ ?

‘ સેવાધર્મ શીખવા માટે, ’ ચંદુલાલે ઉત્તર આપ્યો.

‘ સેવાને હું એકેકે તરેહના ધર્મમાં ગણતી નથી. પરમેશ્વરની પણ સેવા સારી નહિ. જુઓને શાપિત વિધ્વજના પાર્શ્વદોષે સેવા પસંદ કરી હતી કે વેરભાવ ? સેવા કરનાર પોતાના સ્વામી માટે કદિએ સંતોષ બતાવતો નથી. સેવક ગમે તેટલી સેવા કરે તોપણ શેઠ તેનાથી પ્રસન્ન થતો નથી. ક્યો નોકર શેઠથી સંતોષ પામ્યો અને કયા શેઠે નોકરની કદર કરી તે બતાવોને ? હું તો બધેજ નોકરને કળકળતા અને શેઠોને માટે બડબડતા સાંભળું છું. આપણા ધર્મમાં તો સેવાને શ્રાવૃત્તિ કહી તેનાથી દૂર રહેવાનુંજ કહેલું છે. ’ શુક્રામે ઉચ્ચ નીતિનું પાનું ઉઠેલું.

‘ પિતાજીએ પૈસો એકઠો કર્યો છે તે ઉપર જઈને બેસીએ અને તાગડધિત્તાં કરીએ, એમ જો તમે ઈચ્છતાં હો તો તે ખોટું છે. બાંધ્યાં પાણી સાગરતંત્રએ ખૂટે છે અને વહેતાં પાણીનાં ઝરણાં હમેશ લીઝાં ને લીઝાં રહે છે માટે વહેતાં પાણી અને ચાલુ કમાણી હોય તેજ મોટા ભંડાર કરતાંએ સારી. ચાલુ પૈસોટકો મળે અને ચાલતો ઉદ્યોગ ચાલુ રહે એના જેવું બીજું કંઈજ નથી. બેઠે બેઠે ખાતાં તો ભંડારે ખૂટી જાય અને નવરા બેઠાથી મન અને શરીર ખરાબ થાય. અમે પુરુષો તો ઉદ્યોગપર હોઈએ તેજ સારું. ’

‘ પુરુષોજ નહિ પણ સ્ત્રીઓએ પણ ઉદ્યોગી તો રહેવું, પરંતુ કનિષ્ઠ નોકરીમાં ઉદ્યોગ જેવું કંઈ નથી. એ તો બીજીરીતે બેસી રહેવા જેવું છે, કારણ કે, તેમાં નોકરની માનસિક અને શારીરિક હિલચાલ પરસ્વાધીન રહે છે. હશે, આપની આગળ એનો હું લંબાણ વાદવિવાદ કરવા માગતીજ નથી પણ મારો એવો વિચાર છે કે, આ પ્રપંચી

પ્રદેશને જેમ અને તેમ વહેલો છોડવો. મેં તો મોહનલાલને પણ મારો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે.’

‘તમને અનુભવ થયો પણ મને થયો નથી ત્યાં સુધી હું શા માટે નોકરી છોડું ? મને સારો અનુભવ થયો છે. તમને કદાપિ નકારો થયો તો તેથી શું ?’

‘હું તમારું અધીગ છું એટલે મારા અનુભવને તમે તમારો માની લઈને મારું કશું કેમ ન કરો ?’ ગુલાબ ઉભી થઈ અને બોલી કે, ‘જુઓ દિવાનખાનામાં કોઈ આવ્યું છે.’

‘આ બધું તેણે સાંભળ્યું હશે તો ?’

‘તો વળી પંચાતી.’ ગુલાબ આગળ વધી કેશવચંદ્રની ઓરડી તરફ ગઈ અને ચંદુલાલ ત્યાંથી ઉઠી દિવાનખાનામાં ગયો.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

લમની તૈયારી.

ગુલાબે પૂછ્યું કે, ‘આજ તો તમારા બે ત્રણ કાગળો આવ્યા છે કેશવચંદ્ર ! એમાં મુંઝાઈ તરફના કંઈ સમાચાર છેકે ?’

‘મુંઝાઈ તરફના સમાચાર તમારે જવું પડે એવા છે. ચંદુલાલ ઉપર આજ કાગળ હશે અને તમે જાણીને મને પૂછતાં હશો એમ લાગે છે. આજ કાગળમાં તમારું ઘર ખંભાત જનાર છે. મારા મિત્રો તરફના કાગળોમાં રમિકલાલનો કાગળ છે તેમાં પણ એજ સમાચાર છે. ત્રીજો કાગળ મારા ઘર તરફથી આવેલો છે તે મને જેમ અને તેમ જલદી ઘેર બોલાવે છે. આટલા સમાચાર છે એથી કંઈ વિશેષ હોય તો કહો ?’ કેશવચંદ્રે પોતાના કાગળોનો સાર કહીને વધારે જાણવાની ઇચ્છા બતાવી.

‘એમનો કાગળ મેં ફોડ્યો નથી. એ આવશે ત્યારે વાંચશે. તમારા કાગળોમાંનો એક કાગળ ગજરાબાનો લખેલો લાગ્યો, તે પરથી મેં આટલું પૂછ્યું. મારાં વડસાસુનો વિચાર જેમ અને તેમ જલદી

લગ્ન કરી નાંખવાનો છે એટલે અલખત, તેઓ હવે ખંભાત જવાનાં હશે અને તેઓ જશે તો તો મને પણ ખોલાવશેજ. આ થોડો વખત અહિં એકલા નિભાવી લેશે, શું કરીએ ? હું મહીના વહેલી જઈશ. લગ્ન પહેલાં હું મુંબાઈ ગઈ હોત તો ઠીક, પણ હવે તો તેમ બનશે નહિ. દાદીમા બહુજી ઉતાવળાં થઈ ગયાં છે. સસરાજી શું કરે ?

‘બહુ ઉતાવળ કરે છે એ તો તમારું કહેવું ખરું છે. મારા પિતાજીએ આમાં શું કરવું ને શું નહિ ? તેનો બધો ભાર મારી ઉપર નાંખી દીધો છે અને મને રસિકલાલ અને ચંદલાબી વગર કોઈ સલાહ કે સહાય આપનાર નથી. મારો વિચાર ને અને તો એકાદ દિવસ મુંબાઈ જઈ આવવાનો છે, કારણ કે, રસિકને અમદાવાદ તેડી લાવ્યા વગર મારાથી કંઈ થઈ શકશે નહિ. આપણા લોકના રિવાજો અને રીતભાતો હોય તે તો કરવીજ જોઈએને ?’

ગુલાબ બડી ચતુર સ્ત્રી હતી. તે આટલામાં બધું સમજી ગઈ અને બોલી કે, ‘કેશવચંદ્ર ! રીતરિવાજ તો અલખત કરવા પડે, પણ સૌ સૌના ગળ પ્રમાણે થાય, એમાં કશુંએ ખાસ તણાઈને કરવા જેવું હોય નહિ. એક કુટુંબ માત્ર જ હોય અને એક સાધારણ સ્થિતિનું હોય એવું કેકેકાણે બને છે. તમે જે રીતરિવાજ કરશો તેના કરતાં બમણો અને તમણો બદલો તમને મળી રહેશે. મારાં સાસુ બહુ હોંશીલાં છે, તે તમે ક્યાં નથી જાણતા ? અલખત તમારે નમારી શોભા અને ઘર પ્રમાણે જે કરવા જેવું હશે તે તો અવશ્ય કરવું જોઈશેજ. રસિકલાલનું જે કામ હોય તે તમે મને કહેજો, હું મારાથી બનશે તેટલી તમને મદદ કરીશ, અને તે મારી પાસેથી નહિ પરંતુ મારી મોંઘીજહેનને ત્યાંથી ખારોખાર કરાવરાવીશ, એવી તેવી કશી ચિંતા તમે રાખશો નહિ.’ કેશવચંદ્રનું હૃદય વાંચી ગુલાબે ખુલાસો કર્યો પરંતુ તે એવો અણસમજી માણસ ન હતો કે જે સાળાની વહુની આ કાર્યમાં મદદ લે. તેણે તરતજ જવાબ આપ્યો કે, ‘નાં, એવી કશી ચિંતા મારા મનમાં નથી. પૈસાટકા અને ઘરેણુંગાંડું જે કંઈ જોઈશે તે સૌ રસિકલાલને ત્યાંથી મારે લેવાનું છે અને બધી

ગોઠવણ અમદાવાદમાં રસિકલાઈનાં આ કરવાનાં છે, એમાં તો કંઈ ચિંતા જેવું છેજ નહિ. આ કાર્ય બધું એ લોકો પોતાજ કરવાનાં છે; પણ મારે તેમને તમારા તરફથી થતી ઉતાવળિયા ગોઠવણ જણાવવી જોઈએ કે નહિ ?

‘એ તો મારાં ગજરાખાએ ચંદાગૌરીને ક્યારનીએ જણાવી હશે. ચંદાગૌરીને તમારે કશું કહેવું પડે એવું નથીતો ? એ એવાં ખબડાર છે કે અમને ટકાર મારે. એ તો બધી ગોઠવણ મુંબાઈથીજ કરતાં આવશે. એ ખંભાત આવશે કે નહિ વારું ?’

‘શા માટે નહિ ? એમનેજ તમારે જાનનાં આગેવાન તરીકેનું માન અને સત્કાર આપવાનાં છે બીજાને નહિ. તમારી તરફ જેવાં નમે તેવાં અમારી તરફનાં ચંદાલાબી. મારા કુટુંબમાં બીજું કોઈ એવું માણસ નથી કે જે મારા તરફની આટલી લાગણી અને આટલો ઉત્સાહ ધરાવતું હોય. મારા પિતાજી વૃદ્ધ છે. અમારા બીજા પિતરાઈ કુટુંબીઓ જાને આવશે ખરા પરંતુ રસિકલાઈ અને અમદાવાદના મારા બીજા મિત્રો જાનના ગૃહસ્થોમાં મુખ્ય ગણાશે. તમારી સુધરેલી અને ધનાઢ્ય હિલચાલો ઝીલવાને યોગ્ય માણસો એ લોકોજ રહેશે. મારી તરફથી બધું કાર્ય ચંદાખાબીને સોંપવાનો મારો વિચાર છે, કારણ કે, મને ખબર મળી છે તે પ્રમાણે તમારાં સાસુ પોતાનું બધું કામ તમને સોંપવાનાં છે. મુંબાઈની શેઠાણી સામે શેઠાણી હોય તોજ શોભેને ?’ કેશવચંદ્રે હસીને મજાક કરી.

ગુલાબ આ વચનો સાંભળી મનમાં કુલાઈ અને હસીને બોલી કે, ‘ગજરાખાએ તમને બધું લખ્યું હશે. હું જાણતો ? સાસુજી મને આગળથી કહેતાં હતાં કે, ગજરીને તમારે પરજાવવાની છે. દાદીમાને એવી બહુ હોંશ છે અને આ ઉતાવળ કરાવે છે તે પણ એજ. મારે હાથે આવો રૂડો અવસર ઉઠવાય તે ઈશ્વર શોભાવો અને તેને સુભાગી બનાવો, એજ મારી અંતઃકરણથી આશિષ છે. કેશવચંદ્ર ! આપણા હિંદુ લોકોના સંસાર દુખિયા છે. કલેશ કંકાસને લીધે ક્રોધ ગયેલાં આપણાં ઘરો દવના વન જેવાં થઈ ગયાં છે. નવો સુધારો અને

નવા વિચારો તેમાં સ્નેહ આનંદ અને સૌભાગ્ય વધારે. એવુંજ હવે આપણે ઈચ્છવું જોઈએ. જ્યારે આપણાં ઘરો આનંદથી પરિપૂર્ણ થશે ત્યારેજ તેમાંથી આનંદી અને સુખી પ્રજા ઉત્પન્ન થશે. લગ્ન વિવાહના અવસરો જે સારામાં સારા અવસરો કહેવાય તેમાં પણ આપણા લોકો ઝઘડા અને કલેશ કરે છે. સુખ અને સ્નેહનો ઠેકાણો દુઃખ અને કલેશથી શુભ આનંદી અવસરને હીણો બનાવે છે. એવા દુઃખકર રીતરિવાજો જાય અને બધું આનંદી તથા સ્નેહાળ દાખલ થાય, એવો સારો દહાડો આ નવીન વિદ્યા આપણને દેખાડો.

કેશવચંદ્ર બોલ્યો કે, ‘તમારા આવા સારા વિચારો સાંભળી મને બહુજ આનંદ થાય છે. આપણા દેશમાં ગમે તે કારણ હો પરંતુ એ તો આપણે કામગીરી જોઈએ છીએ કે, કાષ્ટક જ જુગતે જોઈએ બંધાયેલું હોય છે. એક ઠેકાણે કન્યા સારી તો વર ખોટો, અને ખીજે ઠેકાણે વર સારો તો કન્યા નકારી. વળી ત્રીજે ઠેકાણે જોઈએ તો ઘરનાં માણસો નકારાં. ઘરમાં કાષ્ટ કાષ્ટને કદી જાનેજ નહિ. સાસુ વહુને નણુંદ ભોળાઈને કે દેરાણી જોડાણીને ઘરમાં હમેશા ઝઘડા ચાલ્યાજ કરે, આ આપણા લોકની બહુ ખરાબ સ્થિતિ છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં રાત દહાડો કલેશ અને કંકાસ! બધી રીતે સરખી લાયકાતવાળાં વરકન્યા એક બીજા ઉપર સ્નેહ સહિત જોડાય તો તેમાંથીજ સુખનો ઉદય થાય. એક બીજા માણસે કહ્યું છે કે ‘ખીજે કહિંજ નહિ પરંતુ આલોકમાંજ સ્વર્ગ અને નરક ખેડે છે.’ જ્યાં કલેશ કંકાસ અને અણુબનાવના રડાકુટા હોય તે ઘર નરકજેવુંજ જાણવું. જ્યાં આનંદ રહે છે ત્યાં સ્વર્ગ છે. મનુ ભગવાને કહ્યું છે કે, ‘જ્યાં સ્ત્રીઓને માન-પાન છે ત્યાં દેવતાઓ રમે છે.’ આવાં ઘર આપણા હિંદુ સંસારમાં આજે ક્યાં રહેતાં છે ?’

ગુલાબ-અક્ષમત નથી. પણ નહિ, કેશવચંદ્ર ! મુંબાઈમાં રહેનાં કેટલાંક કુટુંબો કે જેમાં આજની વિદ્યાનો સારો પ્રચાર છે તે તમે સુખી જોયાં નથી ? હું માનું છું કે, હાલની કેળવણી એવો સુભાગી દિવસ આપણને નહિ તો આપણાં છોકરાંને પણ અવશ્ય દેખાડશેજ. મનુષ્યના

મનનો મેલ કાપવામાં જ્ઞાનના જેવો બીજો કોઈ સારો સાધુ નથી અને એનો પ્રચાર થવા માંજો છે એટલે કલેશ કંકાસો અને કુટિલ સાંસારિક કાવાદવા તૈમજ ઝઘડાઓનો હવે નાશ થશે. ઘરડાં પણ હવે આગળની માફક આંખો મીચીને વરકન્યાના સંબંધ બાંધતાં નથી. અમારા ઘરમાં હું એવું જોઉં છું. અમને આનંદ માણતાં જેઠ મારાં વડસાસુ સાસુ અને ગજરાખા સૌ રાજ થાય છે. મેં હમેશાં તેમને મારી તરફ સ્નેહાળ જોયાં છે. અમે બે જણ પણ અમારામાં અન્યોન્ય એકતાર છીએ અને મારાં નણદે તમારી સાથે જોડાઈ અમારી માફક આનંદ આનંદ કરે તે જોવાને અમે આતુર છીએ. તમે ક્યારે તમારે ગામ જઈ રહેવાના છો કે, ગજરાખાને અણગમો થાય અથવા તમારાં બા કે બહેનનાં વચનથી કે વર્તનથી તેમના આનંદમાં ખતરો પડે ? તમે પણ અમારી માફક સુખી અને આનંદી જીવન ગાળશો અને ઈશ્વર તમારા ઘરને સ્વર્ગ તુલ્ય બનાવશે.’

આ પ્રમાણે ગુલાબ અને કેશવચંદ્ર હિંદુ સંસારને સ્વર્ગ રૂપ થયેલો જોવાની વાતો કરતાં હતાં એટલામાં માનસિંહે ઉપર આવીને કહ્યું કે, ‘કેશવચંદ્રભાઈ ! દાકતર સાહેબ તમોને દરવા જવાને બોલાવે છે. તેઓ દરબારમાં છે અને આપને ત્યાં તેડી જવાને એક માણસ અહિં આવેલો છે.’ કેશવચંદ્ર ખુરસી ઉપરથી ઉઠ્યો અને પોતાની ઓરડીમાં જઈ કાટ પાટલુન વગેરે પહેરી તૈયાર થઈ આવ્યો. ગુલાબે કહ્યું કે, ‘કેશવચંદ્ર ! મોહનભાઈ તો દરબારને મળ્યા વગર ગયા, પરંતુ તમને તો આમણે દરબારનો સારો પરિચય પડાવ્યો. તમને રાજજી કેવા લાગે છે ?’

‘તમારા દરબાર તો હું ધારતો હતો તેવા છે. જુના જમાનાના દરબારો જેવા નથી. જુના જમાનાના રાજાઓ તો મૂર્તિમાન દંડ હોય તેવા હતા. તેઓ પોતાને માણસ માત્રના શિરોમણિ ધારતા અને એટલું બધું અભિમાન રાખતા કે પોતાના મોટામાં મોટા અમલદારને પણ દુંકારે બોલાવતા અને જરા ગુસ્સે થાય તો ગાળ દંધને વાત કરતા. અલખત અજ્ઞાનની ઉદ્ડતા તેમનામાં જણાતી છતાં આલિંગ્ય તેમનાં દરેક વર્તનમાં ક્રીતિત થતું. તેઓ જેવો કૂર દંડ દેતા તેવીજ મોટી

બક્ષીસો કરતા. આજ એ અસહનતા કાળે નથી અને તેના રાજાઓએ નથી અને હોય તો ચાલે એવું પણ નથી. કેળવણીના પ્રસારે પ્રજામાં હવે કંઈક પ્રજાકીય જીવન આણ્યું છે અને હાલ અપાતા શિક્ષણને લીધે રાજાઓ પણ પ્રજા વચ્ચે પોતાની કેવી સ્થિતિ છે, તે સમજવા લાગ્યા છે. બ્રિટિશ સરકારે પણ તેમના અભિમાનને જાળવવા રાજકુંવરોની શાળા પાઠશાળાઓ કાઢી છે પરંતુ મારો તો એવો અભિપ્રાય છે કે તેમને પણ સાધારણ શાળા પાઠશાળાઓમાં રાખી પ્રજાના છોકરાઓના પરિવ્યયમાં અને સ્પર્ધામાં મૂકવા જોઈએ. અબ્દ્યસ્ત પુસ્તકોમાંથી તેમને જે જ્ઞાન મળે છે તે કરતાં પ્રજાજનના છોકરાઓ સાથે એસીને લાણવાથી અને સહવાસથી તેમને વધારે સંગીન જ્ઞાન મળે. મોટા માણસોના અને રાજાઓના કુંવરોને પણ ગરીબના છોકરાઓ સાથે લાણવા જોઈએ કે જેથી તેઓ સામાન્ય પ્રજાજનના જીવનનો કંઈક અનુભવ મેળવી શકે અને પોતાની મોટાઈનું જે અભિમાન તેમનામાં હોય છે તે ગરીબની સાથે પોતાને સરખાવતાં ઓછું થાય. તમારા રાજાજીને આ નવી સંસ્કૃતિના સંસ્કર થયેલા લાગે છે. સ્વભાવ પણ આનંદી છે. એક સામાન્ય માણસ સાથે પણ હસીને વાત કરે છે અને ગરીબ તવંગર સૌને સાંભળે છે. રાજામાં જે મુખ્ય ગુણ હોવા જોઈએ તે એમનામાં છે.

‘અરે ! એમનાં નવી રાણી જે હમણાં થોડા વખત ઉપરજ ગુજરી ગયાં તે તો એવાં સારાં રજપુતાણી હતાં કે, હું તો તેમના સ્વભાવને વશજ થઈ ગઈ હતી. જાઓ બહુ મોડું કરશો નહિ. રાજાજી ત્યારે ગામ બહાર આગ તરફ દરવા જાય છે ત્યારે ઘણીવાર બહુ મોડું કરે છે. આપણે મુંબઈમાં મારનગાર્દન ઉપર ઘાસમાં બિછાન બિછાવી જેમ પારસીઓ બાજુ રમે છે તેમ તેઓ ત્યાં સેતરંજ બેસે છે. તમે ને એ બહુ ખોટી થતા નહિ. સંધ્યાકાળ સોરા રજા લઈને જરૂર આવતા રહેજો.’ ગુલામ દાદર સુધી આમ કહેતી કહેતી ગઈ. કેશવચંદ્ર પેલા માણસ સાથે દરવા ગયો ત્યાર પછી રસોડાનો આગ્યો હતો તેને વરધી આપી દિવાનખાનામાં ધરગતુ કામ લઈ બેઠી.

‘ સાસુ સમ્રા અને ગજરાખા સૌ ભાગ્યશાળી તો ખરા. ’ ગુલાબ મનમાં બોલી, ‘ ભાગ્યશાળી તો ખરાજ કે, આવો રૂપાળો ને ભણેલો ગણેલો વર-મળ્યો. કપાંહિં કેકાણુંએ ન હતું ત્યાં ક્યાંથી જડી આવ્યો ? ખરું છે કે ભાગ્યશાળીને જૂન રળે. ’ ‘ ભાગ્યશાળીને જૂન રળે ’ એ કહેતી સહેજ બોલાઈ ગઈ પણ તે સાથે એને પેલી રાતરાણી વાત યાદ આવી અને તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે ‘ સાળું ! એ શું મેં જોયું અને સાંભળ્યું ? કેશવચંદ્ર નથી માનતાં ને આવે મને મનાવે છે, ત્યારે ખરું શું ? મેં જાતે જોયું, સાંભળ્યું અને અનુભવ્યું તે બધાએ ભ્રમ ! ના ના, એમ તો શું હોય ? કેશવચંદ્રે પેલા પંચતંત્રવાળા બકર લઈ જનાર બ્રાહ્મણની વાતનું દટાંત આપીને કહ્યું કે, કેટલીક વાર સામાના વારંવાર કહ્યાથી ખરનિ ખોટું અને ખોટાને ખરું એમ આપણે પરાણે પણ ભ્રમમાં પડી જઈ ખરું માની લઈએ છીએ. આપણે બાઈડી માણસ રાત હાડો જૂતપ્રેતની વાતો સાંભળેલી એટલે આપણાથી એવું મનાઈ જાય. ’ વિચાર કરી, ‘ એમ બને ? મને અહિં કોણે ભરમાવી ? મોહન-ભાઈએ ઇશ્વારો માત્ર કર્યો હતો અને મેં તો તેમને દસી કાઢ્યા હતા. હું જાગતી હતી, પલંગમાંથી ઉઠી, તરડમાંથી કેટલીક વાર લગી મેં જાગતી-ખુશી આંખે જોયા કર્યું, જાગતીજ બારણું ઉઘાડી દિવાનખાનામાં તેને આત્મઘાત કરતી અટકાવવા દોડી ગઈ અને તેણે મોઢામોઢ મને કહ્યું, કાનોકાન મેં સાંભળ્યું, ઉઘાડી આંખે મેં જોયું અને જાં તે બધો ભ્રમ ? કેશવચંદ્ર કે એ ગમે તે કહે પણ મારું મન ક્યમ માને ? જાગતામાં અને ઉંઘતામાં, સ્વપ્નમાં અને પ્રત્યક્ષમાં હું શું તકાવત પાડી શકું નહિ ? મેં જોયું મોહનભાઈએ જોયું અને અહિં રહેનારા સિપાઈઓ જુએ છે એ બધુંએ ખોટું ? ખાલી વહેમનો ઝોળો ! અને એ ખરા ? ના ના, હું એમ માનુંજ કેમ ? ’ ગુલાબ મનમાં આમ બોલતી અને વળી વિચાર કરતી હોય તેમ થોડી વાર ચૂપ રહી જતી, દરમિયાન તેનો જીવ તંદ્રાથી ઉડો ઉતરી ગયો અને જાગતી ઉંઘતી હોય એવી સ્થિતિમાં પડી.

તે જાગતી ઉંઘતી હોય એવા સ્થિતિમાં પડી અને તેને વિચારને

અનુસરતુંજ સ્વપ્ન આવ્યું. સ્વપ્નમાં તે અને પેત્રી રાજકુમારિકા બેમાં થયાં. જાણે તેમણે ખૂબ વાતો કરી અને છેવટ તે ત્યાંથી ઉડી એટલામાં રાજકુમારિકાના અંતઃપુરમાં કાંઈ પુરુષ અને તે પણ ચંદુલાલ હોય એવું તેને લાગ્યું. કંઈ ભિષ્ કાઢી તે રાજકુમારિકા સાથે વાતો કરતી ઉભી અને નજર અંદર રાખતી રહી. તેનો શક જાણે ખરે લાગવા માંડ્યો. વાતોમાં નહિ પરંતુ તેનું મન જાણે પેત્રી બાળુએ જણાવ્યું તે ઉપરથી રાજકુમારિકા સમજી ગઈ. ગુલામને અંતઃપુરમાં જઈ ચંદુલાલને પકડવાની દૃષ્ટિ થઈ અને તેનું મગજ ગરમ વિચારોથી ધમધમી ગયું. સ્વપ્નની ભ્રમણાની વાતમાં ને વાતમાં જોરજોરે તેણે પેત્રી રાજકુમારિકાને જોયોક પૂછ્યું કે, તમારા અંતઃપુરમાં કાણ છે? જાણે ગુલામ ઉપર ગુસ્સે થઈ હોય તેમ તિરસ્કાર કરી જોરથી રાજકુમારિકાએ જવાબ દીધો કે, ‘એ ચંદુલાલ છે અને હવે તમારે અને એમને કંઈ લાગતું વળગતું નથી એમ જાણજો. આજ સુધી માણેલા સુખે હવે સંતોષ પકડો અને મજા કરો.’ આવા શબ્દો સાંભળી સ્વપ્નમાં પણ ગુલામ ગરમ ગરમ થઈ ગઈ. તેને ઉતાવળે ધમકાવવા જતાંજ ઉચ્ચારના બેસના આંચકાથી એકદમ જાગી ઉડી. તેણે આમ તેમ જોયું ત્યારે છેક સંધ્યાકાળ થઈ ગયો હતો. ઘરમાં બધે અંધારું પડ્યું હતું. ચાકરને બોલાવી બત્તી મંગાવી અને જાગતાં ઉઠતી હોય એવી દશામાં અનુભવેલા ભ્રમજનક વિચારોને ખાંખેરી નાંખી ‘નવરૂ મન ખોટા ખોટા વિચારો કરી અમસ્તુ ભ્રમમાં પડે છે’ એમ પોતાને કહેતાં ઘર-કામ કરવા લાગી.

તે રસોડામાં ગઈ. ચાકરે બધે દીવાબત્તી કરી નાંખ્યાં અને રસોડાની ચાકરડીએ સાંજની રસોડાની બાહ્યણને તૈયારી કરી આપી હતી તે જોઈ. વખત બે વખત વીતી ગયો પરંતુ ગુલામનું મન શાંત થઈ હમેશની આનંદી ને કામગીરી સ્થિતિમાં આવ્યું નહિ. તે ધુમરાયેલા જોઈ ખિન્ન હોય તેવી અને જાણે વિચારોથી ગુંચવાઈ ગયેલી અથવા અર્ધનિદ્રાવસ્થામાં હોય એવીજ લાગતી પોતાનું કામ કરતી જણાઈ. ચાકરડીને તેની આ સ્થિતિ સમજાઈ. કેટલીક વાર લગી તેનું વર્તન

જેવા પછી તેણે પૂછ્યું કે, 'બા ! કવેળાની ઉંઘને લીધે તમે આમ લાગો છો કે શરીરને ઠીક નથી ?'

'કેમ અત્રી એવો સવાલ કરે છે ? માફ શરીર તને ઠીક નથી લાગતું ?' ગુલાબે પોતાની સ્થિતિ જાણવાને સામે પ્રશ્ન કર્યો.

'શરીર તો સારું લાગે છે બા ! પણ આપનું મન ઠેકાણે હોય એમ લાગતું નથી. ગુંચવણીના વિચારોમાં કે ઉંઘની અસરમાં હો એમ મને લાગે છે, તેથી પૂછ્યું. ગરમ મશાલો નાંખીને કહો તો ચા કરાવરાવી લાવું ? વખત થયો છે અને દાકતર માહેમ પણ હવે આવતાં હશે, કહો શો હુકમ છે ?'

ગુલાબ પોતે પેલા વિચારો કાઢી નાંખવાને મથતી હતી અને મનને કામમાં લગાડવા યત્ન કરતી હતી, પરંતુ વિચારો અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉદાસીનતા જતી ન હતી. બીજા માણસ સાથે વાતચીત કરવા માંડતાં એ સ્થિતિમાં ફેર પડતો જણાયો તેથી બોલી કે, 'હા, ગરમ મશાલો નાંખીને ચા કરાવ અને તું કંઈ નવા જુની વાત અજાવ એટલે હું હમેશની લાઝતમાં આવી જાઉં. દિવાનખાનામાં અરધી ઉંઘતી જાગતી હોઉં એમ ધણીવાર ખેસી રહી તેથી મને જરા અણગમા જેવું લાગે છે. મારો જીવ જાણે બચ્યા કરે છે, બીજું કંઈ નથી.'

'કવેળાએ એકલાં ખેસવાથી વાતચીત કરનાર કોઈ નહિ હોવાથી અને ઉંઘની આળસ લરાય પણ ઉંઘાય નહિ ત્યારે એવું સહેજે થાય. હમણું વળી આપને અણગમો થાય એવું જ છે. બા ! કંઈ ફિકર નહિ, જરા ચા પીશો એટલે હેંશિયારી આવશે. કોઈ ન હોય તો અમે તો તમારી તહેનાતમાં છીએ અમારી સાથે કંઈ આડી અવળી વાતચીત કરવી પણ એકલાં ખેસવું નહિ. એકલાં ખેસવાથી માણસને સારા નકારા વિચાર થઈ આવી મન ઉદાસ થઈ જાય છે.'

'આપને અણગમો થાય એવું છે' એવા આદરડીના વચન ગુલાબને વળી કેટલાક વિચાર ઉત્પન્ન કર્યા. એની સાથે છૂટથી એવી વાત કરવી કે ન કરવી ? તે સંબંધી મનમાં થોડીવાર કંઈક ગડલાંગ થઈ, પરંતુ છેલ્લે તેણે તેને પૂછ્યું કે, 'મને અણગમો થાય એવું છે' એમ

તેં કેમ જાણ્યું ?'

‘હું આપની સાથે રહું છું તે મને ખબર ના પડે બા ?’ એવો જવાબ આપી તે હસી અને ગુલાબ પેટી વહેમી વાત તે જાણતી હશે અને તેને ઉદ્દેશીને આમ, ખોત્તતી હશે, એવું ધારતી હતી તે બીજું સમજવાનું સમજી જઈ તથા પોતાને જેને માટે શંકા હતી તે વાતની બીજાથી ખાતરી થતી જોઈ ખોલી કે, ‘હા, મને હમણાં હમણાં એવું બહુ વાર થાય છે, સહેજ બેડી હોઈ તોપણ કંઈને કંઈ વિચારમાં પડી જાઉં છું. ઘણીવાર ગમગીન થઈ જવાય છે.’

‘એ તો કુદરતી છે બાઈ ! આપે ગમતમાં રહેવું, શું સાધન નથી કે આપે એકલાં પડવું, એકલાં બેસવું અને નુકામા વિચાર કરવા ? ચાકરડીએ ઉત્તર આપ્યો.

ગાડીનો ગડગડાટ સાંભળી ગુલાબે કહ્યું કે, ‘લે ચાલ હવે ચાલી તૈયારી કરાવરાવ. દાકતરસાહેબ આવી પડેાંચ્યા.’ પોતે ઉભી થઈ દિવાનખાનામાં સામી ગઈ. દાકતર ચંદુલાલ અને કૃશવચંદ્ર ઉપર આવ્યા પણ કંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વગર દાકતર એક સોફા ઉપર એકદમ બેસી ગયા. ગુલાબ તે કંઈ બોલ્યો નહિ તેથી પાછી સડેજ વિચારમાં પડી, પરંતુ કૃશવચંદ્રે તરતજ તેને કારે બોલાવીને કહ્યું કે, ‘ચંદુલાલના જીવને નુખ નથી. અમે ફરતા હતા તે દરમિયાન ઓશિંતા એકદમ ઉભા રહી ગયા, સહેજ કંપારો ખાધી અને પછી રસ્તા ઉપર બેસી ગયા. મેં તરત આંખો ઉપર હાથ દીધો એટલે તો ઝટ સંજામાં આવીને ઉભા થયા. તરતજ પાછા વળી અમે ગાડીમાં જઈ બેઠા. ગાડીમાં મેં તેમને શું થાય છે ? તે પૂછ્યું, પરંતુ તે કશું મને સમજાવી શક્યા નહિ. બોલે છે ચાલે છે અને હોંશિયાર છે પણ મન ઉપર કાંઈક ન સમજાય એવી અમત્કારિક અસર થઈ ગઈ હોય તેવું લાગે છે.’

ગુલાબે સોફા આગળ જઈ ચંદુલાલની સામું બેસ્યું. તેણે સામું બેસ્યું પણ તે કંઈ બોલ્યો નહિ. તેના મુખમાંથી પાણી નીકળી ગયું. પાલવથી તે લૂંછી નાંખતાં ગુલાબ તેની જોડે સોફા ઉપર બેડી અને માથેથી પાંધડી લઈ કૃશવચંદ્રને આપી કાટનાં બુટન કાઢી પોતાના

ખોળામાં મસ્તક મુકાવી પાલવે પવન નાંખતી નાંખતી વહાલબેર બોલી કે, ‘શું થાય છે? કેમ કંઈ બોલતા નથી?’ તેણે ફરીને કપાળ ઉપરથી પરસેવો લૂછી નાંખ્યો અને આંખો ઉપર હાથ મૂક્યો.

ચંદુલાલ જોને દ.દર ચઢવાથી જરા વધારે પરિશ્રમ પહોંચ્યો હતો તે, ગુલામના આશ્વાસનથી શાંત પડી ધીરેથી બોલ્યો કે, ‘મારા મન ઉપર કોઈ જાતની અદ્ભુત અસર થઈ ગઈ છે અને જીવ ઉડા ઉડા ઉતરી પડે છે, એ સિવાય મને બીજું કંઈ પણ થતું નથી. બોલવાથી પણ હું થાકી જાઉં છું.’

‘પણ એકદમ એવું શાથી થયું? તમે દાકતર છો અને તમારાથી સમજાય નહિ એ શું?’ ઠપકા આપતી હોય તેમ ગુલામે લાગણીથી સવાલ કર્યો. ચંદુલાલે તેનો ઉત્તર આપ્યો નહિ પણ કેશવચંદ્રે બોલ્યો કે, ‘એમને બોલાવો નહિ હમણાં આરામ લેવા દો.’

‘મને પણ હમણાં એવું જ થયું હતું. તમે કહો છો તે વખતે બરોબર સ્વપ્નમાં આમને માટે કાંઈએ મને કંઈ તરેલવાર અસર ઉપજતી હતી એ શું? ગરમ મશાલો નાંખી ચા કરાવી છે તે જો પીએ તો પાઈએ, પછી બલે આરામ લે.’ ચંદુલાલના કપાળ ઉપર વહાલબરો હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં તે બોલી કે, ‘કેમ ચા લાવું?’

‘હા, લાવો.’ ચંદુલાલે જવાબ આપ્યો અને બેડા થવાનો યત્ન કર્યો. ગુલામે ટેકા આપી બેડો કરી કાટ કાઢી નાંખાવ્યો. માણસ ચા લઈ આવ્યો તે સોફા નજીક ત્રિપાર્શ્વ ઉપર મુકાવી ગુલામે રકાબીમાં લઈ ઘુંટડે ઘુંટડે તેને પાઈ. ‘હવે તમે પીઓ’ એમ કહી ચંદુલાલે આંખો મીચી સોફા ઉપર માથું ટેકવ્યું.

ગુલામ અને કેશવચંદ્રે ચા પી બારીએ જઈ કંટકીક વાતો કરી, જેમાં કેશવચંદ્રે તેને સમજાવ્યું કે, ‘બીજું કંઈ જ નહિ પરંતુ સહેજ વાયુ જેવું થયું હોય એમ લાગે છે. મગજ ઉપર ઓચિંતી કંઈક અસર થઈ ગઈ છે. આપણા કરતાં એ વધારે સમજે અને તે એ કહે છે કે, મને મગજ ઉપર કંઈક અસર થઈ છે, શારીરિક વ્યાધિ નથી. તમને પણ એમણે એમજ કહ્યું ને? મને તો એમ લાગે છે કે,

આપણે એમને સુવાડી દઈએ. સારી ઉંઘ લેવાથી જોડેલો આરામ થશે એટલે બીજા કશાથી નહિ થાય.’

‘હલે એમ દરીએ પણ કેશવચંદ્ર ! મને તો એમ થાય છે કે, અમને પતિપત્નીને બેઠેને એકી વખતે મગજ ઉપર એક સરખી આવીજ ખરાબ અસર ક્યાંથી થઈ ? તમારા કહેવા ઉપરથી તો મને જે વખતે અહિં અસર થઈ તેજ વખતે એમને ત્યાં થયેલી લાગે છે. એ શું ?’

‘તમારો ને એમનો આત્મા એકને ?’ કેશવચંદ્રે મીઠી મસ્કરી દરી, પણ ગુલાબ બોલી કે, ‘કેશવચંદ્ર ! નણદોષવેડા ન કરો. કુદરતનો એ ચમત્કાર તમારા જાણવામાં નથી ? પ્રિયજનને પ્રિયજનના શુભાશુભનો આવી રીતે અંતરપટે ઘણીવાર આભાસ થાય છે. તમે તો વળી મને વહેમી કહેશો. પરંતુ હું ખરેખર કહું છું. મને જાણે અનિષ્ટનો ભય લાગે છે.’ ગળગળી થઈ જઈ વળી તે બોલી કે, ‘થોડું કંઈક ખવડાવીશું ?’

‘ના, અત્યારે કંઈજ નહિ. હવે એમને આરામજ લેવા દો. સારી ઉંઘ લીધાથી સવારે જરૂર ડીક થઈ જશે.’

‘ચાલો ત્યારે તમે જમી લો.’ ગુલાબ માર્નાસંદને બેસાડી ઉડી ને બેઠે જણુ રસોડામાં ગયાં. દિવાનખાનામાં ચંદુલાલ ઉંઘમાં પડ્યો. ગુલાબના મનમાં ચિંતાભર્યા વિચારો આવવા ચાલુ રહ્યા. તેણે ખાધું ન ખાધું કરી કામ આટોપી લેવરાવ્યું. જમ્યા પછી કેટલીક વાર દિવાનખાનામાં તેમણે વાતો દરી પણ ચંદુલાલ તો ઉંઘતોજ રહ્યો. દસ વાગે કેશવચંદ્ર સુવા ગયો અને ગુલાબ એકલી પડી. તે ઘડી ઘડી સોફા ઉપરથી ઉઠતી ચંદુલાલ આગળ જતી, તેના મુખ સામું જોતી કપાળે હાથ મૂકી મરમી તપાસતી અને વળી પાછી સોફા ઉપર જઈ બેસતી અથવા જરા આડી થતી. તેને ઉંઘ તો આવીજ નહિ. આમ કરતાં કરતાં બાર વાગી ગયા પણ ચંદુલાલ એકેકે વખત જાગ્રત થયો નહિ, પાણીએ માગ્યું નહિ અને પાસુ ફેરવવાને હાથોએ નહિ. ગુલાબની ધીરજ તેથી જતી રહી. તેણે પાસે જઈ શરીર ઉપર બધે હાથ ફેરવ્યો અને બોલી કે, ‘જરા તાવ છે. પાણી પાઉં ?’

ચંદુલાલ જાગ્રત થયો, પાસુ ફેરવ્યું. ગુલાબે ફરીને પૂછ્યું કે, 'પાણી લાવું ?'

‘ મને ઉંઘવા દે, ફિકર ના કર, મને ઉંઘવા દે. ’

‘ પાંચ કલાક ઉંઘ્યા, હવે કહો તો ખરા કે તમને શું થાય છે ? તમને ઉંઘ બહુ ઓછી છે અને આજે ઉંઘ શાથી આવે છે ? હું વહેમાઉં છું. ’ ચંદુલાલે જવાબ આપ્યો નહિ પરંતુ તેને બોલતી સાંભળી કેશવચંદ્રે બાંજી ઉઘાડી અંદર આવ્યો અને બોલ્યો કે, ‘ કેમ હવે જરા ઠીક છે કે નહિ ? ’

‘ જ્યારથી સુતા છે ત્યારથી બસ આમ ને આમ ઉઘેજ છે, મેં અકબાઈને હમણાં પાણી પાઉં એમ કહી જગાડયા ત્યારેજ માત્ર પાસુ ફેરવ્યું. ‘ ના, મને ઉંઘવા દે. ’ એમ કહી પાછા ઉંઘવા લાગ્યા. આમને તો ઉંઘ બહુ થોડી છે અને આટલા બધા ઉંઘે છે કેમ ? આ રજવાડું છે અને કોઈએ કંઈ ખવરાવ્યું તો નહિ હોય ? મને વહેમ આવે છે. ’

‘ ના ના, એમ વહેમાઓ નહિ. જાઓ, પેલા ખંડમાં જઈ તમે સૂઈ જાઓ, હું અહિં બેઠો બેઠો વાંચું છું. ફિકર રાખતાં નહિ. ચંદુલાલ જેવા સીધા સ્વભાવના માણસને રજવાડામાં કે ઠગોના ટોળામાં પણ કોઈ દુશ્મન થાય તેવું નથી. તમે હમણાં વહેમી થઈ ગયાં છો એટલે આવા ખોટા ખોટા વિચાર લાવો છો. મુંબાઈની માફક ખુલા દિલનાં બની જાઓ. જાઓ હવે સૂઈ જાઓ, હું બેઠો છું. ઉબાગરાથી વળી તમારી તબિયત બગડશે. ’ કેશવચંદ્રે આમ કહી તથા ઘણો આગ્રહ કરી ગુલાબને જરા આરામ લેવા મોકલી.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

સર્વ ચુસાઈ જવું.

સર્વ ચુસાઈ જવું.

અવનવા બનાજો બનતા રહેવાથી વહેમી થઈ ગયેલી અને વિચારથી થાકી ગયેલી ગુલાબ બીજા ખંડમાં જઈ સુતી પરંતુ નિદ્રા આવી નહિ. દેવરાણી ઉપર ગુજરેલી આફત, પેલી બલાવાળા બે વખત

બનેલા બનાવો અને જનાનખાનાનાં કાવતરાંના વિચારો, એક પછી એક તેના મનમાં ફરવા લાગ્યા. શરીરમાં અને આંખોમાં આળસ ભરાયું પરંતુ મન શાંત પડ્યું નહિ. પોતાના સ્વામી ઉપર કાંઈએ 'વિષમયોગ' તો ક્યો નહિ હોય, એવો તહેમ તેને વારંવાર આવતો રહ્યો. એમાંથી કંઈ અવનવો બનાવ બને તો પોતાની કેવી દશા થાય, એવા ખોટા વિચારો પ્રકટાવી તે પોતેજ પોતાને ખીવડાવવા લાગી. આમ તેમ પાસાં ફેરવ્યા કરતી, ધડીમાં જાગતી, ધડીમાં આળસ જેવી ઉંઘમાં પડતી અને વળી વિચારોની દૃશ્કરણીથી જાગ્રત થતી ગુલાબ રાત્રિની ધડીઓ ગાળવા લાગી.

બીજી તરફ ચંદુલાલના ખંડમાં તે લસલસાટું ઉંઘતો હતો અને કેશવચંદ્ર આરામચેરમાં પડ્યો પડ્યો પાછળ મૂકેલા દીવાના તેજથી વાંચતો હતો. કસાક દોઢ કસાક તેણે વાંચ્યું. પછી વાંચનમાંના વિચારોનું મનન કરવા માંડતાં તેને ઉંઘ આવવા માંડી. ગુલાબને મુઠા મોકલી પોતે દરદીની સંભાળમાં બેઠો છે, તે યાદ કરી ખુરસીમાંથી ઉઠ્યો અને આમ તેમ કેટલીક વાર ફેરા આંટા માર્યા. પુસ્તકના વિચારો તેના વિચારો સાથે એકતાર થઈ ગયા. અભ્યાસના મહાવરાને લીધે હવે તે વિચારોની તેના મનમાંના બીજા તેજાજ વિચારો સાથે તુલના થવા માંડી. કંઈક ગણગણતો, કંઈક મનમાં ને મનમાં બોલતો અને ફરતાં ફરતાં ઓચિતો ઉભો રહી જતો, તે થોડી થોડી વારે ખુરસીમાં બેસતો, ચોપડી ઉઘાડી તેમાંના વિચારોને ફરીને વાંચી નેતો અને વળી વિચાર કરતાં કરતાં આંખમાં ઉંઘ ભરાય કે તરત ઉભો થઈ ટેકવા માંડતો હતો. આં પ્રમાણે કરી તેણે ઉંઘને રોકવાનો બહુ વાર પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ આખરે એકવાર તે ખુરસીમાં બેઠો અને વિચાર કરતાં કરતાં પોતાની ફરજ બૂલી ઉઘીજ ગયો. રોકેલી ઉંઘ એવા નેરથી આવી કે તેને પોતાની ફરજનું જાનજ રહ્યું નહિ.

ત્રણ વાગી ગયા હતા. બહાર જીવજંતનો અવાજ સરખો પણ કહિં સંભળાતો ન હતો. રાત્રીના શૈત્યથી શીજો થયેલો મોટા પરા-
હને સૂચવતો પવન ધીરે ધીરે વહાતો હતો. સર્વત્ર એવી શાંતિ અને

નીરવતા આપી રહી હતી કે એક ટાંકણી પડે તોપણ તેનો અવાજ સંભળાય. માણસને અને પ્રાણીને વિરામ આપનારી હાવા છતાં રાત્રિ ભયંકર કહેવાય છે તેમ હતું. શાસ્ત્રકારો કહે છે કે, ‘રાતે એકલા જંગલમાં નહિ’ તેમાં આ જંગલનાં ઘણાં ઘણાં ચમત્કારો હરહમેશ બનતા રહે છે. જેવી દિવસની ઉજવણતા અને ધમાલ હોય છે તેવીજ રાત્રિની મલિનતા અને શાંતિ હોય છે. જંગલીને જોનારને તે બહુ આશ્ચર્ય પમાડે છે. માનસિક વ્યાપાર જેવો રાત્રિની શાંતતામાં ચાલે છે તેવો દિવસની વ્યવસાયી અને ગડગડાયા ધડીઓમાં ચાલતો નથી. ઉંચા અને નીચા, પ્રવૃત્તિના અને નિવૃત્તિના, તથા સારાં અને ખોટાં કામોના વિચારો બહુધા રાત્રીએજ ઉત્પન્ન થાય છે. સૃષ્ટિની અદ્ભુતતા રાત્રિએ મનુષ્યને સમજાય છે. સારાં ખોટાં કર્મોના ઇન્સાફ રાત્રિની શાંતતાને વખતેજ મન બુદ્ધિ સાથે રહી કરે છે. તેમાં વળી રાત્રિનો પાછલો ભાગ તો સૌથી વધારે શાંત હોય છે અને તેજ વખતમાં કશવચંદ્ર નિદ્રામાં પડ્યો એટલે તેના મનમાં બુદ્ધિએ મર્યાદામાં રાખેલા વિચારો ફૂટથી સ્ફુરવા માંડ્યા. વિચાર કરવાની હોંશ, અતુલ્ય વધુ મળવાથી થયેલી આશા-પુરતી અને સારા પૈસાદાર કુટુંબ સાથે થયેલા સંબંધના સંતોષની ખુશાલીએ તેના જીવાન મનને વિચારોથી ભરી નાંખ્યું એટલુંજ નહિ, પરંતુ દિવસે પણ એકાંત મળતાં જે મન અનેક મનોરથ કરી કરીને પોતાને અહોભાગ્ય માનતું હતું તે મન રાત્રિના એકાંતમાં અને શાંતિના સ્વચ્છંદમેલનમાં એવા તો રમણીય મનોરથ કરવા લાગ્યું કે, આશા-ભર્યો જીવ કલ્પનાઓમાં અનુભવાતા સુખમાં આ સંસારને સ્વર્ગ બનાવી તેમાં પરમાનંદ પામ્યો. તેના મનમાં વિલસી રહેલા મનોરથો સુખ માર્ગે સહસ્રાંજ કદી કદી અસ્ફુટ ઉચ્ચરાષ્ટ્ર જતા હતા પરંતુ તે સાંભળનાર તેના આત્મા સિવાય બીજું કોઈ અર્થ ન હતું. ચંદુલાલ ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો હતો તે પડ્યોજ હતો.

દાદર, દિવાનખાનું, ચંદુલાલ સુતો હતો તે ખંડ અને બીજાં બધાં બારી બારણાં ખુલાં હતાં. દીવાઓ પણ બધા બજતાજ રાખવામાં આવેલા હતા. કશી બીડાબીડ કે બંદોબસ્ત કરેલો ન હતો, કારણ

કે, માનસિંહ વગેરેને જ્યારે સરત કાઢવી હોય ત્યારે અવરનવર ઉપર આવી નજર નાંખી જવાનું ગુનાએ ફરમાવેલું હતું. પહેલી રાતની શરૂઆતમાં એક પહેરેગીર ઉપર આવી સરત કાઢી ગયો હતો. માનસિંહ પાછલી રાતના પહેરા ઉપર હતો એટલે તે હજી જણાયો ન હતો. એક વાગે પહેરો બદલાયો ત્યારથી માનસિંહ દરવાજા ઉપર બેઠો હતો પરંતુ આગલી ઉધની આળસમાં અને ઉપર સૌ શાંત જણાયાથી તેણે હજી સરત કાઢી ન હતી. ચારનો ટકારો થયો અને તે ઝુપતી નિદ્રાની આળસમાંથી જાગ્રત થયો. ઉભા થઈ આમતેમ ફરી તેણે દાદર સામું જોયું. દાકતરસાહેબની તબિયતની હવે સ્વસ્થ દાઢવાનો તેણે વિચાર કર્યો. જડા કાઠિયાવાડી જોડા પગમાંથી કાઢી નાંખ્યા અને પગરવથી કાઠની નિદ્રામાં કે શાંતિમાં ખલેલ થાય નહિ તેમ બહુજ ધીરી ચાલે સાવચેતી રાખી તેણે દાદર ઉપર ચઢવા માંડ્યું. સંભાળી સંભાળીને પગ મૂકતો અને જરા પણ અવાજ થાય નહિ, તેની સંભાળ રાખતો તે ઉપર ચઢ્યો. દિવાનખાનામાં દાખલ થયો. ત્યાં ચારે બાજુ નજર કરી અને પછી બરોબર સામે બારણેથી દાકતરના ખંડમાં જવું અને તેમની શાંતિમાં વિદ્ય પાડવું ફિક નહિ લાગ્યાથી, તેણે દિવાનખાનાની ભિંત નજીક રહી તેના ખંડના બારણા તરફ બહુજ ધીરેથી હિંડવા માંડ્યું.

ચંદુલાલના ખંડનું બારણું ખુલ્લું હતું, વચલી હાંડીમાં અગ-
જગાદ દીવો બળતો હતો. દીવાના અજવાળામાં આરામખુરસી પડી
હતી અને તેમાં કેશવચંદ્ર ઉઘી ગયેલો હતો. ખંડના એક ખુણા તરફ
મોટો પત્રંગ હતો તેમાં ચંદુલાલ સુતો હતો અને તે પણ આજે
આગળ જણાવ્યું તેમ ગાઢ નિદ્રામાં હતો. જોડેનો ખીન્ને ખંડ જેનું
એક બારણું દિવાનખાનામાં અને એક ચંદુલાલના ખંડમાં પડતું
હતું તેમાં પણ કલમદાનમાંથી દીવો બળતો જણાતો હતો. ગુનાએ
તેનાં બારણાં ખાલીજ બંધ કરેલાં હતાં. માનસિંહ બહુજ ધીરેથી ભિત
નજીક ચાલતો ચાલતો ચંદુલાલના ખંડ તરફ આગળ વધ્યો. હિંડનાં
હિંડતાં તે આમતેમ જોતો અને સંભાળતો કે જેથી અવાજ થાય

નહિ. બાગમાં પડતી બારી આગળ જઈ પહોંચતાં તેણે બીજી બાજુની ચંદુલાલના ખંડની બારી જે તે તરફ પડતી હતી તેણી તરફ જોયું પણ તે બંધ જણાઈ. બાગમાં નજર ફેંકી તો સઘળું શાંત અને આછા પ્રભાતના ધુમ્મસથી દિશાઓ ઘેરી રહેલું વાતાવરણ જણાયું. ‘કાંઈ જાગે છે કે નહિ ?’ તે જણવા આ બારી આગળ તે થોડી વાર ઉભો રહ્યો. કાન માંડી માંડીને કંઈ અવાજ આવે છે કે નહિ ? તે સાંભળવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ સૌ દિશી ગયેલાં જણાયાં. સંપૂર્ણ નીરવતા વ્યાપી રહેલી હતી. દૂર કહિં કવચિત્ કવચિત્ કુકડાનો અવાજ સંભળાતો હતો બાકી તમરાંના નિદ્રાને વધારનાર ઝીણા તમતમાટ સિવાય બધું જગત યોગનિદ્રામાં અંતર્ધાન થઈ ગયેલું હતું. થોડીવાર બારીમાં ઉભા રહી ચંદુલાલના ખંડની અને બહારના વાતાવરણની નિરીક્ષા કરી તે પાછો આગળ વધ્યો. ખંડના ઉઘાડા મુખ્ય પારણા આગળ પહોંચ્યો. દિવાનખાના તરફ અને તે ખંડ તરફ એક બે વાર જોયું અને પછી સામે હાથ ઘડી ગરદન લંબાવી અંદર ચંદુલાલના પલંગ તરફ નજર કરી.

ગરીબ બિચારો ગરાસિયો, અંદર નજર કરતાંજ આજો બની ગયો. માથું પાછું ખેંચી લઈ રોમાંચ અનુભવી લય અને અચંપાથી તે મનમાં જોલ્યો કે, ‘ઘરની અંદર નજર નાંખવાનું આપણું કામ નહિ. કાંઈ દેખે તો ચોરમાં ખપીએ અને મોટા લોક જાણે તો લુચ્ચામાં ગણાઈએ. ઘરમાં-ખાનગીમાં માણસો ગમેતેમ ખેડાં સુતાં હોય, તેમાં વળી આ રાતને વખતે ઉપરી અધિકારીના જનાના તરફ જવું એ તો માથું ગુમાવવા જેવું સાદસ કહેવાય. આપણો ધર્મ દેવડીએ ખેસી પહેરો રાખવાનો કે ચીકીચપાટી હોય તો તે પહોંચાડી આવવાનો છે. આપણો ધર્મ અધિકારીના ખાનગી ચોરડામાં નજર કરવાનો નથી.’ નિખાલસ મનના ગરાસિયાને બિચારાને પહેલાં આમ વિચાર આવ્યો પણ તેની નજરે જે પડયું હતું તેણે ને વહેમે તેના એ વિચારને ઉથલાવી નાંખી ફરીને જોવાનું મન કરાવરાવ્યું. ‘હશે અધરમ તો અધરમ પણ સાહેબની શી હાલત છે અને તેમના સ્તરીરને આરામ

લાગે છે કે નહિ ? એટલી તપાસ તો કરવી જોઈએ. ઉપર આવ્યો, ખારણાં હિઠાડાં છે અને દીવા બળે છે તો લાવ બાંધને પુછું ? ' જરા થોભી વિચાર કરી ' પણ કોને પુછું ? પલંગ ઉપર બેઠેલાં એ શુભાબખાઈ હોય એમ લાગતું નથી. શુભાબખાઈ તો સાદાં મુંખાઈ તરફનાં આખાદ નવી દબનાં બાઈ છે અને આ તો મને કાઠી રજપુતાણી જેવું લાગ્યું. શરીર નાબુક અને મોઢું નાનું નથી. દાક્તરસાહેબની તબિયત સીક છે તેવે વખતે તેમણે વળી સારાં પોપાક સજેલો પણ શાનો હોય ? લાવ જોઈ તો ખરો. ' આમ વિચાર કરી આગળપાછળ જોઈ ફરીને તેણે પલંગ તરફ નજર કરી બહુ ધારીને જોયું. પગમાં મોજડીઓ ને સોનાનાં સાંકળાં, શરીરે બનારસી ઓઢણી, કપાળે મોતી અને હીરા જડિત દામણી અને શરીરે મોઢ તથા મોઢા રાજવંશી જાજરમાન દેખાવની સ્ત્રી આખાદ રજપુતાણી તેની નજરે પડી. પગ લથડતા રાખી તે પલંગમાં બેઠેલી અને ઉંઘતા દાક્તરના મોં સામે જોઈ રહેલી જણાઈ. માનસિંહના શરીર ઉપર રૂંવાં ઉભાં થયાં, કંપારી આવી અને તરતજ તે ત્યાંથી નજર ખેંચી લઈ પાછો ફર્યો. વળી વળીને પાછળ જોતો ડરતો અને જરા પણ સજસારો થાય નહિ તેમ ધીરેથી પણ ઉતાવળાં ડગ ભરતો તે દિવાનખાનામાં થઈ એકદમ દાદરપર જતો રહ્યો. એ ત્રણ પગથિયાં ઉતર્યા પછી તેના જીવમાં જીવ આવ્યો.

તે મનમાં ને મનમાં બોલ્યો કે, ' અરેરે ! બિચારાં પરદેશી પંખેરુ ! આ બંગલાની પેલી બલાનો જાળમાં સપડાયાં ! રાંડ એનું લોહી ચૂસી લેશે. એના સપાટામાંથી હવે આ ઊગરશે નહિ ? આગળ કેટલાય જણના આણે ભોગ લીધેલા છે. કારભારી લોક તે સૌ જાણે છે તેમ છતાંએ આ બિચારાં નિર્દોષ અબળપ્યાં જીવાન હલેતાં તથા આશાભર્યા માણસોને અહિં શા માટે રહેવા મોકલતા હશે ? હવે બચે નહિ. અહો ! કેટલાં બધાં વર્ષ થઈ ગયાં પણ આનો ઓદારજ થયો નહિ. જલમસિંહ દાદાની દીકરી-કુંવરી એક સોનીના મોટિયાર પર મોઢી પડેલી અને બાપાએ રાજવંશી વર નહિ મળવાથી કુંવારી રાખેલી. વર વર ને વરજ ઝંખતી આખરે તે આ મહેલમાં કામા-

વેશના ગાંડપણમાં કટાર ખાધને કમોતે મરી ગયેલી. અંખનાભાવે ભૂત થયેલી તે ભૂત શરીરે પણ મરદ ને મરદજ શોધ્યા કરે છે. કેટલાએ જીવાન મરદોના ભોગ લીધા પણ એની ભોગભાવના પુરી થઈ નહિ. જલમદાદાનો નિર્વશ ગયો એટલે કાણુ હવે આનો આદાર પણ કરે ? સારું છે કે આપણા જેવાંને વળગતી નથી ? નહિ તો ખાંડાની ધાર ઉપર રહેવાની આ નોકરી આપણાથીએ બજે નહિ બાવા !

વારંવાર પાછું વાળીવાળીને જતો માનસિંહ પણ કંપતા હોવાથી દાદરના પહોળા પગથિયા ઉપર જઈ બેઠો પણ મનથી તો બોલતોજ રહ્યો કે ‘અધધધ ! શા આનો કારમો હેડો ? અને શા એનો પડ-પંચ. ભૂત થઈ તેમાંએ કાવતરાં ને આડઅવળા ગોટાળા ! રાંડો જે એની સાથે ફાંકાઈ ગયેલીઓ તેએ ભૂતજીનિમાં પાછી એની સાગરીત-કુટુંબીઓ થઈ. ભૂતાંનું તો મારા આપ ! આખું જોડું ને જોડું ! પેલો ખરડોખખ જઈદખાં જમાદાર કહે છે, કે પેલા ધરડા આંખલા હેડળ ભમરિયા કુવો છે તેમાં અસલી રંગમહેલના ભોંયરાની ખારી પડે છે અને તેમાં મોં રહે છે. કહે છે કે, એમાં અનર્ગળ ધન છે પણ કોના ભાર છે કે ખારી આગળ જાય ? જઈદખાં કહે છે કે એકવાર એક ગોરો ભમરિયા કુવાનાં થોડાંક પગથિયાં ઉતરી ખારી આગળ ગયો હતો, પણ ખારણાને ધક્કો વાગતાંજ એક મોટો મુંછાળો ભોરિંગ છેંકા મારતો બહાર આવ્યો ને ધાકતો માર્યો ગોરો કુવામાં પડી ગયો. દરખારને તેનું મડદુ બહાર કઢાવતાં કેટલીએ મુસ્કેલી પડી. બાવા પડછા જેણે જોયા ન હોય તે માને નહિ, પણ આ તો જાગતી જોધ વેગણીજ છે. બે અમલદારોને આણે ચૂસી લીધા તે તો મેં નજરે નજરે જોયું અને આ ટીજને દાદમાં ધાલ્યો છે તે લીધો જાણોને ?’ આમ ભૂતના લયથી દિઠમૂઠ માનસિંહ ઉપર ઓચિંતો ઉપરથી એક ઉંદર પડ્યો એટલે તો તે આકાશ તૂટી પડ્યું હોય તેમ ચમકીને જાલરો ગાલરો છોક હેડેજ ઉતરી પડ્યો.

ઘડિયાળમાં પાંચ વાગ્યા અને, ગુલાબ જાગ્રત થઈ. ‘હવે તો બહુ વાર થઈ, લાવ એમને ઉઠાડું અને પુછું કે આરામ થયો છે કે

નહિ ? છ સાત કલાક થયાં ઉઘે છે એટલે જગાડવામાં હવે કંઈ હરકત નથી ?' આવો વિચાર કરી તે ઉભી થઈ અને જેવી ખંડમાં પેસવા જાય છે તેવીજ પેસીને પલંગ ઉપર બેઠેલી જોઈ ચંમટી અને કારમી ચીસ પાડી મોટેથી બોલી કે, 'કેશવચંદ્ર ! કેશવચંદ્ર ! અરે ! આ જુઓ તમારે ખાતરી કરવી હોય તો કરો. અરેરે ! હવે શું થશે ?' કેશવચંદ્ર એકદમ જાગ્રત થઈ ગયો અને બોલ્યો કે, 'કેમ, કેમ ! શું છે ? કેમ આવડી મોટી ખૂમ પાડી ઉઠ્યાં ? ચંદુભાઈ તો ઉઘે છે.' ગુલામ પલંગ સામું જોઈ બોલી કે, 'અરે ! આ શું ? એટલામાં પલંગ ઉપરથી એ ક્યાં ગઈ ? એટલામાં ક્યાં અલોપ થઈ ગઈ ?' કેશવચંદ્ર હસ્યો અને બોલ્યો કે, 'જુઓ જુઓ મારા સાહેબ ! કોઈનું કાળજી કટકી જાય એવી ખૂમ શું પાડતાં હશે ? પલંગ ઉપર કોણ બેઠેલું હોય ? આવાં કેવાં વહેમી !'

ગુલામ છોબી પડી ગઈ. તે કંઈ બોલી નહિ પણ તેનાં અંગ ધ્રુજ ગયાં, એટલામાં માનસિંહ જે નીચે બેઠો બેઠો આજ આખત ઉપર વિચાર કરતો હતો તે ઉપર આવ્યો અને બોલ્યો કે, 'ભાઈ સાહેબ ! આઈ કહે છે તે ખરું છે. આપ ખુરસીમાં ઉઠી ગયા હતા અને હમણાં અડધા કલાક ઉપરજ હું ભાઈસાહેબની તબિયતની ખબર કાઢવા માટે ઉપર આવ્યો હતો. પલંગ ઉપર તે વખતે મેં એક જુવાન સ્ત્રીને બેઠેલી જોઈ હતી. પહેલાં તો મેં ધાર્યું કે, બાઈસાહેબ પોતે બેઠેલાં હશે, પરંતુ ધારીને જોતાં તેઓ નહિ પણ બીજીનું કાઈ હોય એવી મને ખાતરી થઈ. હું બીજ્યો એટલે આપને જગાડ્યા વગરજ નીચે ચાલી ગયો. હજી તો હું વિચાર કરું છું એટલામાં બાઈએ ખૂમ પાડી અને આપ જાગ્યા. વાત ખરેખર ખરી છે. સાહેબ ! કંઈક બસા જેવું અતેરું હોય એમ લાગે છે.'

માનસિંહના આ ખુલાસાથી ગુલામને ટેકા મળ્યો. તે બોલી કે, 'કેશવચંદ્ર !' હું બિલકુલ વહેમી નથી હોઉં. મેં જે ત્રણ વાર મારી સંપૂર્ણ જાગ્રદયસ્થામાં આવા બનાવ બનતા જતા અને બસ, હવે તો હું આવતી રાત અહિં રહેવાનીજ નથી. નોકરીની મને તલભાર પણ

દરકાર નથી. આજ બપોરની ગાડીએજ મારે તો તમને સૌને લઈને અહિંથી ઉપડી જવું છે. તાર લખી આપો. માનસિંહ મુકાવી આવશે. બસ, મારે નિશ્ચય તે નિશ્ચયજ. ગજરાબાના લાઈને પૂછવાની પણ મને કંઈ જરૂર નથી.’

ગુલાબે અકળાઈ કંટાળીને પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. કેશવચંદ્ર પણ માનસિંહે ટાપસી પુરવાથી ચૂપ થઈ ગયો. ‘જગત ભૂતને માને છે, ત્યારે તેમાં કંઈક સત્ય હશે?’ એમ તે પણ વિચાર કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

સંસારજ કલેશમય છે.

ચંદુલાલ અને ગુલાબની સાથે કાઠિયાવાડ છોડ્યાને કેશવચંદ્રને બે મહીના થઈ ગયા, પણ તેમની તરફથી તે બાદ કંઈ સમાચાર મળ્યા નહિ. તે ધારેલી છેલ્લી પરીક્ષામાં પાસ થયો તેથી એક કલેશ મટ્યો પણ પરણવાની પંચાતીનો બીજો કલેશ હવે તેની આગળ ઉભો રહ્યો. આમાં તેને ઉજળું ભવિષ્ય દેખાતું. માતાપિતાની મરજી નહિ હોવા છતાં પોતે આગ્રહ કર્યો અને તેમણે તે કબુલ રાખ્યું. બધી ગોઠવણ અને તૈયારીઓ થઈ ગઈ તેમાં દૈવે ઓચિંતું ચંદુલાલ માંદા પડ્યાનું વિદ્ય નાંખ્યું. તે દિવસ ઉગે અને રાહ જુએ કે ‘આજ કાગળ આવશે, કાલ આવશે.’ પરંતુ કાગળપત્તર કંઈજ આવ્યું નહિ અને બે માસ એમને એમ નીકળી ગયા.

કેશવચંદ્ર મનમાં ને મનમાં કઢાપો કરી શાંત રહેતો પણ તેનાં માતાપિતા સામાવાળાંના આવા મૌનથી શાંત રહી શક્યાં નહિ. તેમની ધીરજ જતી રહી. તેમણે જાનીને ઘેર વિચાર કરવાનો ડરાવ કર્યો. એક દિવસ જમતાં જમતાં કેશવચંદ્રના પિતાએ વાતમાં ને વાતમાં કહ્યું કે, ‘ભાઈ ! એ તો પાણી જેમ વહેતું હોય તેમજ વહે. આપણે મનોરથ કરીએ તે કંઈ કામના નહિ. જ્યાં જેનો ઢાળ હોય ત્યાં તે ઉતરે. આપણો ને એમનો ઢાળજ નહિ ત્યાં આશા રાખીને અમસ્તા બેસી

રહીએ એમાં શો માલ ! મેં અને તારી બાએ હવે તો નિશ્ચયજ કર્યો છે કે, ' જનીવાળાને હા કહી દેવી અને ત્યાં કરી નાંખવું. ' તું અમને હવે વચન બેવચન કરાવતો નહિ, ' તેની માએ વચમાંજ ટાંપસીપુરી દે, ' વચન બેવચન કરાવવા જેવું કેસુ કરેજ નહિ. જુઓને બે મહીના થયા એ લોકનો કાગળપત્તરે છે ? આપણે ક્યારે કન્યાની ખોટ છે કે આંખો તાણીને એમની વાટ જોયા કરીએ ? જનીનું ઘર અને કન્યા બેઉ સારાં છે. આવો પાસેનો સંબંધ મૂકીને આપણે તે પરદેશ શું કરવાને જવું પડે ? એ તો કેસુને લાવ હતો તેથી હું કશું બોલી નહિ, પણ હવે તો મારે એ કન્યા સ્વર્ગનો દાંડો લઇને આવે તોય ન જોઇએ. ' કેશવચંદ્ર આ બધું સાંભળી રહ્યો કંઈ બોલ્યો નહિ.

તે જમીને ઉપર ગયો અને પાછલા ઓરડામાંની બારી આગળ એક પુસ્તક લઇને વાંચવા બેઠો. તેનાં એકાદ બે પાનાં વાંચ્યાં પણ મન તેમાં લાગ્યું નહિ. પુસ્તક બંધ કરી ખાટલામાં પડ્યો. બારી સામે એક લિંબડાનું ઝાડ હતું. ઝીણો ઝીણો શીજો પવન તેને અથડાઇને આવતો હતો અને દૂર પાદરની અમરાદઓમાં બોલતી કોકિલાઓના ટહુકાને તેના પ્રતિધ્વાન સંભળાતા હતા. ' આટલો બધો ઉત્સાહ અને અસાધારણ ઉતાવળ હોવા છતાં એ લોકો કેમ આમ છેકજ મૌન થઈ ગયાં ? ચંદુલાલની તબિયતના પણ કંઈ સમાચાર લખ્યા નહિ. શું એમનો વિચાર ફરી ગયો હશે ? રસિક લખે છે કે, ત્યાંએ કંઈ સમાચાર નથી. આ શું ? ચંદુલાલની તબિયતના સમાચાર જાણવાને બહાને હવે હું કાગળ લખું તો કેમ ? પણ ના, તેય લાંબો વખત થઈ જવાને લીધે મને ઠીક લાગતું નથી. કહેશે કે, બે મહીને સમાચાર કેમ પૂછે છે ? ખરેખર અજબ છે ? માતા પિતાની માફક મારે પણ ત્યારે એ વિચાર મનમાંથી કાઢી નાંખવો ? ' થોડી વાર મૌન રહી, ' હા, મારે પણ એ વિચાર હાલ તરત તો પડતોજ મૂકવો યોગ્ય છે, કારણ કે, કન્યાવાળાથી પૂછપરછ થાય કંઈ વરવાળાથી થાય ? વળી ત્યાં શું ચાલે છે અને શા વર્તમાન છે, તે જાણ્યા વગર કેમ કોઈ બાબત લખાય ? ' આમ મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતાં કરતાં તેને જરા આળસ આવી.

આંખો બેબેબેબે મિચ્યાવા માંડી અને આખરે મીડી નિદ્રામાં પડ્યો.

કેશવચંદ્ર પરીક્ષામાં પાસ થયો ત્યારથી જનીના ધરનાંએ પોતાની બધી લાગવગ તેને હાથ કરવામાં ચલાવવા માંડી હતી. તેના પિતા ઉપર દયાણુ આવ્યું હતું અને તેની માને સારી પહેરામણી આપવા વગેરેની લાલચોથી લલચાવવામાં આવી હતી. જુના વિચારનાં અને ગામડાનાં રહેવાસી જુની રીતભાત પ્રમાણે કન્યા ભણેલી છે કે અભણ, રૂપાળી કે સાધારણ, તે કશા ઉપર ધ્યાન આપે એવાં ન હતાં. સારા ખાનદાન પોતાને યોગ્ય કુળવાન અને લીલા ધરમાંથી તેઓ ગમે તેવી કન્યા હોય તો પણ લેવાને આતુર હતાં અને તેમને સંબંધ કરવાને યોગ્ય જે યોગ્યતાઓ જોઈતી હતી તે બધી જનીના ધરમાં હતી. મોટા થયેલા અને ભણેલા છોકરાને તેઓ દયાવીને ઝાઝું કહી શકતાં ન હતાં. પરંતુ બન્યાં તેણે ધાર્યું હતું ત્યાંનું આ પ્રમાણે મૌન જોઈ હવે તેમને બંદર ચઢ્યું હતું. કેશવચંદ્ર મુંબાઈથી આવ્યા પછી પખવાડિયામાં લગન થશે, એવી વાત તેમણે બહાર લોકોને કરેલી હતી. છોકરો આવ્યો અને લાંબો વખત ચર્ચાગયો પણ લગનનું કંઈ જણાયું નહિ તેથી સગાં અને ઓળખીતાં મિષે મિષે તેમની ટકોર કરવા લાગ્યાં. તેની મા તેથી ઉશ્કેરાઈ જતી. કેશવચંદ્ર પોતે પણ સગાંના આડકતરા લગન સંબંધી પ્રશ્નથી કદી કદી છોલાતો હતો. સગાંસાગરાં અને અડો-સીપડોસીનાં વચનો ઉપરથી જેમ અને તેમ વહેતાં લગન કરી નાંખવાને ડોસોડોસી તૈયાર થઈ ગયાં હતાં, માત્ર કેશવચંદ્રને કહેવાનીજ બાકી હતી. આજ જમતાં જમતાં તે વાત કરી અને તે કંઈ બોલ્યો નહિ, તેથી તેની માએ તે ઉપર ગયા પછી તરતજ ડોસાને કચું કે, ‘હવે લગનનો દિવસ નક્કી કરી નાંખો અને જનાને કહેડાવો. જોઈએ એ કંઈ બોલ્યો નહિ.’

હવે હમણાં લગ્ન થાય નહિ. વૈશાખમાં જે થાય તે ખરું. ડોસાએ આમ જવાબ આપ્યો. કેશવચંદ્રની માના મનમાં પક્ષો નિશ્ચય હતા અને ડોસાના વિચાર પણ મક્કમ હતા એમ આજ તેના જાણવામાં આવ્યું પણ મિનારખ એડલાં હોવાથી હાલ તે પોતાના વિચાર અમ-

લમાં મૂકી શકે તેમ ન હતું. મુંઝાવવાળાં શું ધારતાં હતાં અને કેવું વિધન આવ્યું. કેશવચંદ્ર શું ધારતો હતો ને શું થયું અને તેનાં માત-પિતા પણ શું ધારે છે અને શું થશે ? તે કાંઈ પણ જાણતું મમ્મી. કેશવચંદ્રના મનમાં આ નાસીપાસીની બહુ અસર થઈ હતી જ્યારે ત્યારે તેને એ વિચાર અંતરમાં ખુંચ્યા કરતો હતો. સંસારમાં સુખ નથી અને સુખ છે તો તે દુઃખની સાથે બેળવાયેલું માત્ર માની લેવાનું જ મિથ્યા સુખ છે. 'સંસાર ખોટો અને એક આત્માજ ખરો.' એટલા બધા વેદાંતી વિચારો ઉપર તેનું મન ગયું ન હતું, પરંતુ હાલ નિરાશાના અને તેથી ઉત્પન્ન થતા વિપાદમાં ને એ પ્રાચીન વૈરાગી મત પર કોઈ કોઈ વાર વિચાર થઈ આવતો અને અભ્યાસ તરીકે વાંચેલા તત્ત્વજ્ઞાનનાં પાનાં ફેરવવાનું મન પણ થઈ આવતું હતું. અભ્યાસ પુરો થઈ ગયા પછી ગામડામાં એસી મહેતામાં તેનો કાળ જતો ન હતો. વગવાળા મિત્રોની મારફત કેટલેક દેકાણે સારી જગા મેળવવા તેણે યત્ન કર્યા હતા, પરંતુ જેમ લગ્નનું કંઈ જણાયું ન હતું તેમ તેનું પણ હજી કંઈ જણાયું ન હતું.

નોકરી મળવામાં ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં પણ પોતાની વિદ્યા અને કામ કરવાની શક્તિનો વિશ્વાસ હોવાથી, ગમે તે વખતે અને ગમે ત્યારે સપાટાળાંધ આકરી મેળવી લેવાની તેને હિમ્મત હતી. નાનપણથી અત્યાર સુધી તેણે બહુવામાં જગતને જોયું ન હતું એટલે કાંઈ કાંઈ વાર તેને એવો વિચાર થઈ આવતો કે, કલિંક મુસાફરી કરવી અને જગત કેવું છે તે જરા જોવું. આ વિચાર ઘણાં વર્ષો થયાં તેના મનમાં રમી રહ્યો હતો, પરંતુ તેમ કરવાના અવકાશ મળ્યો ન હતો. મુસાફરીએ નીકળાયું ન હતું. ચંદુલાલને મળવા તે કાઠિયાવાડ ગયો પણ ત્યાં વિધન આવી પડવાથી પાછા ફરવું પડ્યું. લગ્નની તૈયારીની વાતો ચાલી તેમાં વળી એ વિચાર મુક્તતરી રાખવા પડ્યો, પરંતુ હાલ બધી રીતે અવકાશ હોવાથી એ વિચાર તેના મનમાં ફરીને ઉભરાઈ આવ્યો. કેવી રીતે અને ક્યાં મુસાફરીએ જવું તેનો વિચાર જ્યારે તે કરતો ત્યારે ધન અને બીજા સાધનોનો સંકાપ આડે આવતો.

હમણાં નવરા અને નિરાશાના કંટાળા આપનારા વખતમાં તેને વારંવાર એ વિચારો આવવા લાગ્યા. વારંવાર તેણે મુશ્કેલીઓને કેમ 'હોંશી' વળવું, તે માટે જુદી જુદી અનેક આખતો ઉપર તર્ક ચલાવ્યા. કોઈ કોઈ વાર વિચાર કરી કરીને તે એવા નિશ્ચય ઉપર ઉતરી પડતો કે, 'ધેરથી મુંબાઈ જવાને બહાને નીકળવું અને થોડીક રેલવે મુસાફરી કર્યા પછી ગામડાંમાં ફરતા ફરતા અને સામાન્ય તથા અજ્ઞાન બેકુત વગેરે લોકોની જીવન ગાળવાની રીતભાતો અને વ્યવહાર વગેરેનો અનુભવ લેતા લેતા ઉત્તર હિંદુસ્તાન તરફ નીકળી જવું. જ્યારે દીક ન લાગે ત્યારે વળી રેલવે માર્ગે પાછા ફરી આવવું. સાધારણ લોકોનો અને પગ રસ્તો મુસાફરી કરવાનો સુખ દુઃખનો અનુભવ લેવો.' આ વિચારો ખૂબ ઘોળાઈને તેના મનમાં આ વખતે દૃઢ થયા હતા. એકાદ બે દિવસ પછી 'હું થોડો વખત બહાર ગામ જઈ આવું.' એમ કહી તે ધેરથી નીકળી પડ્યો.

અકરણ ૨૬ મું.

ખંભાતની ખબર.

'અરેરે ! મારા પણ કર્મના ભોગસ્તો ? કેટલી બધી હોંશીય અને કેવા મોટા સમારંભની તૈયારી સાથે બધાં બહિં આબ્યાં, તેમાં હૈવે ક્યાંથીએ એચિંતું આવું મોટું અને લયંદર વિધન નાંખ્યું. બબ્બે મહીના થયા ધરતું કોઈ માણસ મુખે બેસવાજ પામતું નથી. લાઈની ઘેનજા અને મંદવાડને લીધે કોઈને કંઈ સંજાતુંજ નથી. મુંબાઈથી સારામાં સારા દાકતરો આવી ગયા. પિતાજીએ પુષ્કળ રૂપિયા ખરચી નાંખ્યા પણ કશાની ટેકીજ લાગતી નથી, આ તે શું ? ને કેવો મંદવાડ ! રાત્રિ દિવસ લાઈની જિંદગીના એખમનો વલોપાત આવે ત્યાં બીજી વાતને અવકાશ પણ ક્યાંથી મળે ? મારે માટે તો બાને હવે વિશ્વાસ વળી ગયો છે. તે દિવસે એ એમ કહેતી પણ હતી કે, 'ભલેને મારી ગજરી હવે મોટી થાય, મને એની કંઈ ફિકર નથી.' અલખત,

મનેએ એવો વિશ્વાસ છે, પરંતુ તેમને કાગળપત્તર લખવો જોઈએ કે નહિ ? મેં શરમને લીધે પાસ થયાની મુબારકબાદી આપ્યા પછી માત્ર એકજવાર કાગળ લખ્યો તે લખ્યો. આપાજી તો આ વલોપાતર્જન લખેજ શું ? ભાભીને મેં એકાદ બે વાર કહ્યું કે, 'ભાભી ! તમે કાગળ લખી એમને જણાવો કે, અહિં આમ આમ છે.' પણ તે ગણગારતાં નથી અને શું ગણગારે ? તેના બિચારીના જીવની પડી છે. મેં કાઠિયાવાડ એમને અને ચંદાભાભીને મુબારક કાગળ લખ્યો હતો તેના જવાબો પણ આવ્યા નહિ, એટલે હવે મારો હાથે ચાલતો નથી કે હું લખું ? એમના મનમાં મારે માટે અને ધરનાંને માટે કેવો વિચાર આવ્યો હશે ? અહિં ખંભાતમાં એવું કાણુ મારું છે કે, જેની મારફતે હું પણ કંઈ લખાવું અથવા તેમને અહિંના વર્તમાન જણાવરાવું ? ખરેખર એવી મુશ્કેલી એવી ચિંતા અને એવો ખારીક વખત આવી લાગ્યો છે કે, જેમાંથી કશો રસ્તોજ સૂઝે નહિ.'

આ પ્રમાણે ગજરી એકવાર ખંભાતમાં તેના દાદાના વખતના જીના ધરના માળ ઉપર બેઠી બેઠી વિચાર કરતી હતી એટલામાં ગુલાબ થાકેલી અને કાયર જેવી લાગતી ત્યાં આવી. ગજરીને એકલી બેઠેલી જોઈ તેનાથી રડી જવાયું. ધીરે ગરીબડે અવાજે તે બોલી કે, 'ગજરામા ! ગજરામા ! હાય હાય આવું અને આવું તે હવે ક્યાં સુધી ચાલશે ? અરેરે ! આપણું બધાનું શું થશે ? હું અભાગિણી મૂઠ, પરંતુ આ ધરડેરાં બિચારાં કેવાં તલસે છે ? એમના કલ્પાંતનીએ દૈવને દયા આવતી નથી ? દહાડે દહાડે કેસ બગડતો જાય છે કે સુધરતો તે તો મને કહો ? તમને શું લાગે છે બહેન ? અમણ્યા અરિચિત પણ સગાં અને નાતથી ભરેલા ગામમાં આપણે કેાની આગળ હૃદય ખાલી કરીએ અને કેાને આ હૃદયની અમુઝણ કહીએ ? બે દિવસ થયા મેં તમારા ભાઈનું મોં સરખુંએ જોયું નથી. તમે જરા બાને અને દાદીમાને કહોને કે, 'હું ને મારાં ભાભી બે કલાક એમની સેવામાં બેસીએ અને તમે આરામ લો.' દાદીમા, બા, આપાજી અને બીજાં સગાં ભરાયેલાં હોવાથી મારાથી ત્યાં શી રીતે

જવાબ બહેન ? મને આજે બહુજ અકળામણ થઈ આવી છે. તમે તમારા વીરાનું મેં જોવાની મને ગમે તેમ કરીને આજ ગોઠવણ કરી આપે. તમે શું જાણો છો ? મેં ગઈ કાલનું અન્ન પણ લીધું નથી મારે. જીવ ધુંટાઈ જાય છે બહેની !' આમ કહી નણંદની કોટે વળગી ગુલાબવડુ હૈયાફાટ રડી પડી.

નણંદ પણ ભોળાઈની સાથે રડી પડી. એણે જણ્યું રડી રડીને થાકી ગયાં. ગુલાબવડુ તો નિઃસત્ત્વ થઈ ગઈ હોય તેમ તકિયાપર ઢળી પડી. ગજરીએ હુસકાં લેતાં લેતાં પોતાની આંધણીને પાત્રવે તેનાં આંસુ લૂછતાં લૂછતાં કહ્યું કે, 'ભાભી ! આમ છેક નાના છોકરાંની માફક શું કરતાં હશે ? કાલે મારા ભાઈ સાગ્ન થઈ જશે. ઘરડાં માખાપની અને અશરણ જેવાં આપણી દૈવને જરૂર દયા આવશે. તમારું ભાગ્ય ભાભી ! એવું નથી. તમારી કાંતિ અને સૌભાગ્યના તેજનો લખણખાટ અમને તમારા લગ્નાટ પર ભાદનું જીવન દેખાડે છે. અને તમેજ પાછાં હિમ્મત હારી જઈ અમને શા માટે રડાવો છો ? એ દિવસ થયા ભાદને ઠીક છે. તમને જોઈ એમનો જીવ દુભાય તેથી તમને ત્યાં આવવા દીધાં નથી, એમ મને જણાયું છે, તેમ છતાં આજે હું દાદીમા અને બાને કહું છું કે 'મને અને ભાભીને ભાદની પાસે બેસવા દો અને તમે થોડીયાર આરામ લો.' શું તેઓ નથી સમજતાં ? સૌ સમજે છે. આંહનાં લોક ન સમજે, પરંતુ મેં કહ્યું તેવજ કંઈ કારણથી તેઓ તમને દૂર રાખે છે.' આમ કહી ઉડીને તે પાણી લઈ આવી. ભોળાઈને પાણી પાછ તેનું આશ્વાસન કર્યું અને વળી બોલી કે 'ભાદને શું છે ? મારા પિતાજીનાં પુણ્ય કદીએ આડે આવ્યા વગર રહેશે નહિ. દાદીમાનું મન જરાએ ડરતું નથી. એ તો બાપાજી તમારી માફક જ્યારે જ્યારે ઢીલા થઈ જાય છે ત્યારે ત્યારે એમજ કહે છે કે, મહિ કલ્યાણકૃત કાંચત્તુ દુર્ગતિ તાતગચ્છતિ હું પણ તમને એમજ કહું છું, ભાભી ! તમારું સૌભાગ્ય તપે છે અને ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખો. દરદ ભયંકર છે અને ભાભી ! તમે કાં નથી જાણતાં કે, 'આવે ઘોડાને વેગે ને જાય કીડીને વેગે.' હવે વળતાં પાણી થયાં છે એમ જોવા

આવનાર સૌ કાંઈ કહે છે માટે ધીરજ રાખો. ચાલો આપણે નીચે જઈએ. હમણાંજ ચાલો હું તમને મારા ભાઈ આગળ લઈ જઈએ.’

નણુંદ ભોળાં આંખો લૂછી નીચે આવ્યાં ત્યારે તેમની નજીકનાં બે ત્રણ સગાં જોઈને તરતજ પાછાં ફરતાં હતાં. તેમને વળાવવા મંછામા અને રામચંદ્ર બહાર નીકળ્યાં હતાં. ભોળાંના હૈયાકાટ રોવાથી ગજરી દ્યાર્દ્ર થઈ ગઈ હતી. તે પોતાની જનેતાની પાસે જઈ બેસી કે ‘બા ! તને તે હું શું કહું ? તું પણ કંઈ સમજતી નથી ? બે દિવસ થયા મારાં ભાભીએ ભાઈનું મોં સરખું જોયું નથી અને એ જોયું નથી ત્યારે અન્ને ઓઠે અડકાડયું નથી. દાદીમાને અને આપાજીને તું એટલું જ ના કહે કે, તેઓ થોડીવાર આરામ લે અને અમે ભાઈની સેવામાં બેસીએ. જા, હવે તું બહાર જઈ દાદીમા અને મારા પિતાજીને જરા ખીજા ઓરડામાં આરામ લેવાનું કહે’ બારણા તરફ જઈ ‘આવો ભાભી ! આપણે અહિં બેસીએ.’ એમ કહી ગજરી તેની ભોળાંને અંદર બોલાવી ગઈ અને જોકારશેકાણી પછી બહાર ગયાં.

ચંદુલાલ ખીજા તરફ પાસુ ફેરવી પલંગમાં સુતેલો હતો. ગુલાબ અંદર આવીને જે તરફ તેણે મોં હવું તે તરફ ઉભી રહી, પરંતુ તેની આંખો આંસુએ ભરાઈ ગઈ હતી તેથી તરત કંઈ બોલી શકી નહિ. તેના પગ આગળ પલંગને અટકી ઉભી રહી. પાલવથી આંસુ લૂછી નાંખી જરાક આગળ વધી પણ ચંદુલાલની આંખો મીચેલી હતી એટલે કાણી પલંગપર મૂકી એક પાસું નીચું નમાવી તેના મુખ સામું જોતી ઉભી. ગજરી બારણાને આડું કરી ચંદુલાલની જે તરફ પીઠ હતી તે તરફ પડેલી ખુરસી ઉપર બેઠી. ચંદુલાલના મુખ સામે ગુલાબનું મુખ હતું અને તેની આંખોમાંથી ડળક ડળક આંસુ પડ્યા કરતાં હતાં. ગજરીની આંખમાં તે જોઈને આંસુ ભરાયાં પણ હિમ્મત રાખી તે ધીરે રહીને બોલી કે, ‘ભાભી, ગુલાબભાભી ! આમ કરવાને વારતે અને ભાઈના જીવને દુઃખ કરવાને માટે આપણે અહિં આવ્યા છીએ ? આંખો લૂછી નાંખો અને ખુરસી ઉપર બેસો. જુઓ જાએ છે કે નહિ ?’

‘ક્યાં છે તમારા એ ભાઈ ? એકવાર આંખ ઉઘાડીને તરત મીચી દીધી. ગજરાખા ! કાણ કહે છે કે, સારું છે ?’ મને જુએ અને સારું હોય અથવા મને ઓળખી હોય તો આંખ મીચે કે ? કદી નહિ. ગજરાખા ! તમારા એ ભાઈ તો ઈશ્વર આપણી સામું જુએ ત્યારેજ, એમ જાણુને. જુઓ, તમે બોલાવો જોઈએ. તમને ઓળખે છે કે નહિ ?’ ગુલાબે ગળગળા ધીરા સ્વરે આમ કહ્યું એટલે ગજરીએ ભાઈની પીઠ પરથી મસ્તક ઉપર જરા નીચાં નમી કપાળે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું કે ‘ભાઈ ! મોટા ભાઈ ! આ જુઓને મારાં ભાબી તમને બોલાવે છે ? ક્યારનાં રડે છે અને તમે આંખે ઉઘાડતા નથી ?’ આટલું કહેતાં કહેતાં તો તેણે રડી દીધું. ગુલાબની આંખો-માંથી પણ પાછાં આંસુ પડવા માંડ્યાં. ચંદુલાલ જરા સળવળ્યો. આંખ સહેજસાજ ઉઘાડી પણ ગજરીને કે ગુલાબને ઓળખ્યાં નહિ, પણ તેને પાસુ ફેરવવું હોય એમ તેમને સમજાયું. ખેલ નણુંદ ભોળાઈએ આંસુ ભરેલી આંખે અને પાણી પાણી થઈ જતા ઢીલા મને હળવેથી તેને ચતો કર્યો. પાસાભેર થયા પછી તેની અનીચ્છા જણાતાં તેમણે તેને ચતોજ સુવા દીધો. ગુલાબે ઓઢવાનું પગથી તે છાતી લગી ઠીક કર્યું. પછી તેણે કપાળ ઉપર ધીરેધીરે પોતાનો હાથ ફેરવવા માંડ્યો. આટલું કર્યાં થાક ઓછો થયા પછી તેણે આંખ ઉઘાડી એકવાર ગુલાબ સામું અને બીજવાર ગજરી સામું જોઈ ટગરટગર ઉચે જોવા માંડ્યું. તેની ખેલ બાજુએ ખેલ નણુંદ ભોળાઈ પલંગ ઉપર તેની સામું જોઈ ખેઠેલાં હતાં અને ‘હમણાં કંઈક બોલશે ?’ એમ ધારતાં હતાં, પરંતુ બે ત્રણ મિનિટ થઈ ગઈ તોપણ ઉઘાડી આંખે સુતેલો હોવા છતાં પણ તે કશું બોલ્યો નહિ. ગજરીએ ફરીને તેની સામું જોઈ કહ્યું કે ‘ભાઈ ! જુઓને આ મારાં ભાબી તમને બોલાવે છે ? કેમ બોલતા નથી ? મોટાભાઈ ! આ કાણ છે ?’

નખળાઈ જેટલું આશ્ચર્ય દે તેટલું ઓછામાં ઓછું હાસ્ય મુખ ઉપર લાવી બહુજ ક્ષીણ અને ઉડા ધીરા અવાજથી તે બોલ્યો કે, ‘તારાં ભાબી. એમ કેમ પૂછે છે ગજરાખહેન ? મેં ક્યારનીએ અને

‘ ગજરાખા મારા-નમારી ગરીબડી બોળાઈના અવિવેકને માફ કરવું ’ એમ ગાંડાની પેટે બોલતી ગુલાબે ચંદુલાલની હડપચી ઉપર ચુપ્પન કર્યું. (ચિત્ર ૩ જુ.)

ઓળખી છે. ' તેના મુખમાંથી આટલા બોલ નીકળતાંવાંતજ ' મને માફ કરજો, ગજરાબા ! મારા-તમારી ગરીબડી ભોળાઇના અવિવેકને માફ કરજો, માફ કરજો. ' એમ માંડાની પેઠે બોલતી ગુલાબે પતિની હડપચી ઉપર ચુંબન લઇ કહ્યું કે, ' વહાલા ! વહાલા ! હવે નારાયણી નથી સહેવાતું ? હું અભાગિણી તમારી આ સ્થિતિ જોવાને કેમ જીવું છું ? ' તમને દુઃખ દેઉં છું ને જાતે પણ દુઃખી થાઉં છું. ' તે રડી પડી. મોટું પાલવથી ઢાંકી દીધું અને રૂદનના જોરને દયાવચાથી મોટાં કુસકાં લેતી ખસીને ખુરસીમાં બેસી ગઇ. ચંદુલાલે ગજરી સામું જોઈ ધીરેથી કહ્યું કે, ' બહેન ! તું કેમ આને કંઈ સમજાવતી નથી ? આ કેમ આમ રહે છે ? તેણે ગુલાબની તરફ નજર ફેરવી. ગજરી બોલી કે, ' બાબી ! તમારે આમ કરવું હોય તો તો ચાલો આ બહાર. બાપાજી ને બા મને લડે તમે તો સમજતાંજ નથી. આ તો બાઈની તબિયત સંભાળવાનું નહિ પણ સંતાપવાનું કામ કહેવાય ? આમ કરો ત્યારે તો મારાથી અહિં નાંદ બેસાય. જુઓ, બાઈને કપાળે પરસેવો થઈ આવ્યો અને બ્રમર ઉપરની ચામડી ચઢી ગઈ. તેમને ખાંડું લાગ્યું. ' ગુલાબે મુખ લૂછી ખુરસી ઉપરથી ઉઠી ચંદુલાલનું કપાળ લૂછી નાંખ્યું અને હલકે હાથે પાલવથી પવન નાંખવા માંડ્યો. જરા આરામ લઈ એક બે વાર બ્રમર સંકોચી ધીરેથી આંખ ઉઘાડી ગુલાબવહુ સામું જોઈ મુખ ઉપર ફરીને તેણે જરા હાસ્ય આપ્યું. બહેનની સામે જોયું અને ધીરેથી બોલ્યો કે, ' બહેન ગજરા ! તારી બાબીને તું હિમ્મત આપતી નથી ? આ તો કેવીએ જાતનો મંદવાડ છે. હું દાકતર છું પણ કંઈ સમજી શકતો નથી. જ્યારથી મને આ થયું છે ત્યારથી બીજું કંઈ નહિ પરંતુ એજ થયું છે કે, હું મારી સંપૂર્ણ સંજામાં અને સ્વાસ્થ્યમાં આવી શકતો નથી. મારો જીવ જાણે ઉડો ઉડો ક્યાંના ક્યાંહિં ઉતરી પડે છે અને બહારથી તમને ઉધતો હોઈ એવું લાગ્યા કરે છે. શું મારું મન ઠેકાણે નથી ? મને કંઈ રોગ છે ? લોકો અને દાકતરો શું કહે છે ? ' ચંદુલાલ આટલું બોલી ચાકવાથી પાછો આંખ મીચી ગયો. ' સાંભળ્યું બાબી ! બાઈ ખંડું સમજે છે. બા, બાપાજી અને

દાદીમા સાથે એ શી વાત કરે ? આપણે ખેડાં હોઈએ તો એમને ગમે. ' ગજરી આગળ બોલવા જતી હતી એટલામાં તેણે ફરીને આંખ ઉઘાડી ગુલાબને પૂછ્યું કે, તમને કેમ લાગે છે ? '

ગુલાબ હસી અને બોલી કે, ' તમને પહેલાંના કરતાં ઘણું સારું છે, પણ તમે બોલો ચાલો નહિ ત્યારે અમને ખાટું લાગેને ? તમે દાકતર થઈ તમારો રોગ સમજતા નથી, તેમ તમને મુંબાઈથી વંતઈ જનાર મોટા દાકતરો પણ કંઈ સમજતા નથી અને ' ધીરે ધીરે સારું થશે ' એવું કહે છે. સારું થતું નથી, તમે પોતે શુદ્ધિમાં રહેતા નથી અને કોઈ કોઈ વાર એવું એવું લવો છો કે, અમો ડરી જઈએ. અહિંના લોક વળગાટ જેવું કહે છે. આપણ જાણે નાંહ તેમ તેનોએ ધ્યાએ ઉપાય કર્યો. જપ કરાવ્યો, મંતરજંતર ને દોરાધાગા કર્યા પણ કશાની ટેકીજ લાગતી નથી, એ તે શું ? ગજરાણાને તમે પૂછો છો પણ લોને હુંજ કહું કે, તમારું મન દેકાણે નથી અને રોગે છે. તન મન સારાં હોય તે માણસ આમ પથારી વશ થઈ જાય કે ? પહેલાં તો કાંઈ દૂધ ફળ વગેરે કંઈકે લેના, પણ હવે તો તેએ પરાણે લો છો ? પેટમાં કંઈ જાય નહિ એટલે શક્તિએ શાની રહે અને મને કેમ ઉંડું ઉતરી જાય નહિ ? '

' ગજરાણાહેન ! તારી લાલી મને કપકો દે છે પરંતુ એણે મને ક્યારે ખવડાવ્યું ? અમસ્તીજ બોલે છેને ? ' ચંદુલાવ હસ્યો.

' તમે કહો ત્યારે ખવડાવું. કેટલે મહીને આજ આટલું બોલ્યા. મને આજ કેવું સારું લાગ્યું. કહો તમારે શું ખાવું છે ? ' ગુલાબે બધું દુઃખ ને શોક સંતાપ ભૂલી જઈ આનંદભરે તેને પૂછ્યું. પથ્ય હશે એવું સૌ મારે હાથે તૈયાર કરીશ અને મારે હાથેજ જમાડીશ. બોલો શું જમવું છે ? '

' હું ક્યારે રસોઈ જમું છું. મને ફળફળાદિ આપવામાં આવે છે માટે તે ખવડાવ. ખવડાવ્યાનો અર્થ એ કે, વહાલથી તું મને જે પથ્ય હોય તે મારી પાસે બેસી વાતચીત કરતી અને હસતી હસતી થોડે થોડે ખવડાવતી રહે. મને કપકો દે છે પણ તુંજ બધું ભૂલી જઈ

બહારની બની ગયેલી લાગે છેને ? માંદા માણસની પાસે ખેસવું અને ગમતમાં તેને ખવડાવવું તથા તેના મનને આનંદ મળે એમ કરવું, એ તો વૈદકમાં મોટામાં મોટું ઔષધ કહેવાય છે. જેવું તને સારું લાગ્યું તેવું મને પણ આજ તમે બે જણ મારી પાસે ખેડાં છો તેથી મારું લાગે છે. 'ચંદુલાલે મંદવાડમાં કદી પણ નહિ કચેલી એવી સારી રીતે વાતચીત કરી તેમને તંદુરસ્તીનો સુધારો અને હોશિયારી દેખાડ્યાં. 'ગજરા અને તું જ્યારે મારી પાસે હો ત્યારે મને 'એટલે'મ' લાગે છે તે શું તને ખખર નથી ? મુંઝાવના મારા અભ્યાસના પ્વચ્છો અને આપણી એ બધી ગમતો એટલામાંજ શું તું વિસરી ગઈ ?'

'વિસરી ગઈ એટલુંજ નહિ પરંતુ હું તો તમારા મંદવાડથી ચેલીજ થઈ ગઈ છું. હું ક્યાં છું, શું કરું છું અને કેમ જીવું છું ? તેનુંએ મને લાન નથી. બોલો હવે તમને શું ખવડાવું ? બહુ બોલશે તો વળી પાછું થાડી જવાશે.'

'દરાખના બે દાણા લાવ.' ચંદુલાલે જન થાકેથી થરડાતો જવાબ આપ્યો. ગુલાબ ઉડીને લીલી દરાખનો દાખડો લઈ આવી, પણ ગજરીએ કહ્યું કે 'રહો ભાભી ! હું જાને પૂછી આવું ? લીલી દરાખ એમને નહિ ખવાડતાં હોય તો ?' હમણાં ફળફળાદિ ખવડાવે છે તે હું જાઉં છું બહેન !' ગુલામે જવાબ દીધો અને એક બહુજ પાકેલી દરાખનો દાણો લઈ ચંદુલાલના મોંમાં આપ્યો. એક બે દાણા તેણે સારી રીતે ચૂસીને ખાધા પણ ત્રીજો દાણો ચૂસતાં શ્વાસના નેરદાર બેચાણને લીધે દરાખમાંનો ગરનો લોચો એકદમ તેના ગળામાં જતો રહ્યો. બોલવાથી દરાખ ચૂસવાથી અને આનંદથી ઉશ્કેરાયેલા તંતુઓના નેરથી થાડી ગયેલો દરદી ગરને ગળામાં ઉતારી કે બહાર કાઢી શક્યો નહિ. એકદમ શ્વાસ રુંધાવા લાગ્યો. તેણે આંખો ચઢાવી દીધી. ગુલાબ અને ગજરી ગભરાઈ ગયાં અને 'બા ! બા !' એમ કહી મોટેથી ગજરીએ બે ત્રણ ખૂસ પાડવાથી જોકારશેડાણી અને રાંમચંદ્ર હાંફળાં-હાંફળાં અંદર દોડી આવ્યાં. ચંદુલાલ રુંધાઈ જતો, બહેનપણે ક્યાંક પડીને આવી ગયેલો અને ફાટી ગયેલી નિસ્તેજ આંખે ચતો મુતેલો

તેમને જણાયો. ‘ગજરી શું થયું ? કેમ એકદમ આમ થયું ?’ એવું પૂછતાં રામચંદ્રે ઓસીકા તળે હાથ ધારી તેને ખેંઠા કર્યો. શુભળ જાણવાણી પડી ગઈ ને પશ્ચાત્તાપ કરતી જરા દુઃખ જઈ દેખી. જોકાર ‘ખાપાલયા ! ખેટા, દોરરા ! ખમ્મા !’ એમ મજેના લોડકા આશ્વાસક શબ્દો બોલતાં બોલતાં તેના પીડે હાથ ફેરવવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

~~~~~

તારા અને ચંદા.

‘આવો, આવો, તારાગૌરીની આજ ધણે દહાડે તમે તો દેખાયાં. ચંદુલાલના સમાચાર પહેલાં મને કહો ? એ લોકોને આહવાંચી ગયાને બે મહીના થઈ ગયા. અરેરે ! મંદવાડ બહુ લંબાયો દેખું ! કંઈ મટયા ઉપર છે કે કેમ ?’ ચંદાગૌરીએ શુભળની દડી અને સોય આરસપહાણના ટેબલ પર મૂકી છોકરાને તારાગૌરીની કેડમાંથી લઈ લેઈ બહુ આતુરતાથી આમ પ્રશ્ન કર્યો. તારાગૌરી કેશવચંદ્રની ખબર કાઢવાને આહિં આવી હતી. ચંદાગૌરીને ‘લગન થાય તેમ છે કે નહિ ?’ તે જાણવું હતું. ચંદુલાલ માદો થઈ કાઠિયાવાડથી ખારોખાર ખંભાત ગયો હતો તે આપણે જાણીએ છીએ. એને પેલી જૂનડીની ઝપટ લાગી હતી અને તે દિવસથી તે પ્રતિજ્ઞાસ નખજો ને નખજોજ પડતો જતો હતો. તેના મંદવાડને લીધે લગન અટક્યું જે, એટલી ખબર તેને મળી હતી. તે પછી કંઈ સમાચાર મળ્યા ન હતા. હમણાં કેટલાક દિવસની લાગટ ચિંતા થયા પછી કેશવચંદ્રનો પત્ર મળ્યો હતો, પણ તેમાંની વાત દિલથીર થવા જેવી હતી. આવાં ધણાંક કારણોને લીધે ચંદાગૌરી અને તારાગૌરીની આ મુલાકાત બેઠે બાળુએ અગત્ય ધરાવતી હતી. ગાદી ઉપર તારાગૌરી બેઠી અને ચંદાગૌરી, બીજાં છોકરા જે ધીરેધીરે દાંદર ચઢતો હતો તેને લેવા સામી ગઈ.

ધણા દિવસથી તમારી પાસે આવવાનો વિચાર કરતી હતી પણ આવતું ન હતું. છેલ્લા પંદર દિવસ થયાં એ ખંભાત ગયા હતા એટલે

મારાથી કહિંએ બહાર નીકળાતું નહિ. ગઈ કાલે સવારેજ એ આવ્યા. ચંદુભાઈની તબિયત પંદરેક દિવસ ઉપર વધારે બગડી ગયાનો તાર આવ્યો તેથી એ બેડા હતા ત્યાંથી ઉડીને એકદમ ત્યાં ગયા હતા. હું છે કે, હવે તો સારું છે. ડોકીના ભાઈજી કહે છે કે, માંદગી શારીરિક રોગ કરતાં વળગાટ જેવી વધારે છે. દાકતર અને વૈદ્ય કંઈ ખાસ રોગ બતાવતા નથી, પણ એમ કહે છે કે, મગજ ઉપર કાંઈ જાતની અસર થયેલી છે. ‘જાણે એ ચંદુભાઈજી નહિં એમ એ તો કહે છે. મનનું ઠેકાણું નથી. ઘેનમાં પડેલા હોય તેમ સદા પડી રહે છે. ક્યાંયત સારી વાતચીત કરે છે અને ક્યાંયત શૂન્યમુન્ય પડી રહે છે. ખોરાક બિલકુલ લેવાતો નથી. શરીર ધસાઈને હાડપિંજર જેવું થઈ ગયું છે. ડોસોડોસી દાદીમા અને ગુલાબ લાભીજીની આંખોમાંથી કદીએ આંસુ સુકાતાં નથી. આવી ગમગીની અને મુશ્કેલીઓ વચ્ચે લાભીજીને વળી સારો દલાડો છે. મંછામા બિચારાં બળાપો કરી કરીને મરી જાય છે. ચંદાગૌરા ! પૈસાએ રડ્યો કંઈ કામ લાગતો નથી. સુખ પૈસામાંએ નથી. સુખ તો માત્ર સારા સમઘાત નસીબમાં છે. આમના કુટુંબ ઉપર આશંકાનું દુઃખનું વાદળ ધસી પડ્યું તે દુઃખમનના હૃદયમાં પણ દયા ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. ગજરાખાને પરજાવવાની કેવી કેવી હોંશ હતી. જેકોરખાને કેવો મજેનો ઝુલાણ્યો વિવાહ કરવો હતો અને કેવો ઓરિયો લેવાને ગુલાબલાભીજી તલપી રહ્યાં હતાં. અરેરે ! અધુરે અત્યારે તો ખાદું ઝેર જેવું થઈ ગયું છે. તારાગૌરીએ આંખમાંથી આંસુ કાઢી ઉડા નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

‘શું કરીએ બહેન ! માણસનું ધારું કંઈ થાય છે ? આપણે માણસ તો અમરતાંજ અભિમાન કરીએ છીએ કે, કદાચું તો મેં કંઈ અને ઢીંકણું તો ફલાણું કરશે. ઇશ્વરની મંજી વગર એક પાન પણ હાલતું નથી. ગુલાબને બિચારાંને અધરણીની કેટલી નાંશ અને તે આવી ત્યારે કેવો વખત ? અરેરે ! દૈવનેએ દયા આવે એવી વાત છે, પણ શું કરીએ ? એમાં માણસનો કંઈ ઉપાય છે ? હિંમત અને ધીરજ રાખી ઇશ્વર ની કરે તે સહન કરવું બીજું શું ?’ ચંદાગૌરીએ તેને

આશ્વાસન આપતાં આ રીતે સમદુઃખતા દેખાડી.

‘અલખત, આપણાથી જીવ બાળ્યા ઉપરાંત શું થઈ શકે ? પણ ચંદાબહેન ! એ કહેતા હતા કે, ઘરનાં બધાં માણસ એવાં કાયર અને શોકાસ્ત થઈ ગયાં છે કે, જાણે એ સુખી અને આનંદી કુટુંબજ નહિ. જેકોરખાએ બહુ આગ્રહથી મને ત્યાં તેડાવી છે. ઘરમાંથી એ આવ્યા ત્યારના કહે છે કે, ‘ગમે તેમ થાય પણ તું જા. સ્નેહીઓના દુઃખમાં ભાગ લેવો એ સ્નેહીનો ધર્મ છે, અને અત્યારે તેમને સહાય કરવાની બહુ જરૂર છે. તું જઈશ તો ગુલાબલાબીને આશ્વાસન લેવાનું સ્થાન થઈ પડીશ.’ મારે આ બે છોકરાં લઈને જવું એટલે તેમને સહાય કરવાની તો રહી પરંતુ સામી પીડા ઉત્પન્ન કરનારી થઈ પડે, તેથી મારું મન મને ના કહે છે. શું કરવું. તે કંઈ મને સૂઝતું નથી.’

‘કીકાના બાપ કહે છે તે યોગ્ય છે. છોકરાં તો સૌને ઘડી વાર ગમત રૂપ થઈ પડશે, એમાં પીડા શાની છે ? તમે ગુલાબબહેનને વાત કરવા અને દુઃખ ભાર ઓછો કરવાને ઉપયોગી થઈ પડશો, માટે હું પણ તમને સલાહ આપું છું કે, જાઓ. આવા વખતમાં તમ જેવાં સ્નેહીઓ પાસે હોય એ મોટું આશ્વાસન કહેવાય, જરૂર જાઓ.’

ચંદાગૌરીએ ઘાટીને બોલાવી છોકરાંને માટે ખાવાનું મંગાવ્યું અને આ મૂકવાની તૈયારી કરવા માંડી. તારાગૌરીએ ઉડી ચંદા જે ગુંથણ ગુંથતી હતી તે જોયું અને છોકરાંને જાણીએ વગેરે દેખાડી દિવાનખાનામાં રમતે વળગાડ્યાં. દિવાનખાનું બે ઓરડી વગેરે જોયું. આમ તેમ ડોકિયું કરી તે બોલી કે, ‘ચંદાબહેન ! તમારું ઘર તો સારું છે, એક્લાનેએ ગમે. મોટા જોડાનાં ઘર હોય તેએ આવા મજેના રસ્તા ઉપર હોતાં નથી ? તમારા ઘરમાંથી તો ખારીએ બેડે બેડે આખી મુંબાઈનું મોં જોવાય તેવું છે.’

‘અમે તો મુંબાઈ આવ્યાં ત્યારનું આ ઘરજ રાખ્યું છે. આવી સારી વસ્તીમાં અને આવા મોટા જાહેર રસ્તા ઉપરના ઘરમાં રહેલાં એટલે હવે બીજે ટેકાણે ગમે નહિ. આપણે કંઈ વાડી બંગલા રાખી શકીએ તેમ છે ?’

વાડીઅંગલા આપણે શું કરવા છે ? એ તો વળી એવા એકાંતમાં હોય છે કે, જ્યાં આપણા જેવાંને તો ઘડીએ ગમે નહિ. વાલકેશ્વર અને મહાવક્ત્રી તરફ અંગલાઓમાં દસ વાગ્યા પછી બિલકુલ ગમતું નથી. તે એવા એકાંત લાગે છે કે, જો ચાર પાંચ માણસ ન હોઈએ તો બીક લાગે. મોંઘીબહેનનો અંગલો તમે નહિ જાણો હોય ? બહુ વિશાળ અને મજેનો છે પણ મને તો ત્યાં બિલકુલ ગમતું નથી.’ વસ્તીવાળા ક્ષતાનાં વખાણ કરતાં કરતાં તારાગૌરીએ તેની લોક સહવાસી ભાવના દેખાડી.

‘એ તો હું ભૂલીજ ગઈ, તારાબહેન ! મોંઘીબહેન ઉપર ગુલાબનો કંઈ કાગળપત્તર આવે છે કે નહિ ? એમને તો બહુ જીનાં સહીપણાં છે ?’

‘પહેલાં એકાદ કાગળ આવેલો, પરંતુ હમણાં લગભગ મહીનો થયો તેમતી ઉપર પણ કાગળ આવ્યો નથી. મેં કહ્યું નહિ કે, એ તો આખું ઘર મોટા શોકસાગરમાં ડુબી ગયું છે અને કોઈ કોઈનું કોઈને કંઈ જાનજ જાણે રહ્યું નથી.’

‘એમણે ચંદુભાઈને જોવા જરૂર ખંભાન જઈ આવવું જોઈએ. એમના જેવા માણસને શી વિદ્યમના પડવાની છે ? ગુલાબબહેનને એ જાણ તો કેવું સારું લાગે ’ ચંદાગૌરીએ મોંઘીના બહેનપણાંની ટકાર કરી.

“ચંદાબહેન ! મોટા લોકની પ્રીતિ અને સામાન્ય લોકની પ્રીતિમાં આમ મોટું અંતર જણાય છે. મોટા લોક તે લીલા વનના પોપટા કહેવાય. તેઓ હમેશ પોતાનું સુખ જીએ છે. રાજાઓ અને ધનાઢ્યોને પાગલ દુઃખની ખમર પડતી નથી, તેમાં વળી મુંબાઈનો શેડ્યા વર્ગ તો વધારે લાડકા અને નાજીકાર્મ કરનારો છે. મોંઘી-શેડાણીની તખિયત વળી ચોર છે. ગુલાબભાભીજીનેજ એમની સાથે તો સહીપણાં રહે. મારા જેવીને તો એક ઘડીએ ગોઠે નહિ કાગળ-પત્તર લખે છે અને વીરચંદ્રશેઠ જોઈતું કરતું મોકલાવી આપે છે ખરા છતાં જવા કરવાની વાત નહિ.’

ચંદાગૌરી જરા હસી વિચાર કરીને ખોલી કે, 'જ્યાં સ્નેહ છે ત્યાં માણસ આગ ઉપર પણ ચાલ્યું જાય. જેની સાથે ખાળપણથી સ્નેહભાવ હોય તેની ઉપર દુઃખ આવે ત્યારે' અવશ્ય સમદુઃખતા આવવી જોઈએ. જો સમદુઃખતા ન હોય તો સ્નેહ કૃત્રિમ કહેવાય. મોંઘીખહેનનો વાંક નથી. એ ધનનો અને આ નગરના વાતાવરણનો દોષ છે. અહિં સ્વાર્થ અને સુખની પાછળ સૌ દોડ્યા કરે છે અને તેના અંગના અવગુણો અને દોષો પણ જ્યાં ત્યાં બધે જોવામાં આવે છે. શિક્ષા લોકને બહાર નીકળતાં વિચાર પડે છે એટલે મોંઘીખહેનથી નહિ જવાતું હોય. નાતજાત જુદી અને ખીજી કેટલીક રીતભાતમાં પણ ફેર, એટલે એમને કાવે નહિ એ પણ સ્વાભાવિક છે. કાગળપત્તર લખે છે અને જોઈતું કરતું મોકલી આપે છે, એ ખુશી થતા જેવું છે.'

'ના સમદુઃખતા પણ છે. ઘણી વાર મારી આગળ નેઓ ખચર પૂછતાં પૂછતાં રોધ જાય છે. ખીજાને માટે તો કોણ જાણે ? પણ ગુલાબલાલીજીને માટે તો તેમના મનમાં ઉડી લાગણી છે. જતા પહેલાં હું મળવા જવાની છું અને કદાપિ મારી સાથે આવું તો આવે ? કારણ કે, એકવાર એમ કહેતા હતાં કે, તમારા જેવું કોઈ જતું હોય તો હુંએ ગુલાબને મળવા આવું.'

ચંદાગૌરી-એ આવે તો તમને પણ ઠીક પડે. એ તો રસ્તાનો સારો બંદોબસ્ત અને સગવડ કરાવ્યા વગર આવેજ નહિ. મારે કહેવું જોઈએ નહિ, તોપણ કહું છું કે, તમે એમને આગ્રહ કરીને તેડી જાઓ. ગુલાબને આવે વખતે એમણે મળવું જોઈએ. તારાખહેન ! મારી તરફથી ગુલાબને તમે આશ્રય આપજો અને ગજરાને ઘણું ઘણું કરીને ખોલાવજો. પહેલાં એકવાર તેમનો કાગળ આવ્યો હતો પરંતુ પછી એ પણ મૌન થઈ ગયાં છે. એમને કહેવું કે, હું કોઈ વાત વિસરી ગઈ નથી અને કાગળ લખતાં રહે.'

તારા-ચંદાખહેન ! કેશવચંદ્ર ક્યાં છે ? મેં કંઈ વિચિત્ર વાત સાંભળી છે. ડહાપો, ભણેલોગણેલો અને કરેલ માણસ એવું તો સાહસ ન કરે ?'

ચંદાગૌરી આનો ઉત્તર આપ્યા પહેલાં વિચારમાં પડો. જાણે રસોડા તરફ મન હોય તેમ કરી એકાદ મિનિટ અવકાશ લીધો. પણ શું ઉત્તર આપવો, તે ઝટ મુઝયુ નહિ. તારાગૌરી ખંભાત જનાર છે અને ચંદુલાલના મંદ્યાડનું મહા લયંકર વાદળ કુટુંબ ઉપર તૂટી પડવાને ટમટમી રહેલું છે, તેવે વખતે કેશવચંદ્ર ક્યાંહિં આસ્થા ગયા છે, એવું એ કાકાના જાણવામાં આવે તો મોટો ગજબ મુંઝરે એવા વિચાર કરી તે બોલી કે, 'હાં, તારાબહેન ! તમે શું કેશવચંદ્ર સંબંધી પૂછ્યું ? તમે એમને માટે વિચિત્ર જેવું શું સાંભળ્યું ! કહો તો ખરાં ?'

તારા બોળી અને ખુલા દિલની સ્ત્રી હતી. તે જરા પણ નહિ અચકાતાં બોલી કે, 'મેં સાંભળ્યું છે કે, કેશવચંદ્ર તેમને ઘેરથી કાઢી નહિ જણાવેલા સ્થાન તરફ ચાલી ગયા છે. તેમને ઘેર તેમના પતાના કાળજીપત્તર નથી. તેમનાં માથાપ ચિંતા કરે છે અને એક ખીજી કન્યાવાળા જેમને એમના પિતાએ હા કહેલી, તે ચાલે તમ્મીજ કરે છે, એવું મેં સાંભળ્યું છે.'

ચંદાગૌરી-કેશવચંદ્રના કાળજો અમારી ઉપર તો આવે છે. એ કંઈ તપાસ કરવી પડે તેમ કંઈ નાસી ગયા નથી, પરંતુ અનુભવ લેવા અને અભ્યાસના કંટાળામાંથી છૂટવા તેથી ગમત મેળવવાને મુસાફરીએ નીકળી પડ્યા છે. અતેરું એ છે કે તેઓ પત્ર લખે છે પણ આપણને પત્ર લખવા જેવા પેનાનો પત્તો મોકલાવતા નથી. જાનીયાળાઓને ઉડાવવાને માટે કાં એમ ન કરું હોય ? તમે આવી કશી વાત ત્યાં કરતાં નહિ. એમને ધામાં લુગ જેવું જાગશે. ગજરા તો ગિચારાં ઘેરાં થઈ જશે. આશાભર્યા તે ગિચારાં ! અત્યારે તો ક્યારનાંએ લગત થઈ ગયાં હોત. માણસ શું ધારે છે અને ક્યારે શું કરે છે ? તારાબહેન ! એ સંબંધી ઓઠ પણ હલાવો તો તમને માર. મમ છે.'

તારા-પણ એ શું ? એમના જેવો ભણેલોગણેલો અને કલાયો માણસ પેનાનાં માથાપ કે તમારા જેવાં અંગત સ્નેહીઓને પણ

કંઈ જણાવ્યા વગર ગમે ત્યાં ફર્યા કરે તે શું ફીક ? અમારાં જોકારખા બિચારાં જાણે કે, આ શી વાત તે જમાઈ ! કાઠિયાવાડ ગુલામખાલીનું જુવારું જોવા ગયા ત્યાંથી એ લોકોને ખંભાત તરફ મૂરી ગયા અને ઓચિંતું એ શું સૂઝયું ? તમે ગમે તેમ કહો પણ મેં તો સાંભળ્યું છે કે, 'બાવો થઈને ચાલ્યા ગયા.'

ચંદામૌરો ખડખડાટ હસીને બોલી કે, 'અહો ! રડ્યા લોક શું કરે છે ? કહેવત છે તે ખોટી નહિ કે, ભોંયરામાં પેસીને નાચીએ તોપણ જગત જાણે ! બાવો થયા હશે તોપણ તમારે તો અભિમાન લેવાનું છે ?'

તારા-એમ કેમ ?

ચંદા-એમ કે તમારાં નણંદની મોહિની એવી કે, નાસીપમીમાં એમણે ગજરાને માટે ભેખ લીધો ! તારામહેન ! 'જગતને મોટે કંઈ દાંકણું છે,' તે તો ગમે તેમ બોલે, તમે કશી ચિંતા કરશો નહિ. આ વાદળ ઉતરી જશે એટલે એક સપાટામાં હું જ્યાં હશે ત્યાંથી એમને અહિં બોલાવરાવી ગજરાની સાથે ગુંથી દઈશ. ત્યાં તે આવો મપાટો નહિ ગયો હોય પણ કદાપિ ગયો હોય અને કોઈ કદાપિ તમને કંઈ પૂછે તો તમે મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખી તેમને ધીરજ આપજો.

તારા-મેં તો જીવ બળે છે તેથી પૂછ્યું, અત્યારે ત્યાં એવી વાત જાય પણ નહિ અને કોઈ કંઈ પૂછે પણ નહિ. મેં તમને કહ્યું નહિ કે અમારાં જોકારખાને તમારો અને એમની ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે, પણ આવા ડહાયા માણસને આ શું સૂઝયું ?

ચંદા-કંઈ ખરાબ સૂઝયું નથી, એ તો ઘણાં વર્ષો થયાં એકલા સાદા વેપો દેશમાં ફરવા ઇચ્છતા હતા. હું ધારું છું કે, એજ વિચારે તે ગામડાનો ગરીબ લોકોનો અને બીજો અનુભવ લેવાને નીકળી પડ્યા છે. કંટાળશે એટલે એમની મેજે પાછા ફરશે. એમને કંઈ દુઃખ નથી જે બાવા કે જોગીજતી થઈ જવું પડે ? એમને તો પરણીને સંસારના લહાવા લેવા છે. તમને શી ખબર ! એ તો સંસાર પાછળ માંડ થઈ જાય એવા અરે ! હજારોને બાવા કરે તેવા છે.'

તારા-સંસારના હેંશી છે અને અલગત સંસારનો હેંશી માણસ સંસારનો ત્યાગ કરી શકેજ નહિ. ગુણાબલાથી કહેતાં હતાં કે, 'કેશવચંદ્ર બહુ કુટુંબવત્સલ સંસારના લહાવાના સુખાભલાથી છે. કહે છે કે, અબ્યાસમાંથી નિવૃત્ત હોય ત્યારે કેવી સંસારની ગમતી વાતો કરે અને જરા પણ અલ્પગ્રાહ વગર સૌ સાથે હળીમળીને વર્તે. એકત્રશૃંગી જેવા જરાએ નથી. ચંદાબહેન ! તમને તો એમનો બહુ પરિચય હશે. તમે શું ધારો છો ?'

ચંદાગૌરી-હું તો મારે ઘેર આવી ત્યારના એમને મારા સગા દિયેરની માફક મારા ઘરમાં જોઉં છું અને મને જ્યારે ખાતરી છે ત્યારેજ મેં ગજરા ને ગુણાબલાનને વિશ્વાસ આપ્યો છે. કેસુલાદને મારે કોઈ ગમે તે કહે પણ હું માનુંજ નહિ. ગજરા તો સુધરેલાં ગૃહસ્થ માયાપનાં અનુકૂલ કન્યા છે, પરંતુ એક સાધારણ કન્યા સાથે પણ એમની ગોડવણ કરી હોય તોપણ એમનાથી બમને ના કહેવાય નહિ. એમનામાં જે ઉંચા ગુણો છે તે તો જ્યારે તમે બધાં એમના સહવાસમાં આવશો ત્યારેજ જાણશો. 'શીત્ર એ મનુષ્યમાં દેવત્વ છે' અને શીત્ર તો એમના જેવું મેં ખીજે કોઈ ઠેકણે અઘાપિ લગી જોયુંજ નથી. દેખીતા વાદ જેવા છે પણ સ્નેહીએા આજખી તાં અને વડીલો આગળ બકરી જેવા છે. ઘરનાંથી તો કાચે તાંતણે તણાયા આવે એવા નમ્ર અને સીધા સ્વભાવના છે. આ જે કંઈ વાત બહાર આવી છે કે, 'તે બહાર નીકળી ગયા છે' એમાં પણ કંઈક મર્મ હોશે સો ગળણે ગળીને પાણી પીએ એસો લણેલોગણેલો સુશીત્ર માણસ જંગલી બોયડ માણસોના જેવું કાર્ય કરે નહિ અને તે મારા જેવી જાણકાર માને પણ ખરી કે ? તારાબહેન ! મનુષ્ય માત્રનો એ તો સ્વભાવજ છે કે, તે ખીજને પોતાના જેવું માને. આપણા લોકમાં કહેવત છે કે, 'પોતે જેવું હોય તેવું તે દેખે છે.' જે લોક નાસી જાય સંસારને છોડી દે અને તે જ્ઞાન કરે તે લોક બધા જગતને તેવું માને. 'સારો જગતને સારું દેખે અને નકારો નકારું દેખે.' વાતો કરનાર જેવા સ્વભાવનાં હશે તેવાં અનુમાનો કરી તેમાંજ ગુણમાનો ઉડાડતાં હશે, પણ હું ફરીને

તમને ખાતરી આપું છું કે, કેસુભાઈને માટે એવું તેવું કંઈ પણ તમે માનશો નહિ, વળી ખંભાતમાં એવી તેવી કશી વાતચીત પણ કરશો નહિ. હમણાં જે વાદળ ઘેરયેલું છે તેને ઉતરી જવા દો તે પછીની વાત પછી છે.’

આમ વાત ચાલતી હતી એટલામાં બહારથી રસિકલાલ આવ્યો. તારા ને ચંદાગૌરી ઉભાં થયાં અને માણસે આવીને કહ્યું કે, ‘આ તૈયાર થઈ ગઈ છે.’

‘શું મારી રાહ જોતાં હતાં?’ રસિકલાલે ક્રોધ ઉતારી ટેબલ ઉપરથી પંખો લેતાં લેતાં સવાલ કર્યો.

‘રાહ જોતાં ન હતાં, પરંતુ વખત થઈ ગયેલો હોવાથી ‘હવે હમણાં આવશે’ એમ ધારી હું જરા રસજાવતી હતી. ચાલો તારા બહેન! આપણે આપણા ખંડમાં.’ આમ કહી ચંદાગૌરી આગળ થઈ અને રસિકલાલ ખુરસી ઉપર બેઠો. સ્ત્રીઓવાળા ખંડમાં જઈ ચંદાગૌરી અને તારાએ દિવાનખાનામાં આ મોકલાવી ખોતે અને છોકરાએ પીધી. બાદ થોડીવારે તારા ઉઠી અને ના ના કહેવા છતાં ચંદાગૌરીએ તેને ઘેર પહોંચાડી આવવા ધારીને થોડો મોકલ્યા.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

પગરસ્તાનો પ્રવાસ.

સંધ્યાકાળ થયો હતો, દિશાઓમાંથી ચારે તરફ અંધારું ફેલાઈ જતું હતું અને કાંઈક દુગરાળ તથા કાંઈક ખીણવાળા ઉખળ પ્રદેશમાંથી પાંચ સાત મુસાફરો કાંઈક ગામ પહોંચી જવાનું પગ દાખીને પંથ કરતા હતા, તેઓ કાંઈ ટેકરા ઉપર ચઢતા અને કાંઈક ઉંડી ખીણમાં ઉતરતા હતા. માર્ગથી તેઓ બહુ બોમ્બયા ન હતા, પરંતુ ગાડાં અને પગરવટને રસ્તે કાંઈક ગામ આવશે, એમ ધારી સીધે રસ્તે ચાલ્યા જતા હતા. પાછલું ગામ છોડ્યાને ઘણો વખત થઈ ગયો હતો અને માર્ગમાં એકાદ બે માણસ સામાં મળ્યાં તેમણે ‘બે ગાઉ ઉપર

ગામ છે' એમ કહેલું તેના સરતે 'ગામ હવે નજીકજ હશે' એવી ઉમે-માં ઉતાવળે ચાલતા હતા. પાતાળમાં ઉતરતાં હોય એવી ઉડી નાનો નદીઓના નીચા ઢોળાવે ઉતરતાં અને સ્વર્ગમાં ચઢતાં હોય તેવા સામેના ઉભેડું ઢોળાવે ચઢતાં તેએ એક બીજાથી કદી કદી થોડે છેટે પડી જતાં પરંતુ થોડા પળ સાથીપણાના સ્નેહથી પાછાં ઉભાં રહેતાં. એક બીજાનો હાથ ઝાંલીને મદદ કરતાં અને 'હવે ઝાઝું દૂર નહિ હોય' એવાં એક બીજાને આશ્વાસન આપતાં એક કુટુંબના માણુ-સોની માફક માર્ગ કમણુ કરતાં હતાં. આ મુસાફરોમાં એક ડોસાડોસી તેમની એક જુવાન છોકરી, એક ભરવાડ, એક કાવડિયો આવે અને એક જુવાન પુરુષ એટલાં જાણ હતાં. ચાલતા ચાલતાં આવાજ રામ-ધન ચાલુ રાખતા અને વારંવાર ભરવાડને હોકારી હોકારી સૌની સાથે રહેવાને સમજાવ્યા કરતા, કરજી કે, તેઓમાં એજ એકલાં એવો માણસ હતો, જે ભયમાં કમ નહોતો. ડોસાડોસી થાકી જતાં તો તેમનો આવાજ હાથ ઝાલતા અને ભરવાડ પાસે પળુ ઝલાવતા. નદી આવે તો કાકડી નાંખી પાણી સ્પાવવા માટે તેને પોતાની આગળ ચલાવતા હતા.

અધારું થયું, સામે ગામનું પાદર જાણાયું, પરંતુ વચમાં એક ઘાળીજ ઉડી નદી ઉતરવાનું આવ્યું ત્યારે ડોસાડોસીની હિમ્મત જતી રહી નદીમાં ઉતરવો અને ચઢવાનો ઢોળાવ આગલા ઢોળાવાને વિસ-રાવ એવો ઉભેડું હતો. કિનારા ઉપરની ઝીંચ ઝાડોને લીધે નીચાળ લાગી એટલું બહું અધારું હતું કે કંઈ દેખાતુંજ ન હતું. જેમ તેમ કરીને થોડુંક કિતરો એટલામાં ડોસાનો પગ અમવાથી તે નીચે પડી ગયો. એક દહાની માફક તે ગડગડાટ કરતો નદીના પાણીમાં જઈ પડ્યા. ડોસો ગડબડી પડતાંયાંત તેના સાથેના જુવાન હિમ્મતથી છાતીને વાસા તરફ રાખી ઉતાવળે નીચે ઉતરી પડ્યો. આવાજએ ખુખાને સૌને હિમ્મત આપી એટલુંજ નહિ, પરંતુ ભરવાડને ચઢાવી ડોસાની ટીંગાટોળી કાઢી લીધી. ઝાકડાની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં તે ગડવા લાગી પરંતુ આવાજએ હિમ્મત અને ધીરજ આપી તેને પોતાની સાથે

સાથે ચક્રારી. ઉતરતો ઢોળાવ ઉતાવળે ઉતરાયો. સૌ પાણી નજીક આવી પહોંચ્યાં એટલે બાવાજીએ આનંદથી 'ગંગામૈયા' ની જે બોલાવી.

બાવાજીની 'જે' નો સીતારામની 'જે' માં ઉપરથી જવાબ મળ્યો, એટલે 'હવે આવી પહોંચ્યાં' એવો સૌને વિશ્વાસ વળ્યો. ડોસીએ અને છોકરીએ ડોસાને પંપાળા શરીરે હાથ ફેરવી પોટલીમાંથી કાઢી ધોતિયું કાઢી પહેરાવ્યું. બાવાજીએ નદી ઉતરીને સ્નાન કર્યું, અને બહુ મોટા ડોળથી કાવડમાંના કકિરજીને પણ ગંગાસ્નાન કરાવરાવ્યું. ભરવાડ અને પેલો ભુવાન જેને આપણે હવે કેશવચંદ્ર તરીકે વાંચકને ઓળખાવીશું તે બાવાજીની રામધનથી ખુશ થતા જોતા અને ભક્તિના લલકાર સાંભળતા દેભા રહ્યા, પણ બાવાજીને તે લંબાવતા જાંઘ પેડી છોકરીએ કહ્યું કે, 'હવે ચાલો. ઉતરી તેના દરતાં ચઢવાનું વધારે કઠણ છે અને વળી રાત પડી જઈ અંધારું થયું છે.' ભરવાડે ઉતાવળ કરી એટલે બાવાજીએ કાવડ ખને લીધી અને ભરવાડને ખૂબ ચક્રારી ડોસાને ઉચ્છ્રી લેવરાવ્યો. બાવાજીની આ કળાથી કેશવચંદ્ર બહુ ખુશ થયા. ચઢતાં ચઢતાં બાવાજી તેને ઉત્તેજન આપતા અને કહેતા કે, 'જેનાં ધન્યભાગ્ય હોય તેને આલ્મજીની સેવા કરવાનું મળે. શરી કીશનજી પોતે આલ્મજીને ઉપાડીને ફરતા હતા. બલિરાજીએ વામનનો પગ છાતી ઉપર મુકાવ્યો હતો. તે ઈંદ્ર થયો. ભરવાડો શરી કીશનજીના પિતરાઈઓ છે.' બાવાજીની આવી વાક્યાતુરથી આલ્મજીનું તથા આખા સાંથનું કામ ઉતાવળે સિદ્ધ થયું તેઓ સૌ સહીસામત ગામના પાદરમાંના નદી કિનારા નજીકના એક રામજીમંદિરમાં આવી પહોંચ્યા.

હવે ટેકરી ઉપર મંદિર હતું તેની આસપાસ વડોરાળા વિશાળ જગા રોકેલી હતી. એક બાજુએ હવે પરચાર ઉપર દેવમંદિર બાંધેલું હતું. બીજી તરફ કુવો અને નાનું શિવાલય હતું તથા વચમાં મોટા એરા જેવી અડાળાઓમાં બાવાઓ સાધુઓ અને વટેમાર્ગીઓને પડી રહેવાની એકાદ બે ઠેકાણે બંધ કરાય અને રંધાય એવી ઓરડીઓની ઓળો કાઢેલી હતી. વાડાની નેડે ગાયો અને ઘેડાં વગેરે બાંધવાનાં કાઢિયાં અને ઘાસ વગેરે ભરવાની ઓરડીઓ ઉતારેલી હતી. છુટા

ભાગમાં કહિંક પિંપળા, કહિંક લિંબડા, કહિંક તુલસીક્યારા અને કહિંક ફૂલઝાડોનાં જૂથ વગેરે હતું. જેવું મંદિર વિશાળ હતું તેવીજ તેમાં અલખત, વૈરાગીઓની અને સાધુઓની સારી વસ્તી પણ હતી. ગાયો વાછરડાં ઘોડાં વછેરાં વગેરે પ્રાણીઓ પણ અંદર પુષ્કળ હતાં. મંદિરની નજીક એક વિશાળ અડાળા ખાસ મંદિરના મહંતજી માટે હતી. તેમાં એક મોટી ધુણી ને ધુણીની નજીક માટીની ઓટલી-વેદિ ઉપર મૃગચર્મ અને વ્યાધચર્મથી શાલતી મહંતજીની ઉંચી ગાદી હતી. મહંતની ગાદીની આસપાસ કેટલાક વૈરાગીઓ ખાખીખાખીઓ અને ટૂદ સાધુસંતોનાં ફાટયાંતૂટયાં આસનો પડેલાં હતાં. આપણા મુસાફરોનો સંઘ આ મંદિરમાં દાખલ થયો કે તરતજ એક વૈરાગીએ તેમને સારી પડાળી ઉતરવા માટે બતાવી. બાવાજી બાવા વૈરાગીઓવાળી બાબુએ ઉતર્યા અને વટેમાગું તેમનાથી જરા દૂર એક રંધાય અને બંધ કરાય એવી ફાટડીમાં જઈ ઉતર્યા. તેઓ હજી તો સ્વસ્થ થઈ બેઠાંએ ન હતાં, એટલામાં તેમને પડાળી બતાવનાર વૈરાગી તેમની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો કે, ‘મહંતજી આજા કરતા હૈ કે પ્રસાદ કરનેકી ઇચ્છા હોય સો બોલ દો, ઔર જીમકું સીધા ચલીએ સો ભંડારીજીકી પાસસે લેલો.’ મહંતજીની આ આજા સાંભળી સોને ખુશાલી થઈ. ત્યાગીઓની આ બ્યવસ્થા અને આતિથ્યનો ઉત્સાહ જોઈ કેશવચંદ્ર બહુજ પ્રસન્ન થયો. તે મનમાં બોલ્યો કે, ‘ઓહો ! અન્નપૂર્ણ એવા આ આર્યાવર્તને બીજા દુકાળિયા દેશોથી કદી પણ પહોંચાવાનું નથી. પ્રજાને મુખી અને અન્નથી તૃપ્ત રાખવી એજ આર્યપ્રજા શાસકોનું મુખ્ય દર્શિખિંદુ હતું અને તે ગોઠવણ તેમણે સૌથી સરસ કરેલી છે. બાપના ભોજનનું પણ બિલ કરનાર અન્નની ચોર પ્રજાને અન્નદાનનું મહત્ત્વ કેવી રીતે સમજવાનું.’ પછી સૌની સાથે તે પણ મહંતનાં દર્શન કરવા ગયો. બાવાઓ સંત-સાધુઓ અને સંસારી ભક્તજનોની આરતીનો વખત હોવાથી ત્યાં બીડ થયેલી હતી.

કેશવચંદ્રને જન સ્વભાવ અને જગતનો અનુભવ લેવો હતો તેથી તે, જે જે કંઈ જોતો અને અનુભવતો તે સર્વે ઉપર વિચાર કરતો

અને પરદેશી આચારીઆરને તુક્કનાત્મક દાષ્ટ્યે વિચારી તેમાંથી સાર શોધી કાઢતો હતો. બહુ ખાત્રવામાં નાહ પરંતુ ધરા શાણા સ્વભાવથી તે સૌ જાતા અને તટસ્થ રહીને જવામાંથી તેન ધણું ધણું જાણવાનું મળતું હતું. રેલવેને નમસ્કાર કરી વગર પૈસે અને મુસાફરી માટે જંઘતું સાધનો રાખ્યા વગર જ્યારથી મુસાફરી કરવા માંડી ત્યારથી આર્થ-પ્રબળના સંસારી જીવનમાં રહેલાં સત્ય શોધ ઉદારતા જનન્યા અધુભાવ ધર્મનીતિ અને કલ્યાણનાં તત્ત્વ સર્વત્ર તેના જવામાં અને જાણવામાં આવતાં હતાં. ગામડાના ગરીબ અને અજ્ઞાન ખેડુત લોકના જીવનનો અનુભવ તેને થયો. ગામડાયા લોકની સાદી રહેણીકરણી જવામાં આવી. સાદાં નિર્દોષ અને સતોષી કુટુંબોમાં વ્યવહાર કેમ ચાલે છે, તે જાણું અને સ્વાભાવિક રીતેજ દૈવી અને આમુરી વ્રાતઓ જગતને ફેલા રીતે આમતેમ વલોવતી રહે છે, તે પણ અનુભવમાં આવ્યું. આ સ્થાનમાં આજે વળી બાવા વૈરાગી ને સાધુસંતના સ્વભાવ તથા ચરિત જાણે જાણવાનો અનાયાસેજ અવકાશ આવી મળ્યો, તેથી પ્રાપ્ત પ્રસંગનો પૂર્ણ લાભ લેવાને મૌન રાખી તે તે સૌની હિલચાલ આરંક નજરે જોવા લાગ્યો.

મુસાફરો પેટની પૂજા કરી સાવધાન થઇ રાત ગાળવાને પોત-પોતાની વ્યવસ્થા કરી શાંત થયા. બાવા વૈરાગીઓ ભજન કાર્તન કરતા બંધ પડ્યા અને હક યોગના અંગ રૂપ કેટલાક કાણુ વ્રતવાળા સાધુઓ પોતાની જગાએ તેની સાધનામાં પડ્યા. કેશવચંદ્ર ધોતિયું પાથરી રામ-દાસ નામના એક અતિ વૃદ્ધ સાધુની ધુણી આગળ જઇ સુતો. મંદિરમાં ઝાંખા દીવા બળતા હતા અને કહિં કહિં અડાળીઓમાં જુદા જુદા સાધુઓની ધુણીઓમાં અગ્નિ પણ ઝળકતો હતો. કૃષ્ણપક્ષ હોવાથી સધળે અધાઈ થઇ રહ્યું હતું. કેશવચંદ્ર સુતો પણ તેને અટ ઉંધ આવી નહિ. હમેશની માફક સ્વસ્થ થતાં અને ચારે બાજુ નીરવતા ફેલાતાં તેના મનમાં આ નવા અનુભવના વિચારો આવવા માંડ્યા. 'બાવા સાધુ વૈરાગી વગેરેનું મંડળ જનસમૂહ વચ્ચે લાભ કરતા છે કે નહિ?' તેનો વિચાર કરતાં એ સંસ્થાનું મૂળ, તેણે બળવેલાં ધર્મનાં તમા

લોકોપરેશનાં કાર્ય અને રાજ્યને સંકટને સમયે યુદ્ધમાં આપેલી મદદ વગેરે તેને યાદ આવ્યાં. એ સંસ્થામાં વધી પડેલી સંખ્યા, તેમની નિરુદ્ધોગતાને લીધે પ્રજા ઉપર પડતો બોજ અને અજ્ઞાનને લીધે તેના અંતર્ગત હંતુના વિસ્મરણથી પ્રજાને થતી પીડા ઉપર તેણે વિચાર કર્યો. તે સંસ્થાની ધાર્મિક અને ઉપદેશાત્મક આજીવે તેને લોકોપકારક લાગી. તે પોતાના મનમાં બોલ્યો કે, ‘અજ્ઞાનને લીધે આ લોકો બોજ રૂપ થઈ પડેલા છે, પરંતુ જો કોઈ ખંતી વિદ્વાન માણસ તેમનો ‘કેસ’ હાથમાં લે અને તેમને સદ્વિદ્યાનું દાન દે તો તેઓ લોકોને અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે. સસારી માણસો કરતાં આવા સાધુસંતો ને વેરાગીઓ, કે જેમને બીજી કરી પંચાત કે ઉપાધિ હોત નથી તે, જ્ઞાનને માર્ગે બહુ સારી અને વિવિધ પ્રકારની દેશોન્નતિ-ઉપજાવવાને સમર્થ થાય. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ પોતાના ધર્મને અને યુગપને દુનિયા ઉપર મોખરે આણવામાં જેટલું કાર્ય કર્યું છે તેટલું કાર્ય યુરોપનાં મોટાં મોટાં રાજ્યોનાં ખરયાળ સૈન્યોથી પણ થઈ શક્યું નથી. સૈનિકબળ લોહીની નદીઓ વહેવરાવ્યા પછી એકદેશને અથવા એક પ્રજાને પોતાના તાબામાં લઈ શકે છે, જ્યારે ઉપદેશકો લોકોને ઉપકાર કરી મુદ્દારી તથા જ્ઞાન આપી હસતા રમતા સહેજમાં પોતાને વશ કરી લે છે આગલા વખતના ઋષિમુનિઓ જેવાં લોકકલ્યાણનાં કામ કરી ગયા છે, તેવાંજ કામ આજ બાવા અને વેરાગીઓ પણ જો તેમને કેળવવામાં આવે તો કરે. ખોટ માત્ર એટલીજ છે કે, તેમને સન્માર્ગે ચલાવનારાઓ બહાર આવ્યા નથી. સન્માર્ગના લાભો તેમને દેખાડવામાં આવ્યા નથી. જો આ લોકોને માટે જ્ઞાન આપનારી સંસ્થાઓ ઉભી કરવામાં આવે તો તે બહુજ થોડા ખર્ચે ચલાવાય. છોકરાઓ કરતાં સાધુ વેરાગીઓ બહુ સારા અને જન્મભરનો અભ્યાસ માથે લઈ શકે. ખાવાપીવાનું અને રહેવાનું હાલ તેમને મળે છે તેનાથી વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં મળે અને પછી જીવન ગાળવાની ઓછી જરૂરિયાતવાળા આ લોકો પોતે કેળવાય અને પ્રજાના બાળકોને કેળવે તથા લોકોને ઉપદેશ આપે.

સરકાર અને જાહેર સંસ્થાઓ કરતાં પણ વધારે જારી રીતે આ લોકો કેળવણી આપનારા શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ ચલાવી શકે. ઉંચી કેળવણી મળે એટલે તો તેઓ પોતે પણ પોતાની સમજથી તેને વધારે અને વધારે ખીલવે. સારા બહેન ત્યાં ગીઓ પ્રગળે લગતા જુદા જુદા પ્રશ્નોનો ઓપ્ર પ્રગળે લોકસેવક થનારાઓ કરતાં વધારે સારી રીતે આપી શકે. લોકસેવકોના ઉપદેશ કરતાં ત્યાં ગીઓનો ઉપદેશ લોકને રૂચે પણ વધારે. પૃથ્વીરાજના કાળમાં આ લોકોના સમૂહો એક મોટા 'સ્ટેન્ડિંગ આરમી'ની ગરજ સારતા હતા અને રાજ્યના નિયમિત સૈનિકો કરતાં પણ રણસંગ્રામમાં વધારે યશ મેળવી આપતા હતા. જાવા વેરા-ગીઓના હિંદુસ્તાનમાં હાલ હજારો મઠ છે. તેના મહંતોની આવક નાનાં નાનાં રજવાડાં કરતાં પણ કહિં કહિં વધારે હોય છે. સાંપ્રદાયિક સંસ્થાઓવાળા આચાર્યોની પાસે પુષ્કળ નાણાં હોય છે અને સેવકો તરફથી તેમને લાખો રૂપિયાની વાર્ષિક ઉપજને વગર કલેક્ટર, વગર મહેતામુસદ્દીએ અને વગર ફરિયાદો કરવે હરહમેશ ઉપજતીજ રહે છે. આ લોકોને જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો લાભ દેખાડી તે બાળુએ ખંચ્યા, એ પણ વળી સહેલું છે, કારણ કે તેમના જીવનનો ઉદ્દેશજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો છે. મહંતો અને આચાર્યોને કેળવણીની સંસ્થાઓ કાઢવાને ઉત્તેજિત કરવા જોઈએ, અને તેમ કરવું એ પણ કંઈ મુશ્કેલ નથી. ગાંજી કુંકવો અને વસ્તી વચ્ચે રાત દહાડો કપાડાં કરવાં, તેના કરતાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને દેશનું પ્રગતિ તથા પોતાનું કલ્યાણ સાધવું, એ કેળવણીનો રસ આખ્યા પછી એમને રૂચે એવું છે. સાધુસંતોનો એક ખીજ સ્વભાવ જેને આપણે હઠ કહીએ છીએ, તે અભ્યાસમાં તેમને બહુ ઉપોગી થઈ પડે. ઉધે માથે તપ કરવાં, એકાદ હાથ સુકાર્મ જાય ત્યાં લગી ઉઘોજ રાખ્યા કરવો અને કદી એસવુંજ નહિ, આવાં આવાં આકરાં તપ અને કંઈ તપ કરતાં જેઓ કદી પણ ખાજ પડતા નથી તે જો એવીજ ખંત અને હઠથી અભ્યાસ પાછળ લાગે તો મોટાં મોટાં શાસ્ત્રોને પણ જિહ્વાએ ફરી નાંખે. મુસલમાનોમાં અને ખ્રિસ્તીઓમાં પણ સાધુ-સંતોજ મોટા વિદ્વાનો નીકળે છે. જુદા ધર્મના પ્રચાર દરમિયાન જ્ઞાન-

નોંકાનો સુકાન શ્રમણે અને ત્યાગીઓના હાથમાંજ હતો. અત્યારે પણ સંન્યાસીઓ ગૃહસ્થ પડિતો કરતાં વધારે બાહોશ જોવામાં આવે છે, માટે બાવા વેરાગી, જોગીજતી અને સાધુસંતોને કેળવવાની સંસ્થાઓ ઉઘાડવાની આપણા દેશને બહુજ મોટી જરૂર છે. ’

હિંદુસ્તાનને જોજી રૂપ થઇ પડેલા બાવા બાવાવેરાગીઓ કેવી રીતે પ્રજાને ઉપયોગી બનાવાય, તે ઉપર વિચાર કરતો કરતો કેશવચંદ્ર નિદ્રાવશ થયો અને રામજીમંદિરની ખીજી અડાળીઓમાં પણ સોપો પડ્યો. મહંતની ગાદીવાળી અડાળીમાં જે ઝાંખા ઝાંખા દીવા બળતા હતા અને કહિં કહિં વેરાગીઓની ધુણીઓમાંનાં જોધાં ધુંધવાતાં ને કવચિત પવનને ફરકે જવાળાંઓ કાઢતાં જણાતાં હતાં. કેશવચંદ્રના સાથીઓમાંનાં ડાસાડાસી અને તમની છોકરી એક ચોરડીનાં ખારણાં આડાં કરી તેમાં સુતાં હતાં, અડખંગ જેવો પેલો ભરવાડ તેનાં ખારણામાં ભર નિદ્રામાં ધોરતો હતો. કાવડવાળા બાવાજી કાવડમાંના દેવ જે સોનાના હતા તે એક અંચળામાં બાંધી લંગોટે વિંટાળીને સુતા હતા, પરંતુ નિંદ્રાદેવીએ હજી તેમને આલંગન આપ્યું ન હતું, કારણ કે, પ્રવાસ દરમિયાન તેમને પેલી આલણ કન્યાએ મોહિની લગાડી હતી. તેને અદ્ધર ઉપાડવાની સંતલસ બાવાજીએ તેની સાથે કરી રાખી હતી. કેશવચંદ્રથી નહિ પરંતુ જડસા જેવા ભરવાડથી તેનું મન સમજાયું હતું. બાવાજીને પણ તેનો ભય હતો. ‘ચોરનારની ચાર’ એ કહેલી પ્રમાણે તેમ છતાં આજની રાતે કામ પાર પાડવાનો બાવાજીનો નિશ્ચય હતો અને અણસમજી પેલી જીવાન છોકરીએ પણ પોતાને મળતા પહેલાંજ ચોખે માખાપના પિંજરામાંથી તેની સાથે ઉડી જવાનો દાવ કરેલો હતો. જેમ બાવાજી જાગતા અને તેના આવ્યાના ગણસારા સાંભળ્યા કરતા હતા, તેમ તે પણ માખાપને મરણોત્તર સ્થિતિએ પહોંચી ગયાની રાહ જોતી ખોટીજ નિદ્રાના ડાળમાં જાગતી પડી રહી હતી.

જેમ જેમ વખત વહેતો ગયો તેમ તેમ રાત્રિ વધારે શાંત અને માણુએ વધારે ગાઢ નિદ્રામાં પડતાં ગયાં. બાવાજી કરેલા સંકેત પ્રમાણે

ખુંખારવા લાગ્યા. પેલી છોકરી સંકેત સમજી ગઈ અને સુતે સુતેજ તેણે ખારણાને પગવતે અડધું ઉઘાડી નાંખ્યું. ખારણું અરધું ઉઘડ્યું તેમ છતાં ડાસોડાસી સળવળ્યાં નહિ એટલે તેને હિંમત આવી. તે ખેડી થઈ અને બહાર જોયું તો ભરવાડને પણ લસલસાટ ઉઠતો જોયો. તરતજ તે બહાર નીકળી અને અડાળીની પાછળ ગઈ. બાવાજી પણ ખીજી તગ્ધથી કરે થઈ તેની પાછળ ગયા. તેમણે ધીરેથી થોડીક વાત કરી અને પછી બાવાજી રામજીમંદિરના કાટડા ઉપર ચઢ્યા. બાવાજી તેને ઉપર ખેંચી લઈ ખીજી બાજુએ ઉતારી અને પોતે પણ કાવડ-બાવડ નહિ લેવા જતાં ઉતરી પડ્યો અને ખેડ જણ્યું ત્યાંથી ભાગી રાતે રસ્તે પડ્યાં. ઇશ્કનાં ઘેલાં માણસ કંઈ જોતાં નથી. ઘરડાં માખાપને પેલી છોકરીએ અને સાધુત્વને બાવાજીએ સહેજ વારમાં છોડી દીધાં.

આમને ઓળખનારને રામજીમંદિરમાં કુદરતેજ ધારણ મૂક્યું હોય તેમ છેક મોટું પરાઈ થયું ત્યાં સુધી સૌ ઉઘમાંજ પડી રહ્યાં. આગળ પાછળના પંથીઓ સળવળ્યા ત્યારે ભરવાડ ઉઠ્યો. તેણે ખારણું ઉઘાડું જોઈ ડાસીને બોલાવી અને ડાસીએ છોકરીને બોલાવી પરંતુ કોણ હોય તે બોલે? ભરવાડ ચેતી ગયો. તે બાવાજીને જોવા ગયો તો તે પણ મળે નહિ, માત્ર કાવડજ પડેલી. પાછા આવી ફરીને તેણે ડાસીને પૂછ્યું એટલે ડાસો પણ જાગ્યો અને ખેડીએ તપાસ કરી તો ઘરેણાની પોટલી અને છોકરી ખેડે જણાયાં નહિ. લડલડિયો ભરવાડ તેમને આમ તેમ વિચાર કરતાં જોઈ બોલી ઉઠ્યો કે, ‘શું શોધો છો? બાવાજી નથી અને તમારી છોકરીએ નથી, એ તો ખેડ જણ્યું આપણને સુતાં મૂકી જતાં રહ્યાં. તજવીજ કરવી હોય તો ચાલો હું સાથે આવું, વાર કરવામાં માત્ર નથી.’

‘કાંઈને પૂછો તે ખરા,’ ડાસીએ જવાબ આપ્યો. ભરવાડ બોલ્યો કે ‘પૂછવાનું કાને ને શું છે? પેલો બ્રાહ્મણનો છોકરો તો આ પેલી સામેની પડાળામાં ઉઘે.’

‘ત્યારે એને ઉઘાડી લાવો, એ આપણને મદદ કરે એવો સારો માણસ છે. ક્યારનાં ગયાં હશે તે કાને ખબર? અરેરે! કપાળ ફૂટ્યું.’

આમ કહી ડોસાએ કઢાપાથી પોતાના કપાળ ઉપર હાથ પજાડ્યા. ડોસી પણ રોષ ગઈ. ભરવાડ કેશવચંદ્ર પાસે ગયો. તેને ધીરે રહીને ઉદાડ્યો અને કહ્યું કે, ‘ભાઈ! પેલાં ડોસાડોસીની છોકરીને લઈ આવો નાસી ગયો છે. અમે એ લોકને શોધવા જઈએ છીએ તેમાં તમે કંઈ મદદ આપો તો સારું.’

કેશવચંદ્ર જેને બાવાજીની રામકુને બોળવ્યો હતો તે તેનું આ પરાક્રમ સાંભળી આભોજ બનાવે ગયો. તરત પાથરેલું ઘોડીયું લઈ તે ઉભો થયો અને બોલ્યો કે, ‘અહિં કાઢને ખજર આપીશું કે એમને એમ જઈશું?’ વળી જરા વિચાર કરીને અને ‘જઈશું પણ ક્યાં? આપણે ક્યારે જાણીએ છીએ કે તે અમુક દિશાએ અને અમુક રસ્તે ગયાં છે?’

‘હોહા કરવાથી પેં ડોસાડોસીની કુજેતી થશે માટે એકવાર બહાર દિડો ને પછી જેણી તરફ ઠીક લાગશે તેણી તરફ જઈશું.’ ભરવાડની વાત કેશવચંદ્રને ગમી. તેઓ ડોસાડોસી પાસે આવ્યા. પછી સૌ મંદિરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યાં. બહાર નીકળ્યા પછી ક્યાં દિશાએ જવું તેનો ડોસાને પણ વિચાર થયો. તેઓ થોડીવાર ઉભાં રહ્યાં અને એવો ઠરાવ કર્યો કે, ‘ત્રણે જણે ત્રણ દિશાએ જવું અને સાંજના રામજીમંદિરમાં પાછાં ફરી આવવું. બપોર સુધી શોધ ચલાવવી અને પછી આગળ જવું નહિ, કારણ કે એટલામાં પત્તો ન લાગે તો પછી જાણવું કે, દૂર નીકળી ગયાં.’ આ વાત સૌને ગળે ઉતરી. ડોસાડોસી એક દિશાએ, ભરવાડ બીજી દિશાએ અને કેશવચંદ્ર ત્રીજી દિશાએ ઉતાવળાં ઉતાવળાં સામા મળતા માણસોને પૂછપરછ કરતાં પગની પનોતી ઉતારવા શોધ કરવાને ચાલી ગયાં.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

મહાત્માનો સમાગમ.

ગરીબ બિચારાં વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણીનું કામ કરવાને કેશવચંદ્ર પોતાને રસ્તે ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલવા માંડ્યો. બાવા અને વેરાગીઓ લોકમાં ફેવી પીડાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, તેનો અનુભવ થવાથી તે સંબંધી વિચારોની ઉશ્કેરણીએ તેને ઉતાવળે પગ ઉપાડવાનું બળ આપ્યું. રસ્તો તેને કર્મે પહાડી અને જંગલોનો હતો અને કોઈ વટેમાર્ગ પણ સામે મળતું ન હતું. જોરમાં ને જોરમાં તે સપાટામા એ ચાર માઇલ નીકળી ગયો ત્યારે એક માણસ સામે મળ્યો અને તેણે એ સ્ત્રીપુરુષ કેટલાક છેટા ઉપર જતાં જણાવ્યું. કેશવચંદ્ર એક નાળા ઉપર નહાવા ધારતો હતો, પરંતુ આ જોવો તેવો પણ શકમંદ પત્તો મળવાથી તેમ કરવાનું માંડી વાળ્યું અને વધારે ઉતાવળે પગલે તેણે માર્ગ કાપવા માંડ્યો. ચાલતાં માણસો વચ્ચેનું છેડું ભાગવું એ ધગ્ગુંજ મુશ્કેલ કામ છે, એમ જાણી તે બહુજ ચાંપીને ચાલ્યો અને બપોર થયા ત્યારે તેઓ લગભગ તેની નજરે પડવા માંડ્યાં. કાર્ય સિદ્ધિના ઉત્સાહમાં થાકી ગયેલો હોવા છતાં પણ તે વળી વધારે ઉતાવળો ચાલ્યો. એ ઝાડીવાળો સાંકડો માર્ગ હતો એટલે અડધો કલાક ચાલ્યા પછી એક નાની પણ નિર્મળ અને આસપાસના ડુંગરોના દેખાવથી રમણીય લાગતી નદીના કિનારા નજીક આવી પહોંચ્યો. પેત્રાં સ્ત્રીપુરુષ નજરે પડ્યાં ત્યારે તેની બધી મહેનત ફેક ગયેલી તેને જણાઈ, કારણ કે, એ એ સ્ત્રીપુરુષ, તે જોની શોધમાં આટલો પરિશ્રમ લઈ દોડ્યો આવ્યો હતો તે ન હતાં. પેત્રાં સ્ત્રીપુરુષ તેને જોઈ ઉભાં રહ્યાં અને બોલ્યાં કે, ‘ભાઈ! શા માટે આટલા બધા ઉતાવળા જાઓ છો? ગામ તો હજુ થોડું દૂર છે અને સાંજ વગર વસ્તી ભેગા થવાય તેમ નથી. ‘ઉતાવળો ચાલે તે વહેલો! શાકે,’ એવું થશે અને તમારાથી ગામ

પહોંચી જવાશે નહિ.

કેશવચંદ્ર—તમારી આગળ કાંઈ ગયેલું તમને ખબર છે ?

‘ના, બાઈ ! રામજીમંદિરમાંથી અમેજ સૌથી પહેલાં નીકળ્યાં છીએ. ઠંડો પહાર હોવાથી તમારા જેટલાં તો નહિ પરંતુ સાધારણ રીતે અમે જરા ઉતાવળાં ચાલ્યાં તેથી અરધે રસ્તે આવી પહોંચ્યાં. તમારે ક્યાં જવું છે ?’

કેશવચંદ્ર—પગ જ્યાં લઈ જાય ત્યાં અમે અમુક ગામ જતા નથી.

‘હલે, તમે કાંઈ પણ ગામ જતા હો ખેર ! પરંતુ અગત્યના લાગો છો માટે કહીએ છીએ કે, ગામ વગર ખીજે કાંઈ રાત વાસો રહેવાનું મળશે નહિ. વાઘવરુના આણી તરફ ખહુ લય છે. જો તમારે અમે જે ગામ જઈએ છીએ ત્યાં આવવું હોય તો અમારી સાથે ચાલો.’

કેશવચંદ્ર—ના, હું તો કદાપિ પાછો પણ ફરું. મારો એક નિશ્ચય નથી.

‘તમારી મરજી, આમ કહી તેઓ પોતાને રસ્તે પડ્યાં અને એકલો કેશવચંદ્ર પછી નવાં પાંદડાંથી ઘટાદાર થઈ રહેલા ને લીલાશને લીધે થાકેલી આંખને પ્રિય લાગતા એક પિંપળા તળે વિશ્રાંતિ લેવા બેઠો. તાપતડકામાં ઉતાવળે લાંબો પંથ કરવાથી તે થાકી ગયો હતો. ભૂખ પણ કકડીને લાગી હતી. ધારેલી વાતનું નિરાશામાં પરિણામ આવ્યાથી ‘હવે શું કરવું ? પાછા ફરવું કે આગળ જવું ?’ એવા વિચારોથી તેનું મન ડામાડોળ થઈ ગયું. ‘થોડીવાર આરામ લીધા પછી ‘જે થાય તે ખરું’ એવું આશ્વાસન લઈ માથે બાંધેલા ઘોલિયાનું ઓરીકું કરી તે શીળી છાયમાં ઝીણી પોચી અને ટાઢી રેતી ઉપર લાંબો થઈને સુતો અને ક્ષ્મિક્ષ્મ શય્યા વાળો ભર્તૃહરિને શ્લોક રટતો રટતો નિદ્રાવશ થયો.

સાધારણ માખાપનો છોકરો પણ લાડકો અને ગૃહસ્થ મિત્રોમાં તથા ઉજળાં એળખીતાંમાં ફરેલો, ઉંચી કેળવણી પામેલો અને કદી પણ મનુષ્યના સહયસથી દૂર નહિ રહેલો એવો કેશવચંદ્ર અત્યારે અનુભવ લેવા નીકળનાં આજ ચારે તરફ આઠ આઠ દસ દસ ગાઉ

કરતું જ્યાં કોઈ ગામજ મળે નહિ એવા નિર્જન પહાડી ને વાઘવરના ભયવાળા જંગલમાં એકલો, નિરાધાર અને જૂખ્યો મુંબાણી ઠંડી રેતી ઉપર નિદ્રાવશ થયો. ત્રિદ્રા બીજું મરણ છે. પોતે ક્યાં સુતો છે, શે ભય છે ? અને ક્યાં જવું છે ? ઈત્યાદિ કોઈ પણ ઉપાધિ નિદ્રામાં રહેલી ન હતી. અત્યારે એને બહારની બધી સૃષ્ટિ અને તે સાથે સ્થાનની ભયંકરતા ભુત્તાઈ ગયેલી હતી. મને ઉત્પન્ન કરેલી સૃષ્ટિમાં તેનો જીવ આનંદમાં રમી રહ્યો હતો. દુઃખમન ખુલી તરવારે માથા ઉપર ઉભો હોય, વાઘ મન ગમતું ભક્ષ મેળવવાને જાતી સામે ટાંપી રહ્યો હોય, કે, કાળી નાગણુ ડસવાની તૈયારી કરી રહી હોય, પણ નિદ્રામાં પડેલો માણસ તો ઈંદ્રભવનમાં સુતો હોય તેમ સ્પષ્ટ રહે છે. જીવ દેહનું અભિમાન અને મારાપણું તે વખતે તે જૂઠી ગયેલો હોય છે. દેહ ક્યાં પડ્યો હોય અને જીવ ક્યાંના ક્યાં રમણુ ક્યાં કરે છે. કેશવચંદ્રની અત્યારે આ દશા હતી. તેનો સુકુમાર જુવાન દેહ જેનું કોઈ પણ રક્ષક અહિં ન હતું તે સુતો એકલો અટુલો ભર જંગલમાં એક પિંપળા નીચે પડ્યો હતો. તેનો જીવ ભવિષ્યમાં મળનારી પ્રિયાનું મન મનાવતો મુંબાઈ જેવી રમ્ય નગરીના એક ઉંચા અને શેનકદાર સુંદર બંગલાના છત્તમાં વિહાર કરી રહ્યો હતો.

મધ્યાહ્ન કાળ થયો હતો, દિશાઓ તાપની જ્વાળાઓથી મૃગજળ વરસાવી રહી હતી. ધૂળ અને તરણાને લઈ ઉડતા પવનના કહિં કહિં વંટોળિયા વળતા હતા, કદી કદી જોરથી વહાતા પવનને લીધે ઝાડવાં તળેનાં સુકાં પાંદડાંમાંથી મર્મર શબ્દ થતો સંભળાતો હતો. સ્વચ્છ રેતીના પ્રદેશમાં પવનની લહરીઓથી મળેની ઓકળીઓ પડી રહી હતી. કહિં દોડતાં હરણો ઘટાદાર ટૂંકાંની જાયામાં જઈ હાંફતાં-હાંફતાં ધડી વાર ચંચળ આંખે આમ તૈમ જોતાં ઉભાં ન ઉભાં ને પાછાં દોડતાં જણાતાં હતાં, કહિં કોકિલાઓ સામસામેની તરુકુંજોમાં ખેસી દુહુકારે કરતી હતી અને નવા ફાલનાં-હજી કુદરતી લીલા રંગને પામેલાં નહિ એવાં સુકુમાર પાંદડાં લૂ વહાવાથી કરમાઈ જતાં હતાં. જંગલની નિરંતર નવા નવા રૂપે બદલાતી અને દરેક રૂપે કંઈ ને

કંઈ કુદરતી અલૌકિકતા, કંઈક અસાધારણ ભય અને કંઈ મોટા શાસ્ત્ર-
બ્યાસથી પણ પ્રાપ્ત ન થાય એવી ઇશ્વરની પ્રત્યક્ષતા બતાવતી લીલા
થઈ રહેલી હતી એટલામાં નદીમાંથી એક મોટા વાઘ ધીરે ધીરે પિંપળા
તરફ આવવા લાગ્યો. કેશવચંદ્રના દેહને પડેલો જોઈ તાકીને તેની સામે
ચાલ્યો આવ્યો. આપણે આગળ જણાવ્યું છે તેમ કેશવચંદ્રના શરીરને
તેનો કંઈ પણ ભય લાગે તેમ ન હતું. જીવનો અને દેહનો કેવો અને
કેટલો સંબંધ છે તે અને ભય કોને લાગે છે તે, આ વખતે જોના-
રને સમજાય તેવું રપટ હતું. વાઘ ચાલ્યો ચાલ્યો છેક નજીક આવ્યો.
એક બે કદમ દૂર રહેતાં તે અટકીને ઉભો અને તેની તરફ ખૂબ
ધારીને જંચું. પછી પાછલા પગ ઉપર તેનો સામે દર્શિ રાખી છાયામાં બેઠો.

શ્રાસોચ્છવાસથી હાલતા કેશવચંદ્રના અવયવો સામું જોતો તે
'જાણે શું કરવું?' એવા વિચારમાં પડ્યો હોય તેમ ખેસીજ રહ્યો.
વાઘ જોની કુદરત દિવસે બોડમાં સૂઈ રહેવાની હતી તે અહિં ઘણીવાર
જાગ્રદવસ્થામાં રહી શક્યો નહિ. તેની આંખો આળસ અને ઉધથી
મિચાઈ ગઈ. માંખા અંદર અંદર તેની શાંતિમાં ખસેલ કરતી તોપણ
તે તો શિકારની સરત ભૂલી જઈ નિદ્રાણુતાને આધીન થયો. કેશવચંદ્ર
પણ લાંબો પંથ કરવાથી થકેલો હોઈ શીળા રેતીમાં ઘટાદાર છાયા
તળે લસલસાટ ઉંઘ કાઢતોજ રહ્યો. તેને પણ બહારની ચિંતા અને
વિચારો છોડી ગયાં હતાં નીચે વાઘ બેઠેલો હોવાથી ઝાડ ઉપરનાં
વાંદરાં અને પંખીઓ પણ ખડખડાટ કરતાં ન હતાં. આમ શાંતિમાં
કેટલોક વખત નીકળી ગયા પછી ઉંડી નદીમાંથી 'હેરંબ ! હેરંબ !'
એવો કોઇક માણસનો અવાજ સંભળાયો. તે અવાજે વાઘને અને
કેશવચંદ્રને સાથેજ જાગ્રત કરી તે દિશા તરફ જોવાડ્યું. નદીમાંથી
ચઢી આવતી મૂર્તિમાન તપજ હોય એવી એક વયોવૃદ્ધ પુરુષાકૃતિ અને
વાઘ એક સાથેજ કેશવચંદ્રની નજરે પડ્યાં. વાઘ અને તેની સાથે
રહેલો મોટો ભય, એમાંનું કશુંએ કેશવચંદ્રને લાગ્યું નહિ. તેની આંખો
અને મન પેલી પુણ્યમૂર્તિ તરફ નિશ્ચલ થઈ ગયાં. આ પુણ્ય સ્વરૂપ
પુરુષ ખરેખર તીર્થરૂપ હતો. તે અત્યંત વૃદ્ધ હોવા છતાં તરુણની પેઠે

મક્કમ જોરદાર પગલે ચાલતો હતો. એક હાથમાં પાણીથી ભરેલું કમંડળ અને બીજા હાથમાં દંડ હતાં. કૃશ પણ ઉન્નત શૃંગ પશુ તેજસ્વી અને ગંભીર મુખમુદ્રાનો તપસ્વી સિદ્ધ હતો. વરસાદથી રજ રહિત થયેલા આકાશમાં ઘોળાં વાદળથી ઘેરાયેલા ચંદ્રમા હોય તેમ માથાના અને દાંડીના ઘોળા વાળથી ઘેરાયેલું તેનું પવિત્ર અને સ્વચ્છ મુખ હતું. ઉડી પણ તેજદાર આંખોથી આમતેમ દષ્ટિ ફેરવતો તે પોતાની સત્તાથી જગતને આધીન કરી નાંખતો હતો. કેશવચંદ્ર તેને જોતાંજ ખેઠા થયો અને તે 'ચલ, ખેટા હેરંબ !' કહીને ઝાડની છાયામાં આવે એટલામાં તો કેશવ સામે જઈ તેના પગમાં પડ્યો. 'ચિરજીવી રહે ખેટા ! ઉઠ તું પણ ચાલ.' આમ કહી તે આગળ ચાલ્યો એટલે વાઘ અને કેશવચંદ્ર પણ જાણે તેના પુત્ર હોય તેમ ખેડ બાળુએ તેની આગળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા.

નદી કિનારા નજીકનાં બે ત્રણ ઉડાં કાતર ઉતર્યા ચઢ્યા પછી લાલ ભુંખરા પથર વચ્ચે પડેલી અને માત્ર એકજ માણસ જઈ શકે એવી સાંકડી પણ લાંબી ને ઉડી ફાટમાં ચીંદને તેઓ આગળ ચાલ્યા. આ ફાટમાંનો માર્ગ નીચાણમાં જતો ઉતરતા ઢોળાવવાળો હતો. થોડુંક ચાલ્યા એટલે સામે અજવાળું દેખાયું. કેશવચંદ્રે આમતેમ જોયું તો સમજાયું કે, પર્વતમાંની આ મોટી ગુફા અથવા યોગાન કોઈ કાળે ભૂગર્ભમાંના ઉલ્કાઓથી બનેલું હશે. એક મોટો પહાડ ફાટીને તેની વચમાં પડેલી તે એક અગમ્ય ખીણ હતી. પેલી ફાટ સિવાય તેમાં આવવા જવાનો બીજો માર્ગ ન હતો. શાંત પડી ગયેલા જવાળામુખીનું મુખ હોય તેવી આ ઉડી ખીણ ઉપરથી ખુલ્લી હતી અને તેની આરે બાળુએ લાવાએ લિપેલા પથરની ઉભી લિપિઓ હોય તેવા ખડકો હતા. લાવાનો રસ ચોંટી જવાથી લિપાયેલો પહાડ સંધરડે ઉતારેલો હોય એવો કોઈ કોઈ ઠેકાણે બહુજ સફાઈદાર લાગતો હતો. ફાટમાં થઈ તેઓ ખુલ્લી ખીણમાં જઈ પહોંચ્યા. મહારાજે હવે પાંચું વાળીને જોયું અને વાઘ ઉપર હાથ ફેરવી 'ખેટા ! હવે તું જા.' એમ કહી રજ આપી, કેશવચંદ્રને પોતાની સાથે લીધો. ખીણની વચ્ચે એક મોટો

‘હિરંમ ! હિરંમ !’ ના અવાજે વાધને અને કેશવચંદ્રને સાથેજ ભગવત ક્ષત્રી
 યોગી મહાત્માની દિશા તરફ નેતરોડાવ્યું.
 (ચિત્ર ૪ થું.)

કુંડ હોય એવો કુદરતી ખાડો પડેલો હતો અને તેમાંનું પાણી ખળ-ખળાટ ઉઠાવતું હતું. એ ઉના પાણીના કુંડની ધાર ઉપર થઈ તેઓ સામી બાબુએ ગયા. ત્યાં નાનો બાગ હોય એવા રણિયામણા એક ભાગમાં નાની સરખી ઝુંપડી અને પર્વતની કઢલમાં ત્રણ ચાર માણસો રહી શકે એવી ત્રણ ચાર ગુફાઓ હતી. એક ઝુંપડી દેખાડી મહારાજે કૃશવચંદ્રને કહ્યું કે, 'બેટા ! શાંત થઈ અહિં બેસ. હમણાં તને ખાવાનું મોકલાવું છું. અહિં કંઈ પણ ભય કે ચિંતા રાખતો નહિ. ખુશીથી આરામ લે.' હાથ જોડી કૃશવચંદ્ર બોલ્યો કે, 'આપનાં દર્શન થયાં ત્યારનાં મારાં ભૂખ તરસ ઉડી ગયાં છે, એટલુંજ નહિ, પણ ભય કે ચિંતા કંઈ મારા મનમાં રહ્યુંજ નથી. આપની કૃપા દૃષ્ટિના પ્રતાપે મને બાહ્યાભ્યંતર શુદ્ધ પવિત્ર ને નિર્ભય બનાવી દીધો છે.' મહારાજ જરા હસીને પોતાની ગુફા તરફ ગયા અને કૃશવચંદ્ર ઝુંપડીમાં જઈ મૃગચર્મ પાથરેલી એક ઓટલી ઉપર બેઠો.

થોડીવારે એક સ્ત્રી તેને માટે દૂધલાત અને જળ વગેરે લઈ લાં આવી. કૃશવચંદ્ર તેને જોઈ બહુજ આશ્ચર્ય પામ્યો, કારણ કે, તે બીજી કોઈજ નહિ પરંતુ જેની શોધમાં તે અહિં આવ્યો હતો તેજ, પેત્રાં બ્રાહ્મણ માખાપની છોકરી હતી. કૃશવચંદ્રને ખાવાનું આપી તે પણ તેને ઓળખી રહી પડી પણ એક શબ્દે તેઓથી અન્યોન્ય પ્રતિબોલાયો નહિ. આ ચમત્કારથી તેને બહુજ આશ્ચર્ય ઉપજ્યું. તે જમી રહ્યો એટલે બધું લઈને તે યાછી ગઈ અને તરત તેણે બોલવાનો યત્ન કર્યો તો બોલાયું આથી તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તે મનમાં ને મનમાં બોલ્યો કે 'અહો ! મારે જે જોઈતું હતું તેજ ઇશ્વરે મને આપ્યું. આ જગતમાં કંઈ ચમત્કાર હશે કે નહિ ? તે જાણવાની મને જે હમેશ જિજ્ઞાસા રહેતી હતી તે આજ પુરી થઈ, પરંતુ નહિ ? મહાત્માનો ભાગ્યના બળે જે મેળાપ થયો તો મારે હવે બીજા પણ ચમત્કારો જોઈ લેવા. જડવાદીઓ કે નાસ્તિકો કહે છે તેમ છેક કંડપ-નાઓ રૂપ તે બધું નથી, પણ જગતમાં દહિં કહિં ચમત્કારી મહા-ત્માઓ પણ પડેલા છે. જ્યાં લગી અજ્ઞાન છે ત્યાં લગી અમુક બનાવ

ચમત્કાર રૂપ લાગે છે પણ જ્યાં તેનું જ્ઞાન થયું કે તરત તેનું ચમત્કારિત્વ નાશ પામે છે. બળદ કે ઘોડા વગર ગાડી ચાલે અને કલાકના પચાસ અથવા સાઠ માઈલની ઝડપે માણસ મુસાફરી કરી શકે, એવું અકબરના વખતમાં ક્રોધને કહ્યું હોય તો ક્રોધ માને ? અને તે કાળે ક્રોધએ તેવું જોયું હોય તો તે તેને ચમત્કાર રૂપ લાગે પણ ખરુંજને ? પશ્ચિમ તરફના વિદ્વાનોએ જે લૌકિક પદાર્થોના અંતરમાં ઉંડા ઉતરીને હાલ નવી નવી શોધો કરી છે તેને આપણે એક જમાના પહેલાં ચમત્કાર વગર ખીજું શું કહેતા ? યોગશાસ્ત્રની સિદ્ધિઓમાં પણ કેમ સત્ય નહિ હોય ? હશેજ. લૌકિક પદાર્થ ઉપર જ્ય મેળવવો એજ આનું રહસ્ય છે અને તે મનુષ્ય ન પ્રાપ્ત કરી શકે તેવું નથી. જે લોકો આવી ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધિઓને પામેલા હોય તે કંઈ આવાઓની માફક પેટભરા હોય નહિ કે, જગતમાં ફરી જગતને પોતાના ચમત્કારો બતાવ્યા કરે ? આવા મહાત્માઓ તો પ્રપંચથી ભરેલા સાંસારિક વાતાવરણમાં રહેતાજ નથી. વળી તેમની સિદ્ધિઓ કંઈ ક્રોધનું જુરું કરવાને માટે હોતી નથી. જેને જગતઅધુત્વ અથવા જગદંક્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તેએ ને આ સંસાર નક્કમો છે. એક આત્મા સિવાય જેઓ ખીજી વસ્તુજ માનતા નથી તેમને દ્વૈત શું ? એ તો આપણા સંસારીઓને માટે છે. અહો ! મારાં ધન્યભાગ્ય કે, આજે મને આવા પરમેશ્વર રૂપ મહાત્માનો સમાગમ થયો, મારી મુસાફરી સફળ થઈ અને હું ખરેખર કૃતકૃત્ય થયો.’

આમ વિચાર કરતાં કરતાં કેશવચંદ્ર ઉઘી ગયો. થાકને લીધે તેને સારી ઉંઘ આવી. તે જાગ્યો ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી. પર્ણકુટીમાંથી તે બહાર નીકળ્યો. પેદા નાના બાગમાં આમ તેમ ફર્યો અને શાંતિ શાંતિ અને શાંતિનુંજ સામ્રાજ્ય સર્વત્ર ચાલતું જોઈ આનંદ પામ્યો. મહારાજની ગુફા તરફ ગયો તો ત્યાં આગળ વાઘ અને એક આઠાણ બેઠેલા હતા. આઠાણે કેશવચંદ્રને કહ્યું કે, ‘હમણાં અહિં આવતા નહિ. રાત પડે આવજો. સમાધિ ઉતરશે ત્યારે મહાત્માનાં દર્શન થશે.’ કેશવચંદ્ર તરત પાછો ફરી જઈ કુંડ તરફ ગયો. આ રમણીય શાંત અને નિરુપદ્રવ સ્થાન અને મહાત્મા સંબંધી વિચાર કરતાં કરતાં તેનો

બધો વખત નીકળી ગયો.

રાત પડી, ચારે તરફ અંધારું થઈ ગયું. બ્રાહ્મણે ઘીનો દીવો કરી એક થાંભલા ઉપર મૂક્યો. ગુફા અને પર્ણકુટી આગળ આંધું ઉજળું અજવાળું પડ્યું. ઉંચે જુએ તો આકાશ અને દિશાઓ તરફ જુએ તો ખીણની ઉભી કંઢણો સિવાય ખીજું કંઈ નજરે પડતું ન હતું. બહારના સંસારથી અને ઘેઘાટિયા વાતાવરણથી આ સ્થાન તદ્દન દૂર હતું. અહિં એકાંત અને શાંતિ હતી તેમ છતાં અણગમો થાય તેવું બિલકુલ ન હતું કેશવચંદ્ર ખીણમાં બધે ફરીને તથા બધું જોઈને પાછો ફર્યો પણ કાર્ધના વગર બોલાવે મહાત્મા પાસે જવાની તેને હિમ્મત ચાલી નહિ ત્યારે આગમાંથી ઉડી ઝુંપડીમાં જઈ બેઠો. મૃગચર્મ ઉપર આજોટવા લાગ્યો. થોડીવારે બ્રાહ્મણે આવી તેને પૂછ્યું કે, 'તમારે કંઈ ફરાણ કરવું છે? કરવું હોય તો લાવું? મહારાજ ફરાણ કરે છે. ન કરવું હોય તો જરા રહીને ગુફા તરફ આવજો. ત્યાં દર્શન થશે અને મનનું કંઈ સમાધાન કરવું હશે તો તે પણ થશે.' કેશવચંદ્રે જમવાની ના કહી એટલે તે પાછો ગયો.

થોડીવાર રહીને કેશવચંદ્ર મહારાજની ગુફાએ ગયો. ગુફાના દ્વાર આગળ આ વખતે એકલો પેંડો બ્રાહ્મણ બેઠો હતો. કેશવચંદ્રને તેણે પોતાની પાસે બેસાડી કહ્યું કે, 'આજ સવારમાં આ ગુફાની બહાર કાલાહલ થયો તે જોવા જ્યારે હું બહાર ગયો ત્યારે વાઘે એક માણસને મારી નાંખ્યો હતો. એક બ્રાહ્મણની છોકરી જે તમને બપોરે આવતું આપવા આવી હતી તે લયથી ગાંડા જેવી થઈ ગયેલી મને ત્યાંથી મળી આવી હતી. મેં તેને આશ્વાસન આપી અહિં આણી અને મહારાજને બધી વાત વિદિત કરી. તેમણે મને કહ્યું કે, 'કંઈ ચિંતા નહિ. કર્મનાં ફળ કચ્ચિત અકિંજ બોગવદાં પડે છે. વાઘે જેનો નાશ કર્યો તેને એના કર્મનું ફળ મળ્યું. કન્યાને શોધવા નીકળેલાં માણસો-માંનો એક જુવાન બ્રાહ્મણ ગંગાસ્નાન કરી પાછા ફરતાં મને મળશે. એની સાથે તેને આપણે પાછી મોકલી દઈશું. તમે કાલે સવારે એને લઈને જ્યાંથી આવ્યા છો. ત્યાં જજો.' હજી તો બ્રાહ્મણ બોલી પણ

રહો ન હોતો એટલામાં યોગીમહાત્મા આવ્યા. તે બન્ને હિભા થયા. કેશવચંદ્ર લાંબો થઈ મહારાજને પગે લાગ્યો. મહારાજે પેલા બ્રાહ્મણને કામ બતાવી બીજી તરફ મોકલ્યો અને કેશવચંદ્રને ગુફામાં લઈ ગયા.

મહારાજ એક આસન ઉપર બેઠા અને કેશવચંદ્ર બહુ વિનયથી ફરીને તેમને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરી તેમણે બતાવેલા આસન ઉપર બેઠો. મંદહાસ્ય કરી અમૃત જેવાં મીઠાં વચને તેને સંબોધી મહારાજે કહ્યું કે, 'બેટા ! હવે તું જલદી પાછો ફરી જા. તારાં માઆપ અને તારાં સંબંધી થવા ઇચ્છનાર સૌ બહુ ચિંતા કરે છે. તારા મનમાં મને જોયા પછી અમારા આશ્રમના વિચાર આવતા હોય તો તે શ્મશાન વૈરાગ્ય જેવા જાણ. આપણા આચાર્યોએ વચને અનુસાર આશ્રમોની વ્યવસ્થા કરેલી છે અને તેજ ઈષ્ટ સિદ્ધિને માટે ઉપયોગી છે. આશ્રમ ધર્મને અનુસરવામાંજ ધર્મ અને મોક્ષ બન્ને રહેલાં છે. વૈરાગ્ય સંસાર ત્યાગ મોક્ષ વગેરે સામાન્ય માણસ ધારે છે તેટલાં સહેલ નથી. ઊર્મિઓને વશ થઈ વગર વયે જોઓ તેને અનુસરવાનો યત્ન કરે છે તેઓ બન્ને ગુમાવે છે અને તેમનું જીવન બીજા જન્મોની વધારે દુઃખકર જાળ પોતાને માથે ઝોટી લે છે. ત્યાગ એ કંઈ સહેલી વાત નથી. પ્રાણી માત્ર માયાના યંત્ર ઉપર ચઢેલાં હોય તેમ સંસારની ઘટમાળ ઉપર ભમ્યા કરે છે. વગી મોક્ષ કંઈ એક જન્મમાં પ્રાપ્ત થતો નથી પણ એક પછી એક સારા બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુના સંસ્કારો પડતાં પડતાં જન્માંતરો પછીજ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે આશ્રમ ધર્મને અનુસરવું એ વિદ્વાન માણસનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.'

'નાની વયમાં પણ જ્ઞાન થાય તો પછી શું દરકત છે ?' કેશવચંદ્રે વિનયથી પ્રશ્ન કર્યો.

'અનુભવ વગર જ્ઞાન પરિપક્વ થતું નથી, અને ભણેલી અથવા જાણેલી વાત અનુભવમાં આવ્યા વગર મનમાં ઠસતી નથી. સંસાર દુઃખમય છે. એ દુઃખ અનુભવથી જાણવાની વૈરાગ્ય પહેલાં જરૂર છે. સંસારની એવી મોહિની છે કે, એક બે વાર નહિ પરંતુ બહુ વાર દુઃખનો અનુભવ થવા છતાં પણ પ્રાણીઓ ઈંદ્રિયાધીન થઈ પોતે જોનું

પરિણામ દુઃખ રૂપ હોવાનું જાણે છે, જાતે દુઃખ સહ્યું હોય તોપણ સંસારના સુખમાં લોભાદિ તેની પાછળ ધાય છે, માટે જન્માંતરોના અનુભવ અને સંસ્કાર વગર જગતનું મિથ્યાપણું મનુષ્યથી સમજાતું જ નથી. અર્જુનની માફક એવો પ્રશ્ન કરીશજ નહિ કે, ત્યારે તમે મને દુઃખ રૂપ સંસારનો કેમ બોધ કરો છો ? કર્તવ્ય અને તેના પરિપાલનનો બોધ કરવો, એ દરેક સદ્ગુરુનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. શિષ્યને આશ્રમ ધર્મમાં પ્રવર્તમાન કરવાથીજ તેને અંતિમ સુખનો લાગી જનાવી શકાય છે, માટે અમે તમને હમેશા આશ્રમધર્મને અનુસરવા રૂપ કર્તવ્યનો બોધ કરીએ છીએ, કે જેથી તમો જ્ઞાન અને અનુભવ લેતા લેતા ઉંચા કોટિએ ચઢી શકો. બેટા ! તેં તારો વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યો છે અને તારા ભાગ્યમાં, તમે જેને સુખ કહો છો તે લેવાનું લાખાયેલું છે, માટે ઝટ પાછો ફરી જા. તારા સાળાના મંદવાડની ચિંતાએ બધું અટક્યું છે અને તને પણ એ બાબતે આટલો બધો મથી નાંખ્યો છે. જે મંદવાડે તને વિદ્યો કર્યું તે મંદવાડનું કારણ ‘જે આ કામવાસનાથી પ્રાપ્ત થયેલી ભૂતયોનિમાં પડી મિથ્યા સુખ પાછળ જીવતા તરુણોનાં સંસ્વર ચૂસી લેનાર સ્ત્રી. એને કામાભિલાષ રહ્યો છે અને વાસના મટી નથી.’

મહારાજે જે તરફ આંખ ફેરવી તે તરફ જોતાં કેશવચંદ્ર ગુલાબે વર્ણવેલી પેલી રજપુત સ્ત્રી જોઈને ચકિત થઈ ગયો, તે તેને કંઈ કહે તે પહેલાં તો તેજ બોલી કે, ‘મહારાજનાં દર્શન થવાથી હું આ યોનિમાંથી મુક્ત થાઉં છું.’ તરત વિજળીના ચમકારાની માફક થઈ તે સ્વરૂપ બળી ગયું. ચમત્કારોથી મુગ્ધ થઈ ગયો હોય તેમ તે મહારાજની સામું જોઈ થરથર કંપવા લાગ્યો. ‘બેટા ! શાંત થા. તું જાદુગરની પાસે નથી. તને ચમત્કારો જોવાની બાવના હતી તેથી મેં તારું મન વાંચી તે પૂર્ણ કરી. તારું કલ્યાણ થાઓ, એજ મારો ધર્મ ને મારી તને આશિષ છે. પ્રાણી માત્રનું કલ્યાણ કરવું, એ અમારા તપનું સાર્થક છે. આ જે બ્રાહ્મણ કન્યાને શોધવા તું આવ્યો છે તેને એનાં માતૃપિતાને સોંપી તું હવે તારે માર્ગે પડજો. તારું

કલ્યાણ હો અને તું પ્રાણીઓના કલ્યાણને માટે સદ્વૃત્તિવાળો થા. આમ કહી મહારાજ ઉઠ્યા અને પેલા પાછાણે આવી કેશવચંદ્રને કહ્યું કે, ‘હવે તમે પર્યુટીમાં જઈ સમ્ર જાઓ.’

કેશવચંદ્ર સાંથી દિલમૂઢ જેવો ઝુંપડીમાં જઈ સુતો. ‘હું ક્યાં છું? મેં શું જોયું? અને આ શો ચમત્કાર?’ એવા વિચારમાં ને વિચારમાં તે પછી લાં નિદ્રાવશ થયો.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

મુંબાઈની શેઠાણી

કેશવચંદ્રના પ્રવાસે નીકળી પડ્યા પછી કેટલેક દિવસે ‘તે ક્યાં ગયો અને કેમ કાગળપત્તર આવ્યો નહિ?’ એવી ચિંતા થવાથી તેના પિતાએ અમદાવાદમાં ચંદુલાલ અને જનીવાળાને ત્યાં તપાસ કરાવ્યાથી લોકમાં તે ‘કહિં ચાલી ગયો’ એવી અફવા ફેલાઈ. ગામડાના લોક આવી ચર્ચાને સહેજ મોટું રૂપ આપે છે, તેમ ‘એ તો આવો થઈ ગયો.’ એવી ગામનાં બૈરાંમાં થતી વાતે તેની માને બહુ ફિકરમાં નાંખી દીધી. ડોસાએ મુંબાઈ કાગળ લખી ચંદુલાલનો કાગળ મંગાવ્યો. તેણે ‘કેસુ, કોઈ કામ પ્રસંગે બહાર ગામ ગયેલો છે. તમારે તેની કંઈ ચિંતા કરવી નહિ’ એમ જણાવી તેની ઉપર આવેલો કેશવચંદ્રનો તેના હસ્તાક્ષરનો પત્ર બીડી મોકલ્યો. આટલી ખાતરી મળવા છતાં પણ ‘માનું મન’ માન્યું નહિ.

એક દહાડો ગામની એક આધેડ સ્ત્રી, જે મુંબાઈથી થોડાજ વખત ઉપર ઘેર આવી હતી તેને મળવા માટે કેશવચંદ્રની મા અને બહેન ગયાં. તેણે તેઓને આવકાર આપી બેસાડ્યાં. પછી ડોસીએ કેશવચંદ્રના સમાચાર પૂછ્યા. તેને એ વાતની કંઈ ખબર ન હતી, તેથી તેણે માત્ર એટલોજ જવાબ આપ્યો કે, ‘ગયે વર્ષે એકાદ બે વાર તમારો કેસુ મને મળવા આવ્યો હતો, પણ હમણાં છ સાત મહીના થયા મેં તો તેને દીઠો પણ નથી અને તેને માટે કંઈ સાંભળ્યું

પણ નથી. ઘરમાંથી એમણે એકવાર એમ કહ્યું હતું કે, 'કશવો પાસ થયો.' તમે કેમ ખબર કાઢવા આવ્યાં ? શું તે મુંબાઈમાં નથી ? પાસ થયા પછી અહિં આવ્યો હતો કે નહિ ?'

કેશવચંદ્રની માની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. તે બોલી કે, 'ગંગાબા ! કેમ અહિં આવ્યો હતો પણ એના વિવાહ સંબંધી સહેજ ચોળાચોળ થઇ તેમાંથી એને કંઈ વાંકું પડ્યું કે ખોટું લાગ્યું તે, 'હું થોડો વખત બહાર ગામ જઇ આવું.' એમ કહીને ગયો છે. પછી અમારી ઉપર કાગળપત્ર કંઈએ નથી. એના બાપે મુંબાઈ તપાસ કરાવી તો ત્યાંથી એનો કાગળ અને એના દોસ્તદારનો કાગળ આવ્યા પણ લોકો નકારી વાત ઉડાવે તેથી હું વહેમાઉં છું. એમ થયું છે કે, મુંબાઈમાં અમારી નાતનો એક મોટો શેઠિયો છે. એને ઘેર મિલ ને ગાડીધોડા વગેરે સાહેબી છે. એની છોકરી સાથે તેનું લગન કરવું એવો એનો વિચાર છે. અમે એના વિચારે વિચાર રાખી હા કહી. થોડા દિવસમાં લગન થશે, એવી ખબર મળી અને પછી પાછું કંઈ જણાયું નહિ. મેં અને એના બાપે, સામાવાળાં તરફથી કંઈ જણાયું નહિ ત્યારે એને કહ્યું કે, 'ભાઈ ! એ રહેવા દે. આપણે તો અમદાવાદ કરીશું.' એ કંઈ બોલ્યો ચાલ્યો નહિ, અને પછી બે ત્રણ દહાડા રહીને 'હું ગામ જઈ છું.' એવું કહીને ગયો તે ગયોજ. મોટી ઉંમરનું છોકરું થયું તે આપણું કંઈ સાંભળે છે ? મેં કહ્યું કે, 'મારે તો એ કન્યા હવે જોઈએજ નહિ' તેથી મારા ઉપર રીસ ચઢી હોય તો કોણ જાણે ?' આમ કહેતાં કહેતાં ડોસી ગળગળી થઇ રોઇ ગઈ.

એમાં ગળગળાં શા માટે થઇ જાઓ છો ? તમારો કેસ એવો ઉછૂંખત છોકરો નથી. વિવાહની વાત છે, કહેવુંએ પડે અને તમે વળી શું ખોટું કહ્યું છે ? ભાઈ તો 'મુંબાઈની શેઠાણી પર મોહી પડ્યા હશે.' ગંગાબાએ મુંબાઈના મોજી લોક ઉપરની રીસ કાઢતાં કહેવા માંડ્યું કે, 'પણ તમારે ખરેખર વિચારવા જેવું છે. મુંબાઈની શેઠાણી તમારા ઘરમાં નહિ સમાય ? તમે કહો છો કે, એ મિલવાળો અને ગાડીધોડે ફરનારો શેઠિયો છે, પણ બહેન ! મુંબાઈમાં કાણ શેઠિયો નથી ? ત્યાં

તો પચીસ રૂપડી લાવતો હોય તે પણ શેડિયો અને ધરમાં કુખ્ત જોવાં
 ધરધણ્યાણી હોય તે મોટાં શેઠાણી ! મિલે કેની ને ગાડીધોડાએ કેના ?
 પારકે પૈસે તાગડધિનાં ! દોંગાબાજી ને લુચ્યાઇ એ દાર્જિના બધા સે.દા !
 અને તેનાં લાડી વાડી ને ગાડી ! કંઈક આંચકો લાગ્યો એટલે બધુંએ
 પાણી ! મુંબાઈના શેડિયા કૂલકટાકિયા ! કંઈ નગદી કે સોનાની ઘંટો
 વાગા છે ? છી ! એરી તેરી વાતમાં લોભાઇ ન જતાં. એની છોડીનો
 તોર તો વળી માતોએ નહિ હોય ? તમને ખીદીખીદી કરો નાંખશે અને
 ‘ પાંદડે પાણી પાશે. ’ એ માણસથી લાગ્યેજ રહેવાય એવડી એરડીમાં
 રહેનારી ઘેરી પણ બહાર નીકળે અને તમે જોયું હોય તો જાણે લક્ષા-
 ધિપતિની સ્ત્રી ! આપણે અહિંની શેઠાણી તેના લમકા આગળ પાણી
 ભરે ! રામજીદીવો લેનારી પણ પડેરતાં વિચાર કરે એરી સાડી તો
 મુંબાઈની શેઠાણી દર્શન કરવા જતાં પહેરે, લાપડાનાં બાર માસનાં
 લુગડાં થાય એટલા પૈસા તો શેઠાણીના એક પોલકાનું સિવડમણ ખેસે !
 લુગડાં આંખોને આંજી નાંખે એવાં રંગદાર, કડકડતાં અને ઝુઝઝાલ-
 રોથી લેલુર ! માથામાં ઉંચી જતનાં મોહનયાં પ્રલેલ અને કપાળ
 ઉપર વાળના ગુચ્છ ! પેંથીઓનાં તો ઠેકાણાંએ નહિ, કાં તો આ
 લમણે હોય કે કાં તો પેલે લમણે હોય મુંબાઈની શેઠાણીની ધરેણાની
 સોગાતમાં શું, તે જાણો છો ? પાંચ પચીસનો અછોડો કે જાંબુમાળા,
 હાથે મશીન પોલસની કુંક મારીએ તો ઉડી જાય એવી જાશિયા સોનાની
 માત્ર એજ બંગડીઓ અને આંગળીએ ખનાવટી હીરાની વિંટી, ખસ
 થઇ રહ્યું ! ધરમાં પેટી પટારો તો હોય નહિ પણ શેઠાણીની કેડે મજેની
 ચાંદીની ધુધરિયાણી સેરે અડધો શેર ભાર થાય એટલી કુંચ ઓનો જુડો
 તો ખરોજ ! જેની કેડે જુડો નહિ તે મુંબાઈની શેઠાણી નહિ. ‘ ધરમાં
 હાંધાં કુસ્તી કરે ’ અને બહાર જુઓ તો બાઇ શેઠાણી ! વળી બહાર
 નીકળ્યાં એટલે સાથે ઘાટી ચાકર તો જોઇએજ. મિગજ તો મહેતાની
 મા જેટલો, અને આવડમાં આમળા જેવડું મીઠું. મુંબાઈની શેઠાણીઓને
 ખાવાનાં વળી રોટલા દાળ કે શાક નહિ ! મજેનાં લાવતાં ભોજન. તેમ
 છતાં શેઠાણી પત્નિણીપણું દેખાડવાને લાયક સામે તો મોઢું બગાડતાં

બગાડતાં ભાગ્યેજ ત્રીણી ત્રીણી એ રાંટલી ખાય, પણ પેસો નોકરીએ
ગયો કે શેઠાણીની ભૂખ ઉઘડે ! સરખે સરખી બહેનપણીઓ ભરાય,
તેમાં પારસી અને ઇંગ્રેજ પોષાકની બડી બડી વાતો થતી જાય અને
આજ કુટાય, એ કામ ! ઘણીને વીસ પચીસ મળતા હોય તે સો સવાસો
કહેવાય. ફેન્સી કપડાંવાળા ફેરિયા આવે તે વળી ‘શેઠાણીસાહેબ’ વગર
તો વાતજ ન કરે, અને શેઠાણીસાહેબ પછી એવાં ખીલે કે ભાયડાના
બરડાને પૂછવુંજ લહું ! ‘કંઈ નથી લીધું, કંઈ નથી લીધું’ કહેતાં
કહેતાં પાંચ પચીસનું કાપડ પેસો બાઈ બાઈ ! કહેતાં પહેરાવી દે
હરકોર ! પૈસાનાં કંઈ ઝાડ ઉગે છે ? ભાયડો બિચારો દેવામાં તણાયા
કરે, તેના પગમાં જોડો પણ ન હોય અને શેઠાણીને ખાસા ફેન્સી
ઇંગ્લિશ ખૂટ જોઈએ. સખીઓની મેમાનગીરીમાં નિત્ય ચાનાં તપેલાં
ચટ્ટે, અને મેવામિઠાઈ મંગાવાય. આવી ‘દમદોલ ને મહિં પોલ’ જેવી
ખાલી શેઠાઈ અને પતરાજ ચાલે સાંની કન્યામાં પછી શો ભક્ષીવાર
હોય ! ડાસી ! વિચારીને કામ કરજો નહિ તો દુઃખી થશો, હું તો
ખરું કહું છું.’

‘નારે બાઈ ! મારે તો એ હાથી આંગણે બાંધવો નથી.’

‘અરે હાથી તો સારો કે સ્વારીમાંએ કામ આવે ? આ તો સામું
કામ કાઢે. મુંબાઈની શેઠાણીથી શેક્યો પાપડ ભાગવાની પણ આશા
રાખશો નહિ. કપડાં સંકોરતાં સંકોરતાં અને રૂમાલે હાથ લૂછતાં
લૂછતાં એ પતેજીઓ ઉતારી આપે તો તમારા છોકરાનાં ધન્ય ભાગ્ય !
આટલું કામ કરવાથી વળી માંદાં પડે અને દાકતરના ઘરના બાટલા
ભરાવરાવે તે તો બુદ્ધ. ભાયડા સાથે ફરવા જવાને શરૂ અને પગે
મેંદી મૂકી હોય તેમ શેઠાણીથી જરાએ હિંડાય નહિ. શાનું હિંડાય ?
આપણા લોકનાં જૈરાંને જોડો પહેરીને હિંડવાનો કંઈ અભ્યાસ છે ?
જોડો તો સારો કે જમીન સાથે ચપટ બેસીને રહે. આ તો ત્રિજાયતી
ઉંચી એડીના ખૂટ, હિંડીએ સારે ઉંટ ઉપર બેઠાં હોઈએ એમ ડગલે
ને ડગલે ઉત્તળાય. શેઠાણીથી હિંડાય નહિ એટલે પેસા બાઈ ધેસા
ભાઈસાહેબને બિચારાને કંટાળીને ગાડી કરવી પડે. વળી શનિવારની

રાત તો મુંબાઈની શેઠાણીને ખરેખરી સેલની રાત. નાટક જેવા ગયા વગર તો ચાલેજ નહિ. ઐરું સાથે હોય એટલે હજક કલાસમાં ખેસાય નહિ અને બિચારાને ચાર પાંચ રૂપિયાને ઘેર હોં ! પડે પડે ત્યારે વળી ‘કોલ્ડડ્રીંક’ ને પાન સોપારી જોઈએ ! પૈસો પૈસો ને પૈસો. પૈસા સાથે વાત ! બાયડો બિચારો બેઠની માફક રળીરળીને મરી જાય તોય શેઠાણીને તો તે ગણુનરીમાં નહિ. તે તો સામાં એમ કહે કે, ‘ખરચ ખરચ શું કરો છો ? પેલાં ચંદ્રિકાબહેન આવે છે તે જીઓ છોને ? એમના કાઠમાકામાંનું આપણે ત્યાં કંઈએ દીકું ? આપણે ગરીબ બિચારાં દોઢસો બસેનાં કમાનાર મુંબાઈમાં કેવી રીતે રહી શકીએ ! આ તો માણસની ઓળમાં રહેવા જેટલું માત્ર ન ચાલે તેટલુંજ કરીએ છીએ, તોપણ તમે ખરચતી ખૂબો પાડો છો.’

‘દોઢસો બસો રૂપિયાનો પગાર હોય તોપણ બાઈડી આવું બોલે, અને સંકાય બતાવે ? એને તો પૈસાનાં પોટલાં બાંધવાં હશે ? રાંડને સોને મઢે કે શું ?’ હરકારડોસીએ અચંબો બતાવ્યો.

‘સોને મઢાતી હોય તો સારું ! કે તે કાર્મ દિવસ બોલાવ્યું બોલ દે. આ તો પાણીમાં પૈસા નાંખવાના. ફેન્સી પોતકાનાં સિવડા-મણમાં, ખાસડામાં અને સહેલસપાટામાં. દોઢસો બસોના પગારદારોની શું વાત કરો છો ? મુંબાઈમાં તો લાખોનાં પાણી થઈ જાય છે. જેનાં પુરાં બાબ હોય તે મુંબાઈથી રળીને ઘેર આવે. આગળ બાયડો એકલા પરદેશ જતા, ત્યાં કેડ બાંધીને પેતે રળતા અને અવેજ દેશમાં મોકલતા. આજ તો નોકરીનું કે ધંધાનું ઠેકાણું પડ્યું, કે તરત બાઈસાહેબને તેડાવી લેવાનાં. બાઈસાહેબે બે દહાડા મુંબાઈનું પાણી પીધું કે થઈ રહ્યું બસ શેઠાણીજ ! મુંબાઈની શેઠાણીઓની વાત કરવા જેવીજ નથી સમજ્યાં બહેન ! તેમના ઢાંગસોંગથી તો તોઆ ! આપણાથી તો એમના જેવું ખરચ થાય નહિ તો નહિજ, પરંતુ જોવાએ નહિ. આપણને એ પાલવે પણ નહિ. હાથી બાંધ્યો પાલવે, પણ મુંબાઈની શેઠાણી ઈતરાઈની બરેલી મગજની ફાટેલી અને છાકડી આપણા જેવાં કદી પાલવેજ નહિ. આ દેશમાં એનો મિતળ કાણ

સાચવે ? તમે તો મારો કે મરો, એવાં થઈ જાઓ.' ગંગાબાએ મુંબાઈની બાઈડીઓ ઉપરની ઘણા દહાડાની દાઝ કાઢતાં કેશવચંદ્રની માના નકારની તોપ ભરી.

‘સાંભલ્યું વીજી ! ગંગાબા શું કહે છે ? મારે તો એવી મુંબાઈની શેઠાણીનું કામજ નથી. તારા ભાઈને અને તને ગમતું હોય તો તમે જાણો. તમારી ચાકરીઓની અમે જરાએ આશા રાખતાં નથી ? જ્ઞાતીના ઘરનું છોકરુંએ પૈસાદારનું છોકરું તો ખરું, પણ ગંગાબા કહે છે એવું નહિ તો. આપણા અહિંની રીતભાત અને લાજમજાને ખરો.’

‘લાજમજાને’ શબ્દ સાંભળતાંવાંત ગંગાબાને પાછું ગર છટ્યું. તાજકલમ કરતાંકને તે બોલ્યાં કે, ‘લાજમજાને’ અરે ! એની તો આશાજ ન રાખતાં. સામી તમારે લાજ કાઢવી પડશે ? તમે મજાજન પાળો તો કાણ જાણે ? એ તો તમે કે વીજીના બાપ બેઠાં હશે તોપણ માથે ઓઢશે નહિ. એના કપાળ ઉપરનાં બુદ્ધાંતી શોભા જતી રહેને ! તમે તો શું ? પણ આખું ગામ સાંભળે તેમ ટુંકારો કરી કેશવાને બોલાવશે, તો પછી મજાજની શી વાત ! સામું તમારે શરમાતાં અને મજાજને રાખતાં વહુપણે રહેવું પડશે.’

‘ના, ના, ગંગાકાકી ! મારી ભોળાઈ થઈને આવનારી એવી તો નહિ હોય ! ભાઈ કહેતા હતા કે, લણેલીગણેલી, ચતુર વિનયવાળી અને કામગીરી છે. કાંઈ પણ જાતના કામથી ડરે એવી નથી. શરીરે સારી છે. ભાઈએ મને એની છબિ દેખાડી હતી તો.’ વીજીએ એની ગામડી અભિમાનની લજ્જાળુ ચેષ્ટા કરતાં કહ્યું.

‘લણેલીગણેલી હશે તો તો વળી દાળ બળી જતી હશે તોપણ ચોપડી હેઠે મૂકશે નહિ. તારા ભાઈએ તને છબિ દેખાડી હતીને ? હવે પૂછ તારી બાને કે, કુંવારે માંડવે તારા ભાઈની પાસે એની છબિ હોય એ કેવી નીતિ રીતિ ? હાય હાયરે બાપ ! આજના લોક અને આજનાં છોકરાં શું કરે છે ? નાની બાળ, હજી તો પરણીએ નથી, તે પહેલાં છબિ અને તે વળી થનાર લાયકાને હાય ! તારો ભાઈ ન પરણે તો પછી એની આખરના ટાંકરા કે બીજું કંઈ ?’ ગંગાબા

છબિની વાતથી બહુજ તપી ગયાં. તેમને તો એ મહાપાતક જેવું લાગ્યું. 'છબિઓ હવે કાણુ નથી પડાવતું ગંગાકાકી ?' વીજીએ ધીરે રહીને ગંગાને બનાવતાં ચક્ષુચું કે તમે આવડાં મોટાંએ છબિ પડાવી છે તો અમ જેવાં નાનાં છોકરાંને તે પડાવવાનું મન કેમ ન થાય ?' ગંગાબા વીજીના ટાંણાથી બળી ગયાં, પણ દબાઈ જાય તેવાં ન હતાં. 'નાક ઉપર માંખ બેસે તો નાક કાપી નાંખે, ' એવાં ગંગાબા તીખાં ને ખરાવાદી હતાં. તે બોલ્યાં કે, ' તારી બાને જેમ કેશવો નચાવવા માગે છે તેમ મુઆ કિશોરે મને પણ પરાણે, હું તો બાણુંએ નહિ અને સમજીએ નહિ તેમ બેસાડી એના એક દોસ્તદાર પાસે આ મારી છબિ પડાવેલી. બ્યારે તૈયાર થઈને આવી ત્યારે મેં ફટકો બધો કઢીપો કરેલો અને એક છબિ તો ફાડી નાંખેલી. એણે બ્યારે બહુ આજીજ કરી ત્યારે આ એકજ રહેવા દીધી છે. '

ડાસીએ ઉચું જોઈ ને કહ્યું કે, ' હશે, છોકરાંને તમારું સાંભારણું છે. છબિ તો તમે છો તેવીજ ખરાબર પડી છે. મને કેસુ ભમાવવા માગે છે પણ હવે તો હું ભમુંજ નહિને. મેં જે સાંભળ્યું તે ઉપરથી તો હું પણ સમજી છું કે, એ નરી મુંબાઈની શેઠાણીજ હશે. એવી મુંબાઈની શેઠાણીને લાવીને હું શું કરું ? કેસુને ખોટું લાગે તો બલે પણ મારે તો હવે એ ન જોઈએ તે નજ જોઈએ. અમદાવાદ ન પરણવું હોય તો બલે ન પરણે, ક્યાં કન્યાઓની અમ કુળવાન કુટુંબોને ખોટ છે ? '

પણ બા ! એટલી બધી આકળી શા માટે થાય છે ? તેણે જો તેણની ધાર જો અને પછી બોલ. ' ભણેનાગણેલા ભાઈને તું કાંઈ ગામડાની રોઝડી બઝાડી ખુશી થવા માગે છે ? ના, એમ તો નહિ થાય બા ! મારે તો મારા ભાઈને શોભતી 'ભોગ્ગઈ' જોઈશોજ. એવાં ક્યાંથી ધન્યભાગ્ય કે, મુંબાઈની શેઠાણી જેવી વહુ આવી તને પગે લાગે, અને હું વહાલથી 'ભાભી ભાભી' કહેતી એના ગુણ લેઉં. અમારાં મહેતીજી કહે છે કે, ' સારા માણસની સંગે સારું અને નકારાની સંગે નકારું થવાય. ' સારું થવા માટે ગુણ અને ભલકો મારવા

માટે પૈસો અને આવડ વગેરે જોઈએ કે નહિ ? કણકને હુંપીએ ત્યારે રોટલી થાય અને સમજુ હોઈએ તોજ રોટલી ખાવાનો ભાવ થાય કે અમરતો ? કહે છે કે, જેને સારા થવાની ભાવના-ઉત્કંઠા થતી નથી તે સુધરતુંજ નથી અને જેને મોજશોખની ભાવના થતી નથી તે રળતું પણ નથી. સારું થવાને અને મોજશોખને માટે ઉત્કંઠા થવી જોઈએ. જાણીએ તો ઉત્કંઠા થાય, માટે મને તો એવું મન છે કે, મુંગાઈવાળી બોજઈ આવે તો હુંએ એના જેવી થાઉં.' વીજીએ સારાપણા માટે ટાગણી દેખાડી.

ગંગાયા બાલ્યાં કે, 'વીજી ! છોડી ! બંને જૂતી હો ? ગામ-ડાની રોજ જેવી બોજઈઓમાં નણુંદો સમાય છે. પણ સુધરેલી છાકટીઓમાં સમાતી તથી. એ તને 'નાનીપહેન' કહીને મીઠા બોલાવણાનો એરિયો વિતાડે એવી આશા રાખતીજ નહિ. તારા ભાઈની ખણિયાણી થઈને આવશે તોપણ તું 'ભાબી' કહીશ તે એને જરાએ ગમશે નહિ.'

'ગંગાયા ! મારી બોજઈ એવી નહિ હોય ? મેં ભાઈને કાંઈ કાંઈ વાર પૂછેલું ત્યારે એમણે એનાં કેવાં મેં ભરીને વખાણ કરેલાં.' નણુંદો આવતી બોજઈનું ઉપરાણું લીધું.

'વરને કાણે વખાણ્યો ? વરની માએ.' તેમ વહુને કોણે વખાણ્યાં તો કહે વરે, એવું તેં તો કહ્યું. તારી બા તારું માને, હું તો ના માનું બા ! મુંગાઈમાં મેં એવી હાજરો સુધરેલીઓ જોઈ છે. બોલવે આલવે ઉપરથી મીઠી સાકર જેવી હોય પણ અંદરથી ઝેરની ભરેલીઓ, નર્સા દિદરવાયણાં ! હુતા હુતીની ટાપટીપ અને હુતાહુતીની મોજમજ. એક ચંદ્રુંએ તેમનામાં કદી સમાય નહિ. પહેરવાંઓઢવાં ખાવાંપીવાં અને હાહાહીહી કરવાં એજ એમનો મુધાગે તો ! તારો ભાઈ ખિચારો શું સમજે ? ચાટકા જેવી ઉપર ઉપરની સફાઈ અને દસતી બીચીના જેવાં પાંસણ સરખાં વહુને જોઈને ભાઈ તો ગીકી-ગીકી થઈ જાય, અંદરના ગુણ કંઈ તરત જણાય છે ? પછી વખાણજ કરીને ? પરણીને આવે અને તારી બા કે એ પડોસણો વખાણે ત્યારે

તારી ભોળાઈની શાખાશી ?' ગંગાખાએ પતાવવા તરફ વક્રણ લીધું.

‘હારતો, એ તો ‘લાડી પાડીનાં નીવડે વખાણ. ’ અત્યારે તો એય ક્યાં છે ને તેય ક્યાં છે ? કેશવચંદ્રની આંખે વડુ મળવાની અધી-રાઈ ખતાવી.

ગંગાખા બોલ્યાં કે, ‘એમ શા માટે બોલો છો ? કાંઈને કાંઈ પણ, વડુ કંઈ આવ્યા વગર રહેવાની છે ? તમારો કેશવો લણેલો છે તે મુંબાઈવાળી સુધરેલી મહમસાહેબજી લાવશે. તમે પાંચા કાઢશો તે કંઈ ચાલવાના નથી. એટલું તો ખરું કે, તે ઘરમાં અને ગામમાં અજવાળું પાડે એવી હશે. સફાઈમાં ટાપટીપમાં અને લામણમાં બાકી નહિ હોય ! તમારી એને બેઠને આંખો કંડીગાર થઈ જશે. પછી તમારું અંતર કંઈ કે નહિ, તે તો વાન બુદ્ધી ! ગામના ને તમારી નાતના લોક પણ ઘડીવાર બેઠ રહેશે. મુંબાઈની શેઠાણી તે શેઠાણીજ ! એમાં તો શક નહિ. બોલવામાં આવવામાં અને સ્ફુર્તીમાં તે એ સૌને આંજળ નાંખશે.’

છોકરીએ ઉભાં થતાં થતાં કહ્યું કે ‘બે બા ! ગંગામા પણ એમ તો કહેજ છે કે, ‘મુંબાઈની શેઠાણી તે શેઠાણીજ ! સૌને આંજળ નાંખશે. ખસ, હું તો એ ભોળાઈનેજ પસંદ કરું અને એનેજ ‘શેઠાણીલાબી’ કહું.’

‘ધશ્વર તારી હોંશ પુરી કરો બેટા ! સાગં હશે તેને કંઈ કાંઈ થીએ નકારું કહેવાશે ?’ ગંગાખાએ તેમનું આંગણા સુધી વળાવવા જતાં આગલા અમાવની તિખાશનો બેસ બોલો કરવા ડોસી બન્ને છોકરીને આમ છેવટનાં પ્રિય વચન કહ્યાં.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

૨૨૨૨૨૨૨૨

પાસો ફર્યો.

‘શિવ ! શિવ ! જીજી ! કેટલા વાગ્યા ?’ રામચંદ્રશેઠે એકદમ ઉંઘમાંથી ઉઠતાંવાંત તેમની વૃદ્ધમાતા મંજીડોસીને સંબોધીને સવાલ

ફર્યો. મંછાડોસી પૌત્રના મંદવાડથી દુઃખી દુઃખી થઈ ગયેલી હતી. છેલ્લો ગુલાબવડુએ દરાખ ખવડાવ્યાથી થયેલો અકસ્માત ખતી ગયા પછી તો ચંદુલાલની તાબિયત એટલી ખતી ખમડી ગઈ હતી કે, કોઈ પણ માણસ તેના જીવ્યાની આશાજ રાખતું ન હતું. ગુલાબ અને ગમ્મરીને તે પછી એની પાસે આવતાં જતાં બંધ થયા હતાં. એકલા રામચંદ્ર અને મંછામા ખડેપગે અને ઉઘાડી આંખે રાત્રિદિવસ તેની આગળ સારવાર માટે હાજરનાં હાજર રહેતાં હતાં. જેઠારશેઠાણી તેમને મદદ કરતાં તોપણ પાણી કે દૂધ આપવું હોય અથવા દવા પાત્રી કે સારવારને લગતું બીજું કંઈ પણ કામ કરવું હોય તો તે રામચંદ્રશેઠ પોતેજ કરતા હતા. મુંખાઈથી તારા અને મોંઘીઝંદરાણુ જીવા આવ્યાં હતાં. એક બે દિવસ મોંઘી રહ્યાં. પછી ગમગીન મેન અને આંસુ ભરી આંખે પાછાં ફર્યાં, પણ તારાથી જવાયું નહિ. મંદવાડ ભારે હોવાથી તે ખરા કામને પ્રત્યે ઉપયોગી થઈ પડી. ઘરમાં કાઢતો જીવ એક ક્ષણવારે કર પડતો ન હતો, તો પછી રામચંદ્ર કે મંછામા શાંત પડે એવું બનેજ થયાંથી ? ઘણા દિવસોના ઉબગરા અને હેરાનગતીથી આજ રાતે ચાર વાગ્યા પછી રામચંદ્ર આરામચેરમાં ઉઠી ગયા હતા. એકાદ વાર જેઠારશેઠાણીએ કંઈ કામે બોલાવ્યા પણ બોલ્યા નહિ, એટલે મંછામાએ બહુજ દીન કાયર અને દુઃખી વચને ‘એને બિચારાને જરા જંપવા દે.’ એમ કહી જગાડવા દીધા નહિ. રામચંદ્રના ઉઠી ગયા પછી સાસુવડુએ બહુ કલેશ થયો. માંદાને માટે અને માંદાની સાથે માંદા થયેલાં આખા ઘરનાં માટે મંછાડોસી હિમ્મત મૂકી દધને રડ્યાં. થાક, ચિંતા અને ઉબગરાઓથી નિઃસત્ય થઈ ગયેલાં તે પછી ત્રણેકને સુમારે નિદ્રામાં પડ્યાં અને ચારેક વાગે રામચંદ્રે જાગ્રત થતાં-વાંત ડોરની ‘કેટલા વાગ્યા ?’ એમ પૂછ્યું જેઠારશેઠાણી તરત જગી ઉઠ્યાં, અને ડોરની જવાબ આપે તે પહેલાં બોલ્યાં કે, ‘ચાર વાગ્યા હશે. રહો જોઉં.’

‘જીજી ! તું બરાબર જાગ્રત છેને ?’

‘ના, ભાઈ ! મારી આંખ જરા મળી ગઈ હતી. શું છે કહે ?’

રામચંદ્ર ફરીને ઈશ્વરનું નામ લઈ ખુરસીમાંથી ઉભા થયા અને જોકારને કહ્યું કે 'દીવો લઈને જરા અહિં આવ ?'

ખત્તીને તેજ કરી તે લઈ જોકારશેઠાણી પલંગ આગળ ગયાં એટલે ચંદુ સામું બેઠો રામચંદ્રશેઠ આનંદબેર બોલ્યા કે 'જી ! પાસે ક્યો ઈશ્વરે કૃપા કરી. અહિં આવ અને જો.'

'જીને શું દેખાડો છો, મનેજ કહોને કે, ઈશ્વરે શી કૃપા કરી છે ? ચંદુ તો બિચારો જેવો ને તેવોજ એમનો એમ મંદવાડમાં પડેલો છે. જીને બિચારાને વળી એની સામું જેવડાની અમસ્તા રડાવશે. તમે ઉઘી ગયા પછી એમણે બહુ કષ્ટાંત કર્યું છે.'

'જી ! હવે ખુશી થા, ઈશ્વરે આપણી સામું જોયું છે. ખરે-ખર એક ચમત્કારજ થયો છે. તારાં અને ઘરડાંનાં પુણ્ય અમારી વહારે આવ્યાં છે.'

'પણ શું છે ? કહો તો ખરા. ખુશી થવા જેવું અહિં શું છે ? શું ચંદુ આજ સારો ઉધ્યો એમ કહેવા માગો છો ? તમે જરા ઉધ્યા છો અને એ તો લગારે જાપ્યો નથી. હમણાં લગી હાંફતો ને ઉલઉલ કર્યો કરતો હતો.' જોકારે આકળાં થઈ જઈ જવાખ આપ્યો.

'જીને આવવા દે એટલે ખતાવું કે ઈશ્વરે આપણી ઉપર કેવી કૃપા કરી છે.' ડગમગ કરતી ડોસી પલંગ પાસે આવી એટલે જોકારના હાથમાંથી દીવો લઈ ચંદુલાલનું માથું ખતાવી રામચંદ્રે કહ્યું કે, 'જો, આ માથા ઉપર કુમકુમનો થાપો મારેલો જણાય છે કે નહીં ? કાન ઉપર પણ જો કંકુ ગર્યું છે.'

જોકાર અને મંજામા મંદવાડને લીધે આજા થઈ ગયેલા વાળ-વાળું ચંદુલાલનું માથું કંકુથી ભરાઈ ગયેલું નેત્ર અત્યંત આશ્ચર્ય પામ્યાં. મંજામા કાન આગળ ગરેલા કંકુને ચપટીમાં મસળતાં મસળતાં બોલ્યા કે 'રામચંદ્ર ! ઓહો ! આ શું ? તેં કંઈ દુચકો ખુચકો કર્યો કરાવરાવ્યો હતો કે શું ? કહે અમે તો ત્યારનાં જાગીએ છીએ. આ હમણાંજ આંખ મિચાઈ ન મિચાઈ ને તેં ખૂમ પાડી. આ તો ખરેખર કોઈક મોટા દૈવી ચમત્કાર જેવું લાગે છે. ઝટ બોલ શું છે ?

‘એકનાર ખાતરી કર કે કંકુ ભર્યો હાથ કે.છએ ચંદુના મસ્તક ઉપર મૂકેલો હોય એવું લાગે છે કે નહિ ? સાક્ષાત્ પરમેશ્વર ! પરમેશ્વરેજ આપણી ઉપર દયા કરી લાગે છે. જીજી ! હવે પાસો ફર્યો એમજ માન. કંકુનો ભરેલો હાથ તારા છોકરાને માથે પરમેશ્વરે મૂક્યો તેની આથી બીજી ફરી વધારે-વધારે સારી ખાતરી કરવાની હોય ? તે કહે.’

‘હંશ્વરે મને તો આખો જન્મસારો આવા ચમત્કારોજ બતાવ્યા છે. જ્યારે જ્યારે સંકટ આવ્યાં હશે જ્યારે ત્યારે હંશ્વરેજ તેમોથી મને પાર ઉતારી છે. દોકરા ! હંશ્વર ત્રિવાય માણસ બીજા કોની ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકે તેમ છે ? એ પરમ દ્રુપાણુ વિશ્વંભરનાથ સૌનું ભરણપોષણ અને રક્ષણ ક્યો કરે છે. અમે તો બીજા કશા આજીવનપાળને માનતાંજ નથી. એ જન્મ આપે છે અને એજ પાળે છે. અમે હમેશ તેની ઉપર આસ્થા રાખીને સુખ દુઃખ સહન કરીએ છીએ. હંશ્વરજ અનન્ય શરણ છે, એમાં શું કહેવું ? બોલ હવે તને શો ચમત્કાર જણાયો તે સૌ કહે ?’ ડાસીએ રામચંદ્રવાળી આરામ-ચેરમાં બેસીને પ્રસન્ન મને આમ પૂછ્યું અને જોકારશેકાણી ખુરસીની પીઠ પકડી આતુરતાથી ‘રામચંદ્ર શું કહે છે,’ તે સાંજળવા ઉભાં રહ્યાં.

‘જીજી ! ઘણા દિવસના ઉગ્ગરાઓને લીધે જંગવાનાં બહુ બહુ યત્ન કરવા છતાં પણ આજ મારાથી ઉઘી જવાયું. શરૂઆતમાં એવી ગાદ તિદ્રા આવી કે, મને કશું ખવરજ નથી. તમે જંગતાં હશે, મને બોલાવ્યો હશે અને આ કહે છે તેમ, તમે કટપાંત પણ કર્યું હશે. છતાં હું તે કંઈ પણ જાણતો નથી. ઉઘમાં મને એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે, જાણે કેશવચંદ્ર એક તપોમૂર્તિ સંન્યાસીને લઈ આપણે ઘેર આવ્યા. તેમણે મહાત્માને કહ્યું કે, ‘આ મારા સ્નેહી ઉપર કૃપા કરો.’ મહાત્માનું તેજ અને તેમની પુણ્યમૂર્તિએ આપણને ચક્રિત કરી નાંખ્યાં. કેશવચંદ્રની વિનંતિ તેમણે સ્વીકારી, ચંદુલાલના મસ્તક ઉપર હાથ મૂક્યો. અમે તમે અને કેશવચંદ્ર જોતાંજ રહ્યાં અને તે યોગી એમ્મ કશું બોલ્યા ચાલ્યા વગર પછી ત્યાંથી અંતઘર્મન થઈ

ગયા. ‘કેશવચંદ્ર ! તમે આ મહાત્માને ક્યાંથી લાવ્યા ? અને તે અમારા ઉપર આવી મોટી કૃપા કરવા છતાં અમને તેમના ચરણારવિંદ પામવાનોએ લાભ આપ્યા વગર આમ અંતર્યાન કેમ થઈ ગયા ?’ એમ હું કેશવચંદ્રને પુછું છું એટલામાં તો તે પણ મને કશો ઉત્તર આપ્યા વગરજ આડતા થયા. મેં તેમને મોટથી બોલાવવાનો વતન કર્યો તેથી જાગી ગયો.

‘આપણે તો એને સંભારતાંએ નથી અને એણે તો આપણને એનાં હમેશનાં ગુણુઓસિંગળાવનાવ્યાં. આ સ્વપ્ન જેવું ન કહેવાય કંકુનો થાપો તાર્ત્રી છે અને કેશવચંદ્ર ખરેખર મહાત્માને લઈને આવ્યા હોય તો તપાસ કરાવરાયો આપણે ચંદ્રના મંદવાડને લીધે શાંડા જેવાં થઈ ગયાં છીએ, એટલે ખરું સ્વપ્ન જેવું, અને સ્વપ્ન આપણને ખરાં જેવું લાગે એમ છે, કેમ છલ ! બોલતાં નથી ?’ જેઠેરશેઠાણીએ ઈરકમુદ્દિએ ચમત્કાર સૂચવતા બતાવી.

‘ના, સ્વપ્ન રૂપે હશ્વરતી કૃપા. આ જગતમાં ઘણીએ વાર આવા ચમત્કાર બને છે. નાસ્તિક માણસો ન માને તો ભલે, પણ દરેક માણસને આવી રીતે જીવનમાં એકાદ એ વાર હશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થવા વગર તો રહેતેજ નથી. મને એ ત્રણ વાર સ્વપ્નદ્વારા આવા ચમત્કાર જણાયા છે. પ્રિયજનના સારા ખાટાનું માણસને આવી રીતે ઘણીવાર સૂચન થાય છે. બીજી તો તપાસ કરાવવાની ઘેર ગઈ પણ ઈશ્વરે કૃપા કરી અને ચંદલાવ સવારથી સાંજે થવા માંડે તો એ પુણ્યશાળી પગલાંના કેશવચંદ્રે એના પેજા યોગીરાજ મહાત્મા પ્રિપતાની નારફતે આપણને આભારના ભાર નીચે દાખી દીધાંજ કહેવાયને ? રામચંદ્ર ! જરૂર એ હશ્વર સમાન યોગીમહાત્માએજ કેશવચંદ્ર સાથે થયેલા સંબંધને લીધે આપણને કૃતકૃત્ય કર્યા. હવે તું એનો ફલ નાહ તો ફલની પાંખડીએ કરીને પણ ઉપકાર ફેડ.’

‘કાણુ કોઈ એમ કહેતું હતું જ, ‘ગામ બહાર દન્યા દેવાને જાય છે, પણ પદોણાનાં પગલાં એવાં કે વિદ્ન આવ્યું’ લોક કેવા અમૃતને ઝેર કરી નાંખે એવા દુષ્ટ હોય છે છલ ! જરૂર મારી ગજ-

રીના વડસસરાએજ કૃપા કરી. જેકોરશેડાણી જેમના મનમાં લોકના ઉપલા કથને જરા વહેમ ઉત્પન્ન કર્યો હતો તે પોતેજ પોતાના મનને ચોખ્ખું કરતાં આમ બોલ્યાં. ‘એ આપણે ઘેર આવ્યો ને ચંદુલાલ પાસ થયો. વળી જ્યાંસુધી એ આપણે ત્યાં રહ્યો ત્યાં સુધી નિત્યે હું તો કંઈ ને કંઈ આપણું સારુંજ થતું જોતી હતી. એણે મહા-ત્માની સેવા કરી આ પ્રમાણે કરાવરાવ્યું હોય તો પછી ચંદુ અને એની વહુ જન્મારાનાં ગુણુઓમિંગણુ કહેવાય કે નહિ? પણ એ ક્યાંથી હોય? આ તો ગજરીના વિવાદની ધંખનાને લીધે સ્વપ્નમાં મહાત્માની સાથે એનો પણ પ્રસંગ ગુંથાઈ ગયો હશે અસ્તુ, ગમે તેમ હો. પરંતુ આ તો પ્રત્યક્ષ સત્યજ છે કે, ચંદુલાલના મસ્તક ઉપર કાંઈએ કંઈ ભરેલો હાથ મૂક્યો છે. કેશવચંદ્ર મહાત્માને લઈ આવ્યો હોય કે મહાત્મા પે.તે આપણાં ઘરડાંના પુણ્ય પ્રતાપે અત્રે પધાર્યા હોય, પણ ચમત્કાર નો ખરો તે ખરોજ. હવે જુઓ, જરૂર સવારથી ચંદુલાલની તબિયત સુધરવા માંડશે.’

‘મને હીક લાગે છે આ!’ ચંદુલાલે જાગતો હોય તેમ વચ-માંજ ઉત્તર આપ્યો. ડોસી, રામચંદ્ર અને જેકોરશેડાણી ઘણે દિવસે દોકરાના બોલ સાંભળી ખુશી ખુશી થતાં એકદમ તેની પાસે જઈ ઉભાં રહ્યાં. જેકોરશેડાણીની આંખમાંથી આજ હરખનાં ઉનાં ઉનાં આંસુ નીકળી પડ્યાં. ડોસી તેના મસ્તક પાસે મુખ લઈ જઈ બોલી કે ‘બેટા બાપા! તને હીક લાગે છે ભાઈજા! હથિરનો ઉપકાર માન! અહો! અમેને હથિરે તાર્કી, જીવાડ્યાં અને હસાવ્યાં. હથિરજ એક ખરો છે. તેનામાંજ હમેશા વિશ્વાસ રાખીએ બેટા! તને હવે કેવું હીક લાગે છે?’

‘જીજી! હું જાણે આશિંતોજ પહેલાં હતો તેવો થઈ ગયો છું. તંદુરસ્ત નિદ્રામાંથી આગળ જેમ જાગતો તેમ મારાથી હમણાં જગાયું. હવે મને નયજાઈ લાગે છે. હું કોણ, ક્યાં છું, તમે શું? એવું કંઈ પણ જ્ઞાન મને આજ સુધી ન હતું. હું જાણે છૂટ્યો હોઉં એમ લાગે છે. મારા મનનો રોગ હું તમને કોઈ કોઈવાર કહેતો તે જાણે અધો

આજ એકદમ દૂરજ થઈ ગયો છે. મારું મન તદન શાંત થઈ ગયું છે. નળગાઈ સિવાય મને બીજું કંઈ પણ દુઃખ દરદ હમણાં જણાતું નથી. તમે હવે મારી બિલકુલ કાળજી કરનાં નહિ. જીજી ! મને હવે જરા ચા પીવી છે.’

‘એટા ! બપોલે મહીના થયાં તારી સાથે અમે પણ ચા છોડી દીધી છે. તું ચા પીશ તો અમે પણ તારી સાથે પીશું, પણ દીકરા ! તારી નળગાઈને લીધે અત્યારે તને તે ન અપાય ? નાની ચમચીવડે દૂધ આપીએ છીએ, તે પણ પરાણે તારે ગળે દિતરે છે તો પછી ચા કેમ અપાય ? દીકરા ! એવી ગાંડીગાંડી ભાવના હમણાં કરતો ના.’ ડોસીએ ભયને લીધે વાત વિસરાવવા યત્ન કર્યો, પણ ચંદુલાલે ફરીને કહ્યું કે ‘જીજી ! હું નિત્યના જેવો નથી. હું મનથી તદન હોશિયાર છું. મંદવાડને લીધે બોલું છું એમ ન ધારતાં. જરાએ ડરનાં નહિ. અલગત, મારાથી વધારે તો કદાપિ નાહ પિવાય અને હું વધારે પીશ પણ નહિ.’

રામચંદ્રે બેંહોશ નહિ કરવા દેતાં કહ્યું કે, ‘ડીક. તારી બા જઈને તારાવડુને ઉઠાડી ચા કમ્પરાવે છે દરમિયાન તને મારું વાગતું હોય તો તું જરા ધીરેથી જીજી સાથે વાનચીત કર અને હોશિયાર થા ત્યાર સોરી ચા પણ થાય છે.’ જેકોરને ‘તમે જીજીને દાતણપાણી કરાવરાવો.’

‘તારાભાભી અહિં છે ?’ ચંદુલાલે પૂછ્યું.

‘તને તેય ખબર નથી દીકરા ? તારાભાભી અને તારાં ઝવેરણ સાળી સાથે તને જોવાને પંદરેક દિવસ ઉપર અહિં આવેલાં છે. એ એ દિવસ રહીને ગયાં પણ તારાવડુને તારી બાએ કામકાજનો વખત હોવાથી અહિં રાખ્યાં છે.’

‘ચંદુ ! તને દુઃખમાંથી મુક્ત થયો હોઈ અને તંદુરસ્ત હાલ-તમાં આવ્યો હોઈ એવું શું નવાઈ નવાઈ જેવું લાગે છે વારું ?’ રામચંદ્રે પૂછ્યું.

‘આપાજી ! મને પ્રથમથી જ કંઈ દુઃખ હતું તે માત્ર એજ

હતું કે, હું જાણે મારો પોતાનો ન હતો. વાત કરુંકારવું ખરો પણ પાછો સૌ ભૂલી જાઉં. જીવ અગમનિગમમાં ઉતરી જતો હતો. અત્યારે મને એવું નથી લાગતું, હું જાણે મારી પોતાની અસલ સંજ્ઞા પામી મારો પોતાનો બન્યો છું. મને આનંદ સાથે છુટો થયો હોઈ એવું લાગે છે. ગજરીબહેન ! ક્યાં છે ? 'ચંદુલાલે વાત કરતાં કરતાં ચક્ષુબ્ધ, 'આપાજી ! આપણે એને પરણાવી એવું મને લાગે છે તે શું ?'

મંછામા બોલ્યાં કે, 'તને હજી ભ્રમ છે દીકરા ! બહુ બોલીએ નહિ, થાકી જવાય. ગજરીને પરણાવવા માટે આપણે અહિં આવ્યાં અને તું માંદો પડ્યો એટલે તે બધું અટકી પડેલું છે. તને એનું સ્મરણ રહેલું છે. તું હવે પાછો આંખ મીચી શાંત થા. ચા તૈયાર થઈને આવશે ત્યારે તને ખેઠો કરીશું.' મંછાડોસીએ ચંદુલાલને કપાળે વહાલથી હાથ મૂકી તેનો થાક ઉતરે તેમ શાંત પાડ્યો. રામચંદ્રને તેમણે કહ્યું કે, 'રામચંદ્ર ! હવે તુંએ બહાર જઈ દાતણપાણી કર.'

રામચંદ્ર બહાર ગયા અને ડોંસી ચંદુલાલના કપાળ ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં તેની પાસે બેઠાં. ચંદુલાલના મોં સામું અને તેના માથા સામું જોતાં અને મનમાં વિચાર કરતાં કે 'ઓહો ! આ શું અદ્ભુત ! ખરેખર કંકુ છે ? મન કબુલ કરે તોય કરે અને ન કરે તોય કબુલ કરવુંજ પડે, એવું કૌતૂક છે ! છોકરાના મોંની કાન્તિ-માંએ ફેર પડી ગયો છે. અહો ! ઇશ્વર ! હું તારી કેટલી બધી આભારી. હું કયી રીતે તારા ગુણ ગાઉં ! તુંજ નોંધારાંનો આધાર છે. મને-અરે મને તો શું પરંતુ કાંઈને પણ આ છોકરાની આશા ન હતી. વહુને સીમંત અને દીકરાની ભયંકર સ્થિતિ ! ઓ પ્રભુ ! મને તો કડકડતા તેજના પેણામાં નાંખી હોય એવું દુઃખ થતું હતું. પ્રભો ! તેંજ ખરેખર મારી સામું જોયું, નહિ તો હું આ સંસાર દાવાનલમાં દઝાઈ સિઝાઈને મરત. અહો ! આથી મને તારી બીજી કયી પ્રત્યક્ષતા મળવાની ? આ દેવતાઈ કંકુ તો હું મારા કુટુંબને પરંપરા વારસામાં અપાતું રહે એવી રીતે સાચવી રખાવીશ અને હે પ્રભો ! એજ અમને નિરંતર તમારી ભક્તિ અને શ્રદ્ધામાં નિશ્ચલ રાખશે.' ફરી ફરીને

ચંદુલાલના મુખ સામું જોતી અને તેની ઉપરનું દુઃખનું વાદળ દૂર થયેલું જોઈ ઈશ્વરનો ઉપકાર માનતી, ડોસી ચમત્કારના વિસ્મયમાં પડી કદી મૌન રહી જતી અને આનંદથી અનેક મનોરથ કરતી હતી, એટલામાં આનંદની અને હાસ્યની મૂર્તિ હોય એવી ગજરી અંદર આવી. રૂપાની ઘંટડી જેવા ઝીણા મધુર આનંદથી વિખરાતા કર્ણમાં અમૃતની ધારાઓ વરસાવતા અને ઉમંગ તથા ઉત્સાહથી ભરપુર બોલોમાં તે બોલી કે, ‘દાદીમા ! મારાં ભાભી ચાંદીનો થાળ લઈ નહાઈ ઘોઘને ભાઘને પુનરુજ્જીવન આપનારું એ પવિત્ર કંકુ લેવા આવ્યાં છે, કહો તો અંદર બોલાવું ?’

‘ભલે ! આવ, બેટા ! સુભાગી વડુવર !’ ડોસીએ ટટાર થઈ ગુલાબવડુને અંદર આવવા આજ્ઞા આપી. સૌભાગ્યની મૂર્તિ હોય એવી ગુલાબવડુ પછી આધું બોલી રમઝૂમ રમઝૂમ કરતી તારાગૌરી સાથે અંદર આવી.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

ઘર તરફ.

‘ભાઈ ! તમારો તે અમે કેટલો ઉપકાર માનીએ ? તમે અમને જીવતદાન આપ્યું. અમે આ જગતમાં નહિ તો શું મેં દેખાડવાને જીવત. ખરેખર ડોસો તો આજ કુવે પડત પરંતુ મેં તમારે નામે વાચાં તેથી તમારા ઉપર વિશ્વાસ રાખી તમારીજ વાટ જોઈ બેસી રહ્યા. ને તમે પાછા ન આવ્યા હોત તો એ જરૂરજ આત્મઘાત કરત. હું અભાગિણી પછી શું કરવાને નિર્લજ્જ જેવી આ દુઃખના દરિયામાં જીવત. હું પણ દીકરીના બળાપામાં આ જીવનની કાળાગ્રિમાં આહુતિજ આપત.’ પેલી બાહણીએ કેશવચંદ્રનાં એવારણાં લઈ તેનો ઉપકાર માન્યો. ભરવાડ અત્યંત ખુશ થયો, અને ‘બાવાજીને વાઘે મારી નાંખ્યા’ એમ ન્યારે કેશવચંદ્રે કહ્યું ત્યારે તો તે ખડખડાટ હસી પડ્યો. નિખાલસ-ખુશ મને તે બોલ્યો કે, ‘ભાઈ ! બધું અહિંનું

અહિંજ છે. 'સરગ ને નરક અહિંજ છે.' જેવું કરમ કરે તેવું ફળ પામે નકારાતું કદીએ સાફ થતું નથી. બ્રાહ્મણની અણુસમજી છોકરીને તેનાં માત્રીતરની પાંખમાંથી ઊડાડી જનારને મારો ધણી સગ્ન ક્યાં વગર તે કદીએ રહે કે? ખાત્રા ને સાધુડા ઢોંગ કરીને મારા દીયરા! જગતને ધૂતી ખાઇ તોફાન અને આવાં કળાડાંજ ક્યાં કરે છે. 'મદ-તનું ખાવું ને મસીદે સુવું.' ગાંજ કુંકવા અને પારકા રોટલા ખાઇ પારકાનાં ઘર ધાત્રવાં, તે ઇશ્વર અમ સાંખે ?'

પેલી છોકરી તો આ બનાવથી એવી શરમિંદી-છોભી પડી ગઈ હતી, અને વાંચે પેલા ખાત્રાને તેની આંખો આગળ એવી રીતે ફાટી ખાધો હતો કે, તે થરથરીજ ગઈ હતી. તે આ બનાવથી ખરેખર હચમચ ખાઈ ગઈ હતી. પૂછતાં પણ કંઈ બોલતી ચાલતી ન હતી. 'અણુસમજી છોકરીને ડોસાડોસી શિક્ષા ક્યાં વગર નહિ રહે,' એવા કેશવચંદ્રને લય હતો તેથી ભરવાડ પાણીછાણી લેવાને ગયા પછી તેણે ડોસાડોસીને કહ્યું કે 'જીઓ ! હું હવે ખીજે રસ્તે મારે ગામ જાઉં છું. તમે આ ભોળા ભરવાડની સંગાથે સીધાં સીધાં તમારે ગામ જાઓ. તમારી છોકરી અણુસમજી છે. તેને નજર તળે રાખજો અને કંઈક લાજવાગણવા તથા ભક્તિ કરવા તરફ લક્ષ રખાવજો. એના જન્મારો ખગડેલા છે. એની ઉપર તમે કંટાળતાં નહિ. તેમ એના જીવને તુન્હ ગણી ધિક્કારશો પણ નહિ. એ અણુસમજી ખાળકને તમે કંઈ શિક્ષા ન કરતાં, નિભાંગી જીવ ઉપર હમેશ દયા રાખવી. ક્રોધ કરી તેને વધારે સતાવવો કે ધિક્કારવો નહિ. તમે કહો છો કે 'રોટલાનું' તમને દુઃખ નથી' તો પછી આ છોકરી તમને ભારે પડવાની નથી. વ્યવહાર દષ્ટિએ આખરે સાચવીને રહેતાં આવડે, એજ માત્ર તમારે એને શીખવવાનું છે. તમારે ખીજું છોકરું નથી અને પિતરાઈઓ વગેરેનો પરિવાર છે, તે જુદો છે. તમારી પાસે જે હોય તે તમે તમારી પોતાની પુત્રીને આપજો. તમારે જે કરવાનું છે તે એજ કે, તેને મિલકતનું રક્ષણ કરવાને યોગ્ય બનાવવી. આપણા લોકમાં દુઃખના પાનાવાર છે. હિંદુ સંસારનાં દુઃખ અસાનજન્ય છે. જ્ઞાનથી આપણું

અને પરનું તેમ આલોકનું અને પરલોકનું દુઃખ ટાળી શકાય છે. અભણ કુટુંબોમાં જ્યાં જોશો ત્યાં તમને આવુંને આવું દુઃખ જણાશે. આપણા લોકની સ્ત્રીઓ અને ખાસ કરીને વિધવાઓ વગેરે જે મહા દુઃખથી કણકણથી જણાય છે તે કુટુંબની અજ્ઞાનતાને આભારી છે. ભણ્યા-ગણ્યા સારા લોકમાં ક્યાંઈ દુઃખ નથી. લગાઈ ટંટાને કિંવા મતભેદને તમારે દુઃખ સમજવું નહિ. એ તો આ જગતમાં બધે ચાલ્યાંજ જાય છે. મનને શાંત રાખી આવ્યા ગયા દુઃખને સહન કરવું અને બનેલા બનાવને વિસરી જવાનો યત્ન કરવો, એમ ક્યાંથી મુખ ઉત્પન્ન થાય છે. આ વાતને તમે વિસરી જાઓ. છોકરીને આ બનાવ ઉપરથી સંતાપશો નહિ. જો તેમ દરશો તો તે નહોત થઈ જશે અને આથી પણ વધારે ખરાબ રસ્તે ઉતરી પડશે. મારજીડ કે સખતાઈ માણસને સુધારતી નથી પણ સમજાવી પટાવીને એકાંતમાં દીધેલી શિખામણ સુધારે છે. માટે મારી તમને એટલીજ વિનંતિ અને ભલામણ છે કે તમારે પોતાને માટે અને છોકરીને માટે આ વાતને જાણે બનીજ નથી એમ ગણી તદ્દન ભૂલી જવી અને શાંત રહી કર્નવ્ય હોય તે ક્યાં કરવું. તમે તમારું નામ ઠામ મને આપો, કે જેથી હું તમને કાંઈ વાર મળું અને મારાથી તમારી કે તમારી પુત્રીની સંભાળ લેવાય તો કાંઈવાર લઈ શકું.’

ડાસો બોલ્યો કે, ‘ભાઈ ! તમે સારાં માખાપના ફરજંદ છો એટલે સારીજ શિખામણ આપો, તે યોગ્ય છે. હું સમજું છું પણ આપણો—ખાસ કરીને બાલણોના સંસાર બહુજ દુઃખી છે. વિધવા છોકરીઓ અને વહુઓને સાચવવી—સાપના ભારા વિંદારવા એ મહા મુશ્કેલ કામ છે. અજ્ઞાન ઐરાંધી એ કામ બનતું નથી અને પુરુષોને બિચારાઓને લાખો જંગળો હોય છે. એક તરફથી ગરીબાઈ, બીજી તરફથી કલેશકંકાસ, અને ઘરોમાં જોઈએ તો અજ્ઞાન અણસમજી ઐરાંતું રાજ્ય, ત્યાં શું અને ? ઘરનું ભૂખણ અરે ! ઘરનું અજવાળું ઐરું કહેવાય છે. તેના વડે ઘર શોભે છે અને સુખી થાય છે. ઐરાં અજ્ઞાન એટલે ઘર કંકાસતું ઘર, અને તેમાંથી પછી જે વસ્તી થાય

તે પણ કંકાસિયાજ નીવડે. સુખ ને આનંદમાંથી સુખ અને આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા દુઃખ અને ક્લેશમાંથી દુઃખ તથા ક્લેશજ ઉત્પન્ન થાય છે. આ બધો વાંક છોકરીની માનો છે. નાનપણથી હું એને કહેતો હતો કે, છોકરી અને કણકને તો સારાં ફળવવાં જોઈએ. તેણે એમ કયું નહિ અને મોટે ચઢાવી તેનાં આ ફળ મળ્યાં. હું તો હજીએ કહું છું કે, કંઈ પાકપૂજા અને કંઈ ભજનકીર્તન શીખવ. એથી એનું મન પવિત્ર થશે અને ન કરે નારાયણ ને સંકટ આવી પડશે તો તેમાંથી પોતાનું ગુજરાન પણ કરી શકશે. મારું કહું માનતી નથી અને આવી રખડપટ્ટીની જાતરાઓમાં બેપૈસા છે તે નકામા નાંખી દેવરાવે છે.’

‘કાકા ! એ તો હવે જો છે તે છે. એમને માટે હિંસાચ કરવો નિરર્થક છે. દબ્યા દૂધ ઉપર રોવું કંઈ કામનું નથી. ‘ભૂત્યા ત્યાંથી ફરીને ગણવું’ માટે મેં કહ્યું તે બાબત લક્ષમાં રાખશો તો બસ છે. બહેનને કંઈ દેખતી કરજો. વારસામાં ધન અને મિલકત મેલવા કરતાં ગુણવાન છોકરાં મૂકવાની ઉમેદ વધારે રાખવી, કે જે ધન અને મિલકતને ઉપજાવી શકે. અસ્તુ ! તમે હાલ જો જાતરાએ જતા હો ત્યાં જોઈએ તો જાઓ, પણ એની ઉપર નજર-કડક નજર નહિ પરંતુ સ્નેહની નજર રાખતા રહેજો. ધન્યવ તમારું સારુંજ કરશે. હવે મારે જવું છે તેથી રજા લઉં છું. આ ભરવાડને જરૂર સાથે રાખજો. એ જડસો પણ સારો અને ચોખ્ખો દિલનો માણસ છે. આપણી રીતને અનુસરી આપણે કેટલીક વર્ણને હાલકી માનીએ છીએ, પરંતુ તે તેવી નથી. ગરીબ અને સાદું જીવન ગાળનારા લોકો ઘણી વાર આપણા કરતાં સ્વાભાવિક રીતેજ બહુ ઉચી નીતિમત્તાવાળા હોય છે. હું જ્યાં સુધી મનુષ્યની પરીક્ષા કરી શકું ત્યાં સુધી તો મને આ ભરવાડ ચોખ્ખો દિલનો માણસ લાગે છે. ભલે, આપની યાત્રા સુખ રૂપ થાઓ.’ આમ કહીને કેશવચંદ્ર ઉડ્યો અને નજીકના રેલવે સ્ટેશન તરફ જનારા માણસો સાથે માર્ગે પડ્યો.

આ સથવારામાં એક અમલદાર અને તેનું કુટુંબ તથા બીજા

બે ત્રણ આમતેમના વજ્રક નજીકનાં ગામોના રહેવાસી વાણિયા હતા. અમલદારની સાથે બેલગાડી હતી પણ રસ્તો એવા ખડખડો હતો કે ગાડીમાં બેસા કરતાં હિંડવું વધારે સારું. ટેકરા અને પથરાઓથી ગાડી હેઠા ખાતી ને શરીર આમ તેમ અકર્ષણ તેમાં કુટારા જવું હતું. એકાદ ગાઉ ગાડીમાં બેસી રહ્યા પછી કેશવચંદ્ર અને પેલા મરદોને મજેથી વાતચીત કરતા અને હસતા રમતા ચાલતા વંદ અમલદાર પણ ગાડીમાંથી ઉતરી પડ્યો. ગાડીથી જરા દૂર પગમાર્ગે તેઓ ચાલતા હતા. તેમને ખૂબ પાડી ઉભા રાખ્યા અને સંગાથ કરો તેણે પણ તેમની સાથે ચાલવા માંડ્યું. મોટો માણસ સયવારામાં આવતાં તેઓ વચ્ચે અત્યાર સુધી જે ક્ષામસ્કરીની વાતચીત ચાલતી હતી તે બંધ પડી. કેટલીકવાર મુંગા મુંગા ચલ્યા પછી કેશવચંદ્રે તેને 'મિસ્તર' શબ્દથી સંબોધી તે કાણ છે ? અને ક્યાં જાય છે, વગેરે સવાલો પૂછી વાતચીતની શરૂઆત કરી. આ માણસ પાંત્રીસ ચાળીસ વર્ષનો થોડું ઈંગ્રેજ ભણેલો અને નાના દરબારનો પણ મોટો અભિમાની અને દોરતોર ચલાવનાર કારભારી જણાયો. કેશવચંદ્ર સાથે વાતચીત કરતાં પણ તે પોતાની કૂલ મારતો હતો. ગામડિયા વાણિયા તેના દોરની વાતો સાંભળી છક થઈ જતા હતા. વાતમાં ને વાતમાં અશુદ્ધ ઉચ્ચારે તે કેટલાક ઈંગ્રેજ અને સંસ્કૃત શબ્દ વાપરતો અને કેશવચંદ્રને પોતાની આવડ હોંશિયારી દેખાડવાનો યત્ન કરતો. તેના જ્ઞાનનાં અને તેના કારભારનાં વખણ સાંભળી પોતે જાણે તેથી અંજન જતો હોય તેવા દેખાવ કરી કેશવચંદ્ર તેન વધારે અને વધારે પવને ચલાવતો હતો. કારણ તેને ગમતમાં રસ્તો કાપવાની મઝા પડતી હતી. આવા ઉજ્જર પ્રદેશમાં અમલદાર સાહેબને પોતાને વખાણનાર મળ્યો તેથી ગપાટા તો એવા ચાલવા માંડ્યા કે, વાણિયા ખડાઈના રસમાં ગુલતાન થઈ ગયા.

આમ ચાલતાં ચાલતાં નીચી ઉંચી પહાડી જમીનનો માર્ગ પુરો થયો અને રેતાળ સીધો રસ્તો આવ્યો. અમલદારનાં વાણિયાણીએ ગાડી પાછળ ચાલતા સવારની પાસે બે ત્રણ વાર ગાડીમાં બેસવાનું કહેવ-
રાવ્યું પણ અમલદાર સાહેબને કેશવચંદ્રને મૂકીને જવું ગમ્યું નહિ.

ફરીને ગાડીમાં બેસવાનું આમંત્રણ થતાં તેણે કેશવચંદ્રને કહ્યું કે
'મિસ્તર ! તમેય ચાલો, આપણી ગાડીમાં પુષ્કળ જગા છે. અમારાં
બેરાં છોકરાં એવો કશો મહાત્મે રાખતાં નથી કે તમારા આવવાથી
અમને અગવડ પડે.'

'માફ કરો, સાહેબ' મને ચાલવું હીક પડે છે. આજના કરતાં
વધારે કાણુ અને લાંબી મુસાફરીઓ કરવાનો મને હમણાં મહાવરો
પડી ગયો છે. આપ ખુશીથી ગાડીમાં જઈ બિરાજો. વાતચીત કરવાની
આપને ઇચ્છા હશે તો હું ગાડીની ખરોખર ચાલીશ.' વાતમાં તે
પોતાની નાતનો ને ખંભાતનો હોવાનું જણાઈ જવાથી આમ કહી
કેશવચંદ્ર તેની સાથે ગાડી ભરૂં ગયો. ગાડીને અને પેલા ઘણિયા-
ઓને અમલદાર સાહેબે પોતાના ફવાખદાર હુકમથી થોભાવ્યાં અને
પાણી તથા પાન ખીડી વગેરે જમ્યા પછી કેશવચંદ્રે નજ માન્યું ત્યારે
પોતે જઈને ગાડીમાં બેઠો. અમલદાર સાહેબે ઘણિયાણીને સંભળાવવા
હવે વધારે ધ્રુવની વાતો કરવા માંડી. માણસે પહેલ વહેલાં પોતાને
ઓળખતાં શીખવું નેહએ છીએ. પોતામાં કેટલી આવડ છે, પોતે
કાંઈ કામકાજ કે જગાને માટે કેટલા યોગ્ય છીએ, અને આપણે જે
બોલીએ છીએ તે ન્યાય પડતું આપણો દોષ સામે ઉઘાડો પડે એવું
છે કે નહિ? વગેરે બાબતોનો વિચાર તથા ખીજને માટે કંઈ બોલીએ
કહીએ કે વિચારીએ તે દોષ આપણામાં-પોતામાં કેટલો છે તેનો
વિવેક કરતાં માણસ માત્રે જરૂર શીખવું નેહએ. જે પોતે પોતાને
તોળી જાણે છે તે દુનિયાને તોળી શકે છે. અજ્ઞાત, લોક કહેતી છે કે
'કાંઈને પોતાનો દોષ દેખાતો નથી.' પરંતુ હું તો એમ માનું છું કે,
જેને પોતાનો દોષ દેખાતો નથી તે એક રીતે અંધ છે. જ્યારે તે
પોતામાં રહેલો દોષ દેખી શકતો નથી ત્યારે ખીજનો દોષ દેખે એ
સંભવિત છેજ નહિ. જે પોતાને દેખે તેજ દુનિયાને દેખે. પોતાને
ઓળખવામાં મુક્તિ છે તેમ સંસાર વ્યવહારના વ્યવસાયો ને જીવનના
માર્ગમાં પણ પોતાને ઓળખવામાંજ મુક્તિ-જય છે. જે પોતાને
ઓળખે છે, પોતાની યોગ્યતા આવક, ગુણદોષ અને કાર્યકાર્ય વગેરે

સમજી શકે છે, તેજ બણેલો, તેજ જ્ઞાની અને તેજ હડાયો માણસ કહેવાય છે કળવણીમાં પણ માણસને આ કળવણી-સદસદ્વિવેક બુદ્ધિની ખીલવણીની કળવણી અવશ્ય મળવી જોઈએ. પશુઓએ સારું ખોટું, કડવું મીઠું ને ગુણ દોષ તો જાણી-પરખી શકે છે અને આપણે માણસ જેવા માણસ જવારે આપણી પોતાની ખીજ સાથે સરખામણી કરી સારામાં સારો વિવેક કરી શકીએ નહિ તો પછી ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે તેજ યોગ્ય કહેવાય કે, પશુનાં ધન્યભાગ્ય કે તેમનું ધાસ આપણે ખાઈ જતા નથી. પોતે કેવા છીએ તે જાણું. દોષ તજી દેવા સારામાં સારા વિવેકી ન્યાયી પ્રમાણિક સત્યવાદી થવું ને પછી ખીજને તેનો ખોલ કરવો. ‘હું વિદ્વાન, હું હડાયો, હું રૂપાળો, હું સૌથી શ્રેષ્ઠ, મારા જેવું ખીજનું કાંઈ નહિ.’ એવી અહમહમિકા પોતે પોતાને તોળી જાણનારજ મૂતી શકે છે. એ ન મુકાય ત્યાં લગી જ્ઞાન-કળવણી વ્યર્થ છે. કેશવચંદ્ર પોતે તેનું ગૌરવ બરાબર સમજતો હતો.

આ પ્રમાણે કેટલુંક ચાલ્યા પછી પેલા ત્રણ જણમાંના બે માણસોને રસ્તો બદલવાનો વખત થયો. એક મોટા વડના ઝાડ તળે તેઓ સર્વે પાણી પીવાને થોભ્યા ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, ‘માહેજ ! અમે હવે અહિંયાંથી રજા લઈશું. અમારાથી કંઈ ખોટાણું ચલાણું હોય તો માફ કરજો. આપ સાહેબને લીધે અમને આજ બહુ ગમન પડી. હવે અમે આ રસ્તે જઈશું અને આપને પેણે રસ્તે હજી કેટલાક ગાઉ દૂર જવાનું છે. બળદો સારા છે એટલે દાખીને લકાવશો તો રાતના આઠ વાગ્યાની ગાડી જરૂર હાથ આવશે.’ બહુ વિનય અને આભાર દર્શાવી તેઓ બુદ્ધા પડ્યા. અમલદાર સાહેબે પણ પોતાના ગાડીવાનને કહ્યું કે ‘જો સાંભળ્યું. સ્ટેશન હજી દૂર છે અને તું ચાંપીને બળદો હાંકીશ તોજ અમને ગાડી મળશે નહિ તો ‘વહેલા ઉઠ્યા અને ભૂત્તા પડ્યા’ જેવું થશે, સમજ્યો. બચ્ચાં છોકરાંને લઈ અમે નાના સ્ટેશન ઉપર ક્યાં પડી રહીશું ?’ કેશવચંદ્ર સામું જોઈ વળી તે બોલ્યો કે, ‘મિસ્તર ! ગાડાંની મુસાફરીનું આ દુઃખ બહુ મોટું છે. નાનાં સ્ટેશને જવાનું હોય, ત્યાં કેટલીક ગાડીઓ થોભતી ન હોય અને જે ગાડીને માટે

જતા હોય એ તે જો ચૂકી ગયા તો પછી સ્ટેશન ઉપર ખાલીજ ખોટી થવું પડે' કેશવચંદ્ર ખોલ્યો કે 'ગાડીવાન બિચારો શું કરે? બળદોના બળાબળ ઉપર આધાર રહે. સારા બળદ હોય તો ધારેલે વખતે પહોંચાડે અને નબળા હોય તો રહી જાય. આપણે મુસાફરી કરનારાઓએ ખોટી થવાનો અને મુશ્કેલીઓ વેડી લેવાનો મદાર રાખીનેજ નીકળવું વંતઘણે. માર્ગ છે, કંઈ અડચણ આવી અને કેટલીક વાર ખોટી પણ થવું હયું તો ધારેલે વખતે ન પહોંચાય અને થોભી જવું પણ પડે. આપણને તો તેમ છતાં પુષ્કળ વખત છે આપના દરબારી બેઠા બહુ સારા છે એટલે ટ્રેન મળશે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ત્યાં પહોંચ્યા પછી આપણે પાણીખાણી પી કરીને જરા વેશાંતિ પણ લઈ શકીશું.'

ગાડીવાને ગાડી તૈયાર કરી. બે વાણિક મુસાફરો તેમને રસ્તે અને સ્ટેશન તરફ જનારા તેમને રસ્તા, એક બીજાને 'આવજો, આવજો' એમ કહેતા માર્ગે પડ્યા. પેતાઓમાંનો એક જણ હવે સાથે હોવાથી કેશવચંદ્ર ગાડી સાથે રહ્યો નહિ પણ તેની સાથે ચાલવા લાગ્યો. ગાડી ગરીબાને અને કસિયત તેમના પગરસ્તાથી જરા દૂર ફંટાતા નાળિયામાં થઈને ચાલતી. કેટલીક વાર સાથે ચાલવાનું અને વાતો કરવાનું મળતું, અને કેટલીક વાર નાળિયામાં જતાં કક્કાક અડધો કક્કાક કેશવચંદ્ર અને પેનો વાણિયો બે જણ પગરસ્તે એકલાજ વાતો કરતા ચાલતા. ગાડી ઉતાવળી ચાલે તો તેઓ ઉતાવળા ચાલે અને ગાડી ચક્કર લેવા ગઈ હોય તો તેઓ આગળ જઈ થોડી વાર તેની રાહ જોઈ ઉભા પણ રહે આ પ્રમાણે મળતા અને વિખુટા પડતા, તેઓ કેટલાક માઈલ નીકળી ગયા પછી ફળગુપ સપાટ પ્રદેશ આવ્યો પણ હવે સાંજ પડી ગઈ હતી. પેના માર્ગના જાણીતા વાણિયાના કહેવા ઉપરથી કેશવચંદ્ર ટ્રેન મળવાની આશા રાખતો ન હતો. બળદ પણ હવે થાડી ગયા હતા. અમલનાર સાહેબ ગાડીવાન ઉપર અમલ ચલાવતા પણ બળદ ઉપર અમલ ચાલે એમ ન હતું. કેશવચંદ્ર અને પેનો વાણિયો જો ધારે અને તેમનો સંગાથ છોડી દઈ ઉતાવળા જાય,

તો પગરસ્તે કસાક વહેલા પહોંચી જાય એમ હતું. વાણિયાએ તેમ કરવાનો કેશવચંદ્રને આગ્રહ કર્યો પરંતુ તેણે સથવારો મૂકી આગળ જવાનું પસંદ કર્યું નહિ.

અમદાદર અને તેના કુટુંબવાળી ગાડી એક નદી આવવાથી તે ઉતરવાને નીચાણને રસ્તે ગઈ. કેશવચંદ્ર અને પેસો વાણિયો ઉંચાણને ટુંકે પગરસ્તે ચાલ્યા. તેઓને છુટા પડવાને પાએક કસાક થયા પછી વાણિયાએ કહ્યું કે, 'ભાઈ! સુરજ આથમી ગયો. આપણે આપણાં સોજતીને મૂકીને નહિ જવું હોય તો નહિ જઈએ, પરંતુ જરા ઉતાવળા ચાલીએ તો સ્ટેશન ઉપર પહોંચી જવાય. ત્યાં આગળ આપણે હવે એમની રાહ ફોતા ખોટી રહીશું. વચમાં એક ડેકાણે આપણો અને એમનો રસ્તો મળે છે, પણ ત્યાં ખોટી થઈએ તો રાત પડી જાય અને આપણે ડેસો ખાતા અને કાંટાળાં ઝરડાંથી ઉઝરડાતા અંધારામાં અથડાવું પડે, મારો વિચાર તમારી સાથે મળતો છે. આપણે ગાડી મળે એમ દશે તોપણ એમના વગર જઈશું નહિ, પરંતુ અંધારામાં અથડાયા કરતાં સ્ટેશન નજીક જતા રહેવું ઠીક છે. ત્યાં જઈને બેસીશું.' કેશવચંદ્રને આ ગોઠવણ ગમી. તેઓ પણ દાખીને ચાલવા લાગ્યા. વાતોના તડાકા મારતા અને 'ગાડી મળે તો મળે પણ ખરી' એવી વારંવાર ઉમેદ બાંધતા તેઓ સપાટાગંધ માર્ગ દાખવા લાગ્યા. જેટલી ઉતાવળથી તેઓ માર્ગ દાખવા લાગ્યા તે-લીજ ઉતાવળથી અંધારું. પણ અજવાળાનો પરાલવ કરવા લાગ્યું. નદી ઉતરીને થોડે દૂર જતાં જતાંમાં તો વાણિયાએ ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તેમ એમને ડેસો વાગવા માંડી. એકવાર ડેસ વાગે એકવાર ઝરડામાં કપડું ભરાઈ ફાટી જાય અને એકવાર નીચો ઉંચો પણ પડવાથી પડતાં પડતાં રહી જવાય. આમ થવા માંડ્યું એટલે તેમણે વળી વધારે ઉતાવળા ચાલવાનો યત્ન કર્યો અને અડધાક કસાક થયો ન થયો એટલામાં તો સ્ટેશનના દીવા દેખાવા લાગ્યા.

હવે પેસો વાણિયાના જીવમાં જીવ આવ્યો. તે બોલ્યો કે, 'ભાઈ! અહિં આગળ આપની મરજી હોય તો હવે આપણે ગાડીની રાહ

જોતા ખેસીએ ?' કેશવચંદ્ર થાકી ગયો હતો પણ ખેસવાથી વધારે થાક લાગે અને સ્ટેશન ઉપર જતાં પાછું મોડું થાય, તેના કરતાં સ્ટેશન ઉપર જઈનેજ કમ્બર છોડવી એ વધારે સારું, એમ લાગ્યાથી તેણે જવાનું આપ્યો કે, 'હવે અહિં આગળ ખોટી થવાનું કારણ નથી. સ્ટેશન સામુંજ દેખાય છે તો ત્યાં જઈને ખેસવું એજ ઠીક છે માટે હવે તો ચાલો આવ્યા તે આવ્યા.' વાણિયાને તેજ જોઈતું હતું. તરત તે આગળ થયો અને બેઠ્યો કે, 'જુઓને ભાઈ! એમની સાથે ગાડી, ખેરાં છોકરાં અને સવાર છે. એ પોતે અમલદાર હોઈ ગમે ત્યાં રહે અને ગમે તેમ અમલ ચલાવે તોપણ ચાલે. નહીં અને તેની પેલી તરફનો જે ભાગ આપણે સંખ્યાકાળે કાપ્યો તે ભયવાળો છે. ભલભલા ચમરચંદ્ર પણ ત્યાં આગળ હંટાઈ જાય છે મારી પાસે વંચમ હોવાથી મારો જીવ જરા ઉચો રહેતો હતો. અમલદારને કાંઈ લુટે તોપણ તેનો માત્ર ખેડાં ખેડાં ઘેર પાછો આવે. આપણે ગરોળ માણસ માર્યા જઈએ અને હુંટાઈએ તો આંવા ચોળાને ખેસી રહેવું પડે.' કેશવચંદ્રને વાણિયાનું સ્વરૂપ સમજાયું, તેમ 'હુંટાં ભય' દોઢાનું સાંભળતાં અમલદાર અને તેના કુટુંબન એવી તો કશી આફત નહિ આવી પડી હોય, એવી સદજ્ઞ ફાળ પડી. તેણે પછ્યું કે, 'મહા-જન ! આપણે આવ્યા તે ઠીક કર્યું, પણ કયો તો ખરા કે, હવે ગાડી આવવી વંદેએ કે નહિ ? પગરસ્તાને અને ગાડીરસ્તાને એવા કેટલાક તફાવત પડે એમ છે વાર ?'

જગ થોભી તથા નિચાર કરી તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, 'ચકરાવો નો લાંબો છે. પગરસ્તે આવનાર કરતાં ગાડાને રસ્તે આવનારને આંખમાં આંધું એક કલાક મોડું થાય. તમે વહેમાના નહિ. માથે સવાર છે એટલે તે હુંટાશે નહિ. અમલદારની ગાડીને તો સવારને શીધે હુંટારા ચોળામે અને ચાલતા મુઠી તેની ઉપર જાય નહિ.' વાણિયાએ કેશવચંદ્રની જાતીએ હાથ મુકાવ્યો, દરમિયાન ટ્રેન આવી. હવે તે કેરવીને બેઠ્યો કે, 'ટ્રેન આવી પણ ખેત્રગાડી આવી નહિ, અને આવે તોય હવે એમનાથી પહોંચાય નહિ. આપને એમની સાથે

જવું હશે અને એમના બેગી આપની સગવડ પણ થઈ રહેશે. મારી પાસે મેં આપને કહ્યું તેમ 'જોખમ છે.' એટલે જો આપને ખાતું ન લાગે તો હું જાઉં. આવવું જવું, રસ્તામાં એક ખીજના સંગાથ થયા અને માયાપ્રીત બંધારી, એ તો બધું પંખીઓના મેળા જેવું છે. મારું ગામ આવે એટલે હું ઉતરી પડું અને તમારું ગામ આવે એટલે તમે ઉતરી પડો.' આમ કહી તેણે જવાની તૈયારી કરી. કેશવચંદ્રને ખાતરી થઈ કે, વાણિયો હાથતાળી આપવાને તૈયાર થયો છે તે અટકાવ્યો અટકશે નહિ. તે બોલ્યો કે, 'શેઠ ! વટેમાર્ગીઓમાં માયાપ્રીત શાની હોય ? એમાં તો જેનો જેવો રસ્તો તેમ જવાય. આપ ખુશીથી ટિકિટ લઈ ગાડીમાં ચઢી બેસો. હું તો એ લોકોની રાહ જોઈશ.' જોખમ જેવું ન હોત તો મન પણ હરકત ન હતી. ભક્ષા અહિંજ રહી જાત. તમારા જેવા અને સાહેબ જેવા ભક્ષા માણસો સાથે રાતે બે ઘડી આડાંબવળાં ગરખાં મારત અને તેમાંથી કંઈ શિખામણુ લેત, પણ શું કરું જોખમ છે. માયાને ભય છે કંઈ કાયાને ભય છે ? લો આપ બિરાજો. આપણે આવ્યા તે તરફ બજાઈની ઘંટડીઓ વાગતી હોય એવું સંભળાય છે. હવે તો હમણાં આવ્યા જાણોને ? પણ શા કામનું, હવે ક્યારે ઉતરે અને ક્યારે સરસામાન લઈ ગાડીમાં બેસે. રાત રહેવુંજ પડશે.' એમ કહી વાણિયો તેનો પ્રથમો લઈ આવતો થયો.

તેની બોલવાની ચતુરાઈ અને સ્નેહસંબંધ વગેરે બધું ભૂલી જઈ સ્વાર્થ સાધી લેવાની યુક્તિ અને અડગતાથી કેશવચંદ્ર બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો. તે મનમાં બોલ્યો કે 'નંદના કંઈ ગોવંદ જાણે' બોલો ! કેવી ચતુરાઈ અને કેવા મીઠાબોલાપણાથી વાણિયો મને અહિં લઈ આવ્યો, અને અહિં આવ્યા પછી કેવી પેરવીથી અને પ્રિય વચનોથી મને આશ્વાસન આપી સંગાથ છોડી ચાલી ગયો. ખરેખર સ્વાર્થબુદ્ધિ તો વાણિયાના આપનીજ ! આવાં શિક્ષણો કંઈ શાળા પાઠશાળાઓમાં નથી મળતાં ! આ તો જન્મસ્વભાવ છે. નવા વિચારવાળા એમ કહે છે કે 'જાતિ કૃત્રિમ છે અને જન્મની સાથે એને કંઈ લાગતું વળગતું નથી, પરંતુ જાતિગત શુભદોષ ખરા છે. જન્મ અને સંસ્કાર બેઉ

માનવા જેવાં છે. પ્લાઠ્ઠજનો છોકરો વેપારમાં ને વાણિયાનો છોકરો વિદ્યાર્થીમાં કદીએ સંપૂર્ણ ક્ષતેહમંદ નીવડે નહિ. સંસ્કારથી લોખંડને પોલાદ બનાવી શકાય પણ હલકુંએ સોનું બનાવી શકાય નહિ. અનુભવોમાંથી કંઈક શિખાય ખરું પણ ધણાક ગુણ લોહીની મારફતે પ્રાણીઓમાં ઉતરી આવે છે. શિક્ષણ તો એ ગુણોનું નિયમન કરવાના કામમાં આવે. માંસાહારી વાઘને શિક્ષણથી હેળવી તેની કૂરતાના ગુણનું નિયમન કરી શકાય, પરંતુ તે ગુણ તેનામાંથી સમુળંગો કાઢી શકાય નહિ. તેમ અમુક જાતના ધંધા રોજગાર કરનારી જાતોમાં જે જાતિ-ગત ગુણો હોય છે તે આનુવંશિક હોય છે. એટલુંજ કે તેનું પણ સદ્શિક્ષણદ્વારા સંસ્કરણ થાય. વ્યવહારમાં કેમ ચાલવું, વખત વખતને અનુસરતી કેવી કેવી વૃત્તિઓ રાખવી અને અતિ પ્રિય કે અતિ અપ્રિય ન થવાય, તેમ કેવી રીતે પોતાનું કામ સાધી લેવું, એ ગુણ તો વાણિયામાંજ હોય છે. એની પાસે શું હતું, એનું નામ શું હતું, એ પોતે ક્યાં જતો હતો, શા કામે જતો હતો, ક્યાંક કંઈ તેણે મને વાતમાં જણાવ્યું નહિ. જ્યાં સુધી સથવારાની જરૂર હતી ત્યાં સુધી તે મુલાયમ-રેશમ જેવો રહ્યો અને જ્યાં ગાડીઆવી કે તરત પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ થઈ જઈ જઈ ઓળખ ને માયામીન ભૂંડી ગયો. પેલા અમલદારની કે મારી કોઈની કંઈ દરકાર કર્યા વગર પેતાને રસ્તે પડ્યો. ખરેખર! સંસારમાં ચાલવાને માટે આવા ગુણોની પણ જરૂર છે. એકલા સીધા અને સરખા ગુણો સંસારના માર્ગમાં ચાલતાં ઠોકર ખવડાવે છે. 'કેરેકટર-ચારિત્ર ઉપર કેશવચંદ્રે આમ કેટલીકવાર લગી પોતાના મનમાં ને મનમાં આવી ચર્ચા ચલાવી. સ્ટેશન પરના દીવા પોર્ટરે ઝાંખા કરવા માંડ્યા ત્યારે ફિલોસોફીમાંથી જાગૃત થઈ તે વળી બોલ્યો 'ભલે શેડજી ગયા, પણ મારે હવે શું કરવું? દ્રેન ઉપડી ગયોને પણ અડધો કલાક થયો અને શેડજી મને 'ઓ ઘંટડીઓ સંભળાય' એમ કહીને ગયા એ ઘંટડીઓ તો સંભળાઈજ નહિ. મત અંધારી છે. હું રસ્તાનો અગળણ છું અને શેડે કંઈું તેમ લુટા-રાઓનો ભય છે, તો હવે મારે શું કરવું? શેડની માફક આપણે તરી

માર ઉતર્યા એટલે મંગા નહાયા, એમ કરવું તો મને ડીક લાગતું નથી. મારે એ લોકની તપાસ કરવી ? હજી આવ્યા નહિ તેથી મને શક પડે છે, કે જરૂર નદીનાં વાંધાંમાં લુટાયા હશે અથવા નદીના બાકામાંથી ગાડું ખેંચીને બળદોથી બહાર નીકળાતું નહિ હોય લુટાયા હોય તો સવાર હોતો આવે ખરો ?

હજી તો કેશવચંદ્રના મુખમાં 'સવાર' એવો શબ્દ હતો એટલામાં તે પગપાળોજ તેની પાસે આવી દીનવચને બોલ્યો કે, 'બાઈ ! અમે તો લુટાયાં. ઘોડો ગાડીના બળદ અને માલમતા સૌ અને લુટારા ભાગી ગયા. હું બોલવા ગયો તો મને ઘોડા ઉપરથી ખેંચી પાડીને માર્યો. સાહેબ અમલદારપણું ચલાવવા ગયા તેમને પણ કાકરડાંએ ફુડુંબ્યા. બાઈસાહેબ બુદ્ધિશાળી સમય વિચારી ગયાં તેમ ઘોડે મર્યું. કોઈને ઝાઝું વાગ્યું નહિ. અંધારું થઈ ગયું છે, છોકરાં રડે છે અને હવે શું કરવું ? તે મને કંઈ સૂઝતું નથી.'

'એ લોકથી ચલાય એવું છે કે નહિ ?' કેશવચંદ્રે અશરણના શરણ થવાના વેલ્લંટિયર વૃત્તના હિસાબથી પૂછ્યું.

'ચલાય, પણ ખતી નહિએ.' એના તેણે જવાબ આપ્યો કે તરત કેશવચંદ્ર સ્ટેશન માસ્ટરની પાસે ગયો તે પાસેથી બહુ દયાળુ માણસ હતો. તરતજ તેણે એ પોર્ટર અને ત્રણ ફાનસ આપ્યાં, અને કહ્યું કે 'બા ! લુટારાઓનો ડોરટોર આનાગમ ભાર છે. શુકરાના, કે માર પડિયો નહિ. જાઓ તેવાજ સૌને જલદી લઈ આવો અને વેલ્લંટિગ રૂમમાં રાખો. અપને તેવાજની ફર્મીલીના સારીકાની સારવાર ને ખરદાસ કરાવું. જાઓ, જલદી જાઓ. બન્ધાઓ બિચારાં અંધારીમાં ઘણાકાઈ મરશે' ગરીબ દુઃખી માણસને સલાય થવાના બહુજ ઉમદા ગુણ પારસીઓમાં રહેલો છે. તેઓ કોઈ પણ બાબતમાં ગરીબોને સલાય કરવાને ઝટ તૈયાર થઈ જાય છે. આ બિનિગત ગુણને લીધે સ્ટેશન માસ્ટરે કેશવચંદ્રને ઉરજન આપ્યું અને 'થેક યુ' કહી એ પોર્ટર અને સવારની-હવે પગપાળાની સાથે પેલો અમલદાર અને તેનું કુટુંબ ત્યાં હતું ત્યાં તે ગયો.

લુટારૂઓએ સૌ લુટી લીધું હતું, પણ બાઈ ચતુર તેથી ધર-
ણાનો દાખલો હાંકનારની બેઠક નીચેના બંડારિયામાં ધાલી દેવાથી
બચ્યો હતો. શરીર ઉપરનાં કપડાં સિવાય બધું તેઓ લુટી ગયા હતા.
અમલદારને એ ત્રણ લાકડીઓ પડી હતી પણ લોહી નીકળ્યું ન હતું.
ગાડીવાનના માથામાં જખરો ફટકો વાગ્યો હતો. તેણે કાળિયાનો આંટો
જોરથી વિંટાળી લીધેલો હોવાથી લોહી બંધ થયું હતું. દુઃખ પોકાર-
વાનો અને ખોટી થવાનો વખત ન હતો. ઊકરાને પોર્ટરોએ ઉપાડી
લીધાં. જેને આપણે દોરદાર અમલદાર કહેતા આવ્યા છીએ તે જોશી-
શંકર, ગાડીવાન અને સવાર ત્રણે ખોખરા થયેલા વચમાં રહ્યા અને
કેશવચંદ્રે એક ખત્તી અને ધરેણાનો દાખલો કાઢી લીધો. લુટારૂ પછી
ભય નહિ, તેમ હવે કંઈ ભય ન હતો, છતાં લુટારૂઓએ ખતાવેલી
ખીંટથી અને તેમણે ચલાવેલી ત્રાસજનક વર્તણૂકથી સૌનાં મન ફડફડી
ગયાં હતાં. તેમના પગ ધુજ્યા કરતા હતા. મુંગાં મુંગાં સા દુઃખથી
ચાલતાં હતાં. અડધા કલાકના રસ્તાને દોઢ કલાક થયા. જ્યારે તેઓ
સૌ સ્ટેશન પર આવી વેઈટિંગ રૂમમાં દાખલ થયાં ત્યારે તો અગિયાર
વાગ્યા આવ્યા હતા. માસ્તરે આ કરાવી આપવાનું કહ્યું પણ વેણીશંકરે
ના પાડી. પોતાને અને કુટુંબને હવે આરામ લેવા દેવાની અરજ કરી.
સ્ટેશન માસ્તરને અને કેશવચંદ્રને તે કીંક લાગ્યું તેથી તેમને સુવાની
વ્યવસ્થા કરી આપાવી.

માસ્તર થોડે દૂર તેને રહેવાની ઓરડી ઉપર ગયો અને કેશવ-
ચંદ્ર સીગનક્કરની ઓરડીમાં એક આરામચેરમાં પડ્યો. ઘણા દિવસથી
પોતાનો પત્તો નહિ આપેલો હોવાથી સિદ્ધનાથને તાર કરવાનું તેને
મન થયું. સીગનક્કરે એક અરજંટ તાર જલદી પહોંચે તેમ મુંબાઈ
ખાતે કરી આપ્યો. સીગનક્કર 'નાદટડયુટી' ઉપર હોવાથી જાગતો
હતો. કેશવચંદ્ર ઉઘતો અને વારંવાર જાગતો હતો. એકાદ બે તાર
તેણે વેઈટિંગરૂમ આગળ જઈ પેદાંની સરત કાઢી તો તેઓ તેને નચિતે
ઉઘતાં જણાયાં. પાંચ સાડા પાંચે ઉડીને સવાર ત્રણ ગાડીવાનને લઈ
પોર્ટર સાથે નક્કી કર્યા પ્રમાણે પાસેના ગામમાં ગયો. ત્યાંથી બળદ

ભાડે લઈ તેઓ ગાડું સ્ટેશનના કંપાઉન્ડમાં લઈ આવ્યા. વેણીશંકર અને તેમનું કુટુંબ ઉઠ્યું. સ્ટેશન માસ્તરે સગવડ કરી આપવાથી વેણીશંકરનાં વહુએ આ તૈયાર કરી, એટલામાં કેશવચંદ્રે ત્યાં જઈ કહ્યું કે, 'તમારી ગાડી અમે સ્ટેશનના કંપાઉન્ડમાં લઈ આવ્યા છીએ.' 'ભાઈ! હો આ તૈયાર છે તે પી લો. તમે અમારે માટે બહુ શ્રમ લીધો. અમે તમારા ઉપકારનો બદલો ક્યાં વાળીશું?' વેણીશંકરનાં વહુએ આવું કહી તેને આ પાછ.

સીગનસરે કેશવચંદ્રને તેના તારનો જવાબ પહોંચાડ્યો, તે વાંચી તેણે કહ્યું કે, 'હસ વાગ્યાની ગાડીએ આપ મને રજા આપો તો હું જાઉં, મારે વચમાં ઉતરવાની આ ગાડીમાં સગવડ છે અને તમોને બે કલાક પછી સળંગ ગાડી મળશે. બની ગયેલી વાતનો શોક કરશો નહિ અને હવે ઝટ ઘેર પહોંચી જવાય તેમ કરજો.'

'તમે ખુશીથી જાઓ.' વેણીશંકરે રજા આપી. કેશવચંદ્રે પોતાની ટિકિટ લીધી તે વખતે તેને વિચાર થયો કે 'આ લોકની પાસે રોકડ એક કોડી પણ રહેલી નથી, તો શી રીતે જશે.' તેણે એ કુટુંબની મેદની ટિકિટોના પૈસા સ્ટેશન માસ્તરને આપ્યા અને પોતે ફરી તેમને મળી ટ્રેનનો વખત થવાથી ઉતાર્યો ભેગો પ્લાટફોર્મ પર દાખલ થઈ ગયો.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

વિવાહ.

'કેસુભાઈ! તમે તો અમને બધાંને ખૂબ ભાવ્યાં. તમારો પત્ર ન હતો ત્યાં લગી તો હુંએ જરા વહેમાઈ હતી કે 'આશું થયું? આવતી વહુ પાછળ ભાઈ ઘેના થઈ ગયા કે શું?' ચંદાગૌરીએ કેશવચંદ્રને મળતાં મસ્કરી કરી. સુસાફરીનાં ચિહ્ન તમારી ઉપર જણાય છે. તાપતડકાને લીધે મોઢું કાળું ચંક થઈ ગયું છે અને શરીરે સુકાયું છે.' ધસીને પીડી ચોળજો એટલે મોં ઉધડશે.' રસિકલાલે મસ્કરી

કરી. કેશવચંદ્ર સામું જોઈ વળી તે બોલ્યો કે 'તારા પિતાજીને ગમ્યું. એ લોકાનો વિચાર લાંબી ધામધુમ કરવાનો નથી. ચંદુલાલ હમણાં મંદવાડમાંથી ઉઠેલો છે અને મહીના દોઢ મહીના પછી એની વહુનું અધરણી કરવાનું છે. તારા પિતાજી સાથે બાની સમક્ષ વાત થઈ તેમાં એ બાબત મેં તેમને સમજાવી. જે બે ચાર સગાઓને જાનવું કહેવું હોય તેમને કહેજો. બીજી કંઈ મોટી તૈયારી આપણે પણ કરવાની નથી. તારા પિતાજીને મારી ગોઠવણુ ગમે છે. મારી ઉપર રામચંદ્રે લખાવેલો ચંદુલાલના હસ્તાક્ષરનો પત્ર આવ્યો છે. તેમાં એમણે શું કરવું તે જણાવ્યું છે. ચંદુલાલના મંદવાડે તેમને બહુ હેરાન કર્યા છે.' રસિકલાલે નીચે ધરનાં મોટેરાંની આગળ થયેલી વાતનો સાર કેશવચંદ્રને જણાવ્યો.

'અમને ખંભાત લઈ જશો કે તમે એકલા એકલાજ લગન કરી આવશો ? લગનના ઉત્સાહને મંદો પાડી દેતા નહિ. હું તો આવી-શન.' ચંદાગૌરીએ કેશવચંદ્રને કહ્યું.

કેશવચંદ્ર બોલ્યો કે, 'તમે અને વીજબહેન બે જણ આવજો. બીજાં બૈરાંને લેવાં નથી. જનમાં બૈરાંને લઈ જવાં તે સારું નહિ. ફટાણાં ગાઈ તેઓ લડાઈ કરે છે. વિવાહના મંગળ કાર્યમાં કોઈકોઈ વાર તો જનરડીઓને લીધે મોટા ઝગડા થાય છે. લગન જેવા પ્રસંગમાં તેમને મોંએ લગામ રહેતી નથી. ફટાણાંમાં સામસામે ગાળાગાળી કરે છે.'

'એ વાતમાં હવે તમારે ડહાપણ કરવું નહિ. મોટાનું કામ મોટાં કરશે અને અમે જે તમને પરણાવવા આવનાર છીએ તે અમે અમારું કામ કરીશું. વરરાજીએ ચાર દહાડા ડહાયા ડમરા થઈ ચૂપ રહેવું જોઈએ. અમારું કામ હશે તે અમે કરીશું, લગન જેવા મંગળ અવસરો કંઈ વારંવાર આવે છે ? હું કરતા કારવતા થઈ મોખરે રહેવાની છું, પછી ફટાણાં ગાનાર કોણ છે ? અહિંથી નીકળીને પાછા અહિં આવો ત્યાં સુધી તમારે મારા હુકમમાં રહેવાનું છે. સાસુજી અગળ હમણાંજ મેં એ બધી બાબતો નક્કી કરી લીધી છે.' બેસ

કહેતાં બેસી જવું' એ તમારું કામ, સમજ્યા.' ચંદાગૌરી પોતાની આંગેવાનીના દોરનું મંગળાચરણ કરી જરા હસી.

'જનરડીઓ પણ બે ચાર તો જોઈએ.' રસિકલાલે ચઢાવો કર્યો.

'અલખત, બે ચાર કેમ? પાંચ સાત જણીઓ આવશે. એ લોકોને હું કાણમાં રાખીશ. પણ જન તો શોભવી જોઈએ કે નહિ?' ચંદાગૌરીએ બેરાં લેવાનું મન દેખાડ્યું.

'રસિક! મેટાને ત્યાં જન લઈ જઈએ ત્યાં બધું શોભતું ને સારું થવું જોઈએ. કાઝાં અત્તાન ગામડી માણસો એકઠાં કરવાનું શું કારણ છે?'

'મારાં સામુજીએ તમારા પિતાને તે બધું કહી દીધું છે. એ પોતાનો દીકરો પરણાવતાં હોય એમ સધળી ગોકવણુ કરે છે. તમારા પિતા તો તમારે ગામથી જન લઈને અહિં આવશે. પછી તમારો અને તમારી જાનનો ચાર્જ અમારા હાથમાં રહેશે. તમારે એની કશી કાળજી કરવી નહિ. ફરી ફરીને તમે ક્યારે કંઈને આવવાના છો? અમદાવાદ જન આવી કે અમે ચાર્જ લઈ લઈશું. તમારાં સાસરિયાં ખુશ થઈ જાય તો અમારા ચાર્જને શાખાશી આપજો. જુઓ તો ખરા.' ચંદાગૌરીએ હોંશથી પોતાનો વૈવાહિક ઉત્સાહ બતાવ્યો.

'તું હવે મૌન થઈ જ કેસુ!' રસિકલાલે ઉમેર્યું.

'હું મૌનજ છું. તમારી આગળ એકાંતમાં કંઈ કહેવાનો મારો અધિકાર ચંદાલાબીએ સ્વીકારવો પડશે.' કેશવચંદ્રે ગમત ચલાવી. ચંદાગૌરી ઉત્તર આપે તે પહેલાં વિજ્યાએ આવી કહ્યું કે 'ચાલો લાભી! કાઝીને કેટલું બધું કામ છે. 'રાત થોડી ને વેષ ધણી.' ચાલો, હમણાં વાત કરવાનો વખત નથી.'

ચંદાગૌરીએ કહ્યું કે 'ચાલો બહેન! તમારા લાઈને વર બનાવવા માટે કેટલીક શિખામણુ દેવી જોઈએ તે દહીં છું. વરરાજાને પછી કંઈ કહેવાય છે?' આમ મશ્કરી કરતી વૈવાહિક ઉત્સાહમાં માંડીધેલી થઈ ગયેલી ચંદાગૌરી વિજ્યાને લઈ નીચે ગઈ. રસિકલાલ બોલ્યો કે 'કેસુ! હું બધી બાબત નક્કી કરીને આવ્યો છું. તારા

પિતાએ કબુલ કર્યું છે કે, તે વયમાં પડશે નહિ, માટે તારે પણ
'અમે શું કરીએ છીએ' તેની બિલકુલ કાળજી કરવી નહિ.'

'તમે સ્વતંત્ર છો, માત્ર એટલુંજ કે, સામાં માણસો મુંબાઇગરાં
છે ને આ લોક પ્રેરપુરા ગામડી છે. ખ્યાનમાં રાખવાનું એજ છે કે,
આપણો ફેસ્તો ન થાય.' કેશવચંદ્રે મનમાં હતું તે ખરેખરું કહી દીધું.

રસિકલાલ—એ શું ફેસ્તો કરવાનાં હતાં? આ મુંબાઇગરાંને ટપી
પડે તેવી છે. મસ્કરીકકા ને બીજી જે કંઈ પરિહાસ રૂપ એટલા થવાની
તે સ્ત્રીઓમાં થવાની, પુરુષોમાં એવુંતેવું કંઈ થવાનું નહિ. સ્ત્રીઓને
મોંખર આ છે, પછી શી ફિકર છે. વળી હમણાં તો એ બિચારાં
કાયર થઈ ગયેલાં છે. સાંભળ્યું છે કે, તેઓ જે રીતભાત હશે તે
પ્રમાણેજ લગ્ન કરી નાંખવાનાં છે. ઘરેણાં લુગડાં વગેરે માટે મેં તેમને
જણાવ્યું છે. તારા પિતાજીની મરજી હશે તેમ કરવાને તેઓ કબુલ
છે. આપણે કે તેમણે સામસામે કંઈ 'કંડોશનો' કરી નથી. ચોખ્ખાં
'કંડુ ને કન્યાવાળો' વિવાહ છે. એમને ઠીક લાગશે તે એ આપશે
અને તારા પિતાને ઠીક લાગશે તે, તે આપશે. બધી ગોઠવણ મારી
અને તેમની વચ્ચે થઈ ગયેલી છે. વળી એ બધી બાબત મેં તારા
પિતાજીને પણ સાવ ચોખ્ખે ચોખ્ખા શબ્દોમાં આજ જણાવી દીધી
છે. આમાં કશું 'કુલડીમાં ગોળ ભાગવા' જેવું રાખ્યું નથી. તમે
આજ તમારે ગામ જાઓ અને પરમ દિવસે ગાડી મળે તેમ ત્યાંથી
જાન લઈને સ્ટેશન ઉપર વખતમર હાંજર થઈ જાઓ એટલુંજ.
અહિંથી આપણા મિત્રો અને ઓગળીતાં વગેરેને લઈ અમે સ્ટેશન
ઉપર આવીશું. તમારે શહેરમાં પેસવાની જરૂર નથી. જાન લઈને પાછા
આવતાં મારે ઘેર તમારો અમે જે સત્કાર કરવો હશે તે કરીશું.
બાપ્પે ત્યાં જે કંઈ જોઈએ તેની ગોઠવણ કરાવવા માંડી છે માટે હવે
તમે ખુશીથી જાઓ.

મુસાફરી પુરી કરી થોડો અનુભવ લઈ કેશવચંદ્ર તેને ગામ
પાછો આવ્યો ત્યાર પહેલાં તો રસિકલાલ અને રામચંદ્રના પત્રો તેના
પિતા ઉપર આવી ગયા હતા. તેની બાને કરવાની ઈચ્છા ન હતી.

પરંતુ ડોસાએ તેને 'હવે બન્યું તે બન્યું' અને સારાંજ બન્યું' એમ સમજાવી છાકરા આગળ તે વાત કાઢી મંગળમાં અમંગળ ઉચ્ચાર નહિજ ઉચ્ચારવાની સમજ આપી હતી. બીજાં સગાંએ પણ ડોસાને સમજાવી હતી. જો કે તે કંઈ અભાવ તો બતાવતી ન હતી, પરંતુ 'મુંબાઈની શેઠાણી' ના દોરતોર ને છાકની જે વાતો ગંગાએ કરી હતી તે એને અદરથી યાદ આવ્યા કરતી અને મનમાં એમ થતું કે 'વહુ તો આવી પણ તે કંઈ આપણું કામ કરે તેવી, કે આપણે તેની ઉપર રાજ્ય કરીએ એવી આવી નહિ.' ધીજી જોતી બાનું મન વાંચી વચ્ચે વખત તેને કહેતી કે 'બા! સુભાગી માણસ હમેશ સારાંજ હોય છે. ઉજળી સ્થિતિમાં જન્મેલા માણસનું મન પણ ઉજળું અને ઉદાર હોય છે. આકૃતિ ગુણ કેવા છે તે દેખાડી આપે છે, એમ વિદ્વાનોએ કહેલું છે, અને લોકકથાઓ તથા ઇતિહાસ તેમજ ચરિતના મંથો ઉપરથી પણ જણાય છે કે, સુશીલ માણસો હમેશ સારાંજ દેખાવના હોય છે. સુંદર ગોરો રૂપાળો અને જોતાંજ કોઈની પણ આંખ ઠરે એવા દેખાવનો માણસ કદાપિ પણ કૂર સ્વભાવનો હોતો નથી. લાખો-અરે! કરોડોમાં કહિંકજ એવો અપવાદ જણાય છે કે, ઉંચા કુળમાં અને સારી આકૃતિનો માણસ કૂર રાક્ષસ વૃત્તિનો નીવડ્યો હોય! કેટલાક તત્ત્વજ્ઞોએ તો એમ પુરવાર કરવાના થતન પણ કર્યા છે કે, ગોરી ને સૌમ્ય દેખાવની પ્રજા છે તે રાજ્ય કરવા જન્મેલી છે અને કાળી અસૌમ્ય દેખાવની પ્રજા તેમનાથી શાસિત થવાને સરળવેલી છે. આપણા દેશમાં પણ વર્ણભેદમાં આ સૌમ્યવૃત્તિ અને અસૌમ્યવૃત્તિના વિચારેજ આગળ વર્ણુ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, માટે તારે લગારે લાય રાખવો નહિ. સારા ગૃહસ્થને ઘેર જન્મેલી અને સારાં માઆપના હાથ તળે ઉછરેલી ગોરી રૂપાળી ને મોટું જોતાં ભૂખ લાગી જાય એવી મારી ભોળાઈ કદીએ એવી હોયજ નહિ કે, તમને નારાજ કરે. લાઇ તેમજ ચંદાલાબીના કહેવા મુજબ તો તે એવી છે કે, આપણે તેના રૂપ ઉપર અને સોજ ઉપર વારી જઈએ તારે એટલી ખાતરી રાખવી કે, ઇશ્વર સારાને સારું ને નકારાને નકારું.

આપે છે. આપણે ઘેર ખંભાત મુંઆઈની કન્યા ક્યાંથી આપે ? આપણો ને એમનો વળ જુદો. કેમ આણી તરફના બીજા કાઈ વરને તેમણે પસંદ કર્યો નહિ ? બાઈનાં અને, કન્યાનાં વિધાતાએ બેલાં બાંધેલાં તે આ ગોઠવણ થઈ. તારે હવે ઉત્સાહથી લગન કરવાં. આપણો બાઈ સમજી છે એટલે બાબીએ સમજીજ આવશે. આમ ચંદાલાબી પણ કહેતાં હતાં. સૌને મન ઉત્સાહ છે માટે તારે પણ ઉત્સાહ રાખવો.’ ડોસી દીકરીનાં અને બીજાં સગાંનાં આવાં મન વળમણથી ખુશી થઈ હતી. ‘ઈશ્વરે જે કન્યા આપી તે સારીજ આપી.’ એવું તે મોટે બોલતી, પણ પોતાને તે કંઈ કામ આવશે નહિ, એમ અંદરથી તેને નિરાશા જેવું લાગ્યા કરતું હતું. આપણા સંસારમાં સાસુઓ જે ઈચ્છે છે, તે એજ કે ‘ક્યારેને તેના હાથમાંનું કામ ઉપાડી લેનારી વહુ મળે અને ક્યારે તે તેની ઉપર અમલ બજવણી કરવા માંડે.’ ડોસીને પણ જીની ઢગ પ્રમાણે આવી ભાવના હતી. ગંગાએ મુંઆઈની શેઠાણીની વાત કહી ત્યારથી તે એ બાબતમાં નાસીપાસ થઈ હતી. આટલીજ તેના મનમાં ખણખણ હતી. ‘વહુ આવી તો ખરી પણ તે કંઈ મારો દહાડો વાળશે નહિ.’ એટલેજ ખરખરે તેને રહ્યા કરતો હતો. છતાં જેમ જેમ દિવસ પાસે આવતા ગયા અને લગનની તૈયારી થતી ગઈ તેમ તેમ ડોસીને પણ વૈવાહિક ઉત્સાહ આવતો ગયો. કેશવચંદ્ર વિજયા અને ડોસો અમદાવાદથી બધી ગોઠવણ કરીને આવ્યાં ત્યારે ડોસીએ પણ ઘર આગળ તૈયારી કરી દીધી હતી. પાસેનાં સગાં અને ધનાં બહેન બાણેજાં વગેરે ભરાયાં હતાં. ઘર વિવાહની મંગળ ધામધુમોથી રળિયામણું અને આનંદી થઈ રહ્યું હતું.

કેશવચંદ્રનું કુટુંબ એવું છેક ગરીબ ભિક્ષાવૃત્તિ ઉપર જીવનારું કુટુંબ ન હતું. તેના પિતા સંસ્કૃત ભણેલા પુરાણી હતા, પેશવાઈ-વારાથી તેમના કુટુંબને કેટલીક જમીન બક્ષીસ મળેલી હતી અને તેમાંથી કુટુંબનું પોષણ થાય એટલું અનાજ વર્ષોવર્ષ આવતું હતું. ગામડામાં આથી તે સુખી અને કુળવાન ગણાતા. કુળવાન પ્રાજ્ઞ કુટુંબના હુરુણો સદ્બાએ તેમના કુટુંબમાં ઉતર્યા ન હતા, પણ

વસ્તાર ન હતો અને એ ત્રણ પેઢીથી જુની રીત પ્રમાણે લણવત્તી અને સારા માણસોમાં એસવા ઉઠવાનો રિવાજ ચાલુ રહેલો હતો. બાળક જેવાં માઆપને પેટ જન્મે છે અને જેવી કુળપરંપરામાં ઉછરે છે તેવું થાય છે. લણેલા કુટુંબનાં છોકરાં લણે છે. લણેલાં માઆપ હોય તે કુળવણીની કિંમત જાણે છે અને પોતાનાં બાળકોને લણાવે છે. જેમને કુળવણીની કિંમત નથી-તેમનાં છોકરાં ઝાઝાં લણતાં નથી. ગુજરાતમાં આનાં ઉદાહરણો પારસી, નાગરો અને હાત્રિયો પગે નાતો-માંથી જોઈએ તેટલાં મળી આવે છે. પારસી નાગરો ને હાત્રિયોની નાની સંખ્યામાં હાલ જોટલા ગ્રેજ્યુએટો હશે તેનો દસમો અંશે ! કદાપિ સોમો ભાગ પણ, કુળવણી એજ જેની વૃત્તિ ગણાયેલી છે એવા કરોડોની સંખ્યાએ ગણાતા બ્રાહ્મણોમાં નથી, કારણ કે બ્રાહ્મણ કુટુંબો મધ્યકાલીન રાજ્યવિપ્લવોમાં તેમના સ્થાન ઉપરથી પડી ગયેલાં-એક શત્રુત્વને પામી ગયેલાં છે. તેમને બ્રાહ્મણવૃત્તિ એટલે વિદ્યાભ્યાસવૃત્તિ નહિ પણ બિદ્યાવૃત્તિ ગણે લાગેલી છે. અજ્ઞાન માઆપો એમજ વિચારે છે કે ‘બ્રાહ્મણનો છોકરો છે તે જ્યાં જશે ત્યાં ભીખ મળશે ને પોષાશે-જીવન ગુજરશે કરશે.’ પશુઓ પણ જીવન ગુજરશે તો કરે છે પરંતુ પ્રતિષ્ઠા માન અને વિદ્વતાથી બ્રાહ્મણુત્વને શોભાવવાની વૃત્તિ તેમનામાં રહી નથી. આસપાસની જેવી સ્થિતિ ને વૃત્તિ દેખે તેવું બાળક થાય, તેમ જેવું કુટુંબ ને જેવાં માઆપ કે સગાંસાગવાં હોય તેવાં બાળકનાં આરત્ર બંધાય છે. આ કેશવચંદ્રના કુટુંબની પરંપરા વિદ્યોપજીવી હતી અને માઆપ પણ વિદ્યાને વખાણનારાં હતાં એટલે જો કે બહુ સાધન ન હતાં તેમ છતાં પણ કેશવચંદ્ર આટલું લખ્યો હતો. કેશવચંદ્ર લખ્યો અને માઆપે લણાવ્યો તે પણ કુટુંબમાં લણવાનો રિવાજ પડેલો હોવાને લીધેજ હતું. ગામમાં તેમના ઘરની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી. સૌએ હાનમાં ભાગ લેવા આવતાં જતાં. કેટલાક લોક ‘પર-દેશથી કન્યા લાવ્યા’ એટલું કહી પછવાડે મુખ મરડતા તે સિવાય બીજી રીતે વિવાહનો મંગળ સમારંભ તેમને ત્યાં મંગળમયજ થઈ રહ્યો હતો.

અમદાવાદથી આવ્યા પછી કેશવચંદ્રે મૌન ધારણ કર્યું. ડોસા-
ડોસી જે કરે, તે તે જ્યાં કરતો હતો. આવી બાબત આપણા લોકમાં
વરકન્યાની ઈચ્છા પ્રમાણે નહિ પણ મોટાની ઈચ્છા પ્રમાણે જ થાય
છે. વિવાહનાં મુખ્ય પાત્રોનો અવાજ આવા સમારંભોમાં હોવો જોઈએ,
એવું કેળવાયેલા જીવાનો કહે છે, પણ કેશવચંદ્રને તો ચાલતા દારભા-
રનું મૌન રહી નિરીક્ષણ કરતાં એમ લાગ્યું કે, હમ કરનારાંના કરતાં
તેમનાં મુરખ્ખીઓ વધારે હિંસાહથી તેમને ગમતી બાબતો કરે છે અને
તેજ વધારે યોગ્ય થાય છે. તોછડા કે આછુકલા સ્વભાવનાં વૈવાહિક
આનંદમાં તાનાઈ ગયેલાં વરકન્યાના કરતાં તેમનાં મુરખ્ખી કંઈ ઓછું
કરતાં નથી. વર કે કન્યા પોતાને માટે 'આમ કરો ને તેમ કરો'
એવું કહે અને ચિત્તાવજ્ઞ જેવાં તે પોતાના વિવાહ અંગેની ધામધુમમાં
આગળ પડી પડીને આમ તેમ બોલે, એ તો મને માણસની ઠાવકાઈ-
વિવેકની બહાર પડતું જ લાગે છે. વરકન્યાની એક ખીજની પસંદગી
'ઈચ્છાવર' વરવાથી પસંદ કરવાની વાત જાણે હીક છે, પણ ઘરેણાં,
કપડાં ભેટો, ને તેને લગતી ધામધુમોમાં તેઓ માથું મારે એ તો
ગામડિયાં અજ્ઞાન વરકન્યાનાં નિર્વજ્જ અવિવેકી વર્તન જેવું કહેવાય.
એવી બાબતમાં વરકન્યા ગંભીર થઈ મુરખ્ખીઓ કરે તેમાં સંતોષ લે
એ બહુ સારું વર્તન ગણાય. 'મારે ફક્ત આંખું છે, ફક્ત પહેરવું
છે કે આમ આમ કરવું છે' એવું અવસરનાં માણસોએ પોતાને મોઢે
કહેવું એ જેટલું અસમ્ય નહિ શોભતું છે તેના કરતાં મૌન રહી
મુરખ્ખીઓ જે કરે તે માન્ય રાખી સંતોષ પકડવો એ વધારે-ખચી-
તજ વધારે સમ્ય અને વધારે શોભતું તેમજ આનંદ આપનારું છે.
પોતે પોતાના મનને લડાવવું, તેના કરતાં ખીજ પોતાને માટે પૂર્ણ
પ્રીતિવાળાં માથાપ ને સગાં લાડ લડાવે તેમાં બહુ મજા છે. કેશવ-
ચંદ્રના મનમાં જે કંઈ કરવાનો વિચાર હતો તેના કરતાં ડોસાડોસીએ
વધારે સારું કર્યું, અને તે પોતે પ્રસન્ન થયો.

પોતાના ગામમાં પોતાની મરજી પ્રમાણે ધામધુમ કરી વર અને
બાળ અમદાવાદ આવ્યા પછી ડોસાએ બધો જાર રસિકલાલ

ઉપર મૂકી દીધો. તેણે તથા તેની વહુ ચંદાગૌરીએ તે ઉત્સાહથી ઉપાડી લીધી. ભલી રીતે જન લઈ તેઓ ખંભાત આવ્યાં અને વહેવાઈને પોતાના આવ્યાની ખબર કરાવરાવી.

આણી તરફ ખંભાતમાં ચંદુલાલને સારું થવા માંડ્યું ત્યારથી રામચંદ્રે લક્ષ્મીની ગોઠવણ કરવા માંડી હતી. જેઠારશેઠાણીને ઝુલ્લણિયે વિવાહ મોટી ધામધુમથી કરવો હતો પરંતુ છોકરો અચિરજ મંદવાડ-માંથી ઉઠેલો હતો અને લોકમાં 'ચવાઈ જવાય' તેથી મંજાડોસીએ અસલી જુની વ્રાહ્મણિયા રીતને પકડી રખાવી હતી. જરા પણ મુંબાઈની ઇતરાઈ કે મુંબાઈગરી દોડધામ વા ભલકોસપકો તેણે કરવા દીધો ન હતો. રામચંદ્રને અને તેમનાં સગાંને આ સાદી ગોઠવણ પસંદ પડી હતી. ગુલાબવહુને ફરવા હરવાની અને પહેરવા ઓઢવાની મુંબાઈની ફેશન ચાલુ રાખવાની છૂટ હતી, કારણ કે, લગનમાં તેને અધરણી હોવાથી ફરવા હરવા ઉપરાંત બીજું કંઈ કરવાનું ન હતું. ધેણ-માનિતી સુભાગી વહુવારને સાધારણ રીતે જ જ્યારે પહેલી ગર્ભાવસ્થામાં ધરેણું લુગડાંથી નવાજી આનંદમાં રાખવામાં આવે છે ત્યારે આ તો જુગતે જુગતો સંજોગ આવેલો હતો એટલે ગુલાબવહુ જેમ મહાલવા માગે તેમ મહાલયાની તેને સૌની સદર પરવાનગી હતી. લક્ષ્મીને લગતી બધી ક્રિયા રામચંદ્ર અને જેઠારશેઠાણીને કરવાની હતી. તે આધેડ ઉમ્મરનાં પતિપત્નીને શોભે તેવોજ કાવકો સમારંભ આરંભાયો હતો.

જન આવ્યાના સમાચાર મળતાંજ ગુલાબવહુ જાનીવાસા ઉપર ગઈ, ચંદાગૌરીને મળી તેને આવકાર દીધો અને બધી મુંબાઈનાં માણસને જોઈએ તેવી ગોઠવણ કરાવી અપાવી. ખંભાતના રામચંદ્રના સગાઓ અમદાવાદ તરફના જાનૈયાને મળ્યા અને સૌ બેઉ બાળુની ગોઠવણથી પ્રસન્ન થયા. સાંજના રસિકલાલે પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી રીતે રામચંદ્ર વગેરેની સંમતિથી વરધોડો કઢાવ્યો. અને તરફનાં માણસોને પસંદ પડતી, નહિ ઇતરાઈની, નહિ ચરીખાઈની કે નહિ જુની, તેમ નહિ તદન નવી, એવી રીતલાતે બધું કામ લેવાયું. જેઠારશેઠાણી

જેમને કળ્યાચેલી અને સુખમાં ઉછરેલી છોકરીને જે ત્રણ વર્ષથી ધારેલો યોગ્ય વર મળ્યો તેને પોંખી તથા કન્યાદાન દઈ બહુજ આનંદ થયો. ડોસી, જે ચંદુલાલના મંદવાડથી 'શું થશે ને શું નહિ' એવી ફિકરમાં પડી ગઈ હતી તે બધું વાદળ ઉતરી ગયા પછી પૌત્રીને યોગ્ય વરને પરણાવી ખુશી થઈ. મંડપમાંની વૈવાહિક ક્રિયા રાતના દસ વાગે પુરી થઈ. રામચંદ્રે અને વૃદ્ધોએ નાતને જમવાની જુવાનિયાઓને આજ્ઞા કરી. પછી અરુંધતીનાં દર્શન કરાવવા માટે ગુલાબવલ્લુ 'વરત્રય' ને લઈ ઘરમાં ગોત્રજ ગણપતિ પૂજન અને વૃદ્ધોના આશીર્વાદ લેવાને ગયાં.

રામચંદ્ર અને તેમનાં માણસોએ જનને માટે એવી સારી ગોઠવણ કરી હતી કે જેથી રસિકલાલ અને ચંદાગૌરીજ નહિ પરંતુ કેશવચંદ્રના પિતા પણ ખુશખુશ થઈ ગયા હતા. જેમને જેવી ઘટે અને જેવી જોઈએ તેવીજ જમવાખાવાની અને ઉતારા વગેરેની ગોઠવણ કરી આપવામાં આવી હતી. દરેક ઠેકાણે એવાં માણસો રાખ્યાં હતાં કે, જે જનૈયાઓના મુખમાંથી નીકળે તે સૌ તરત તેમની આગળ હાજર કરે. નાત અને જનૈયા વગેરે જમી રહ્યાં અને તેમની સૌની સુવા બેસવાની બરાબર ગોઠવણ થઈ ગઈ ત્યાર પછી બધે ઠેકાણે ફરી આવી રસિકલાલ, વરના પિતા, વરની બહેન અને ચંદાગૌરી બાર વાગે વહેવાઈને ઘેર પાછાં આવ્યાં. વરરાજન, તેમના પિતા ને મિત્રો વગેરેને જમવા બેસાડવાની ગોઠવણ ઘર પાછળના વંડામાં ખાસ બંધાવેલા એક મંડપમાં કરવામાં આવી હતી.

રસિકલાલે કેશવચંદ્રના ડોસાને રામચંદ્ર અને ચંદુલાલ સાથે તેમના દિવાનખાનામાં મુલાકાત કરાવરાવી. રામચંદ્રે બહુ સ્નેહપૂર્વક તેમને ભેટીને કહ્યું કે 'મેં ગુણવાન વર અને કુળવાન કુટુંબ જોયું છે. ઇશ્વર વરકન્યાને આરોગ્ય ધનવાન અને પુત્રવાન જોવાને આપણને ભાગ્યશાળી કરો, એ મારી ઇચ્છા છે. મોહનલાલ ! જા, જીજ્ઞાસે અહિં લઈ આવ.' રામચંદ્રના વિવેકથી ડોસાને બહુજ સારું લાગ્યું. તેમણે કહ્યું કે 'તમે જેમ તમારી પુત્રીને અમારે જોળે બેસાડી તેમ

હું વૃદ્ધ થયો છું એટલે આ પુત્રને હું પણ તમોનેજ સોંપું છું. આપણો સંબંધ વરકન્યાનેજ નાહ પરંતુ આપણને સર્વેને સુખકારી નાંવડો. મંછાડોસી આવ્યાં. રામચંદ્રશેઠે તેમને ડોસા સાથે ઓળખાવતાં તેમની ખાતદાનીનાં વખાણ કર્યાં. ડોસી જુના જમાનાની દેશપરદેશની તમામ નાતને ઓળખનારી જીવતી વંશાવળી જેવી હોવાથી ડોસાના વડવાઓની બે ચાર એવી સરસ મોટાઈની વાતો કહી કે જે સાંભળીને ડોસો અને કેશવચંદ્ર દિગ્ગ ચંધ ગયા. જેકોરશેઠાણી દિવાનખાનામાં આધું ઓઢી આ બધી વાતો સાંભળતાં ઉભાં હતાં, તેમણે જરા આગળ વધી આવીને પ્રહારથી કહ્યું કે ‘જીજી ! વરરાજ સવારના જૂખ્યા છે. જમણની ગોઠવણ થઈ ગયેલી છે. તમારો પેલો સંકલ્પ—’ તે આટલું ચરકું બોલી ડોસીને અને રામચંદ્રને સંકલ્પ પાદ આપી મૌન રહ્યાં. રામચંદ્રે પછી કેશવચંદ્રને સંબોધીને કહ્યું કે ‘કન્યાદાનમાં મેં મારા મનથી કરેલા સંકલ્પ પ્રમણે મુંબાઈમાંની મારા નામની એક ચાલી જૂમિદાન તરીકે તમને અર્પણ કરી છે તે સ્વીકારો. હો તેનાં અતપત્તર, ચંદુલાલ ! મારા દરકોતરામાંથી પેલા દસ્તાવેજ કાઢીને કેશવચંદ્રને આપ. ’ ડોસો અને રસિકલાલ રામચંદ્રની આ ઉદારતાથી બહુજ પ્રસન્ન થયા. ફરીને પાછું જમણનું તેહું આગ્યું તેથી બહુ વિવેક કરી તેઓ સર્વે ઉઠ્યા.

વરરાજ, રસિકલાલ અને બીજા જાતૈયા વગેરેને લાદને ચંદુલાલ વગેરે વંડામાંના મંડળમાં ગયા. કેશવચંદ્રના પિતા રામશંકરે મંડપમાં જમવા બેસવાની ના પાડવાથી ગામના ચાર વૃદ્ધો અને પોતે ધરના ચોકમાં જમવા બેસવાને રામચંદ્રશેઠે પાટલા નંખાવરાવ્યા. રામશંકર નહાઈને પાટલા ઉપર આવી બેઠા અને બીજા ત્રણ વૃદ્ધો સાથે ઓળખાણ કાઢીને વાતચીત કરવા લાગ્યા. રામચંદ્રને એક બીજો તેમનો સ્નેહી વૃદ્ધ નહાવા ગયા. જેકોરશેઠાણી બ્રાહ્મણ પાસે પીરસાવવાની ગોઠવણ કરાવતાં લલાટ ઢંકાય એટલું આધું ઓઢી પરસાળના ખારણામાં ઉભાં. આગલા આંગણાથી તે છેક પાછલા વંડાના મંડપ સુધી ઝગહગાટ દીક્ષ બળતા હતા અને કોઈ ધર વચ્ચે થઈને અને

કોઈ છિંડીએ થયેને અંદર જમવા જતું આવતું હતું. ચાકર નરકરો બહાર ઓટલે બેઠેલા હતા અને મંડપના આગલા દરવાજા આગળ બેઠેલા ટકોરખાનાવાળા મજેના વૈવાહિક આનંદના રાગવાળાં વાગાં વગાડી રહ્યા હતા. તેવામાં સૂર્યનાં કિરણોમાંથી કે અગ્નિમાંથી થી કાઢ્યો હોય એવો એક સંન્યાસી એકદમ પગથિયાં ચડી સડસડાટ ચોકમાં આવીને ઉભો રહ્યો. ઓટલા ઉપર બેઠેલા માણસો તે ક્યાંથી આવ્યો તે જાણીએ શક્યા નહિ અને તેને અંદર જતો અટકાવી પણ શક્યા નહિ. વળી તે ચોકમાં આવ્યો એટલે તેના પ્રનાપે પાટલે બેઠેલા વૃદ્ધોથી ઉભાજ થઈ જવાયું. જોકેરશેણી પણ તેને જોઈ સ્તબ્ધ થઈ ગયાં.

વાતસલ્ય વરમાવતા હોય તેમ તે તરતજ રામશંકરને સંબોધી બોલ્યા કે 'રામશંકર ! વરણુને લાવ. હું તેમને જોઈ મારા અંતરમાં પ્રગટેલી સ્વભાવક પુત્ર લાવવાને તૃપ્ત કરી તથા એમને આશિષ આપીને જાઉં, લાવ સત્વર અહિં લાવ મને મોડું થાય છે.' રામશંકરે આગળ વધી તેમના ચરણમાં મસ્તક નમાવી જોકેરશેણીને કહ્યું કે 'વરણુને ઝટ બોલાવી લાવો.' સંન્યાસી મહાત્માને પગે લાગી ખંભાતના વૃદ્ધોએ આસન પર બેસતા વિનંતિ કરી પરંતુ અમૃત વરમાવતા હોય તેવું મીઠું દાસ્ય કરી બીજું કંઈ નહિ બોલતાં તે ઉભાજ રહ્યા. રામશંકર ને પેલા વૃદ્ધો સૌ મહાત્માની બાજુએ પાર્શ્વ-દોની માફક ઉભાજ રહ્યા, એટલામાં ચંદ્રગૌરી અને ગુલાબ વરક-વાને લઈ આવ્યાં. ચંદ્રાએ કેશવચંદ્ર અને ગુલાબવલ્લુએ ગજરાને મહાત્માને પગે લગાડ્યાં. મજેનું દાસ્ય કરી ગજરાને માથે લાથ મૂકી મહાત્મા બોલ્યા કે 'અખંડ સૌભાગ્યવતી રહે અને મારા કુટુંબમાં પુત્રોની વૃદ્ધિ કર.' ચંદ્રગૌરી વરરા ને લઈ જરાખસી એટલે ગુલાબવલ્લુ પણ નણુંદને લઈ પાછી કરતા જતી હતી પરંતુ બહાર સાખમાં ઉભેલાં જોકેર વૃદ્ધોની હાજરી જૂતી જઈ કહ્યું કે 'વલ્લુ તમે પણ મહાત્માનાં ચરણનું વંદન કરો.' ગુલાબવલ્લુ ગભાંને લીધે ઝટ નમય નહિ તેમ હોવા છતાં ધીરેથી સંકોચતા અંગે નીચી નમી પગે લાગવા ગઈ

એટલે મહાત્માએ તેમ કરતાં એટલાવી ‘અલંબલ’, વત્સા ! તુંએ સુભાગી પુત્રની માતા થા’ એવો આશીર્વાદ કરીને રામશંકર સામું જોઈ કહ્યું કે ‘વત્સ ! સુખી થાઓ’ આમ કહી રામશંકર હજી તો આશીર્વાદને અસ્તક નમાવી અનુમતિ કરવા જાય છે અને સામેથી રામચંદ્ર વગેરે નહાઈને ચોકમાં આવે છે એટલામાં તો ‘ઓમ શિવ ! શિવાય નમઃ’ એમ મોટે મેઘ મર્જન જેવે ગંભીર ઉચ્ચારે ધર અને ચોકને ધ્વનિત કરી મહાત્મા પાછા ફરી ગયા અને એટલાં બધાંમાંનાં કોઈથી કંઈ કહેવાય તે પહેલાં તો નયનપથની પેલી તરફ નીકળી જઈ ક્યાંના ક્યાંએ અંતર્ધાન થઈ ગયા. ત્રણ ચાર વૃદ્ધો, જેકોર ને તેમના બોલાવ્યાથી પરસાળમાં આવી ઉમેલાં મંછાડોસી જોતાં ને જોતાંજ રહ્યાં પણ કંઈ બોલાયું ચલાયું નહિ અને મહાત્મા ચાલ્યા ગયા. સૌ ચકિત જેવાં થઈ જઈ તેમની પાછળજ અનિમેષ આંખે જોઈ રહ્યાં.

રામચંદ્રશીઠ સૌથી પહેલાં બોલ્યા કે ‘એ કોણ મહાત્મા હતા, કેમ પધાર્યા હતા ને કેમ જવા દીધો ?’

મંડપ તરફ જતા કેશવચંદ્રે બે પગલાં પાછા ફરી જવાબ દીધો કે ‘પેલા મહાત્મા જેમની મેં આપને વાત કરી હતી તે.’

‘હે ! એ પરમકૃપાળુ મહાત્મા ?’ રામચંદ્રે અત્યંત વિસ્મયથી પૂછ્યું. તરત મંછાડોસી બોલ્યાં કે ‘મહાત્મા કહે કે આપણા પુણ્ય-શાળી વહેવાઈ કહે, તે એ પોતેજ. અરેરે ! એમના તેજમાં ને ઉતારવળમાં આવડી મોટી હું પણ કંઈ વિવેક કરી શકી નહિ. રામશંકર ! તમે સમજ્યા ?’

રામશંકર—હા, તમે વહેવાઈ કહ્યા એટલે તરત મને સ્મરણ થયું કે, એ ખીજું કોઈજ નહિ પરંતુ મારા પિતાના કાકા પેલા પરમ યોગી મહાત્મા. મને વત્સ અને કન્યાને વડુ કહીને તેમણે સંબોધ્યાં પણ હુંએ મૂઠ તેમને ઓળખી શક્યો નહિ અને કેસુ બાળક ને બાળકજ. મને જરા ચેતાવ્યો હોત તો હું એમના ચરણ ધરી રહેત. અરેરે ! આપણાં એવાં બાળ્ય ક્યાંથી હે.ય ?’ તે બળગળા મઠ

ગયા. રામચંદ્ર બોલ્યા કે ' બહુજ ખોટું થયું. જમવાને સમયે પધારેલા મારા મોટા વહેવાઈ અને પરમ પૂજ્ય યોગીરાજ મારા વચનના પણ સત્કાર વગર ચાલ્યા ગયા એ મારે દુર્ભાગ્ય બીજું શું ? ચંદુને એમણે મારી સાથે સંબંધ થતાંવાંત જીવતદાન આપ્યું અને મને અભાગીને એમનાં સહેજસાજ દર્શન થયાં પણ અમૃત વચન સાંભળવાનો પણ લાભ આપ્યો નહિ ? ' બહુજ દિલગીર ને ખિન્ન સ્વરે તે ડોસી સામું બોધને બોલ્યા કે ' જીજી ! તું આટલી બધી જાણીતી કેમ અજાણ્ય જેવી થઈ ગઈ ? વરકન્યાને આશીર્વાદ દેવા એ મહાત્મા વહેવાઈએ આપણું ઘર પાવન કરી એમનાં પુનિત પગલાં આપણા એકમાં પાડ્યાં અને તું આવી કામેજી થઈ બધું જોઈજ રહી ? કંઈ બોલીજ શકી નહિ, એ શું ? વહેવાઈ તરીકે નહિ તો ખેર ! પણ એક મહાન યોગી તરીકે હું એમનું પૂજન કરી ચરણામૃત લેત તો પણ પાવન થઈ જત ! કશવચંદ્ર બાગક તે ખરેખર બાળકજ ! તેમણે આપણને દહેવું હતું. '

મંજીડોસી બોલ્યાં કે, ' રામચંદ્ર ! હું શું કહું ? મને જેકોર-વહુએ બોલાવી અને ટગમચુ આવીને હું આ બારણા આગળ બેઠી. મેં તેમની પવિત્ર તેજથી ભરપુર મુખમુદ્રા તરફ જોયું કે હું તો જાણે ચિત્રમાં ચીતરી હોઉં તેમ ' આ શું અસૌકિક ? ' એવા આનંદમાં મારું બધું ભાતજ ભૂલી ગઈ. એ મહાત્માએ વરકન્યાને અને શુભાચ-વહુને આશીર્વાદ દીધા તે અને રામશંકરને કંઈ કહ્યું તે પણ જાણે તેમનાં દર્શનનો તક્ષીનતામાં મેં સાંભળ્યું નથી. '

નાતના વહુ, વહેવાઈ રામચંદ્ર અને ઘરડાં સાસુજી બેઠકાં હોવાથી કપાળ ઢંકાય એટલું આધું એઠી રાખી મજેના પ્રોઢવને શોભાવતાં જેકોરશેઠાણી આનંદથી જેમ પુષ્પ ખેરવતાં હોય તેમ ધીરા પણ ગંભીર વચને બોલ્યાં કે ' જીજી ! મને બધુંએ યાદ આવ્યું હતું અને હું તો તમે તે દિવસે દહેવું તેથી તરત સમજી પણ ગઈ હતી કે, આ ગજરીના મુરખીઓના મુરખી મહાત્મા યોગીરાજજી હશે, પણ આપણે પાંચરજન એમનો શો સત્કાર કરી શકીએ, એમના

ઉપજરનો શા બલો વાળી શકીએ અને એમના તેજમાં આપણે બોલી પણ શું શકીએ? એમ એમના પ્રતાપમાં તેમનાં પુનિન પગલાંને માટે આપણને ધન્યભાગ્ય મળતી અને આનંદમાં ઝુલતી મૌનજ રહી. તમો કે કોઈએ મહાત્માને શું કહી શકત? રામચંદ્ર વહેવાઈથી પણ એમના છોરુ હોવા છતાં કંઈ બોલાયું નહિને? કેશવચંદ્ર બોલી શકે પણ એ તો છોકરું તે છોકરુંજને?’

એ ત્રણ વૃદ્ધોએ મહાત્માનાં દર્શન માટે પોતાને ધન્યભાગ્ય માની તેમના પવિત્ર પંશજ એવા રામચંદ્રને વળી વળીને ધન્યવાદ આપી આપીને નમસ્કાર કર્યા અને રામચંદ્રને એવું કહીને મન વળાવ્યું કે ‘તમારા ઘરમાંથી કહે છે તે તદન ખરુંજ છે જો, આપણે પામર જન એમનો શું સંકાર કરી શકવાના હતા? આહો! શું તેજસ્વી કાંતિ અને કેવો અનહદ પ્રૌઢ પ્રભાવ? કોણ બોલી શકે? તમારી સાથે અમારાં પણ ધન્યભાગ્ય કે આવા મહાત્માનાં દર્શન થયાં?’

રામચંદ્રને તો તેમનો સત્કાર નહિ થયો તે માટે તેમ છતાં બહુજ ખોટું લાગ્યું અને મન અંદરથી પશ્ચાત્તાપ કરતું હોય તેમ ચણચણવા માંડ્યું, પરંતુ પછી સમય વળો થઈ જવાને લીધે રામચંદ્ર ને વૃદ્ધો વગેરે સૌ મહાત્માની કૃપાની વાતો કરતા કરતા જમવા બેસા.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

વૈવાહિક આનંદ

‘ચંદાલાબી! મારાં લાબી તો આસાં મોટાં ગોરાં ને મજેનાં રૂપાળાં છે. શરીરે પોપાતાં છે. અને બોલવે ચાલવે પણ બહુ વિવેકી લાગે છે. મરી આ તો આ લગન કરવાને ખુશી ન હતી, પરંતુ લાખની અને મારી મરજીથી લગન થયાં. મારા લાખને યોગ્યજ લાબી મળ્યાં’ વિજયાએ સતેષ બતાવ્યો એટલામાં કેશવચંદ્ર આવ્યો. તેને જોઈને ચંદાગૌરી બોલ્યાં કે, ‘બહેનને-નાનાં નણંદને તો બોળાઈ બહુ ગમી મળે દેખું. કહે છે કે, મારા લાખને યોગ્યજ લાબી મળી, ગજરાત્કુએ

તો વરને જેવી મોહિની લગાડી હતી તેવીજ એક દિવસમાં નણુંદને મોહિની લગાડી.' કેશવચંદ્ર હસ્યો અને વિજયા સામું જોઇ ખોલ્યો કે 'બહેન! તું એને મળી! એની સાથે તારે વાતચીત થઇ! કેણે તારું એને ઓળખાણ પડાવ્યું?'

વિજયા ખોલી કે 'કાલે રાત્રે જન્મવાને વખતે ચંદલાબી અને ખીજાં સગાં પાછળ હતાં અને હું એકલી આગળ ગઇ હતી. વંડાના માંડવામાં ધણું ધૈરાં છોકરાં અને માણસો ભરાયેલાં હતાં પણ આપણું ત્યાં કાંઈ ન હતું. મેં કાદને દોહું નહિ તેથી એક કેકણે મૌન થઇને ઉભી રહી. દૂરથીજ મને વંદને મારાં ભાબી આમતેમ જોઇ મારી પાસે આવ્યાં અને ખોલ્યાં કે 'નાની બહેન! ચંદલાબી વગેરે હજી નથી આવ્યાં? તમે મારી સાથે આમ આવો.' આમ કહી મને નેડી જઈ તેમની પાસે ખેસાડી. એમને હું ઓળખું એમાં તો કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નહિ, પરંતુ એમણે મને ઓળખી, એ તો મને બહુજ નવાઈ જેવું લાગ્યું. અન્નમન, શરમાતાં શરમાતાં તેઓ ધીરે ધીરે મનેની મીઠી વાણીએ વાત કરતાં હતાં, પણ ચોકત આજતો જાણી લેવાનો તેમાં મત્ત હતો. 'આપણાં પાસેનાં સગાંમાં કેણુ કેણુ છે? જે હે.ય તે તમે મને ઓળખાવજો.' એમ તેમણે મને કહ્યું. એમનાં વચનોમાં મને બહુ વડાલ જણાયું.'

'પછી તેં આપણાં સગાં એને ઓળખાવ્યાં કે નહિ?' કેશવચંદ્રે સવાલ કર્યો.

'કેમ ન ઓળખાવું? કાંઈ જાણે નહિ તેમ સૌને મેં નામકામ સાથે તેમને ઓળખાવ્યાં.'

'તમને એમણે નણુંદ તરીકે ઓળખ્યાં હતાં એવું તમે કેમ જાણ્યું?' જાનમાં આવેલું કાંઈ નજીકનું સગું હશે, એવું તે સમજ્યાં હશે તો? તમારા ભાઈની જાનમાં આવેલી કાંઈ પણ છોકરને તે બહેન કે નાનીબહેન કહીને ખોલાવે એમાં શી નવાઈ? નાની બહેન નહિ, પણ સગાં નણુંદ છો, એમ તેમણે તમને ઓળખ્યાં હશેજ નહિ.' ચંદાગૌરીએ વિજયાને ગુંચવી નાંખી. તે જરા વિચાર કરીને ખોલી

કે, 'તમારું કહેવું ખરું છે. જનમાં આવેલી કોઈ પણ ઊઠારીને તે એમ કહીને ખોલાવે, પરંતુ મને તો એમણે નણુંદ તરીકે જ ઓળખી હતી. એજ મારી બહેલી ને સુધરેલી મુંબાઈગરી બાબીની ચતુરાઈ તો ? એમના સગામાંની કોઈ એમનાથી સહેજ મોટી સ્ત્રીએ તેમને મારી સાથે વાત કરતાં જોઈને પૂછ્યું કે 'ગજરાબહેન ! એ કાણ છે ?' આના ઉત્તરમાં એમણે તેના કાન પાસે મુખ લઈ જઈ બહુ ધીરથી કહ્યું, તેમ છતાં મેં સાંભળ્યું કે 'મારાં નણુંદ.' કહેા ચંદા-બાબી ! એમણે મને ઓળખેલી કે નહિ ?'

ચંદા અને દેશવચંદ્ર બેઠે ખડખડાટ હસી પડ્યાં.

સવારમાં બાપાજી પણ વહેવાઈને માટે અને મારાં બાબીને માટે બવાનીશંકર કાઠી આગળ પોતાનો સંતોષ જતાવતા હતા. તેમણે બેઠે જણે મને ખોલાવી 'પૂછ્યું' હતું કે 'તારી ભોળાઈ કેવી છે ? તેં એને જોઈ કે નહિ ?' મેં બધું તેમને કહ્યું અને તેઓ પણ ખુશી થયા. વિજયાએ દેશવચંદ્ર અને ચંદાગૌરીને પોતાનો અને સગાઓનો આનંદ-સંતોષ જણાવ્યો.

હમણાં તમારાં ભોળાઈ અહિં આવશે 'લાથ કંકણ ને અરી-સાની શી જરૂર છે ?' તમારા લાઈએ જોઈને પસંદ કર્યા છે. તમે એમના મીઠાપણાથી ખુશી થયાં છો અને તમારાં સગાં ને જનર-ડીઓ હમણાં તે આવશે, માથું ગુંધાવશે તથા શણગાર સજ્જશે, તે જોઈને જણશે. ચંદાગૌરી આમ કહેતાં હતાં એટલામાં તો ઐરાં ગાતાં ગાતાં આવ્યાં. ગુલાબ અને તારાનો આ વખતનો ભાઈકા જોઈ વિજયા ચકિત થઈ ગઈ. ખંભાતનાં સગાંસાગનાં તો બધાં તેમના જેવાંજ હતાં. વિજયાને તેમાં નવાઈ લાગે એવું કંઈ ન હતું, પરંતુ આ બે મુંબાઈગરીઓને જોઈને તો તેને 'મુંબાઈની ચેકાણી' શબ્દ બહુ યોગ્ય લાગ્યો. તેમના આવવાથી જનનીવાસો ઝાકઝમાળ થઈ રહ્યો અને ઉચી જાતના સેંટની મીઠી વાસથી વાતાવરણ મધમધી રહ્યું. ચંદા-ગૌરીએ આવકાર દઈ ઐરાંને ખેંસાડ્યાં. જેઓ એક બીજાને સહેજ-સાજ ઓળખવા પામ્યાં હતાં, તેમણે પરસ્પર ઉભય બાજુનાં સગાંને

એક બીજાનું ઓળખાણ કરાવરાવ્યું. કેશવચંદ્રની એક પિતરાઈ ભોળાઈ ને આમડાની હોવા છતાં જનરમાન સ્ત્રી હતી, તેણે નવોઢાનું માથું ગુંથીને સાસરાના શણુગાર સળવરાવ્યા, દરમિયાન ચંદાગૌરી, બુઝાળ ને તારા વગેરે ને એક બીજાને સારી રીતે ઓળખતાં હતાં, તેમણે લગ્નનાં ગીત ગાયાં. ચંદાગૌરીએ વિજયાનું તેમને ઓળખાણ પડાવ્યું. 'આ પણ એમના ભાઈની માફક બહુવામાં અને ખાનગી વાંચનમાં હોશિયાર છે.' એવું જણાવ્યું. 'જેવા ભાઈ તેવાં એમનાં બહેન હોયને?' તારાગૌરીએ વિવેકથી ઉત્તર આપ્યો. ગુલાબ તેના હસ્તામાં ગૌરવ સાચવતી માન રહી.

'વિજયાબહેન ! હવે કાકાજીને અને વરરાજાને અહિં બોલાવો' કેશવચંદ્રની ભોળાઈએ શણુગાર સળવી રહીને કહ્યું. સ્ત્રી મંડળ મર્યાદાબેર એક બાણુ થઈ ગાતું ગાતું ઉભું રહ્યું. શુકલની સાથે તેઓ આવ્યા અને નાતની રીત પ્રમાણે વધાવાનો વિધિ કરાવવામાં આવ્યો. ડાસો ઉડીને ચાલ્યો અને કેશવચંદ્ર તેની પાછળ જાય છે, એટલામાં ગુલાબે કહ્યું કે, 'કેશવચંદ્ર ! મુંગા મુંગા ચાલ્યા જવાનું નથી ? જનીવાસો તમારું ઘર કહેવાય, અને અમે તમારે ઘેર આવ્યાં છીએ, ત્યારે તમારે અમને સૌને આદરમાન આપવું જોઈએ.' 'બહેન અને ભાઈ બેઉ પક્કાં છો. વિજયાબહેન પણ ગઈ કાલે એમને એમ એમનાં ભોળાઈનું મોં જોઈ ગયાં છે.' તારાગૌરી વિજયા સામું જોઈને હસી.

'ચંદાભાભી તમને જવાબ આપશે.' કેશવચંદ્રે જરા પાછા ફરી ગુલાબ સામું જોઈ ઉત્તર આપ્યો. સ્ત્રીઓના ટોળામાંથી આગળ આવી એક સ્ત્રીએ કેશવચંદ્રને હવે પૂછ્યું કે 'મને ઓળખો છો ?' અરેક વર્ષના છોકરાને ઉંચો કરી કેશવચંદ્ર તરફ આંખણી કરી વળી તે બોલી કે 'કાકા ! ખેલા મુસાફર-તારા માસા થયા.'

ચંદાગૌરી, ગુલાબ અને બૈરાં, તેનું બોલવું સાંભળી અચંપાથી જોઈ રહ્યાં. કેશવચંદ્ર મુંચવાડામાં પડી ગયો, કારણ કે, બરાબર જોયેલી નહિ એટલે 'તે કોણ' એ તેનાથી સમજાયું નહિ. બોલ પરિચિત

લાઓ. તેણે કહ્યું કે, 'માફ કરજો. મને કંઈ ઓળખાણ પડ્યું નહિ?'

'તમે નહિ ઓળખો તોપણ અમારે તો હવે બે રીતે તમને ઓળખવા પડશે. અમારા ઉપર ઉપકાર કરનાર તરીકે, અને ખતેવી તરીકે. પીડી ચઢવા છતાં મુસાફરીની છાયા મુખ ઉપરથી ઉતરી નથી. એટલામાં મુસાફરી અને પેલી લુટ વગેરે બધું જ ભૂલી ગયા. વાહ ! ઠીક અમને છેતરતો આવ્યા ગયા ! ત્યાંથી છટકી ગયા પરંતુ હવે અહિંથી ક્યાં છટકી જવાના છો ?' સાળીએ ખરાબર સાળીપણું બતાવ્યું. 'મુસાફરી ને લુટ' વગેરે શબ્દો સાંભળતાં જ કેશવચંદ્ર સમજી ગયો કે, તે બીજું કોઈ જ નહિ પણ પેલા અમલદાર વેણીશંકરની ઘણિયાણી અને નવા સંબંધે સાળી. મશ્કરીનો મશ્કરીમાં જવાબ આપતાં તે બોલ્યો કે 'મુસાફરી દરમિયાન જેવો દોરતોર ચલાવ્યો તેવો દોરતોર અહિં ન ચલાવતાં.'

'હવે ઓળખી. ત્યારે હવે અવશ્ય અમારે ઘેર પધારજો.'

'મુસાફરીને ઓળખાણે આવત પરંતુ સાળીને ઘેર તો હવે મોટા માન આવકાર અને આમંત્રણ વગર અવાશે નહિ.' કેશવચંદ્ર હસીને ઉત્તર આપી બહાર ગયો.

વાર થવાથી બૈરાં આકળાં થઈ ગયાં હતાં, તેથી ગુલાબ નણું-દને લઈ બહાર નીકળી અને ચંદાગૌરી વગેરેને સાંજના જરા વધારે સવેળાં પોતાને ત્યાં આવવાની વિનંતિ કરતી ગઈ.

લક્ષ્મીને લગતી ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને રીતરિવાજ બધું બીજે દિવસે પુરું થયું. પછી રાતના રામચંદ્ર અને જેઠારશેઠાણી મંછામા આગળ કન્યા વળાવવા સંબંધી વિચાર કરવાને ગયાં. રામચંદ્રે વાત ઉપાડતાં જણાવ્યું કે 'ઈશ્વર પ્રતાપે અને આપના પુણ્યે સૌ નિર્વિઘ્ને પાર ઉતર્યું, પરંતુ છેવટ જતાં જતાં એક નાનું જેવું વિઘ્ન, જો કે હું તો એને વિઘ્ન પણ કહેતો નથી, પરંતુ આ જનને દશમાં માટે રાખવાની ઉમેદ ધરાવતી હતી, તે વિઘ્ન કહે છે, તે નડ્યું. વિવાહ જેવા અવસરોની સમાપ્તિ તો જેમ વહેલી થાય તેમ સારું જી ! એ લોકોની ઈચ્છા છે તો આવતી કાલે વિદાય કરવા સામે મને

હરકત બજાતી નથી. આપણી બધી રીતભાત થઈ રહી છે તો પછી વળાવવામાં આપણને શું વાંધો છે ?

‘પણ એવું શું વિધન આવ્યું છે તે પહેલાં મને કહે લાઈ ! વિધન શબ્દ સાંભળતાં મારો જીવ ઉઠ્યો થઈ ગયો છે ?’ ડોસીએ તે બાળુવાની આતુરતા બતાવી.

‘રસિકદાસની ખાતો પત્ર આવ્યો છે, તેમાં લખ્યું છે કે ગજરીની સાસુ દાદર ઉપરથી પડી ગયાં છે. તેમને ઘેર રહેલાં સગાં સાગવાંને પીરસવાને ઉની ઉની દાળ લઈને દાદર ઉતરતાં સહેજ દાઝી પણ ગયાં છે. ડોસીને દાઝ્યા ઉપર ડામ, વાગ્યા ઉપર વાગ્યા જેવું થયું છે. કમ્મર પછડાયાથી ઉઠાતું નથી, અને પગ ઉપર ઉની ઉની દાળ ચડવાથી ફેફસા થઈ આવ્યા છે. રસિકદાસની માએ આમ લખ્યું છે. ખાતરી આપીને લખ્યું છે કે, ‘ડોસીના જીવને બેખમ લાગે એવું કંઈજ નથી, હાડકું ભાગ્યું કે ઉતરી ગયું નથી, માત્ર પછડાયાં અને દાઝ્યાં છે.’ શવચંદ્ર અને એના આપનો જીવ ઉઠ્યો થવાથી તેઓ એક દહાડો પણ નકામો ભાગવા માગતા નથી. બે દિવસ આપણે તેમને વધારે રાખત અને દરીયાં જમાડત, પરંતુ જ્યારે તેમનો જીવ ઉઠ્યો છે ત્યારે ખાલી બોહોંશ કરીને રાખવાની શી જરૂર છે ?

જેકોરશેદાણી વચમાંજ બોલ્યાં કે, કેશવચંદ્રને અને જાનને મૂકી જવાનું વહેવાઈ કહે છે. એકલા વહેવાઈ જવા માગે છે જી ! હું કહું છું કે તેમને જવા દો, જાન છો અહિં બે દહાડા વધારે રહે. કેશવચંદ્રના મિત્રો વગેરે પરાયા ગૃહસ્થો આવ્યા છે તેમની આપણાથી હજી કંઈ મેમાનગીરી થઈ નથી. ડોસો ત્યાં જઈને ખચર લખશે, એટલે નહિ હોય તો આપણે અહિંથી વિદાય કરીશું. મને આટલી ઉમેદ છે એમ નહિ પરંતુ આ ઠીક દેખાતું નથી. વળી યુવાનવહુ કહે છે કે, વિવાહની ગડબડમાં આપણાથી જાનૈયા વગેરેની કશી સરખામણ થઈ નથી, એટલામાં વિદાય કરી દઈએ તે કોઈને ગમતું નથી. અમારા વચ્ચે આટલોજ મતભેદ છે સમજ્યાં જી !

આ બધી હકીકત સાંભળી ડોસી વિચારમાં પડી. ચક્રમકતાં

ચશ્માંમાંથી એક તાર રામચંદ્ર સામું અને એક તાર જેકોર સામું જોઈ જરા ખિન્ન થવા છતાં મક્કમ વિચાર ઉપર આવી તે બોલી કે, 'આવા અવસરોમાં બહુ વિધન આવે છે. આપણું કાર્ય બધી રીતે નિર્વિધને પાર પડ્યું છે, તો પછી રામચંદ્ર કહે છે તેમ કરવું એજ સારું છે. વરનો મિત્ર તો મુંઝાણમાં રહે છે. ત્યાં આગળ આપણે વાર તહેવાર એને તેવડીયું, પણ હાલ તો જનને લક્ષી રીતે આનંદમંગળમાં વિદાયગીરી આપો. ગજરીને મોકલો તે એની સાસુની બરદાસ કરે. જેકોરવહુ ! તું હમણાં એવી તેવી મોજાણી ને મોટી ઉમેદો ન કરતી. જેશીને બોલાવી નક્કી કરો. કાલનો દિવસ સારો હોય તો પરમ દહાડું કરતાં કરવતાં નહિ. ગજરીની સાસુને કંઈ થવાનું નથી, પણ જતાં-વાંત તેની કસોટી થવાનો તેના લાગ્યે આ જંગ આણી આપ્યો છે. હશે, એને ક્યારે ગામડે રહેવું છે. આ તો માત્ર હાલ તેને જવું પડશે અને સાસુની સેવા કરવી પડશે. દીકરા ! ગજરીને એવી શિખામણ દેજે અને એવી તાડીદ આપજે કે, એક જરાએ આપણને સાંભળવાનું થાય નહિ. મેં તેને ધરકામની કેળવણી અપાવી છે તેથી મને તો ખાતરી છે, તેમ છતાં જેકોરવહુ ! ફરીને હું તને કહું છું કે, છોકરીને બધું કામકાજ ઉપાડી લઈ શાખાશી મળે એવી રીતે સાસુની આકરી કરવાની શિખામણ આપજે. એની નહાદ જોઈને ? કેવી મજેની ચાખરાક છોકરી છે.'

જેકોરશેઠાણી બોલ્યાં કે 'છોકરી તો એના લાઇની મોકક કેળવાયેલી છે, એની મા કંઈ કેળવાયેલી છે ? એ તો જુની દમની સાસુ હશે. મારી ગજરી તો દુશ્મનમાંએ માગ કરે એવી છે, પરંતુ એનાથી બા કસોટીમાંથી પારે ઉતરાશે કે નહિ ? એની મને જરા ચિંતા રહે છે. ગામડામાં કંઈ ધરમાં ચાકરનફર હોય છે ? વળી એ અળણી. હમણાં ન મોકલીએ તો કેમ ?'

'ના, એમ તો કરવુંજ નથી. મંગળાચરણમાંજ લોકોમાં એને માટે ખરાબ વિચાર બંધાઇ જાય. કહેશે કે, 'સાસુની આકરી કરવી પડે તેથી ન મોકલી' માટે ખસુસ મોકલો. મારી દીકરી કામકાજથી

ડરે એવી નથી. જીજી કહે છે તેમ 'એને શું નથી આવડતું?' એ તો સામી શાખાથી લઇને આવશે. મહીના દોઢ મહીના પછી વહુનો ખાજો ભરવાનો છે ત્યારે કેશવચંદ્ર ને એ સૌ અહિં પાછાં આવશે.' રામચંદ્રશેઠે જેઠોરશેઠાણીના વિચારને પસંદ કર્યો નહિ.

મંછાડોસીએ રામચંદ્રના અભિપ્રાયને અનુમોદન આપ્યું અને 'વળી કંઈ વિઘ્ન આવી પડે તો ખાસીજી જીવ ખાટો થાય.' એમ વિચારી જેઠોરશેઠાણીએ પણ એ વિચારને મહાલ રાખી જનને રંગે-ચંગે વિદાય કરી દેવાની તૈયારી કરવા સંમતિ આપી. બાર પંદર વર્ષ લગી આંખો તળે અને આંખો તળે રાખેલી પુત્રીને સાસરે વળાવતાં હોંશમાં પણ માને જે લાગણી થાય છે, તે ખરેખર નહિ વર્ણવી શકાય તેવીજ છે. કણ્વમુનિ જેવા આત્રમવાસી અને સંસારની જગથી દૂર રહેતા ઋષિને, માત્ર પોતે ઉછીરીને મોટી કરેલી શકુન્તલાને સાસરે મોકલતાં આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં હતાં તો પછી પુત્રીને વળાવતાં સંસારની માયામાં લપટાયેલી માતાને લાગણી થાય એમાં શું આશ્ચર્ય? માતાએ પુત્રને એકાંતમાં બોલાવી શિખામણ દીધી અને પુત્રીએ ઘણીએ ખાતરી આપી તેમ છતાં પણ તેનું મન માન્યું નહિ. ગુણાળ-વહુને બોલાવી કેશવચંદ્રને જેટલી શિખામણ દેવાય તેટલી દેવાનું કહ્યું.

રામચંદ્ર અને મંછાડોસીએ વહેવાઇને પોતાની પાસે બોલાવ-રાવી ગજરીને વિજયા જેવી ગણી નિભાવી લેવાની વિનંતિ કરી. ડોસો ઘરડો જુના ત્યારનો પણ પુરણોના વાંચનથી હિંદુસંસારના રચનારહસ્યને જાણનારો હતો. તેણે તે વૃદ્ધને જણાવ્યું કે 'પુત્રવધૂમાં અને પુત્રીમાં અમે કશું સમવિષમ સમજતાજ નથી, સામું પુત્રવધૂને તો અમે અમારી પરંપરાના તંતુને ચાલુ રાખનારી કુટુંબદેવતા જેવી માનીએ છીએ. એના સુખે અમે અને અમારું કુટુંબ સુખી, અને એની પ્રસન્નતા એજ અમારા કુટુંબની આખાદી! એનાથી અમારું ઘર પુત્ર પરિવારવાળું થશે, અને એના સૌભાગ્યે અમે અને અમારું કુટુંબ શોભીશું. તમે સુખી અને સંધન કુટુંબી છો અને તેમાં એ ઉછીરી મોટી થઇ છે છતાં અમારે ત્યાં અમે એને જરાએ ઓછું આવવા દઇશું નહિ. અમારું ગામડાનું કામ કંઈક જાડું હશે ખરું પણ એને

એ અધરું કે અમિય તો લાગશે નહિજ. સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક રીતેજ એવો ગુણ ઈશ્વરે મોકલો હોય છે કે તે જેવું મંડળ હોય તેવી બની જાય. તમારી પુત્રી મોટી, સમજી, બહેલી અને ડહાપ છે. તે અમને એનાં કરી લેશે અને અમે એનેજ બધું ધરખાર સોંપી દઈશું, અમારે એને સુખી કરી સુખ માણતી જોઈને સુખી થવાનું છે, માટે તમારે એની લગારે ચિંતા કરવી નહિ.

મંછાડોસી બોલ્યાં કે, 'તમારા જેવું કુળવાન અને સારું ધર શોધ્યા પછી અમને ચિંતા તો છેજ નહિ. અમે વરને જોયો ત્યારથી તેના સાલસ સ્વભાવ ને રીતભાત ઉપરથી તમારા કુટુંબની મોટાઈ અમારા સમજવામાં આવી છે. કેશવચંદ્રને હજી એક બે વર્ષ બચવાનું છે. અબ્યાસમાં એમનું મન છે માટે બણાવજો. આપ્યું છે માટે નહિ, તમને તો અમે જેટલું આપીએ તેટલું થોડું છે, પરંતુ સંતોષ માટે કહું છું કે, મારા રામચંદ્રે કન્યાદાનમાં જે આલી આપી છે તેનું સો સવાસો રૂપિયા માસિક બાકું આવે છે. તમે સર્વે તેમાં રહી તમારું ગુજરાન કરી શકશો, માટે કેશવચંદ્રને રળવાની જરાએ ઉતાવળ કરાવતા નહિ, બણવા દેજો. વડીલ થઈને મુંબાઈમાં રહેશે તો તમારા કુટુંબને શોભાવશે. તમે એમની બા વગેરે સૌ ત્યાં આવજો. છોકરાં સાથે રહેવું, હરિનું બજન કરવું અને તેમને સુખ ભોગવતાં જોઈ આપણે સુખી અને આનંદી રહેવું, એ હું તો ધરડાનો પરમ ધર્મ સમજું છું અને તે પ્રમાણે ચાલું છું, તેથી સુખી અને આનંદી છું. ઈશ્વર તમને પણ તમારાં છોકરાંનો વૈભવ દેખાડી સુખી અને આનંદી બનાવે.' ડોસી આનંદથી ગળગળી થઈ ગઈ. 'વરકન્યા કુશળ રહેા તથા તેમને જોઈ તમને નિત્ય આનંદ આનંદ ઉપજો.' એમ કહી પોતાનો સંતોષ બતાવી ડોસો ઉઠ્યો.

બીજા વળાવી ગુર્જરીને સાસરે મોકલી અને ભૌ પુત્રી થયાં. પુત્રીના જવાથી જોકારંશેઠાણીને બહુ લાગણી થઈ. તેમને-માતાને મન 'પુત્રીને કેમ ગમશે, પરાયાં માણસોમાં તેને કેમ ફાવશે અને તેનું કેમ નીભશે?' એવી કાળજી રહેવા માંડી.

પ્રકરણ ૩૫ મું.

ઉપસંહાર.

કેશવચંદ્ર અને ગજરા-ગુર્જરી ઘણાં ઘણાં વિદિત આવ્યા છતાં અને ઘણા કાળ લગી અંદેશમાં રહ્યા પછી આખરે પરણ્યાં. કન્યાનાં માતૃપિતાની ઉમેદ પાર પડી અને વરને પણ પોતાના કેળવણી અને સુધરેલા વિચારોને યોગ્ય વધૂ મળી. વરની માતા, જે ગામડે રહેલી અને જુના વિચારની સ્ત્રી હતી, અને મુંબાઈનો અનુભવ પામી આવેલી ગંગા નામની સ્ત્રીથી જેને મુંબાઈના કુલકદાકિયા આશુકલા રીતરિવાજ સાંભળી 'પોતાને સારી કન્યા મળતી નથી' એમ થયા કરતું હતું, તે પણ વહુને જોઈને ખુશ થઈ, એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેણે સાંભળ્યા અને પોતાની સમજણ પ્રમાણે અનુમાનથી કહ્યા કરતાં જુદીજ જાતની રીતભાતવાળી સમજી ને કામગીરી વહુ જોવામાં આવ્યાથી તે પણ ત્રણ ચાર અકવાડિયામાં બધા અનુભવ મેળવી ખુશ ખુશ થઈ ગઈ. અંતઃકરણથી તે તેને આશીર્વાદ આપવા લાગી. ડોસીને વહુનો અનુભવ મળ્યા પછી પોતાના હૃદયનો સંતોષ અને આનંદ ખાલી કરવાનું મન થયું હતું. પડોસણો અને નજીકનાં સગાં આગળ તો તેણે જ્યારે જ્યારે તેનો અંતરાત્મા પ્રસન્ન થતો ત્યારે ત્યારે સંતોષ અને આનંદના ઉદ્ગાર કાઢેલા પરંતુ જેણે તેના મનમાં જુદાજ વિચારો દાખલ કર્યા હતા, તે ગંગાજીને મળીને મુંબાઈમાં ઉછરેલી વહુનો પોતાને જે અનુભવ મળ્યો, તે જણાવવાનું તેને બહુ મન હતું. મંદવાડને લીધે હજી તેને ધર બહાર જવાની રજા મળી ન હતી, જો કે દાઝ ઉપર ચામડી આવી ગઈ હતી અને કમ્મરે પણ ઠીક થઈ ગયું હતું. ધરમાં તે આમતેમ હરીફરી શકતી હતી.

ધરમાં કેશવચંદ્રની મસિયાઈ બહેન ધનાંબાઈ કરીને એક જીવાન વધવા, વિજયા ને વહુ-ગજરા એટલાંજ હતાં. તેઓ ધરનું તમામ

કામકાજ હળીમળીને કરતાં. ડાસીની સારવારમાં જરા પણ કમીના પડવા દેતાં નહિ. ગજરાએ એવી સારી રીતે ઘર ઉપાડી લીધું હતું કે, જે જોઈને તેમનાં પિતરાઈઓ અને પડોસીઓને અદ્દેખાઈ આવતી. સાસુ વગર જોયે અને વગર અતુલવે આગળથીજ વહુને માટે જુદો અભિમાય ધરાવનારી હતી તેમ છતાં વહુને અને એ નણંદોને હળીમળીને ઉત્સાહમેર કામકાજ કરતી અને એક ખીજમાં એકતાર ચર્ચ રહેતી જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યાં. 'કામ કર્યા તેણે કામણુ કર્યા' તેવું થયું હતું. નણંદો ભોળાઈની આંખે જોતી હતી એટલુંજ નહિ. પણ સાંભી તેને આરામ આપવાને પોતે આગળ પડી પડીને વહેણાં વહેણાં સૌ કામ આટોપી લેતી હતી. આંઓની મુખ્ય દરજ દરદીની સારવાર કરવાની છે. આ દરજ આપણા લોકામાંથી જાણે હાથ તદ્દન જુઝાઈ ગઈ છે, તેમ છતાં ગજરાને તો તેનું શિક્ષણ મળેલું હતું. સાસરે આવતાં માએ અને બાપની માએ, તે બાપત તેનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. 'તેથી એ બાપ નહુ ખંતથી, સંકાપથી, સ્વચ્છતાથી અને વખતસર કરવાનું તે કદી પણ જૂઝતી નહિ. પોતાને હાથે તે સાસુને દવા આપતી, મલમપટાનું કામ જાતે કરતી, ધોવું, નવડાવવું, કપડાં સ્વચ્છ રાખવાં, પથારી પોચી અને દરદીનાં અંગ જેમ રાહિયતથી રહે તેવી કરવી અને ઓરડો હવા ઉજાણવાળો સ્વચ્છ રહે તેમ રાખવો, એ બધું તે ધ્યાન રાખીને કર્યા કરતી હતી. જે વખતે હવા અજવાળું જેમ લેવું હોય તેમ ઓરડામાં લેતી. જે વખતે તેની જરૂર ન હોય તે વખતે પોતે જાતે ગમે તેવા કામમાં હોય ત્યાંથી ખાસ દોડી જઈ બારી બારણાં બંધ કરતી. બપોર અને રાતને વખતે એકાંતમાં ડાસી પાસે બેસતી અને ધીરા, મધુરા, પ્રિય, તેને મમતા બોલ બોલતી. તેના શરીર ઉપર હાથ ફેરવતી અને પેટની જણી પુત્રી પણ ન ઉઠાવે એવી ચાકરી ઉઠાવતી, ડાસી તો ત્રણ અડવાડિયાંમાં તેનાથી જિતાઈ ગઈ. રાતના પછી વાર ડાસી તેને કહેતી કે, 'દીકરા ! હવે તું સુઈ જા. જોડા ! મેં સ્વપ્ને પણ નહિ ધારેલી એવી તે મારી ચાકરી કરી છે. એક દીકરી માની જણી બહેન હોય તે પણ ન કરે એવી તે'

મારી સેવા બળવી છે. મારો આશીર્વાદ છે કે ' તારું સૌભાગ્ય અમર તથા અને તું મોટા ઉજળા કુટુંબની માતા થાઓ. ' ગજરા તેને કહેતી કે ' આ મારી ફરજ છે અને હું તે બળવું છું, તેમાં તમે અમસ્તાંજ શા માટે મને શરમાવો છો ? અમે તમારાં ઊંચા તમારી ચાકરી ન કરીએ તો પછી બીજું કાણુ કરે ? અમે નાનાં બાળક હતાં ત્યારે તમે—માબાપ અમારી ચાકરી કરો છો, સંભાળ રાખો છો, અમારા તરફની અનેક પીડાઓ સહન કરો છો અને અમારા ક્રિયને માટે જે કંઈ દુઃખ વેઠો છો તેનો બદલો અમારાથી—ઊંચાથી કદી પણ વળી શકે નહિ. તમે જે કંઈ કર્યું છે અને કરો છો, તેના પ્રમાણમાં તો અમારી સેવાઓ મોટા સમુદરમાં એક ટિંપાં બરાબર પણ નથી ? આ પ્રમાણે સાસુવહુને અનેક વાર એકાંતમાં વીતો થતી. સાસુએ વહુને કુટુંબને તથા ગામજોતને લગતી બધી વાત એકાંતમાં મોટા ઉમળકાભેર સમજાવી ગૃહાચાર, કુટુંબાચાર ને આમાચાર વગેરે બધી રીઠરીતોએ બતાવી હતી.

ડોસીની તબિયત સુધરવાથી કેશવચંદ્ર એ દિવસ થયાં અમદાવાદ ગયો હતો. ગજરાને અવગત પહેલે દિવસે તો લાગ્યું નહિ. પરંતુ બીજે દિવસે બપોરના ઘરકામથી પરવારી જ્યારે તે પોતાના ખંડમાં ગઈ ત્યારે તેને જરા સુનું લાગ્યું. જેની ઉપર પતિપત્ની રોજ બેસતાં અને વાતચીત કરતાં તે દિવસકા ઉપર બેસતાંજ તેને સુનું લાગ્યું અને ઓઠું આવ્યું. તેની આંખોમાં પાણી ભરાઈ ગયાં. આટલી વયમાં કદી નહિ જોગેલા અને નહિ અનુભવેલા એવા અજાણ્યા ગામમાં અજાણ્યા વાસમાં અને અજાણ્યા—અપરિચિત જનમંડળમાં હાજર કરીકરીને તથા પ્રિય લાગે એવું બોલીબોલીને તેણે સૌને પોતાની તરફ ખેંચી લીધાં હતાં. તેમને પોતાની માયા ચઢાવી હતી પણ પોતે હજી તેમની સાથે એટલી બધી હળી ગઈ ન હતી કે, જેથી થોડા દિવસ એકલાં રહેવું હોય તો રહેવાય. આજેજ તેને એ લાગી આવ્યું. દિવસકાના તકિયા ઉપર માથું મૂકીને તે જરા આડી થઈ અને ' મારે એકલાં રહેવાનું પણ શીખવું જોઈએ. કાલે ક્યાંહિં નોકરી ઉપર જવું

પડશે અને એ ત્યાંથી મને એકલી મૂકીને બહાર ગામ જશે તો શું હું આમ અણુમોઘો કરીકરીને આંસુ ગાળ્યા કરીશ ? નહિ, મારે પણ એકલાં રહેવું જોઈશેજ. નાનાં હતાં ત્યારે માતપિતાએ લાડ લડાવ્યાં અને હુલાવીફુલાવી સુખમાં રાખ્યાં, હવે કંઈ એમ રહેવાનું છે ? હવે તો આપણે આપણી મેળે સંસારનાં સુખ દુઃખ સહન કરતાં અને ટાઢાઉની અનુભવ લેતાં સંસાર નિભાવવાનો છે. 'આમ વિચાર કરતાં કરતાં તે જરા બપોરની નિદ્રામાં પડી.

નીચે ડોસી આગળ વિજ્યા અને ધનાંબહેને બેઠેલાં હતાં. ડોસી તેમને વહુના ગુણો યાદ કરી કરીને સારી શિખામણ આપતાં હતાં, એટલામાં બે પડોસણો પણ આવીને ત્યાં બેઠી. વાતમાં ડોસીને ટેકા આપતાં તેઓ કહેવા લાગી કે, 'નહિ કાકા ! ખરે, કેલુભાઈની વહુ તો એક અણુમોઘો હોય છે. મુંબાઈમાં રહીને ઉછરેલી અને લક્ષ્યાધિપતિ બાપની બેટી આવી સાદી, સીધી અને કામગરી હોય એવું કાંઈ માનેજ નહિ. એવું જગતમાં બનવું પણ નથી. તમારી વહુમાંજ અમે તો આ' નવું નવું જોયું. શું એનો વિવેક અને મીઠામોલાપણું. મારા નાના દલાનેએ કુંદારે બોલાવતી નથી. નાના બચ્ચાને 'દિયેરજી, દિયેરજી' કહીને માન અને વહાલથી બોલાવે છે. મોઢાંની મિકાશ, રડી એક બહુ જુદીજ વાત છે. દલો તો લાભીને જોઈ મારો કેડમાંથી તૂટી પડે છે. એ પણ હાથમાંનું કામ હેઠું મૂકી એને વહાલથી લે છે.' આ પ્રમાણે વાત ચાલતી હતી એટલામાં પેનાં ગંગાબા આટલા દહાડા 'વહુને દેખાડવા-પગે લગાડવા' લાવે છે કે નહિ ?' એવી પરીક્ષા જોવાને ડોસીને જોવા આવ્યાં ન હતાં તે આખરે, જ્યારે ડોસી માંદી હોવાથી કાંઈ તેમને ત્યાં ગયું નહિ ત્યારે આજ મળવા તથા જોવા અને 'વહુ કેવીકે છે ?' તેની ચિકિત્સા કાઢવાને આવી પહોંચ્યાં. વાચકને ગંગાબાનું ઓળખાણ પડાવવાની અગત્ય નથી. તે આવ્યાં કે તરત વીજી ઉઠીને સામી ગઈ અને ડોસી બેઠાં થયાં. સૌએ 'આવો, આવો.' કહીને આદર માન આપ્યું. તે ઘરની ગોઠવણી તરફ તથા ડોસીના બિછાનાની સફાઈ, અને વ્યવસ્થા તરફ જોતાં જોતાં તેમની સામે

બેઠાં. જરા શ્વાસ ખાઈ તથા ફરીને આમ તેમ જોઈ તેમણે પ્રથમ ડોસીને કુશળ ખમર પૂછી અને તેમ કરતાં પોતાના અનાગમનના અચ્ચાસમાં જણાવ્યું કે, ‘તમે પડી ગયા છો, દાઝ્યાં છો અને ખાટલાવશ છો, એ તો મેં માત્ર કાલેજ જાણ્યું. આટલી વીજીનેએ ન મોકલીએ, ત્યારે ઓળખાણ શા કામનાં? મારો કિશોર અને તેની વહુ પરમ દહાડે મુંખાઈથી આવ્યાં, તેમણે મને તો કહ્યું કે ‘બા! કેશવચંદ્ર મુંખાઈવાળા પેલા રામચંદ્રશેઠને ત્યાં પરણ્યો અને એની બા તો બિચારાં દાદરેથી પડી જવાને લીધે ખાટલાવશ છે.’ હું શરીરની લગાર ભારે અને પગની લુધી એટલે ઝાઝું બહાર નીકળતી નથી. તેમ મારે કાંઈને ત્યાં જઈને ઝાઝું ખેસવા ઉડવાનુંએ નહિ, એટલે કાણ મને આવી તેવી વાત કહે? વીજી! જુ! તો કંઈ ધરડી નથી, બેટા! મને ખમર કરીએ કે નહિ?’

વીજી—મારા ભાઈને પરણાવવા ખંભાત ગયાં, ત્યાંથી મારી બાના સમાચાર સાંભળી ધસમસ્યાં અહિં પાછાં આવ્યાં અને પછી અહિં તો એની બા ઉઘેઠમાં હું બધું ભૂલીજ ગઈ. મારી બા સાથે હોત તો મારાં ભાભીને તમને પગે લગાડવા ન લઈ આવત કાઢી!

ગંગાબા હસતાં હસતાં બોલ્યાં કે, ‘તારી શેઠાણીભાભી આવી લાગે છે. ધરની ઉજળામણ અને તારી બાનું બિજાનું મને તે આવેલી હોય તેવું બતાવે છે. વારું, ભાભા! કેમ પરણ્યો, એને મનગમતી વહુ મળી, તેથી અમે સૌ બહુ ખુશી થયાં. વહુ કેવી છે? તારી બાની આકરીઆકરી કરે છે કે ‘ટાપટીપ ને ઘોળકું.’ ક્યાં છે? અહિં નથી કે શું? કેમ તો અમદાવાદ છે, એમ કિશોર મને કહેતો હતો.’

ડોસી બોલી કે ‘ગંભીર! વહુ તો મારે જોઈએ તેવી—અરે તેથીએ સરસ મળી. રૂપમાં ગુણમાં કાર્મકાજમાં અને વિવેકવિચારમાં કશુંએ કહેવું પડે તેવું નથી. પૂછોને આ અમારાં પડોસણ જમનાં બહેનને? વહુ તો ખરેખર મારી આંતરડી ઠરે એવી મળી. ગંગાબા! શું એનું સોજ! પરણીને પહેલેજ આણે આવેલી છે ને અમારે એને

રીઝવવી અને મેમાનગીરીથી રાખવી જોઈએ, તેમાં સામી તેને અમારી સેવા ઉઠાવવી પડે છે. મારાથી બેસાય ઉઠાય નહિ એટલે મળાદિ પણ ઉપાડવાં પડે છે. પેટની છોકરીએ સુગાય પણ એ વહુ સુગાતી નથી. મને ઉનેઉને પાણીએ રોજ ચોળીને નવડાવે, પગ ચાંપે, દવા પાય, અને દાઝ ઉપર મધમ ચોપડે છે. દહાડામાં બે ત્રણ વાર મારી ઉપર હાથ ફેરવી જાય છે, અને મારા બિંછાના ઉપર એક ગધેા સરખોએ પડવા દેતી નથી. બે ત્રણવાર તો મારો આ ઓરડો વાળી ઝુડીને હમેશ સાફ કરે છે. અમદાવાદથી કેસુનો દોસ્તદાર એક દાકતર મને જોવા આવ્યો હતો તે તો આ બધી ગોડવણુ જોઈને ખુશ ખુશ થઈ ગયો. ગંગાબા ! એ કેવી સંભાળ રાખે છે અને કેવી ચીવટથી કામ કરે છે તેનો એકજ દાખલો આણું તે સંભળો. પરમ દિવસે રાતના ત્રણ વાગે જ્યારે વાદળાં થઈ આવો છાંટા થયા ત્યારે તે ચીવટથી ઉડી ઉપરથી નીચે આવી અને આ બારી તથા બળિયું બંધ કરી ગઈ. કેસુના બાપ અહિં સુતા હતા તે બારી વસાઈ તેને ધમકારે જગ્યા અને જ્યારે મેં તેમને કહ્યું કે 'એ તો વહુએ વહેણાં વહેણાં ઉપરથી ઉતરી આવી પવન અને ફેરાં પડે ત્યાર વહેણાં બંધ કરો.' હું ને વીજના બાપા વારંવાર ના કહીએ છીએ તેમ છતાંએ આ ધનાં સાથે બેઠું બંધને કુલે પાણી ભરવા જાય છે, અને સપાટાબંધ એ અને ધનાં થઈને આખા ઘરનું પાણી ભરી નાંખે છે. કેસુ દસ વાગ્યાનો જન્મનાર, તે દસ વાગ્યામાં હમેશ નિયમસર રમોઈ તૈયાર કરે છે. દાકતરે કહ્યું છે તેજ પ્રમાણે મને કાંજ દૂધ અને ખાવાપીવાનું બરોબર વખતસર તૈયાર કરી આપે છે. મારા કેસુથી દવાનું મોકું વહેતું થાય પણ એને હાથે થતું નથી. ગંગાબા ! તમે મુંબાઈની શેઠાણીઓની જે વાત કરતાં હતાં તેમાંનું તો રુંવુંએ મારી વહુમાં જણાતું નથી ! મારી વહુ તો મુંબાઈની શેઠાણી નહિ પણ અમારાં હૃદયની શેઠાણી થઈ રહી છે. હું મારા અંતઃકરણથી એણે મારી અંતરડી ધારી, મને જે સતોષ અને આનંદ ઉત્પન્ન કર્યો છે તે માટે એને આશિષ આપ્યા કરું છું. ઈશ્વર એનું સૌભાગ્ય અમર તપાસે અને એને પનોતીને પરાક્રમી,

પુત્રો અને સુખ વૈભવો પ્રાપ્ત થાઓ. વહુ, ગંગાબા ! વહુ તો મારા જેવી કાઢને મળીએ નહિ હોય અને મળશે પણ નહિ.’

ગંગાબાએ પવન ખીજી જાણીએ વહાતો જોઈ જરા વિચારીને કહ્યું કે, ‘મુંબાઈને શું છે ? સારાં માઆપનાં છોકરાં હોય ને ગમે, ત્યાંનાં હોય ગમે ત્યાં રહેતાં હોય પણ પોતાની સલુકાઈ દેખાડ્યા વગર રહેતાં નથી. જેવી જેવી જેના કુટુંબની રીતભાન અને જે જેવું તેનાં તેનાં છોરું થાય, એમાં શી નવાઈ ? સારા માઆપની છોકરી હશે તે તો સારી જ હશે ને ? સાંભળ્યું છે કે, કન્યાદાનમાં વહેવાઈએ સો સચાસો રૂપિયાના ભાડાની આવી આપી છે ? જેની પાસે પૈસો હોય તેને પોતાની છોકરીથી શું વધારે છે ? તમારો કેસુ ખરેખર ભાગ્યશાળી ! સોનામહોર જેવી કન્યા મળી, પૈસો મળ્યો, જાતે ડહાણો નીકળ્યો ને ભણ્યોગણ્યો —અરે ! એક હીરો નીકળ્યો. ‘આળા તેનો શા ડકાળા.’ સારામાં સૌનો ભાગ છે ને ? તમે સારાં હશે તો કાઢએ તમારેઆંગણે આવી પોષાશે. વહુ ક્યાં છે ? વીજી બોલાવને ત્યારે એને મળીએ ?’

ડોસી—જા, વીજી ! તારી ભાભીને ઉપરથી બોલાવી લાવ. કહેજે કે આવીને ગંગાકકીને પગે લાગે. એ કંઈ એળખે છે ? છોકરું છે.

‘મને શાં પગે લાગવાંતાં ? તમારી ખરદાસ કરી અને તમે કલો છો તેમ, પેટની છોકરી માફક તમારી આકરી કરી, એ સાંભળીનેજ હું તો ખુશી થઈ. ઈશ્વર તમને દીકરાવહુનાં સુખ અને સંતાન જેવાને પાંચ ચર્પનો વધારે આપરદા આપો.’

જમનાં બોલી કે, ‘ગંગાબા ! મહીનો થયાં કેસુભાઈ પરણીને ઘેર આવ્યા છે ત્યારનું અમારું રૂણિયું જાણે આનંદી બની રહ્યું છે. વિજ્યાબહેન અને ધનાંબહેન તો એમની ભાભીની પુઠે પુઠેજ ક્યાં કરે છે. વિજ્યાબહેન ગીતોની તો હરઘડી ધુસો પડ્યા કરે છે. ઘર તો જાણે કલોલ કરી રહ્યું છે. વહુ તો એવી વિંઝણા પેઠે કામકાજમાં ફરી વળે છે કે, અમે તો સૌ તેની સામુંજ જોયા કરીએ ! સૌ કહે છે જે, આ ક્યારે ઉડી, ક્યારે કામકાજ કર્યા અને ક્યારે આમ નવરી પડી ? જાણે આખો દહાડો નવરી ને નવરી અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે આનં-

હમાં હસતી ને હસતીજ ! સવારના પહોરમાં એનું મોઢું જોયું હોય તો આખો દહાડો આનંદમાં જાય. રૂપાળી કેરી જાણે નરી અપ્સરા ! અને એના મોં ઉપર સૌભાગ્ય કેયું જાણે નયોં લક્ષ્મીનો અવતાર ! વળી શહેરની કમ્પાઓ જેવી કંઈ દુબળી કે રાંક પણ નથી. ખાસી જાજરમાન, માટશી જેવું કેવું ગોરું ગોજ મટાળ મજેનું એનું મોં છે. ચોટલો કેવો દિવંચણુ મુધી લાંબો અને ભરાઉ વધુ તો જા ! કાકી કહે છે તેમ, વહુ જેવીજ ખરેખર ઈચ્છ્યા જોગ વહુ છે.’

વિજયા હાદર ચઢતાંવાંત તેના પગને ગણસારે ગજરા બેડી થઈ અને બોલી કે, ‘કાણુ નાનીબહેન ! આવો.’

‘ભાભી ! પેત્રાં તે દિવસે હું કહેતી હતી તે ગંગાકાકી આવ્યાં છે. બાએ કહ્યું છે કે, તમે આવીને એમને પગે લાગજો. તે તમને જોવા આવ્યાં છે. જા નીચે બોલાવે છે.’

‘રહો, બહેન ! હું જરા મોઢું ધોઈ લઉં પછી આપણે જઈએ.’ ગજરા મોઢું ધોવા ખારી આગળ ગઈ. તેના સામું જોઈ વિજયા મનમાં બોલી કે, ‘આજ ભાભી કંઈક રહેત્રાં રાગે છે.’ તે દિવંચકા ઉપર બેડી અને દિવંચકા ખાતાંખાતાં મોજમગ્નકમાં હસતે ઉમળકાને મૂરે તેણે ગાયું કે:-

“ ક્રિયા ભાઈ ગયા છે દરખાર (૧)

કેમ વહુ મોલોમાં એકસીરે;

રોઈ રોઈ ભર્યા છે તળાવ (૨)

આંસુડે લિજી છે કાચળારે. ”

‘નાનીબહેન નાનીબહેન ! આ શું ગાઓ છો ?’

‘ભાભી ! તમને નથી ગાતી હો.’ તે હસી પડી. એ તો દિવંચકે બેસતાં અસસ્તુંજ મને યાદ આવ્યું અને ગાયું. ! તે ફરીને હસી. નીચેથી ધનાંબહેન ઉપર આવી અને બોલી કે, ‘વિજયા ! તું અને ભાભી ત્યારનાં શું કરો છો ? અમે તો વાટ જોઈ જોઈને ચાક્યાં !’

ગજરા-મોટીબહેન ! મારાથી જગ ઉઘી જવાયું હતું તેથી મેં હું મોઢું ધોઈ લઉં એટલી વાર નાનીબહેનને બોટી કર્યા.

‘હવે ક્યાં જાઓ. બેસો. હું ઉપર આવીને?’

‘કેમ?’ ગજરાએ સવાલ કર્યો.

‘ભાભી! તમે કેમ આજ આમ છેક દેવાસુનાં લાગો છો? તમે તો ચકલું ઉડે તોય જાઓ એવાં છો. અમદાવાદથી મારા ભાઈ આવ્યા તે તમે કે વિજયાએ સાંભળ્યું કે જાણ્યું નહિ? હમણાં એ માસીયા પાસે બેઠા છે અને ગંગાકાકી સાથે વાત કરે છે. એમણે માસીયા સાથે વાત કરવા માંડી એટલે હું ઉપર આવી.’ ધનાંએ વિજયાની સાથે હિંચકે બેસતાં બેસતાં કહ્યું.

‘ભાઈ સાથે બીજું કાણ છે?’ વિજયાએ બીજા માણસનો અવાજ આવતો હોય એવું સાંભળીને પૂછ્યું.

‘રસિકભાઈ આવ્યા છે? વિજયા! તુંએ કેમ આમ કરે છે?’

‘રસિકભાઈનો સ્વરે તું ઓળખતી નથી?’

‘ચાલ, ત્યારે આપણે નીચે જઈએ. ભાભી ધીરે રહીને પછી આવશે.’ આમ કહી વિજયા ધનાંને લઈને નીચે ગઈ. અરીસામાં મોં નોંઘી ગજરા મનમાં બોલી કે ‘નાનીજહેને બડી ચતુર છે. હું જરા રોયેલી તે એ સમજી ગઈ દેખું.’ હું રડી ગઈ એટલામાં ઈશ્વરે કેવી મહેર કરી અને એમને મોકલી આપ્યા! સાસુજીને ડીક છે તેથી હવે તો એક બે દિવસ રહી બધાંએ અમદાવાદ જઈશું. બે ચાર દિવસ ત્યાં રહીશું. ચંદાભાભીજીનો સંસારે જોઈએ તો ખરાં? ચાલ, હુંએ હવે નીચે જઈ કે જેથી ગંગાજાનું પતાવી ઝડ ઉપર અવાય.’ મોઢું ડીકાડીક કરી તથા આધું બોલીને તે નીચે ઉતરી. તે ગજારના પારણા આગળ જઈ બેઠી. તેને જોઈ રસિકજીએ બોલ્યો કે ‘કાકી! તમારા વહેવાઈનો મારી ઉપર કાગળ આવ્યો છે. તે લખે છે કે, ‘જે તમને ડીક થયું હોય તો ગજરાને મોકલજો. તમે કહો તો અમદાવાદ સુધી કાઢી તેડવા આવે. એમની બોલધને સીમંત છે. કેશવચંદ્ર અકંવાડિયા પછી મુહૂર્ત ઉપર જશે અને એમને આડ દિવસ વહેતાં મોકલો.’

‘રસિક! કેસુની વહુએ તો આ મંદવાડમાં મારી બહુ ચાકરી કરી. બોહો! મોટા ધરની છોકરી સુખ વૈભવમાં ઉછરેલી છે છતાં

આ ગામડા ગામમાં એણે એવી સ્ફુર્તિ અને ચંચળાઈ દેખાડ્યાં છે કે, આપું ગામ એકે અવાજે મારી આગળ એનાં વખાણ કરે છે. એણે મારી જે સેવા બજવી છે તેનાં તો હું કંઈ વખાણ કરી શકું તેમ છેજ નહિ. હું એને શું આપું ?

‘દીકરા.’ રસિક હરપો.

ડોસી સ્નેહના ઉભરાથી અને ઉપકારનાં ભારથી ગંગાગળી થઈ બધ.

હું એને પણે પણ આશીર્વાદ આપું છું કે, ઇશ્વર એને સુભાગી આયુષ્યમાન પુત્રોની માતા કરે. ખરેખર રસિક ! તારી વહુએજ મને આ હીરા જેવી વહુ શોધી આપી. ચંદાવહુ નથી આવી કે શું ? એને તમારી સાથે લેતા આવોએને કેસુ ?’ આને મેં દિવસ ગમત થાત.

‘એ તને જોવા આવવાને બહુ આતુર હતો, પણ છેલ્લી ધડીએ અવાયું નહિ. કાઠી આવવાનાં હતાં તેમને મેં ના કહી. એ બિચારાં ત્રણવાર આવી ગયાં અને ક્યાં પાછાં તાપ તડકામાં ફેરો ખાય ?’ કેવચંદ્રે જવાબ આપ્યો. ‘ચાલ ! રસિક ! આપણે ઉપર જરા આરામ લઈએ.’ એમ કહી રસિક સાથે તે મેડીએ ગયો. તેઓ ઉપર ગયા કે તરત ગજરાએ બંધાર નીકળી ગંગાખાને પ્રણામ કર્યાં. ગંગાખાએ તેના માથા ઉપર હાથ મૂકી કહ્યું કે ‘અખંડ સૌભાગ્યવતી રહે ! અને સાત સાત છોકરાની મા થા.’ ડોસીએ અને વિજયાએ તેને ગંગાખાની હમીકત કરી ઓળખાણ પડાવ્યું. એમનાં વહુ દીકરો મુંબાઈથી આવેલાં છે એમ કહ્યું ત્યારે ગજરા રૂપાની ઘંટડી જેવા મધુર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારે બોલી કે ‘ગંગાકાકી ! આવતી કાલે હું જરૂર આપને ઘેર આવીશ.’ ફેટલીક વાતચીત થઈ અને ગંગાખાએ ચાળવી ચાળવીને ચિકિત્સા કરી. તેમને ખાતરી થઈ કે, વહુ તેઓ જેવી મુંબાઈની શેઠાણીઓ ધારતાં હતાં તેવી-આછુકલી કે છાકરી નહિ પણ ગંભીર અને ખાનદાન કુટુંબનું સોજલું બાળક છે. ઉઠતાંઉઠતાં તેમણે કહ્યું કે ‘મુંબાઈમાં જો કોઈ પણ સ્ત્રી શેઠાણી કહેવાતી હોય તો તે ગુજરાતણજ છે. મુંબાઈ ગુજરાતી બોલતું બંદર-નગર છે અને ગુર્જરીઓજ તેની શેઠાણીઓ છે.’ ‘અને મારી બાબીનું નામે ગંગાકાકી ! ગુર્જરી ઉરે

ગજરા છે, એટલે અમારે તો, એજ મુંગાધનાં શેડાણી ગુર્જરીને !' વિજ્યાએ અભિમાન દેખાડ્યું.

‘હા, બહેન ! હા, આજ તારી બાબી મુંગાધની શેડાણી અને ગુર્જરી અને એના જેવી લક્ષ્મણ ગંભીર ડહાધ સમજી કામગરી અને કુટુંબવત્સલ હોય તેજ ગુર્જરી. આપણા ગુજરાતના જેવો દેશ ક્યાં છે ? અને સત્કુળની ગુજરાતણના જેવી ખીજ સ્ત્રી પણ કાણ છે તે દેખાડને ? ગુજરાતણ જેવી ઘાટીલી અને ગુણવંતી ગોરી કાંઈ નથી. વળી ગુજરાતણનું શીલ, મજ્જેનો પોપાક તેની દુશ્મનનેય હસાવે એવી સુધઝ સ્વચ્છ વૈભવી રીતભાતો વગેરે કશુંએ ખીજ લોકમાં નથી. મુંગાધ ઉપર ગુજરાતનો ‘અમારું શહેર’ કહેવાનો અધિકાર છે, અને ત્યાં શેડાણી કહી એટલે કાંઈ પણ માણસ સમજે કે ‘ગુર્જરી.’ ગંગા-બાએ વિજ્યાને પોતાનું જાણપણું બતાવ્યું. પછી તે ઉક્યાં. હાથણીના જેવી ગંભીર ચાલે ચાલતી ગજરા ફળિયાના નાકા સુધી આધું ઓઢી ધીરેથી ‘આવજો કાકીજી !’ કહેતી કહેતી વળાવત્રા ગઇ. ગંગાબા જેના મનમાં ખીચડિયા વસ્તીવાળા માળાઓની છાકડીઓ અને આછુકડી-ઓને લીધે ખરાબ વિચાર પેસી ગયો હતો, તે ગજરાને જોઇ પોતાના વિચાર બદલી, તેના ખાનદાનને ધન્ય આપતાં ઘર તરફ ગયાં.

ગંગાબાને વળાવી પાછા ફરતાં ગજરાએ કહ્યું કે ‘ચાલો નાની બહેન ! ઉપર. તમારા રસિકલાઇને પૂછો તો ખરાં કે ચંદાલાબીને ચાર દહાડા પછી અહિં બોલાવશે કે નહિ ?’ વળી તમારા બાઇની ખખર પૂછો આવો.’ ગજરા તેને લઇ બહારથી જીનાને દાદરેથી ઉપર ચઢી. મેડીમાં કેશવચંદ્ર અને રસિકલાઇ હિંચકા ઉપર બેઠેલા હતા. નણુંદ ભોગમં ઉપર આવ્યાં એટલે રસિકલાઇ બોલ્યો કે ‘બહેન ! તારી બાબી તો તને ગમે એવી ફર્સ્ટ ક્લાસ આવીને ?’

‘મારા બાઇઓ ફર્સ્ટ ક્લાસ એટલે બાબીઓએ ફર્સ્ટ ક્લાસજી હોયને ? પેલાં ફર્સ્ટ ક્લાસ મોટાં બાબીને કેમ લઈ આવ્યા નહિ ?’

‘એ તો ગાડાની મુસાફરીમાં ને તાપમાં કરમાઈ જાય.’ ગજરા મોઢામાં પાલવ લઇ નીચું જોઈ હતી.

‘જો કેસુ ! મોળું દહિં દાંત પાડે એવું છે કે નહિ ?’ વિજયાને
‘તારી ભાણીને ગમે છે કે નહિ ? વિજયા !’

‘ગમે છે. ભાઈ ન હતા તેથી આજ જરા રડયાં હોય તો
રડ્યાં હોય.’ વિજયાએ કહી દીધું.

કેશવચંદ્રે ગજરા સામું જોઈ કહ્યું કે ‘અસ, એક દહાડામાંજ.’

‘એ તો અમસ્તાં. નાનીબહેન તો બડાં ઠઠાયાજ છે.’ ગજરી
હસી, પણ તેની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં.

‘રડેલાં તો ખરાંજ. જોને મુખ ઉતરી ગયું છે કે નહિ ?’
રસિકભાણે ઉમેર્યું.

‘ના ગમે, હશે. હવે એક બે દહાડામાં જવાનું છે.’ કેશવચંદ્રે
કહેવું ચાલુ રાખ્યું કે ‘હવે ઘણા દિવસ રહેવાનું નથી. જોઈએ તો
રસિકભાઈ સાથે કાલેજ અમદાવાદ જાઓ. બાને મટ્યું છે. ચંદુ-
લાલનો કામગી આપ્યો છે. તે લખે છે કે, મુંબાઈમાંના ગુમાસ્તાએ
ચાલી ધોળાવી રંગાવીને તૈયાર કરાવરાવી છે. એક બે દિવસમાં ચોથે
માળ આપણે માટે ખાલી કરાવેલી ચાર ઓરડીઓ અને દિવાન-
ખાનામાં બધો સામાન પણ ગોઠવાઈ જશે. આપણે બારેબાર ત્યાં
જઈ રહેવાનું છે.’

‘શું ખંભાત જવાનું નથી ?’

‘કેમ નહિ ? તમારી ભોજાઈનો જોજો ભરવાનો છેને ? એમના
લખાણુ ઉપરથી સમજાય છે કે, વખતે પ્રસન્નિ સુધી તમારું આખું
ઘર ત્યાં રહેશે. સીમંત ગયા પછી તરત આપણે મુંબાઈ જઈશું.’

‘રસિકભાઈને એ લોકો ક્યારે મુંબાઈ આવશે ?’

‘અમે તો તમારા પહેલાં જનાર છીએ. આ તો તમને પરણ્યા-
વવાને માટેજ આવ્યાં હતાં. આ વખતે તો માણએ આવવાનાં છે.’

‘રસિકભાઈનાં બા આવવાનાં હોય તો બાપા અને બા વગેરેને
તેડવા તમે સીમંત પછી અહિં આવજો. એ વૃદ્ધો આપણી સાથે રહે
તો સારું.’ ગજરાએ સાસુસસરા પ્રત્યેની લાગણી દેખાડી પિત્તે પ્રિય
વચન સંભળાવ્યાં.

‘હીક છે. તમે બાને કહેજો’ કેશવચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો. નીચેથી ધનાંએ વિજયાને બોલાવી તેની સાથે ગજરા પશુ પછી નીચે ગઇ.

કેશવચંદ્રનું મન હવે મુંઝાઇ તરફ ગયું હતું, કારણ કે આગળના અભ્યાસ શરૂ કરવાની તક નજીક આવી હતી. વકીલ થવું એવો એનો નિશ્ચય હતો, અને તેમાં હવે બધી સમગડ મળી આવી હતી. રસિકજ્ઞાલ સાથે તે બે દિવસ રહ્યો તે દરમિયાન તેણે એ બધા વિચાર અને ગોઠવણો કરી ડોસાડોસી સાથે બે મિત્રોએ એકાંતમાં બેસી તેમને પશુ ફટલીક બાબતો સમજાવી ને જ્યારે જ્યારે હીક લાગે ત્યારે ત્યારે મુંઝાઇ આવીને રહેવાનું કણુક કરાવરાવ્યું. ‘દીકરો એક અને દેશાવર ધણા’ એવું થાય, કેશવચંદ્રને તેમની પ્રકૃતિને માટે ચિંતા રહે અને દોડદોડ કરવી પડે, આવી તેથી બધી બાબતો તેમને સમજાવવામાં આવી. માથે મુરખી હોય તે તે. સારું. ગજરાને એ ગમતું હતું.

બે દિવસ રસિકજ્ઞાલ રહ્યો. ત્રીજે દિવસે એ જનાર હતો, તેથી વખતસર રસોઈ કરવામાં આવતી હતી એટલામાં આ નાના ગામમાં કદી નહિ આવેલી એવી એક મોટરગાડી આવી પહોંચી. લોકોએ ધર બતાવવાથી તે કેશવચંદ્રના ઘર આગળ આવીને ઉભી રહી. ફળિયાનાં છોકરાં અને લોક એકઠા થઈ ગયા. કેશવચંદ્ર તથા રસિકજ્ઞાલ પશુ ‘કાણુ આવ્યું ?’ તે જોવાને બહાર નીકળ્યા. મોટાર ફરીને ઉભી રહેતાંવાંત ચંદુજ્ઞાલ તેમાંથી બહાર નીકળ્યો. રસિકે સામા દોડી જઈ ‘સેકહેંડ’ કરી અને તેણે કેશવચંદ્રનો હાથ હલાવ્યો. વિજયાએ ધરમાં દોડી જઈ તેના પિતાને બહાર મોકલ્યા અને ગજરાને તેના ભાઇ આગ્યાની વધામણી આપી. ડોસાએ બહુ વિવેકથી ચંદુલાલને ધરમાં લઇ જઈ બેસાડ્યો.

ગામના લોકો નાતના સંબંધીઓ અને કેશવચંદ્રનાં માખાપ વગેરે સૌ વહેવાઇની પ્રભુતાથી ખુશ થયાં. ડોસીના મુખમાંથી તો એવા ઉદ્ગાર નીકળ્યા કે ‘હું તો સોસો મોઢે જાણે હરખું, મારે આ તે શું સોના સરખું ?’ ૩૫ ગુણુ પૈસો વૈભવ અને માન સૌ એક

ઠેકણે મળવાથી બહુ શોભા આવી. સગાઓ ગામના સારા સારા માણસો વગેરે સૌ મળવા આવ્યા. બહુ આગ્રહ કરવા છતાં ચંદુલાલે જમવાની ના કહી એટલે 'શકુનનો ગોળ આપી પતાવ્યું' ને સૌના આશીર્વાદ સાથે રસિકલાલ ચંદુલાલ અને ગજરા વ્યમદાવાદ જવા મોટારમાં બેસાં. 'તમે સૌ આવતે અડવાડિયે જરૂર જરૂર પધારજો.' એમ બહુ આગ્રહથી ચંદુલાલે કહ્યું ને મોટર ચાલી.

સમાપ્ત.

આ લેખકનાં બીજાં નોંંતેલો.

૩૩૩૩૩૩

રતિસુંદરી. (સચિત્ર)	૨ ૦ ૦
સીઓની રંગભૂમી.	૧ ૮ ૦

સંસાર શેત્રંજ

યાને

કરણી તેવી પાર ઉતરણી.

ભાગ. ૧-૨-૩

સાત્ત્વિક, શુદ્ધ અને નિર્દોષ ભાવનાઓથી ભરેલા હૃદયવાળા પવિત્ર પુરુષ જ્યારે મોહરાજના માયાજાળમાં સપડાય છે, ત્યારે ઉત્તરોત્તર તે કેટલો બધો કૂર, સ્વાર્થી, યદ્ધ જાય છે, કાર્ય કરતી વખતે તેને સારાસારનું જ્ઞાન-જ્ઞાન છતાં લાચારીથી તેને કેવાં કૂર કર્મો કરવાં પડે છે, તે દુનિયાની નજરે મહા સુખી ગણાતો હોવા છતાં પશ્ચ અંતરથી કેટલો બધો દુઃખી હોય છે, વિગેરે બાબતો દર્શાવનાર ચૈતન્યદેવ, અને માયાવી આ બે પાત્રો આ નવલકથાના સંસાર-શેત્રંજના પદ ઉપર કેવા કેવા દાવ-પેચ રમે છે, માયાવી કાર્યનું ફળ દર્શાવી ચૈતન્યને તે ન કરવા કહે છે, છતાં તે માયાજાળમાં સપડાઈ તેની પાસે કૂર કર્મો કરાવે છે, પોતે ઉત્તરોત્તર નરક પ્રત્યે ચાલ્યો જાય છે અને આખરે પોતાની કરણી પ્રમાણે ફળ પામે છે, તેનો સાક્ષાત્ ચિતાર આ નવલકથામાં છે. પાકા સોનેરી પુઠા સાથે ભાગ ૧-૨ દરેકની કીંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ ભાગ ૩ બે કીંમત રૂ. ૨-૦-૦ પોષ્ટેજ ભુકું.

સોલ એજન્ટ.

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકાર નામ-અમદાવાદ.

કુંક સમયમાં બહોળો ફેલાવો પામી શકે અને
મતિ ક્ષેત્રમાં નિવડેલી.

આઠ ભાગમાં સંપૂર્ણ પ્રકટ થયેલી

કુંદન અને કુસુમ.

નોંધરો:-કલાગરો કે હીકરો શુભવતી છે નાર,
જેના ઘરમાં તે વસે ધન્ય તેનો અવતાર.

આ રસભરી જીવનકથામાં સંસાર વ્યવહારની અવનતિના કારણરૂપે
મનાતાં બાળલમ, વૃદ્ધલમ, દ્વિત્રિયાલમ, કન્યાવિક્રય અને પુનર્લમના
વિષયોનાં કેન્દ્રબિંદુના કલ્પના પ્રદેશમાં કુંદન અને કુસુમ પાત્રો કદપી
તે દ્વારા સુધારાના સપાટા, કુળ મોટાઇના કઢાપા, જમાનાના ઝપાટા,
શૌક્યની શળી ને હૈયાની હોળીના આચાર વિચાર ધણી સરસ બાષામાં
ખૂબીભરી રીતે આબેહુલ બતાવવામાં આવ્યા છે. તે સાથે આધુનિક
આર્થિક પરિસંસારનું પ્રતિબિંબ સારી રીતે પાડવામાં આવ્યું છે.

આ નવલકથા એટલી બધી રસિક છે કે તેનાં થોડાંક પાનાં
વાંચતાંજ વાંચકોના મનમાં પૂરેપૂરી વાંચવા જતાં સા ઉત્પન્ન થશેજ
તેમ અમે ખાત્રીથી કહીએ છીએ. આ નવલકથા દરેક લાયબ્રેરી તથા
ઘરોઘર કુંક વખતમાં ફેલાવો પામી એકી અવાજે વખણાયેલી છે
માટે એક વખત મંગાવી વાંચવા અમારી ખાસ બલામણુ છે.

ભાગ ૧ થી ૮ છપાઇ બહાર પડી ચુક્યા છે. દરેક ભાગની
કીંમત રૂ. ૧-૦-૦ ટપાલ ખર્ચ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.

સંસારને સ્વર્ગ બનાવનાર અત્યુત્તમ, તેમજ
વિદ્વાનવર્ગમાં સમજાવવાથી રસિક અને
બોધક નવલકથા

સચિત્ર. **મિલન-મંદિર.** સચિત્ર.

કુટુંબ કલેશથી મુક્ત થવા ઇચ્છનારે, સગાંબહાણાંઓને
સ્નેહની પ્રાપ્તિ કરાવવાની ઇચ્છા રાખનારે, બ્રહ્મચર્યાને દેવી
મહિમા જાણવાની જાણાસા ધરાવનારે, આદર્શ સતી થવાની
ઇચ્છા રાખનાર બહેનોએ, ગુણિયજ ગૃહિણી થવાની ઇચ્છા
રાખનાર સ્ત્રીઓએ અને વિષયવાસના રાખનારનું અનિષ્ટ
થયેલું જોવાની ઇચ્છા રાખનારે આ નવલકથા અવશ્ય
વાંચવીજ નેંદરોએ.

આ નવલકથા એક વખત કુટુંબમાં વંચાવ્યાથી
સંસાર સોનાનો થશે અને અશાન્તિપૂર્ણ સંસારમાં
શાન્તિના તરંગો ઉછળશે. સોનેરી પુરું છતાં કીંમત
રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ ભુદું.

બોધક તેમજ રસિક નવલકથા

કુલીન-કાન્તા.

મનોહર પાકુ પુરું, સુંદર ગ્લેજ કાગળ તથા ઉત્તમ
છપાઇ હોવા છતાં કીંમત રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટેજ ભુદું.

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવિન્દલાલ હરજીવનલાલ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનોદર નાકા-અમદાવાદ.

સરોજસુંદરી

યાને

સુધરેલો જમાનો.

અર્ધદગ્ધ-ધર્મશૂન્ય કેળવણીથી થતી જીવનની, કુટુંબની અને સંસારની પાયમાલી, સુધરેલો જમાનામાં છુપાઈ રહેલો સડો, પરદેશગમન સંબંધીના ઉત્કૃષ્ટ વિચારો, સતી સાધ્વી આર્યપત્નીનો અપૂર્વ પતિપ્રેમ, સુધરેલી સોસાઈટી-ઓમાં ચાલતા ઉજ્જૃંબલ આચાર, રેલ્વે ટ્રેનોમાં કવચિત ભોગવરી પડતી હાડમારી, વિધવાનું આદર્શજીવન, પ્રાણહારક પ્રણય, નિરાશા વિગેરે અસંખ્ય વિષયોથી ભરપુર, તેમજ સુંદર છપાઈ, ઉત્તમ સફેદ ચીકણા કાગળ, સુંદર સોનેરી આઈન્ડીંગ છતાં ક્ષીંભત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ પોષ્ટેજ જુદું.

સુખ દુઃખના સપાટા! કાળચક્રના ઝપાટા!

કુસુમ-સત્તા.

વ્રણ રસિકે નવલકથાઓનો સંગ્રહ.

સારા સફાઈદાર કાગળ તથા સોનેરી પાકા પુઠા સાથે ક્ષીંભત રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.

માનવ-શયતાન

અથવા

પાપી પિશાચોની પ્રપંચબળ.

આ નવલકથા એક વત્સલ દંપતિની પરસ્પર ગેરસમજ-સંદેહ પર ગોઠવવામાં આવી છે. લૉર્ડ નોરટન જે આ નવલ-કથાનો મુખ્ય નાયક છે તે એમ ધારે છે કે તેની સ્ત્રી 'એલન વિલિયમ નામના બીજા માણસને રૂઢાય છે; અ મારી સાથે લગ્ન કરી પસ્તાય છે.' એમ માની તે લગ્ન હૃદયે તેની ઉપેક્ષા કરે છે. બીજી તરફ એલન માને છે કે, 'નોરટનનું મન લુઈસા નામની કોઈ સ્ત્રી ઉપર લાગ્યું છે, અને તેથીજ એ મારી ઉપેક્ષા કરે છે.' લૉર્ડ નોરટનની ચિત્તવૃત્તિનો એ આમ બુદ્ધોજ અર્થ કરે છે અને મનમાંજ મુંઝાય છે. તેમ થતાં એ દંપતિના શત્રુઓનું ચઢી વાગે છે. તેમની પ્રપંચબળ વધારે ને વધારે ફેલાય છે; પરંતુ પાપનો ઘડો ધ્રુવ્યા વિના રહેતો નથી. અંતમાં સર્વ પાપી પિશાચોનો બાપ જર્બોર્ન મિલ્ટન પકડાય છે અને તેનું આખું મંડળ પણ સપડાય છે. અંતમાં વાંચકના મન પર તેઓ માટે તિરસ્કારની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. આ નવલકથા એક વખત વાંચવા હાથમાં લીધા પછી તેને પડતી મૂકવાનું જરાય મન થતું નથી. કાગળની સખ્ત મોંઘવારી હોવા છતાં પણ સોનેરી પાકા પુઠા સાથે તેની કીંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ રાખવામાં આવેલી છે—પોસ્ટેજ બુદ્ધ.

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવિન્દલાલ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૬૪૦ પાનદાર નાકા—અમદાવાદ.

સચિત્ર ! રતિસુંદરી. સચિત્ર !

સુધારા વધારા સાથેની-આવૃત્તિ ત્રીજી.

મુંઝાપમાં ચાલેલી હૃદયમેદક મરડીનો તાદ્રશ્ય હેવાલ, અલગેલી મુંઝાપની દીનસ્થિતિ, પાપનો પશ્ચાત્તાપ, પ્રેમપ્રસંગોનો ચિત્તાકર્ષક ચિતાર, કરણી તેવી પાર ઉતરણી, દીવાની યુવાની, સુધારકની સુધરેલી લીલા, પ્રેમની નિરાશા, અપૂર્વ કર્તવ્યપરાયણતા વગેરે વિવિધ રસના સ્વાદ સાથે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો રતિસુંદરી નવલકથા અવશ્ય વાંચો. મનહર ચિત્રો સાથે સોનેરી પુઠું. કી. રૂ. ૨-૮-૦ પોસ્ટેજ ભુલું.

સચિત્ર ! કુમુદકુમારી. સચિત્ર !

સુધારા વધારા સાથેની-આવૃત્તિ ત્રીજી.

ભુલ્મી નરપિશાય ઝેરીમલનાં નીચ કારસ્થાનો, સતી સાધ્વી કુમુદે શીયળ રત્ન સાચવવા ઉઠાવેલાં ભયંકર સંકટો, રણમલનો અપૂર્વ બંધુ પ્રેમ, પાપીને પહાને પડેલી પુણ્યશાળી સતીની સ્વધર્મ પ્રત્યેની દૃઢતા, અપકાર પર ઉપકાર, દૈવી પત્ની પ્રેમ, સંયોગ વિયોગના સુખ દુઃખમય બનાવો વાંચતાં ખાવું, પીવું, બૂલી જશો, સાત સુંદર ચિત્રો સાથે સોનેરી પાકું પુઠું છતાં કીંમત રૂ. ૨-૦-૦. પોસ્ટેજ ભુલું.

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.

તૈયાર છે !

તૈયાર છે !

ફરેક કુટુંબને લાયઝેરીમાં ખાસ રાખવા જેવી
અને

બાળ, યુવાન તેમજ વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષોને
ખાસ વાંચવા લાયક

સ્ત્રીઓની રંગભૂમિ.

લેખક:-મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ.

આર્થ ધરસંસાર વ્યવહારના આદર્શ નમુનારૂપ કલ્પના પ્રદેશમાં સંસારિક વિષયોનાં પાત્રો કલ્પી નિર્દોષ અને ઉપદેશક વિષયોને એવી સારી રીતે વિસ્તારપૂર્વક મીઠી અને મોહક ભાષામાં આલેખવામાં આવ્યા છે કે એક વાર તેને હાથમાં લીધા પછી અધુરું રાખવું ગમશેજ નહિ. સ્ત્રીઓએ વાંચી ખાસ ધરમાં રાખવા જોગ અને પોતાની પાછળનાં સંતાનોને ખાસ વંચાવવા જોગ ઉત્તમ પુસ્તક. પાકું સોનેરી પુઠા સાથે કીંમત રૂ. ૧-૮-૦ પોષ્ટેજ ભુદું રાખવામાં આવેલ છે માટે આજેજ તેને મંગાવી ગ્રાહક થાઓ અને વાંચી જુઓ.

સોલ એજન્ડ

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.

જનસમાજમાં ખાસ વખણાયેલી

નવલકથાઓ.

કુંદન અને કુસુમ ભાગ ૧-થી-૮

દરેક ભાગની ૧-૦-૦

ગુર્જરી-મુંબાઈની શેઠાણી-સચિત્ર ૨-૦-૦

રતિસુંદરી-(સચિત્ર.) ૨-૦-૦

કુમુદકુમારી-(સચિત્ર.) ૨-૦-૦

રત્નગઢની રાંભા-રણધેલા રજપૂત. ૧-૮-૦

મિલન-મંદિર-(સચિત્ર.) ૨-૦-૦

વનવાસિની. ૧-૪-૦

મરોજસુંદરી-સુધરેલો જમાનો. ૧-૮-૦

માનવ-રાયતાન. ૧-૮-૦

જીઓની રંગભૂમિ. ૧-૮-૦

સંસાર શેત્રંજ ભાગ ૧ લો. ૧-૮-૦

સંસાર શેત્રંજ ભાગ ૨ જો. ૧-૮-૦

સંસાર શેત્રંજ ભાગ ૩ જો. ૨-૦-૦

કર્મ-ખન્ધન યાને વિધવાની કર્મકથા. ૧-૮-૦

કુસુમલતા. ૧-૦-૦

પ્રેમપિંજર કે ખૂની ખંજર. ૧-૦-૦

કુલિનકાન્તા. ૧-૦-૦

સન્મિત્ર કે રાયતાન ? ૧-૦-૦

બેદક ખૂન. ૧-૦-૦

કુસુમકુમારી. ૧-૦-૦

વસંત-વિહાર.(ગજલોનો બંડાર) ૧-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર

૨૬૩૦, પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.

